วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑

พระพุทธโฆสาจารย์
รจนา

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (ป.ธ.๙, Ph.D)
ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ, พธ.ด.)
แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสกตัญญุตานุสรณ์ ครบมรณกาล ๓ ปี
พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๘

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์

จัดทำโดย พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ๕๒๐๐๐

ISBN 978-616-382-798-2

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสกตัญญุตานุสรณ์ ครบมรณกาล ๓ ปี
พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต
วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๕๘

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๕๘

จำนวน ๖,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.กำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๙ โทรสาร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๘
Email. doramon.1914@yahoo.com

คำนิยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นตำราอรรถกถาที่ประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติจากพระสุตตันตปิฎกมาเรียงลำดับเป็นไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีคำอธิบายที่นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าชื่อว่า มหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) อย่างกระจ่างชัดเจน อีกทั้งมีลีลาประพันธ์บาลีที่สง่างามสละสลวย จึงเป็นที่นิยมเรียนมาช้านานในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทกว่า ๑๕ ทศวรรษ

พระเถระไทยในสมัยก่อนได้เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงนำไปเป็นวิชาเรียนหลักสูตรบาลีสนามหลวงไทย ระดับเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค ในประเทศไทยมีคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลหลายฉบับ เป็นสำนวนเก่าบ้าง ใหม่บ้าง แต่ยังไม่มีตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคโดยละเอียด

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นี้อย่างละเอียด โดยอาศัยคัมภีร์มหาฎีกาและจูฬฎีกาของวิสุทธิมรรค วิสุทธิมรรคคัณฐิบท รวมทั้งตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่า ซึ่งปราชญ์ชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญปริยัติและปฏิบัติได้ประพันธ์ไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าฉบับแปลและอธิบายนี้เป็นนวัตกรรมใหม่แห่งวงการศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเมืองไทย เนื่องด้วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

ท่านผู้แปลเป็นศิษย์เอกของ พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ผู้บุกเบิกการศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทย ได้ศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปีจนจบการศึกษาชั้นธรรมาจริยะของพม่าทั้ง ๒ สถาบัน คือ

๑. สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยังคณะ (ลานพระเจดีย์) จังหวัดย่างกุ้ง ได้รับวุฒิบัตรเป็น “พระคันธสาราภิวงศ์ เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ” (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

๒. สถาบันรัฐบาลพม่า ได้รับวุฒิบัตรเป็น "พระคันธสาราภิวงศ์ สาสนธชธรรมาจริยะ"

อีกทั้งสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจคำแปลและคำอธิบายเป็นตอนๆ ไป เห็นว่าสำนวนแปลของท่านสละสลวยเข้าใจง่าย ไม่ยึดติดกับคำบาลีจนเกินไป ทำให้ไม่มี "กลิ่นนมกลิ่นเนย" เหมือนฉบับแปลทั่วไป นอกจากนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ก็กระจ่างชัดเจน เพราะท่านผู้แปลมีผลงานแปลตำรากว่า ๕๐ เล่มเกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม และปกิณกธรรมจากวรรณกรรมบาลีและพม่า จึงนำประสบการณ์ที่สั่งสมมากลั่นกรองนำเสนอไว้ในตำราเล่มนี้ เพื่อประโยชน์แก่กุลบุตรชาวไทยผู้ใฝ่รู้หลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขออนุโมทนาชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของท่านผู้แปลและหวังว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลและอธิบายที่ออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะเป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยตราบนานเท่านาน

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์

(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙)

วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

สัมภาวนาพจน์

หนังสือ **วิสุทธิมรรค** เป็นหนังสือที่เข้าขั้นเป็นคัมภีร์เก่า ที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์เขียนขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพุทธพจน์พระคาถาหนึ่ง โดยอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจง่าย สำนวนภาษาก็ดี เรียบร้อย สละสลวย จึงเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมกันทั่วโลก และได้รับยกย่องว่าเป็นหนังสือชั้นนำ มีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มาก แม้ในประเทศไทยก็ได้รับมาศึกษาเล่าเรียนและศึกษาเพื่อปฏิบัติตาม ทั้งในรูปภาษาเดิมคือภาษาบาลีและแปลออกมาเป็นภาษาไทยแพร่หลายมานานจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ชาวพุทธที่สนใจพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีปัญญา

แต่เนื่องด้วยมีการแปลถ่ายทอดกันทั่วไป สำนวนภาษา เนื้อหา จึงมีแตกต่างกันบ้าง ทั้งนี้เพราะเป็นคัมภีร์เก่า สำนวนภาษาก็เก่า จึงทำให้แปลถอดความออกมายังไม่ชัดเจนสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับสำนวนบาลี จึงทำให้ยังเข้าใจวิสุทธิมรรคเท่าที่มีอยู่ในสำนวนเดิม

บัดนี้ ท่านพระคันธสาราภิวงศ์ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิริยะอุสสาหะที่มีอยู่ในตนอย่างเต็มที่ สร้างผลงานใหม่ขึ้นมา คือแปลและอธิบายความหนังสือวิสุทธิมรรคนี้ อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และศรัทธาให้เกิดขึ้นได้แน่นอนแก่ผู้ที่เคยอ่านเคยศึกษาหนังสือนี้มาและแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาใหม่ เพราะมีการแปลแบบเก่าสำนวนใหม่ แล้วมีคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมในส่วนที่ควรเข้าใจ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นในหลายแง่มุม นับเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวและความตั้งใจของผู้แปลและอธิบายความ

หนังสือวิสุทธิมรรคหรือคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่มใหม่อันเป็นผลงานของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ จักเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวรรณศิลป์ เป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาพระพุทธศาสนา และเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่ง นับเป็นประโยชน์

อันหาค่ามิได้ ขอแสดงความชื่นชมยินดี ยกย่องต่อพระคันธสาราภิวงศ์ และขอประกาศผลงานนี้ไว้ว่า เป็นผลงานที่โดดเด่นซึ่งจับต้องได้ด้วยปัญญาตลอดไป

พระมหาโพธิวงศาจารย์
(ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)
วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมาแทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐกถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-

เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมายและต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช่เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรม ใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อ พระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์
(ป. อ. ปยุตฺโต)
๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

คำนำคัมภีร์

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือ "พระพุทธโฆสาจารย์" เป็นชาวอินเดียใต้ ถือกำเนิดที่หมู่บ้านโมรัณฑะ (ไข่นกยูง) ในปีพุทธศักราช ๙๐๐ เศษ ท่านเรียนจบไตรเพท (คัมภีร์พระเวท) ตั้งแต่เยาว์วัยและเชี่ยวชาญศิลปศาสตร์อื่นๆ ต่อมาออกบวชมีพระเรวตะเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้รับฉายาว่า "พุทธโฆสะ" คือ ผู้มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายดุจพระพุทธเจ้า

เมื่อท่านศึกษาพระไตรปิฎกจากอาจารย์แล้วได้ไปศึกษาอรรถกถาพระวินัยชื่อว่า อันธกอรรถกถา ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโปร : Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส (Madras) และเมืองกาญจิปุระ (Kanchipuram) ในแคว้นโจฬะ ปัจจุบัน คือ เมืองโคนชี-เวอรัม หรือโคญจีวรัม (Conjeeveram, Congeevaram) เป็นต้น ต่อมาจึงเดินทางไปเกาะสิงหลเพื่อศึกษาคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลที่สำนักนิกายมหาวิหารในรัชสมัยพระเจ้ามหานามะ (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕)

คัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลดังกล่าวแปลมาจากคัมภีร์มูลัฏฐกถา คือ อรรถกถาฉบับเดิมในภาษามคธ หรือมหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) ประกอบด้วยปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ตรัสอธิบายไว้ตามอัธยาศัยของผู้ฟัง และคำอธิบายเพิ่มเติมของพระสาวกเพื่อให้อนุชนเข้าใจความได้ชัดเจน คัมภีร์มหาอรรถกถานี้ได้ผ่านการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้งในลำดับต่อจากพระไตรปิฎกโดยเรียกว่า อรรถกถา คือ คัมภีร์อธิบายความ ซึ่งต่อมาท่านพระมหินทะโอรสของพระเจ้าอโศกได้นำไปเผยแพร่ที่ประเทศลังกา และแปลเป็นภาษาสิงหล ภายหลังต้นฉบับภาษาบาลีสาบสูญไปเพราะภัยสงครามระหว่างชาวสิงหลกับชาวทมิฬบ้าง โจรกบฏบ้าง ดังนั้น พระพุทธโฆสาจารย์จึงเรียบเรียงอรรถกถาขึ้นใหม่ ชื่อว่า สังคหัฏฐกถา คือ คัมภีร์อรรถกถาประมวลความ มีทั้งสิ้น ๑๓ คัมภีร์ ข้อความที่กล่าวมานี้พบในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย ดังข้อความว่า

อตฺถปฺปกาสนตฺถํ อฏฺฐกถา อาทิโต วสีสเตหิ
ปญฺจหิ ยา สงฺคีตา อนุสงฺคีตา จ ปจฺฉาปิ.

สีหฬทีปมฺปน อา- ภตาถ วสินา มหามหินฺเทน
ฐปิตา สีหฬภาสาย ทีปวาสีนมตฺถาย.

อปเนตฺวาน ตโตหํ สีหฬภาสํ มโนรมํ ภาสํ
ตนฺตินยานุจฺฉวิกํ อาโรเปนฺโต วิคตโทสํ.[๑]

“คัมภีร์อรรถกถาใดที่พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป สังคายนาแล้วเป็นเบื้องต้น และสังคายนาต่อมาในภายหลังเพื่อแสดงเนื้อความ

คัมภีร์อรรถกถานั้น ท่านพระมหามหินทะองค์อรหันต์ได้นำมาประดิษฐานไว้ที่เกาะสิงหล ต่อมาได้รับการเรียบเรียงด้วยภาษาสิงหลเพื่อประโยชน์แก่ชาวสิงหล

ข้าพเจ้าจักปริวรรตอรรถกถาภาษาสิงหลนั้นมาเป็นภาษาอันน่ารื่นรมย์ ถูกต้องตามนัยแห่งพระบาลี ไม่มีข้อบกพร่องทางภาษา”

แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตย’มารุฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.

สาริปุตฺตาทิคีตํ จ กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.[๒]

“อรรถกถาสิงหลอันหมดจด ที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และคำกล่าวของพระสารีบุตรเป็นต้น อัน

[๑] ที.สี.อ. ๑/๑, ม.มู.อ. ๑/๑, สํ.ส.อ. ๑/๑, องฺ.เอกก.อ. ๑/๑

[๒] มหาวํส ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๘-๒๙

ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้งซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้
ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล”

คัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนีกล่าวถึงเรื่องปกิณกเทศนาว่า

น หิ ภควตา อพฺยากตํ นาม ตนฺติปทํ อตฺถิ สพฺเพสํเยว อตฺโถ กถิโต, ตสฺมา “สมฺมาสมฺพุทฺเธเนว ติณฺณํ ปิฏกานํ อตฺถวณฺณนากฺกโมปิ ภาสิโตติ ทฏฺฐพฺพํ. ตตฺถ ตตฺถ ภควตา ปวตฺติตา ปกิณฺณกเทสนาเยว หิ อฏฺฐกถา.[๓]

“บทบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไว้หามีไม่ ทรงแสดงเนื้อความของทุกบท ดังนั้น พึงทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสลำดับคำอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎกไว้ โดยแท้จริงแล้ว ปกิณกเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ ชื่อว่า อรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความ)”

การปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเป็นภาษาบาลีของพระพุทธโฆสาจารย์นั้นมีประโยชน์ต่อวงการพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เพราะภาษาสิงหลเป็นภาษาท้องถิ่นที่ไม่แพร่หลายเหมือนภาษาบาลี การปริวรรตเป็นภาษาบาลีทำให้ชาวพุทธที่ไม่รู้ภาษาสิงหลสามารถศึกษาค้นคว้าคำสอนได้ละเอียดกว่าเดิม ส่งผลให้มีความเข้าใจพุทธาธิบายอย่างชัดเจน ไม่เจือปนด้วยอัตโนมติหรือคำสอนจากนิกายมหายาน

ก่อนที่พระพุทธโฆสาจารย์จะปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับเดิม คณะสงฆ์ในประเทศลังกาแบ่งออกเป็น ๓ นิกาย คือ

๑. นิกายมหาวิหาร กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร

๒. นิกายอภัยคีรี กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี แยกออกจากนิกายมหาวิหาร

๓. นิกายเชตวัน กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดเชตวัน แยกออกจากนิกายมหาวิหาร และอภัยคีรี

---

[๓] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๒๖-๒๗

ยุคนั้นสำนักนิกายอภัยคีรีได้นำพระไตรปิฎกประยุกต์ของนิกายธรรมรุจิเป็นต้น ซึ่งบันทึกไว้เป็นภาษาสันสกฤตรวมทั้งคำสอนของนิกายมหายานมาเป็นหลักสูตรการศึกษา ทำให้ผู้คนสนใจแนวการศึกษาใหม่ของฝ่ายอภัยคีรีมากกว่าฝ่ายมหาวิหารที่ยังยึดของเดิมอยู่ เป็นเหตุให้นิกายอภัยคีรีสามารถเผยแพร่วาทะไปสู่อินเดียได้อย่างรวดเร็ว ทั้งพระเจ้ามหานามะก็ทรงเชิดชูนิกายอภัยคีรีเป็นพิเศษ คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารจึงอาราธนาให้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเป็นภาษามคธขึ้นใหม่ ท่านจึงเปรียบเป็นวีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ที่มากอบกู้สถานการณ์ที่กำลังตกต่ำของฝ่ายมหาวิหารหรือนิกายเถรวาทในปัจจุบันได้ทันเวลา อาจกล่าวได้ว่า ถ้าไม่มีท่านแล้วนิกายเถรวาทอาจถึงขั้นอันตรธานไป

ก่อนที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะอุบัติขึ้น ได้มีคัมภีร์ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ ชื่อว่า "วิมุตติมรรค" คือ ทางแห่งความหลุดพ้น แต่งโดยพระอุปติสสะ มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับวิสุทธิมรรค โดยกล่าวถึงการปฏิบัติไตรสิกขาเหมือนกัน ท่านผู้แต่งได้นำเอาพระพุทธพจน์จากทีฆนิกาย มหาปรินิพพานสูตร และอังคุตตรนิกาย อนุพุทธสูตร มาแสดงไว้เป็นบทนำของคัมภีร์ว่า

สีลํ สมาธิ ปญฺญา จ วิมุตฺติ จ อนุตฺตรา
อนุพุทฺธา อิเม ธมฺมา โคตเมน ยสสฺสินา.[๙]

"พระโคตมะผู้ทรงเกียรติยศยิ่งใหญ่ ได้บรรลุคุณธรรมเหล่านี้
คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ (ความหลุดพ้น) อันยอดเยี่ยม"

โดยเหตุที่คัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นตำราที่แต่งมาขึ้นก่อน และมีวิธีแต่งตามลำดับเริ่มจากศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคตามแนวของคัมภีร์วิมุตติมรรค โดยนำพระพุทธพจน์มาเป็นคาถาเริ่มต้น และแต่งตามลำดับศีล สมาธิ ปัญญา เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น ท่านได้แสดงความเห็นของอาจารย์

---

[๙] ที.ม. ๑๐/๑๘๖/๑๐๙, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑/๒

บางท่าน (เอกจฺเจ) ไว้ในเรื่องจริต ซึ่งอาจารย์ดังกล่าวก็คือ "พระอุปติสสะ" ผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคนั่นเอง ดังข้อความว่า

ตตฺร ปุริมา ตาว ติสฺโส จริยา ปุพฺพาจิณฺณนิทานา ธาตุโทสนิทานา จาติ เอกจฺเจ วทนฺติ.[๕]

"ในจริต ๖ อย่างนั้น บางท่านกล่าวว่า จริต ๓ อย่างแรกมีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน ธาตุ[มีปฐวีธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]"

เอตา ติสฺโส จริยา กึนิทานา. ปุพฺพาจิณฺณตานิทานา. ปุพฺเพ กิร อิฏฺฐปฺปโยคสุภกมฺมพหุโล, ธาตุนิทานา โทสนิทานา.[๖]

"ถามว่า : จริต ๓ อย่างเหล่านี้มีอะไรเป็นเหตุ ?

ตอบว่า : มีอาจิณณกรรมในชาติก่อนเป็นเหตุ ได้ยินว่า [บางคน]กระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน และมีเหตุมาจากธาตุ[มีปฐวีธาตุเป็นต้น]และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]"

เอกจฺเจติ อุปติสฺสตฺเถรํ สนฺธายาห. เตน หิ วิมุตฺติมคฺเค ตถา วุตฺตํ.[๗]

"คำว่า เอกจฺเจ (อาจารย์บางท่าน) กล่าวระบุถึงพระอุปติสสเถระ เพราะพระเถระนั้นกล่าวไว้อย่างนั้นในคัมภีร์วิมุตติมรรค"

คัมภีร์วิมุตติมรรคมีเนื้อหาย่อกว่าวิสุทธิมรรคมาก โดยแบ่งออกเป็น ๑๒ กัจฉะหรือปริจเฉท ต้นฉบับภาษาบาลีของคัมภีร์นี้สาบสูญไปนานแล้ว ปัจจุบันคงเหลือเพียงต้นฉบับภาษาจีน กล่าวคือ พระคุณภัทระ พระเถระฝ่ายมหายานชาวอินเดียกลาง ได้เดินทางไปประเทศจีนใน พ.ศ. ๙๗๘ เป็นผู้นำคัมภีร์วิมุตติมรรคฉบับบาลีไปประเทศจีน แล้วศิษย์ของท่านชื่อ พระสังฆปาละ แห่งฟูนานได้แปลเป็นภาษาจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๐๔๘ ต้นฉบับภาษาจีนเดิมมีเนื้อหาย่อมาก ภายหลังมีการเพิ่มเติมหลักฐานจากพระไตรปิฎก ทำให้เนื้อหาเพิ่มขึ้นจากเดิมเท่าตัว

---

[๕] วิสุทฺธิ. ๑/๔๔/๑๑๓ [๖] วิมุตฺติ. ข้อ ๓๙ หน้า ๒๓ [๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๔/๑๔๓

ต่อมาคัมภีร์นี้ได้มีแปลจากภาษาจีนเป็นภาษาอังกฤษ ชื่อว่า The Path of Freedom โดยพระญี่ปุ่นชื่อท่าน เอ็น. อาร์. เอ็ม. เอฮาระ (Rev. N. R. M. Ehara.) และพระสิงหล ๒ รูป คือ พระโสมะและเขมินทะ (Soma Thera, Kheminda Thera) พิมพ์ออกจำหน่ายในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ (ค.ศ. ๑๙๖๑ ลังกานับ พ.ศ. มากกว่าไทย ๑ ปี เพราะนับปีดำเนิน แต่ไทยนับปีล่วงแล้ว) นอกจากนั้น ศาสตราจารย์นันจิโอะ (Prof. B.Nanjio) ได้ปริวรรตคัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นภาษาสันสกฤตมีชื่อว่า วิโมกฺษมารฺค (Vimoksa Marga) และระบุว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือ พระอรหันต์อุปติสสะ

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๒ มหาวิทยาสงฆ์จังหวัดย่างกุ้ง ได้จัดพิมพ์หนังสือ วิมุตติมรรค ฉบับบาลี โดยปริวรรตมาจากต้นฉบับบาลี อักษรสิงหล ซึ่งคัดลอกมาจากฉบับใบลาน จัดพิมพ์ที่ประเทศศรีลังกาใน ค.ศ. ๑๙๖๓ เมื่อเทียบดูพบว่าต้นฉบับภาษาบาลีมีเนื้อหาสั้นกว่าฉบับอังกฤษที่แปลมาจากภาษาจีนมาก และมีปริจเฉทแตกต่างกันในบางแห่ง

คัมภีร์วิมุตติมรรคแม้จะมีเนื้อหาคล้ายคลึงกับวิสุทธิมรรค แต่ก็ไม่นิยมอ้างอิงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ที่เป็นเช่นนี้คงเพราะว่าเป็นตำราของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรี ไม่ใช่ของคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารซึ่งสืบทอดพระธรรมวินัยอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ จะเห็นได้ว่า ความเห็นบางอย่างที่ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปรากฏในคัมภีร์วิมุตติมรรค ในที่บางแห่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็ระบุว่าเป็นความเห็นของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรี เช่น

๑. คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวว่า สีล ศัพท์ มีความหมายว่า ศีรษะ และเย็น เป็นต้น แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่เห็นด้วย เพราะเห็นว่ามิได้มาจากรากศัพท์ของ สีล ธาตุ ดังข้อความว่า

กิมตฺถํ สีลํ. สีตลตฺถํ เสฏฺฐตฺถํ สีลนตฺถํ สภาวตฺถํ สุขทุกฺขาภาวสมฺปยุตฺตตฺถํ สิรตฺถํ ปติฏฺฐานตฺถํ.[๘]

---

[๘] วิมุตฺติ. ข้อ ๗ หน้า ๒

"ถามว่า : สีล ศัพท์มีความหมายอะไร ?

ตอบว่า : สีล ศัพท์มีความหมายว่า เย็น ประเสริฐ ตั้งไว้ดี มีจริงโดยปรมัตถ์ ประกอบด้วยสุขไม่มีทุกข์ ศีรษะ และเป็นที่ตั้ง[ของกุศล]"

เอตเทว เหตฺถ อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณวิทู อนุชานนฺติ. อญฺเญ ปน "สิรฏฺโฐ สีลตฺโถ, สีตลฏฺโฐ สีลตฺโถติ เอวมาทินาปิ นเยเนตฺถ อตฺถํ วณฺณยนฺติ.[๙]

"อนึ่ง ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาตความหมายสองอย่างนี้เท่านั้นใน สีล ศัพท์นี้ แต่อาจารย์อื่นอธิบายเนื้อความตามนัยอย่างนี้ว่า สิรฏฺโฐ สีลตฺโถ, สีตลฏฺโฐ สีลตฺโถ (ความหมายว่า ศีรษะ เป็นอรรถของ สีล ศัพท์, ความหมายว่า เย็น เป็นอรรถของ สีล ศัพท์) เป็นต้นอีกด้วย"

๒. ความเห็นที่กล่าวว่า "ธุดงค์เป็นบัญญัติ" พบในคัมภีร์วิมุตติมรรค แต่ความเห็นนี้ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังข้อความว่า

เยสมฺปิ กุสลตฺติกวินิมุตฺตํ ธุตงฺคํ, เตสํ อตฺถโต ธุตงฺคเมว นตฺถิ. อสนฺตํ กสฺส ธุนนโต ธุตงฺคํ นาม ภวิสฺสติ. "ธุตคุเณ สมาทาย วตฺตตีติ วจนวิโรโธปิ จ เนสํ อาปชฺชติ, ตสฺมา ตํ น คเหตพฺพํ.[๑๐]

"ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่าใด [ชาวนิกายอภัยคีรีผู้กล่าวว่าธุดงค์เป็นบัญญัติ] พ้นไปจากกุสลติกะ ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่านั้น ย่อมไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ บัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์จักได้ชื่อว่า ธุดงค์ เพราะกำจัดกิเลสอะไร ? นอกจากนั้น ความเห็นอาจารย์เหล่านั้นก็ยังขัดแย้งกับข้อความว่า ธุตคุเณ สมาทาย วตฺตติ (ย่อมสมาทานประพฤติคุณที่กำจัดกิเลส) ด้วยเหตุนั้น จึงไม่ควรเชื่อความเห็นของอาจารย์ชาวนิกายอภัยคีรีเหล่านั้น"

เยสนฺติ อภยคิริวาสิเก สนฺธายาห. เต หิ "ธุตงฺคํ นาม ปญฺญตฺตีติ วทนฺติ.[๑๑]

---

[๙] วิสุทฺธิ. ๑/๗/๘ [๑๐] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗/๘๙ [๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๗/๑๒๒

“คำว่า เยสํ กล่าวระบุถึงหมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี เพราะท่านเหล่านั้นกล่าวว่า ธุดงค์เป็นบัญญัติ”

๓. ความเห็นของอาจารย์บางท่าน (เอเก) ที่กล่าวคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบในคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

ปฏิปทาวิสุทฺธิ อาทิ สสมฺภาริโก อุปจาโร, อุเปกฺขานุพฺรูหนา มชฺเฌ อปฺปนา, สมฺปหํสนา ปริโยสานํ ปจฺจเวกฺขณา.[๑๒]

“อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมปรุงแต่ง (บริกรรมในอาวัชชนะต่างๆ) ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปฏิปทา) อันเป็นเบื้องต้น อัปปนาสมาธิในท่ามกลาง ชื่อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ (การพิจารณาฌานที่ได้บรรลุแล้ว) อันเป็นที่สุด ชื่อว่า ความร่าเริงใจ”

ตตฺร ปฏิปทาวิสุทฺธิ นาม สสมฺภาริโก อุปจาโร. อุเปกฺขานุพฺรูหนา นาม อปฺปนา. สมฺปหํสนา นาม ปจฺจเวกฺขณาติ เอวเมเก วณฺณยนฺติ.[๑๓]

“ในความงาม ๓ อย่างนั้น อาจารย์บางท่านอธิบายอย่างนี้ว่า อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมปรุงแต่ง (บริกรรมในอาวัชชนะต่างๆ) ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปฏิปทา) อัปปนาสมาธิ ชื่อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ (การพิจารณาฌานที่ได้บรรลุแล้ว) ชื่อว่า ความร่าเริงใจ”

เอเกติ อภยคิริวาสิโน. เต หิ เอวํ ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทิเก วณฺณยนฺติ, ตทยุตฺตํ.[๑๔]

“คำว่า เอเก (อาจารย์บางท่าน) คือ หมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี เพราะท่านเหล่านั้นอธิบายปฏิปทาวิสุทธิเป็นต้นอย่างนี้ ความเห็นนั้นไม่สมควร”

๔. ความเห็นที่กล่าวว่า มิทธะเป็นรูป ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ความเห็นนี้พบในคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

---

[๑๒] วิมุตฺติ. ข้อ ๕๑ หน้า ๒๙ [๑๓] วิสุทฺธิ. ๑/๗๕/๑๖๔ [๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๕/๒๐๒

ตตฺถ ติวิธํ มิทฺธํ อาหารชํ อุตุชํ จิตฺตชนฺติ. อุตุชํ ปน มิทฺธํ อรหนฺตานมฺปิ โหติ.[๑๕]

"ในเรื่องนั้น มิทธะมี ๓ ประเภท คือ มิทธะที่เกิดจากอาหาร เกิดจากอุตุ และเกิดจากจิต ส่วนมิทธะที่เกิดจากอุตุมีได้แก่พระอรหันต์อีกด้วย"

อฏฺฐกถายํ ปน พลรูปํ สมฺภวรูปํ ชาติรูปํ โรครูปํ เอกจฺจานํ มเตน มิทฺธรูปนฺติ เอวํ อญฺญานิปิ รูปานิ อาหริตฺวา "อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตวาติอาทีนิ วตฺวา มิทฺธรูปํ ตาว นตฺถิเยวาติ ปฏิกฺขิตฺตํ.[๑๖]

"อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาได้นำรูปอื่นมาแสดงไว้อีกอย่างนี้ว่า :-

- พลรูป (รูปคือกำลัง)
- สัมภวรูป (รูปคือน้ำอสุจิ)
- ชาติรูป (รูปคือความเกิด)
- โรครูป (รูปคือโรค)
- มิทธรูป (รูปคือความง่วง)

[ที่กล่าวไว้]ตามความเห็นของอาจารย์บางท่านแล้ว คัดค้านว่า 'มิทธรูปไม่มีแน่นอน' ตามพระดำรัสเป็นต้นว่า อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตว (พระองค์ผู้เป็นพระมุนี ตรัสรู้เองแน่แท้ นิวรณ์ทั้งหลายหามีแก่พระองค์ไม่)"

เอกจฺจานนฺติ อภยคิริวาสีนํ.[๑๗]

"คำว่า เอกจฺจานํ (อาจารย์บางท่าน) คือ หมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี"

พระอุปติสสะ

ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ท่านพระอุปติสสะเป็นชาวสิงหลบ้าง ชาวอินเดียตอนใต้บ้าง ความเห็นในเรื่องนี้ต่างกันเป็นสองอย่าง คือ

๑. ศาสตราจารย์นากาอิ (Prof. Nagai) กล่าวว่า ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา

---

[๑๕] วิมุตฺติ. ข้อ ๕๐ หน้า ๒๙ [๑๖] วิสุทฺธิ. ๒/๔๔๖/๙๐ [๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๖/๑๑๕

(เล่ม ๑ ข้อ ๕๙-๖๐ หน้า ๒๘๒) กล่าวถึงพระอุปติสสะผู้ทรงวินัยปิฎก และเป็นศิษย์ร่วมอาจารย์เดียวกับพระผุสสเทวะ พระเถระทั้งสองรูปรักษาทรงจำพระวินัยปิฎกไว้ในคราวทุพภิกขภัย พระอุปติสสะมีศิษย์ ๒ รูป คือ พระมหาปทุมะ และ พระสุมะ ท่านมีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าวสภะ (พ.ศ. ๖๐๙ - ๖๕๓) ดังนั้น พระอุปติสสะผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคจึงควรเป็นพระอุปติสสะผู้ทรงวินัยปิฎกรูปนี้ เพราะคัมภีร์นี้แต่งก่อนคัมภีร์วิสุทธิมรรค

๒. ศาสตราจารย์ ดร.พาปัท (P.V.Bapat) กล่าวไว้ในหนังสือ "การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์วิมุตติมรรคและวิสุทธิมรรค" [Vimuttimagga and Visuddhimagga. - A comparative study (1937)] ว่า ท่านพระอุปติสสะเป็นชาวอินเดียใต้ มีเหตุผลในเรื่องนี้ ๕ ประการ คือ

๒.๑ ในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่มีการเอ่ยถึงชื่อที่เกี่ยวกับเกาะลังกา จึงน่าจะเป็นตำราอินเดียใต้

๒.๒ ท่านผู้แต่งกล่าวถึงชื่อของหนอนชนิดต่างๆ เป็นภาษาอินเดีย คาดว่าคงจะนำมาจากตำรายาของอินเดีย

๒.๓ ความเชื่อเกี่ยวกับคนจัณฑาลที่กล่าวว่า "เหมือนเด็กจัณฑาลสิ้นหวังในราชสมบัติ" เป็นความเชื่อที่ฝังแน่นในชาวอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวอินเดียใต้หรือชาวทมิฬทางอินเดียใต้มีความเชื่อมั่นเช่นนี้

๒.๔ ในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่พบข้อความที่ละเอียดลึกซึ้งเกี่ยวกับพระวินัยซึ่งแสดงว่าท่านผู้แต่งเป็นผู้แตกฉานวินัยปิฎก

๒.๕ มีการค้นพบวิมุตติมรรค ฉบับแปลภาษาทิเบต เฉพาะเรื่องธุดงค์อันเป็นตอนที่ ๓ ฉบับแปลทิเบตนั้นมีต้นฉบับมาจากอินเดีย

หนังสือ คำนำวิสุทธิมรรคที่แต่งเป็นภาษาบาลี ชื่อว่า "วิสุทฺธิมคฺคนิทานกถา" ประพันธ์ขึ้นโดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสียิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ กล่าวสรุปความเรื่องนี้ไว้ ๓ ประเด็น คือ

๑. คัมภีร์วิมุตติมรรคไม่ใช่ตำราของคณะสงฆ์นิกายมหาวิหาร เพราะมีความ

เห็นของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรีเจือปนอยู่หลายแห่ง และไม่ใช่ตำราของคณะสงฆ์ฝ่ายมหายาน เพราะแต่งอ้างอิงพระไตรปิฎกของเถรวาท

๒. ท่านผู้แต่งเป็นชาวอินเดียใต้ เพราะพบชื่อและคำเรียกที่ใช้ทางอินเดียใต้ ไม่พบชื่อหรือความเห็นของพระเถระชาวสิงหล

๓. ในคัมภีร์วิมุตติมรรคพบข้อความจากคัมภีร์เปฏโกปเทสหลายแห่งโดยใช้เป็นชื่อว่า เปฏก บ้าง เตเปฏก บ้าง อีกทั้งคัมภีร์เปฏโกปเทสก็เป็นตำราของคณะสงฆ์นิกายมหิสาสกะซึ่งแยกไปจากนิกายเถรวาทใน พ.ศ. ๒๐๐ ในคราวที่นิกายเถรวาทแตกแยกครั้งที่ ๒

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคคัณฐิบทว่า

สุตฺตนฺตปิฏกตฺถาย อฏฺฐกถา เปฏกํ, มหิสาสกานํ คนฺโถ.[๑๘]

“คำอธิบายเนื้อความเพื่อประโยชน์แก่พระสุตตันตปิฎก ชื่อว่า เปฏกะ (เปฏโกปเทส) เป็นตำราของนิกายมหิสาสกะ”

แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะมีเนื้อหาละเอียด และเสนอตัวอย่างประกอบเป็นบุคลาธิษฐาน แต่คัมภีร์วิมุตติมรรคก็มีเนื้อหากระชับ และตรงประเด็น จึงช่วยให้ผู้อ่านจับประเด็นหลักและได้ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับข้อธรรมนั้นๆ อย่างรวดเร็ว ดังนั้น คัมภีร์วิมุตติมรรคจึงเป็นตำราที่น่าศึกษาควบคู่ไปกับวิสุทธิมรรคเช่นเดียวกัน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

คำว่า วิสุทธิมรรค แปลว่า “ทางแห่งความหมดจด” คือ ไตรสิกขาอันเป็นแนวปฏิบัติเพื่อความหมดสิ้นกิเลส ท่านผู้แต่งได้ยกคาถาบทหนึ่งจากสังยุตตนิกายมาเป็นบทนำของคัมภีร์ว่า

---

[๑๘] ขุ.ป.คณฺฐิ หน้า ๑๕๐

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๑๙]

"ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัฏ (ตัณหา) นี้ได้

ต่อจากนั้นท่านจึงอธิบายศีล สมาธิ และปัญญา ตามข้อความในคาถาข้างต้น โดยจำแนกออกเป็น ๒๑ ปริจเฉท คือ

๑.	สีลนิทเทส	คำอธิบายศีล
๒.	ธุตังคนิทเทส	คำอธิบายธุดงค์
๓.	กัมมัฏฐานคหณนิทเทส	คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน
๔.	ปถวีกสิณนิทเทส	คำอธิบายปฐวีกสิณ
๕.	เสสกสิณนิทเทส	คำอธิบายกสิณที่เหลือ
๖.	อสุภกัมมัฏฐานนิทเทส	คำอธิบายอสุภกรรมฐาน
๗.	ฉอนุสสตินิทเทส	คำอธิบายอนุสสติ ๖
๘.	อนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส	คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน
๙.	พรหมวิหารนิทเทส	คำอธิบายพรหมวิหาร
๑๐.	อารุปปนิทเทส	คำอธิบายอรูปฌาน
๑๑.	สมาธินิทเทส	คำอธิบายสมาธิ
๑๒.	อิทธิวิธนิทเทส	คำอธิบายฤทธิ์
๑๓.	อภิญญานิทเทส	คำอธิบายอภิญญา
๑๔.	ขันธนิทเทส	คำอธิบายขันธ์
๑๕.	อายตนธาตุนิทเทส	คำอธิบายอายตนะและธาตุ

---

[๑๙] สํ.ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

๑๖. อินทริยสัจจนิทเทส	คำอธิบายอินทรีย์และสัจจะ
๑๗. ปัญญาภูมินิทเทส	คำอธิบายอารมณ์ของปัญญา
๑๘. ทิฏฐิวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งทิฏฐิ
๑๙. กังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งการข้ามความสงสัย
๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง
๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็นทางปฏิบัติ

วิธีประพันธ์

วิธีประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค สรุปความได้ ๕ ประเด็น คือ

๑. ประมวลเนื้อหาสาระจากพระไตรปิฎก โดยท่านผู้แต่งได้อ้างอิงข้อความจากพระสูตรบ้าง คัมภีร์วิภังค์บ้าง คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคบ้าง เพื่อมายืนยันคำอธิบายของตน

๒. รวบรวมคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลในนิกาย ๔ มาอธิบายขยายความพระบาลีให้ชัดเจน ดังนั้น ท่านจึงมิได้เอ่ยถึงวิธีปฏิบัติไตรสิกขาโดยละเอียดในคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านแต่งในภายหลัง แต่จะให้ผู้อ่านศึกษาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคดังข้อความว่า

สีลกถา ธุตธมฺมา กมฺมฏฺฐานานิ เจว สพฺพานิ
จริยาวิธานสหิโต ฌานสมาปตฺติวิตฺถาโร.

สพฺพา จ อภิญฺญาโย ปญฺญาสงฺกลวินิจฺฉโย เจว
ขนฺธา ธาตายตนินฺ- ทฺริยานิ อริยานิ เจว จตฺตาริ.

สจฺจานิ ปจฺจยากา- รเทสนา สุปริสุทฺธนิปุณนยา
อวิมุตฺตตนฺติมคฺคา วิปสฺสนาภาวนา เจว.

อิติ ปน สพฺพํ ยสฺมา วิสุทฺธิมคฺเค มยา สุปริสุทฺธํ
วุตฺตํ ตสฺมา ภิยฺโย น ตํ อิธ วิจารยิสฺสามิ.[๒๐]

“เรื่องศีล ธุดงคธรรม กัมมัฏฐานทั้งปวง ความพิสดารของฌานและสมาบัติ ซึ่งประกอบด้วยวิธีปฏิบัติตามจริต อภิญญาทั้งปวง คำวินิจฉัยที่ประมวลปัญญาไว้

ขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ การแสดงลักษณะของปัจจัย (ปฏิจจสมุปบาท) ที่ไม่นอกแนวพระบาลี ซึ่งมีนัยอันละเอียดหมดจด และวิปัสสนาภาวนา

ศีลเป็นต้นทั้งหมดนี้ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วอย่างดียิ่งในวิสุทธิมรรค ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่นำเรื่องเหล่านั้นมาเขียนไว้ในคัมภีร์อรรถกถานี้อีก”

มชฺเฌ วิสุทฺธิมคฺโค เอส จตุนฺนมฺปิ อาคมานญฺหิ
ฐตฺวา ปกาสยิสฺสติ ตตฺถ ยถาภาสิตํ อตฺถํ.

อิจฺเจว กโต ตสฺมา ตมฺปิ คเหตฺวาน สทฺธิเมตาย
อฏฺฐกถาย วิชานถ ทีฆาคมนิสฺสิตํ อตฺถํ.[๒๑]

“ข้าพเจ้าประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยดำริว่า

คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ดำรงอยู่ในท่ามกลางแห่งนิกายทั้ง ๔ จักประกาศเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในนิกายทั้ง ๔ เหล่านั้น

ดังนั้น ขอให้สาธุชนทำความเข้าใจวิสุทธิมรรคนั้นพร้อมกับ

---

[๒๐] ที.สี.อ. ๑/๒, ม.มู.อ. ๑/๑-๒, สํ.ส.อ. ๑/๒, องฺ.เอกก. ๑/๒-๓

[๒๑] ที.สี.อ. ๑/๒

อรรถกถาชื่อสุมังคลวิลาสินีนี้ แล้วเข้าใจเนื้อความอันอิงอาศัยทีฆ-
นิกายเถิด”

๓. ประมวลข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับไตรสิกขาจากอรรถกถาฉบับสิงหลของนิกายทั้ง ๕ มาอธิบายไว้โดยละเอียด คำตัดสินของท่านจึงไม่ใช่อัตโนมัตยาธิบาย แต่มาจากข้อความในคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเหล่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า ท่านได้ระบุชื่อคัมภีร์อรรถกถาเพื่อให้อนุชนตรวจสอบได้ เช่น

“อสฺสาโสติ พหิ นิกฺขมนวาโต. ปสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสนวาโตติ วินยฏฺจกถายํ วุตฺตํ. สุตฺตนฺตฏฺจกถาสุ ปน อุปฺปฏิปาฏิยา อาคตํ.[๒๒]

“ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า บทว่า อสฺสาโส คือ ลมหายใจออก บทว่า ปสฺสาโส คือ ลมหายใจเข้า แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายกล่าวไว้ตรงกันข้าม”

“สเจ ปน วิหาโร อปริกฺขิตฺโต โหติ, ยํ สพฺพปฐมํ เสนาสนํ วา ภตฺตสาลา วา ธุวสนฺนิปาตฏฺฐานํ วา โพธิ วา เจติยํ วา ทูเร เจปิ เสนาสนโต โหติ, ตํ ปริจฺเฉทํ กตฺวา มินิตพฺพนฺติ วินยฏฺจกถาสุ วุตฺตํ. มชฺฌิมฏฺจกถายํ[๒๓] ปน “วิหารสฺสปิ คามสฺเสว อุปจารํ นีหริตฺวา อุภินฺนํ เลฑฺฑุปาตานํ อนฺตรา มินิตพฺพนฺติ วุตฺตํ. อิทเมตฺถ ปมาณํ.[๒๔]

“ในคัมภีร์อรรถกถาวินัยกล่าวว่า ‘ถ้าวัดไม่มีรั้วล้อม พึงวัดเอาที่พักหลังแรกให้เป็นเครื่องกำหนด หรือพึงวัดเอาโรงฉัน ที่ประชุมประจำ ต้นโพธิ์ หรือพระเจดีย์แม้ที่อยู่ห่างไป[จากที่พักหลังแรก]’

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวว่า ‘แม้บริเวณวัดก็เหมือนบริเวณบ้านพึงวัดระหว่างก้อนดินตกสองครั้ง[ด้วยวิธีขว้างก้อนดินแบบไล่กา]’ ความเห็นนี้เป็นหลักในการวัดระยะห่างของที่พักป่านี้”

๔. แต่งตามแนวคำสอนของพระเถระนิกายมหาวิหารผู้สืบทอดพระธรรมวินัย

---

[๒๒] วิสุทฺธิ. ๑/๒๑๙/๒๙๖

[๒๓] ม.ม.อ. ๒/๑๒๒

[๒๔] วิสุทฺธิ. ๑/๓๑/๗๗

อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ตั้งแต่สมัยของพระมหินทะเป็นต้นมา ไม่เจือปนด้วยคำสอนของนิกายอื่นที่ยอมรับความเห็นของนิกายมหายาน ดังข้อความว่า

สมยํ อวิโลเมนฺโต เถรานํ เถรวํสปทีปานํ
สุนิปุณวินิจฺฉยานํ มหาวิหาเร นิวาสีนํ.

หิตฺวา ปุนปฺปุนาคต- มตฺถํ อตฺถํ ปกาสยิสฺสามิ
สุชนสฺส จ ตุฏฺฐตฺถํ จิรฏฺฐิตตฺถญฺจ ธมฺมสฺส.[๒๕]

"ข้าพเจ้าไม่คัดค้านลัทธิของพระเถระทั้งหลาย ผู้สังกัดในนิกายมหาวิหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ ซึ่งมีปัญญาวินิจฉัยโดยละเอียดรอบคอบ จะตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออกแล้วอธิบายความเพื่อให้สาธุชนชื่นชม และพระสัทธรรมตั้งมั่นตลอดกาลนาน"

๕. อ้างความเห็นของพระเถระผู้ทรงนิกายต่างๆ มายืนยันไว้ตามสมควร เช่น

อิทํ ตาว ทีฆภาณกสํยุตฺตภาณกานํ มตํ. มชฺฌิมภาณกา ปน "ปฐมชฺฌาเน โอฬาริโก, ทุติยชฺฌานุปจาเร สุขุโมติ เอวํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต อุปรูปริชฺฌานุปจาเรปิ สุขุมตรมิจฺฉนฺติ.[๒๖]

"ทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของอาจารย์ผู้ทรงจำทีฆนิกายและสังยุตตนิกายก่อน ส่วนอาจารย์ผู้ทรงจำมัชฌิมนิกายปรารถนาละเอียดยิ่งกว่านั้น แม้ในอุปจาระแห่งฌานขั้นสูงกว่าฌานขั้นต่ำอย่างนี้ว่า 'กายสังขาร (ลมหายใจ) ในปฐมฌาน หยาบ ในอุปจาระแห่งทุติยฌาน ละเอียด' "

ตตฺถ วินยธรา "ภควตา ทฺวารํ ทินฺนํ, ตสฺมา วฏฺฏตีติ วทนฺติ. สุตฺตนฺติกา ปน "กิญฺจาปิ อาปตฺติ น โหติ, อาชีวํ ปน โกเปติ, ตสฺมา น วฏฺฏตีจฺเจว วทนฺติ.[๒๗]

"ในเรื่องนั้นพระวินัยธรกล่าวว่า 'พระผู้มีพระภาคประทานโอกาส[เพื่อบริโภค]ไว้

---

[๒๕] ที.สี.อ. ๑/๒, ม.มู.อ. ๑/๑, สํ.ส.อ. ๑/๑-๒, องฺ.เอกก. ๑/๒

[๒๖] วิสุทฺธิ. ๑/๒๒๑/๓๐๐

[๒๗] วิสุทฺธิ. ๑/๑๙/๔๒

ดังนั้นจึงควร' ส่วนอาจารย์ผู้ทรงพระสูตรกล่าวว่า 'แม้จะไม่เป็นอาบัติ แต่ทำอาชีวศีล[ที่ขัดเกลากิเลส]ให้เสียหาย ดังนั้นจึงไม่ควร[แก่ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปฏิปทาขัดเกลากิเลส]' "

"ชานิตฺวา ฉนฺเน อรุณํ อุฏฺฐาปิตมตฺเตติ องฺคุตฺตรภาณกา.[๒๘]

"อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า 'ธุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา' "

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ คัมภีร์นี้จึงเป็นเพชรน้ำหนึ่งของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท ได้รับการยอมรับมานานกว่า ๑,๕๐๐ ปี ทั้งในด้านเนื้อหาที่ครอบคลุมพระไตรปิฎกและอรรถกถา มีลีลาประพันธ์ภาษาบาลีที่สละสลวยงดงาม ใช้คำเหมาะในที่งาม ใช้คำงามในที่เหมาะ และเพียบพร้อมด้วยข้อวินิจฉัยที่เกี่ยวกับไตรสิกขาอย่างครบถ้วน

คัมภีร์นี้มีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลกว่าเป็นตำราที่ดีที่สุดของศาสนาพุทธ นิกายเถรวาท นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ด้วยลักษณะประพันธ์ที่โดดเด่น ดังนี้

๑. อาศัยพระไตรปิฎกเป็นหลัก

๒. เลือกสรรเฉพาะแก่นสารที่เกี่ยวกับไตรสิกขามาแสดงโดยสังเขปไม่ยืดเยื้อ

๓. อธิบายความโดยอาศัยคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าซึ่งสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล

๔. เป็นตำราของเถรวาทแห่งสำนักมหาวิหารล้วนๆ ไม่ระคนด้วยความเห็นจากสำนักอภัยคีรี สำนักเชตวัน หรือนิกายมหายานที่ไม่อ้างพระไตรปิฎก

๕. อธิบายเรื่องศีล ธุดงค์ สมถะ และอภิญญาเป็นต้นอย่างบริบูรณ์

๖. แสดงวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานโดยละเอียด

๗. เลือกใช้คำศัพท์บาลีที่งามสง่าได้มาตรฐาน ทำให้ผู้อ่านได้อรรถรสทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ

๘. นำตัวอย่างของผู้ปฏิบัติรุ่นก่อนมากล่าวถึงเพื่อให้เป็นทิฏฐานุคติของอนุชน

---

[๒๘] วิสุทฺธิ. ๑/๓๒/๗๙

คัมภีร์อธิบายวิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๓ ฉบับ คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มีชื่อเฉพาะว่า ปรมัตถมัญชูสา แปลว่า “หีบบรรจุเนื้อความอันสูงสุด” เป็นตำราอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยละเอียด จึงเรียกชื่อว่า “มหาฎีกา” คือ ฎีกาอันกว้างขวาง คัมภีร์นี้แต่งขึ้นโดยพระธรรมบาลชาวเมืองกาญจิปุระ (Kanchipuram) เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้ ปัจจุบันคือเมืองโคญชีเวอรัม (Conjeeveram) เมื่ออุปสมบทแล้วได้ไปศึกษา ณ สำนักมหาวิหาร ประเทศลังกา ท่านเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและลัทธิความเห็นในฝ่ายพราหมณ์ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ๑๖ ฉบับซึ่งมีคุณูปการเป็นอันมากแก่พระพุทธศาสนาเถรวาท

ท่านมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ ในรัชสมัยพระเจ้าเสนะที่ ๔ ครองราชย์ระหว่างคริสต์ศักราช ๙๕๓-๙๕๖ (พ.ศ. ๑๔๙๖-๑๔๙๙) ท่านแต่งคัมภีร์นี้ตามคำอาราธนาของพระทาฐานาคะในขณะพำนักอยู่ที่วัดพทรติตถะ (วัดท่าพุทรา) วัดเก่าที่พระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างขึ้นในเมืองท่านาคปัฏฏะ ปัจจุบันเรียกว่า นาคปัฏฏินัน (Nagapattinam) อยู่ทางตอนใต้ของเมืองมัทราส (Madras) หรือเมืองเจนไน (Chennai) ห่างจากเมืองตัญโช (Tanjore) หรือเมืองธานจาวูร์ Thanjavur ไปทางทิศตะวันออกราว ๕๔ ไมล์

คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เป็นอักษรพม่า ฉบับฉัฏฐสังคีติ และอักษรไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

- ฉบับฉัฏฐสังคีติมี ๒ เล่ม เล่ม ๑ : ๓๕๓ หน้า เล่ม ๒ : ๓๗๐ หน้า
- ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย มี ๓ ภาค ภาค ๑ : ๔๑๔ หน้า ภาค ๒ : ๓๕๐ หน้า ภาค ๓ : ๖๕๙ หน้า
- ฉบับมหาจุฬาฯ มี ๒ เล่ม เล่ม ๑ : ๕๕๑ หน้า เล่ม ๒ : ๕๙๑ หน้า
- ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ มี ๓ เล่ม เล่ม ๑ : ๔๕๘ หน้า เล่ม ๒ : ๓๗๕ หน้า เล่ม ๓ : ๗๔๒ หน้า

๒. วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา

มีชื่อเฉพาะว่า สังเขปัตถโชตนี แปลว่า "แสดงเนื้อความโดยย่อ" เป็นตำราอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยย่อ จึงเรียกว่า "จูฬฎีกา" คือ ฎีกาย่อ มีการย่อเอาประเด็นที่สำคัญในวิสุทธิมรรคมหาฎีกามากล่าวไว้ และอธิบายเพิ่มเติมในที่บางแห่ง

ในคำลงท้ายของคัมภีร์มิได้ระบุว่าท่านผู้แต่งเป็นใคร คัมภีร์ปิฎกัตตอตะไม (ข้อ ๒๓๓) กล่าวว่าท่านผู้แต่งคือพระวาจิสสระในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖ - ๑๗๒๙) ท่านผู้แต่งพำนักอยู่ที่วัดมหินทเสนะ เมืองอนุราธบุรี ประเทศลังกา

คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เป็นอักษรไทย ฉบับภูมิพโลภิกขุ แบ่งออกเป็นฉบับบาลีล้วนและฉบับบาลีพร้อมทั้งคำแปล

- ฉบับบาลีล้วนมี ๓ เล่ม
  - เล่ม ๑ : ๒๗๒ หน้า
  - เล่ม ๒ : ๑๔๕ หน้า
  - เล่ม ๓ : ๒๖๘ หน้า
- ฉบับบาลีพร้อมทั้งคำแปลมี ๓ เล่ม
  - เล่ม ๑ : ๕๙๒ หน้า
  - เล่ม ๒ : ๓๖๑ หน้า
  - เล่ม ๓ : ๖๕๒ หน้า

๓. วิสุทธิมรรคคัณฐิบท

เป็นตำราอธิบายเฉพาะศัพท์ที่เข้าใจยากในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จึงเรียกว่า "คัณฐิบท" คือ ศัพท์ยากที่เหมือนปม

ในคำลงท้ายของคัมภีร์มิได้ระบุว่าท่านผู้แต่งเป็นใครและแต่งในสมัยใด คัมภีร์ปิฎกัตตอตะไม (ข้อ ๒๓๔) กล่าวว่าท่านผู้แต่งคือพระสัทธัมมโชติปาละในสมัยพุกาม สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้คงแต่งก่อน พ.ศ. ๒๐๑๐ เพราะพระนันทปัญญาจารย์ พระเถระชาวพม่าได้เอ่ยถึงคัมภีร์นี้ไว้ในจูฬคันธวงศ์ คือ ประวัติคัมภีร์โดยย่อ (ข้อ ๕๘, ๑๔๖) ซึ่งแต่งไว้ในราว พ.ศ. ๒๐๑๐

นอกจากนั้น คัมภีร์นี้ยังศึกษาได้จากฉบับวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขา วิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๔ ของพระมหาบูรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก) มีชื่อว่า "คัมภีร์วิสุทธิ-มัคคคัณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์" ต้นฉบับบาลี มี ๘๒ หน้า ส่วนคำแปลมี ๑๐๑ หน้า ในที่นี้ผู้แปลเรียกชื่อว่า "วิสุทธิมรรคคัณฐีบท" ตามคำลงท้ายของคัมภีร์กล่าวว่า วิสุทฺธิมคฺคคณฺฐิปทํ นิฏฺฐิตํ (จบวิสุทธิมรรคคัณฐีบท)

คัมภีร์แปลวิสุทธิมรรค

คัมภีร์แปลวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่ามีหลายฉบับ ฉบับที่มีคำอธิบายและได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง มี ๒ ฉบับ คือ

๑. วิสุทธิมรรคแปลพม่า

เป็นฉบับแปลพม่าทั้งหมด ไม่มีบาลีปนเพื่อให้ชาวพม่าทั่วไปอ่านเข้าใจได้ง่าย แปลโดยพระโสภณเถระ อดีตเจ้าสำนักมหาสียิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ ฉบับนี้มีคำแปลสละสลวย และประกอบด้วยคำอธิบายโดยละเอียดตามข้อความในวิสุทธิ-มรรคมหาฎีกาและอรรถกถาฎีกาอื่นๆ จัดพิมพ์ครั้งที่ ๕ โดยสำนักมหาสียิตตาใน พ.ศ. ๒๕๕๒ มีทั้งหมด ๔ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๔๕๙ หน้า - เล่ม ๒ : ๗๐๒ หน้า
- เล่ม ๓ : ๔๖๔ หน้า - เล่ม ๔ : ๗๓๐ หน้า

๒. วิสุทธิมรรคนิสสัย

ฉบับแปลบาลีและพม่าคำต่อคำเพื่อให้ผู้ศึกษาบาลีเห็นศัพท์และคำแปลควบคู่กันไป มีคำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา และคัณฐีบทตามสมควร จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กรมการศาสนาใน พ.ศ. ๒๕๐๙ มีทั้งหมด ๕ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๕๒๐ หน้า - เล่ม ๒ : ๕๔๘ หน้า
- เล่ม ๓ : ๔๕๒ หน้า - เล่ม ๔ : ๒๖๗ หน้า

- เล่ม ๕ : ๔๘๐ หน้า

คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แปลเป็นภาษาไทยมี ๔ ฉบับ คือ

๑. ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

แปลโดย น.อ.เมฆ อำไพจริต พิมพ์ครั้งที่ ๘ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๘ แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือ

- ภาค ๑
  - ตอน ๑ : ๑๘๐ หน้า
  - ตอน ๒ : ๓๒๒ หน้า
- ภาค ๒
  - ตอน ๑ : ๒๖๕ หน้า
  - ตอน ๒ : ๒๖๓ หน้า
- ภาค ๓ : ๓๖๕ หน้า

๒. ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แปลโดยฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ พิมพ์ครั้งที่ ๑ โรงพิมพ์มหาจุฬาฯ พ.ศ. ๒๕๕๕ มีทั้งหมด ๒ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๕๕๑ หน้า
- เล่ม ๒ : ๕๔๐ หน้า

๓. ฉบับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฏ์

แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ บริษัทธนาเพลส จำกัด พ.ศ. ๒๕๕๔

๔. ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แปลโดย อาจารย์ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ และอาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ฉบับนี้มีทั้งบาลีและคำแปลควบคู่กันไป พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๗ แบ่งออกเป็น ๕ ภาค

- ภาค ๑ : ๔๑๗ หน้า
- ภาค ๒ : ๓๘๔ หน้า

- ภาค ๓ : ๔๒๑ หน้า - ภาค ๔ : ๕๐๒ หน้า
- ภาค ๕ : ๕๗๙ หน้า

แม้ฉบับแปลไทยจะมีแล้วหลายฉบับ แต่ยังคงขาดคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างบริบูรณ์ ด้วยเหตุนั้น ผู้แปลจึงแปลและอธิบายคัมภีร์นี้ขึ้นใหม่โดยอาศัยคำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา คัณฐิบท และคำอธิบายภาษาพม่าทั้งสองฉบับ

ผู้แปลหวังว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายในครั้งนี้ คงจะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษาเพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาและหลักธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรสนามหลวงบาลีไทยในชั้น ป.ธ.๘ และ ป.ธ.๙ ซึ่งนักเรียนบาลีต้องศึกษาโดยละเอียด หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

ผู้แปลขอบูชาบัวบาทของครูผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้แก่ผู้แปลด้วยคัมภีร์นี้ คือ

๑. พระธัมมานันทะ อัครมหาบัณฑิต

อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ผู้สอนวิชาภาษาบาลีคือ ปทรูปสิทธิ-ปกรณ์ พาลาวตาร อภิธานัปปทีปิกา วุตโตทัยปกรณ์ และสุโพธาลังการ พร้อมทั้งพระวินัย และพระอภิธรรม

๒. พระอานันทปัณฑิตาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต อภิธชมหารัฏฐคุรุ

อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนวุตโตทัยปกรณ์

๓. พระวิจิตตสาระ อัครมหาบัณฑิต

อดีตรองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์ปัฏฐาน

๔. พระนันโทภาสาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต

อดีตรองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์อภิธัมมัตถ-สังคหะ อภิธัมมัตถวิภาวินี กังขาวิตรณี และสมันตปาสาทิกา

๕. พระนันทวังสะ อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์ยมก ๕ ปกรณ์แรก

๖. พระอัคคญาณาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม ชเวโภงวุน จังหวัดมันดเลย์ ผู้สอนคัมภีร์กาตันตระ มุคธโพธะ สัททัตถเภทจินตา และกัจจายนสาระ

๗. พระโอมาวีราภิวงศ์

รองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ ผู้สอนปทรูปสิทธิปกรณ์

๘. พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)

เจ้าอาวาสวัดราชโอรสาราม พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร ผู้สอนวิชาแต่งไทยเป็นมคธในหลักสูตร ป.ธ.๙

๙. พระราชปัญญาสุธี (อุทัย ญาโณทโย ป.ธ.๙)

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสร้อยทอง พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร ผู้สอนวิชาแต่งไทยเป็นมคธในหลักสูตร ป.ธ.๙

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระโอมาวีราภิวงศ์ได้สอนวิธีย่อยสลายองค์ความรู้จากตำราให้ตกผลึกเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่กระจ่างชัดเจน สามารถอธิบายความสั้นให้พิสดาร สรุปความพิสดารให้สั้นตรงประเด็น และคิดหาเหตุผลให้ตรงกับความเข้าใจของผู้แต่ง ที่จริงแล้วแม้ผู้แปลจะเคยเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์จากหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระมาก่อน และได้เคยสอนคัมภีร์นี้เมื่อครั้งเป็นสามเณร ต่อเมื่อเรียนจากพระโอมาวีราภิวงศ์อีกรอบหนึ่งจึงพบว่า สิ่งที่ได้เรียนรู้มานั้นเป็นเพียงพื้นฐานทั่วไปของหลักภาษา ยังมีหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งอีกมากมายที่นักเรียนควรเข้าใจ จึงแต่งปทรูปสิทธิมัญชรี พาลาวตารมัญชรี และคัมภีร์อื่นๆ เพื่อนำเสนอความรู้เหล่านั้น

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ

พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

รศ. ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

คุณอุดมพร สิรสุทธิ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์และจัดทำดรรชนีในหนังสือเล่มนี้

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือพระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จัดว่าเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายจัดพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้แก่สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปล และจัดพิมพ์หนังสือนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดี เจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง และบรรลุศานติสุขอันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธโดยพลันเทอญ

พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
เมษายน ๒๕๕๘

www.wattamaoh.org

tamaoh24@gmail.com

ประวัติพระพุทธโฆสาจารย์

พุทธศาสนิกชนทั่วไปในนิกายเถรวาทมักเคยได้ยินชื่อ “พระพุทธโฆสาจารย์” ผู้ประพันธ์คัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรเรียนของคณะสงฆ์ในประเทศไทย พม่า และลังกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นผลงานชิ้นเอกที่กล่าวถึงหลักปฏิบัติอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุด ท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรม ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่เรียกว่า “สังคหัฏฐกถา” คือ อรรถกถาประมวลความ ไว้ทั้งหมด ๑๓ คัมภีร์ โดยปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕-๔๖) กล่าวถึงประวัติของท่าน ดังนี้

“ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ในตำบลพุทธคยา ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์ และวิชาความรู้ทั้งหมด พร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ อย่างดียิ่ง จึงเที่ยวโต้วาทะไปในชมพูทวีป

วันหนึ่ง ท่านได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปตัญชลิอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้นพระเรวตะผู้พำนักอยู่ในวัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่า พราหมณ์หนุ่มผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพุทธศาสนา

พระเรวตะได้แกล้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา

พราหมณ์หนุ่มได้ย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ?

ครั้นพระเถระตอบว่ารู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยวกับวาทะลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้ถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธินั้นอีกด้วย จากนั้นพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่ม

ไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่า เป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มจึงสนใจขอให้สอนพุทธมนต์นั้นบ้าง พระเถระจึงได้เสนอให้ออกบวชก่อนจึงสามารถเรียนได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจชัดว่าพุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่าต่อไปชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า “พุทธโฆสะ” เพราะมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธเจ้า ท่านได้พำนักอยู่ต่อมาในวัดนั้น และได้แต่งคัมภีร์ญาโณทัย คัมภีร์อัฏฐสาลินีอันเป็นอรรถาธิบายของธรรมสังคณี และคัมภีร์ปริตตัฏฐกถา

พระเรวตะทราบเรื่องจึงชักชวนว่า ในชมพูทวีปนี้มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ธำรงไว้สืบต่อกันมาช้านาน แต่ยังไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่หลากหลาย

พระมหินทะผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธ-เจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้ แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหล เธอจงเดินทางไปประเทศลังกาศึกษาคัมภีร์อรรถกถานั้น แล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ จักเกิดประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง

ท่านมีใจเลื่อมใสในคำแนะนำของพระเรวตะแล้ว จึงเดินทางออกจากชมพูทวีปไปสู่เกาะลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานาม (พุทธศักราช ๙๕๓-๙๗๕) ท่านมาถึงสำนักมหาวิหารอันเป็นที่พำนักของสัตบุรุษทั้งหมด ได้ไปยังเรือนกรรมฐานชื่อว่า ปธานฆระ ฟังคัมภีร์อรรถกถาเถรวาททั้งหมดที่จารึกด้วยภาษาสิงหลจากพระสังฆปาละแล้วตัดสินว่า คัมภีร์นี้เป็นพุทธาธิบายโดยแท้ หลังจากนั้นได้ขอให้ประชุมสงฆ์ในวัดมหาวิหารนั้นแล้วขอใบลานพระไตรปิฎกเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถา พระสงฆ์จึงทดสอบโดยให้คาถาสองบทเพื่อให้ท่านแสดงความสามารถก่อนมอบใบลานพระไตรปิฎกให้ทั้งหมด

แล้วกล่าวว่าจงแสดงความสามารถของท่านเถิด พวกเราเห็นความสามารถแล้วจะให้

ท่านประมวลพระไตรปิฎกพร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถาโดยสังเขปแล้วประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค จากนั้นที่ประชุมสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมได้อ่านตรวจสอบในบริเวณใกล้ต้นมหาโพธิ์ [ที่พระนางสังฆมิตตาเถรีปลูกไว้] เทวดาต้องการให้มหาชนทราบความเชี่ยวชาญของท่านจึงปิดบังฉบับใบลานของท่านให้หาไม่พบ ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นถึงสามหน ครั้งที่สามเมื่อจะนำฉบับใบลานมาอ่าน เทวดาได้วางฉบับใบลานอีกสองฉบับก่อนหน้าให้เห็น เหล่าภิกษุได้อ่านตรวจสอบก็พบว่า ทั้งสามฉบับเหมือนกันหมด ทั้งศัพท์ ทั้งเนื้อความ หรือการลำดับก่อนหลัง ปราศจากความผิดพลาด ไม่ว่าจะพิจารณาโดยเถรวาท โดยพระบาลี หรือโดยบทพยัญชนะ

ในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ต่างปลาบปลื้มยินดียิ่ง ได้ป่าวประกาศว่า ภิกษุผู้นี้คือพระศรีอารย์โดยแท้ เมื่อกล่าวเช่นนี้หลายหนแล้วได้มอบใบลานพระไตร-ปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหล ท่านพำนักอยู่ในหอพระไตรที่เงียบสงัดห่างไกลผู้คน และปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธที่จัดเป็นมูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) คัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทุกชาติภาษา เหล่าอาจารย์ฝ่ายเถรวาททั้งหมดน้อมรับคัมภีร์อรรถกถานั้นเหมือนพระบาลี ลำดับนั้น เมื่อท่านทำกิจที่ควรกระทำสำเร็จแล้วได้กลับไปสู่ชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์"

ประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์ยังปรากฏในคัมภีร์อีกฉบับหนึ่ง ชื่อว่า "พุทธ-โฆสุปปัตติกถา" กล่าวถึงประวัติของท่านโดยอาศัยข้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก แต่เพิ่มเติมรายละเอียดบางส่วนเข้าไป คัมภีร์นั้นได้ระบุว่า

"ท่านแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ ฉบับในคืนเดียว โดยเทวดาซ่อนฉบับแรกไว้ ท่านจึงเขียนฉบับที่ ๒ เทวดาก็ซ่อนไว้อีก ท่านจึงได้เขียนฉบับที่ ๓"

แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๙๒) แสดงความเห็นไว้ว่า

“ข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์และพุทธโฆสุปปัตติกถานั้นคงเป็นเพียงคำสรรเสริญที่อนุชนได้แต่งขึ้นภายหลัง เพราะพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในนิคมคาถาของอรรถกถาพระวินัยชื่อ สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๒) ว่า ท่านใช้เวลาแต่งคัมภีร์นั้นมีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฏฐสังคีติ ๑,๓๕๘ หน้า เป็นเวลา ๑ ปี แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฏฐสังคีติ ๗๒๔ หน้า นับได้ราวครึ่งหนึ่งของสมันตปาสาทิกา จึงควรใช้เวลาแต่งราว ๕-๖ เดือน ความจริงแล้ว ถ้าพิจารณาจากคำนำของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย จะสังเกตพบว่าท่านพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่า ท่านได้แสดงเรื่องศีล ธุดงค์ กรรมฐาน อภิญญา และปัญญา เป็นต้นไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว จึงไม่กล่าวถึงเรื่องเหล่านั้นซ้ำอีก ข้อนี้ทำให้อนุมานรู้ว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นตำราที่เขียนอย่างเป็นระบบเพื่อประมวลหลักธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติโดยตรง โดยแต่งอาศัยพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถา มิใช่ตำราที่รีบร้อนแต่งจนจบภายในคืนเดียว”

ประวัติที่กล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุทธคยานี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ดังที่นำมาอ้างไว้ข้างต้น แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๗๑) กล่าวว่า

“ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดในสกุลพราหมณ์ ณ หมู่บ้านไข่นกยูง (โมรัณฑะ) ในเวลาต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปะวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟังพระพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุมีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่า ท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า ‘พระพุทธโฆสะ’

ท่านศึกษาพระไตรปิฎกแล้วพำนักอยู่ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส และในเมืองกาญจิปุระที่อยู่ในแคว้น โจฬะ เป็นต้น (ปัจจุบัน คือ เมืองโคนชีเวอรัม หรือโคญจีวรัม = Con-jeeveram, Congeevaram อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง มัทราสราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่ เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล และได้ เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใส อุปถัมภ์ภิกษุในนิกายอภัยคีรีเป็นพิเศษ”

บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้นนั้นเห็นว่า พระพุทธโฆสาจารย์มีถิ่นฐานเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไข่นกยูงทางอินเดียใต้ โดยอ้างหลักฐาน ๕ ประการ คือ

๑. พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ในสมัยนั้น มักเป็นชาวอินเดียใต้ กล่าวคือ

๑.๑ **พระพุทธทัตตะ** ผู้ประพันธ์คัมภีร์ ได้แก่

- อรรถกถาพุทธวงศ์
- อภิธัมมาวตาร
- รูปารูปวิภาค
- วินยวินิจฉัย
- อุตตรวินิจฉัย

ท่านเป็นชาวทมิฬ มีชีวิตในยุคเดียวกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่มีอายุมากกว่าเล็กน้อย เกิดที่เมืองอุรคปุระ (Uragapura) แคว้นโจฬะ (ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่าโจฑะ) ในอดีตแคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

๑.๒ **พระอนุรุทธะ** ผู้ประพันธ์คัมภีร์ ได้แก่

- อภิธัมมัตถสังคหะ
- ปรมัตถวินิจฉัย
- นามรูปปริจเฉท

ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวริ เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรินั้นมีชื่อเรียกว่า กาวีรปัฏฏนะบ้าง หรือกาเวรปัฏฏนะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมีชื่อเรียกว่า กาเวริ (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวริที่ไหลมาจากภูเขา

ปัจฉิมฆาฏ บางมติกล่าวว่าไหลมาจากภูเขากุรคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังคปฏัม ตันโชและจินนาพลี

๑.๓ **พระธรรมปาละ** ผู้ประพันธ์คัมภีร์อุทานอรรถกถาชื่อปรมัตถทีปนีและฎีกาของวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นชาวเมืองกาญจิปุระ เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้

๒. ปรากฏหลักฐานที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่าท่านเคยพำนักอยู่ที่อินเดียใต้ กล่าวคือ ในคำลงท้ายของอรรถกถาอังคุตตรนิกายชื่อมโนรถปูรณีกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระโชติปาละที่เมืองกาญจิปุระเป็นต้น และคำลงท้ายของอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อปปัญจสูทนีกล่าวว่า ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระพุทธมิตตะที่เมืองท่ามยูรทูตะ มิได้กล่าวถึงการพักอยู่ใกล้หมู่บ้านต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่อย่างใด

๓. ในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบบทว่า โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) นักโบราณคดีได้สืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไข่นกยูงนี้อยู่ในแคว้นคุนตาทางอินเดียใต้ ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาหลงเหลืออยู่จำนวนมาก แต่แยกออกเป็นสถานที่สองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลคูว่า “โกตเนมลิปุรี” และ “คุนทลปัลลิ” ตั้งอยู่ห่างจากเมืองอมรวดี ๕๘ ไมล์ ไกลจากสถานที่ชื่อนาครชุนโกณฑะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมลิ แปลว่า “นกยูง” ส่วนคำว่า คุนทลุ แปลว่า “ไข่” (คำว่า คุนทล ใน คุนทลปัลลิ มาจากศัพท์เดิมว่า คุนทลุ) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไข่นกยูงนั่นเอง

บทว่า โมรณฺฑเขฏก ใน โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยูง) + อณฺฑ (ไข่) + เขฏ (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดย เขฏ เป็นคำสันสกฤตแปลว่า “หมู่บ้าน กระท่อม และเมืองเล็ก” ในปัจจุบันทางอินเดียใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า “เขฑ” ซึ่งใกล้เคียงกับ “เขฏ” ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถานั้นได้สันนิษฐานไว้ว่า พระพุทธโฆสาจารย์มิได้เขียนบทนี้ด้วยตนเอง เพราะหากท่านเขียนขึ้นเองก็ควรใช้คำบาลีว่า โมรณฺฑชาเตน (ผู้เกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) และบทนี้ [โมรณฺฑเขฏก] ก็ไม่พบในคำลงท้าย

ของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านรจนาไว้ พบเพียงในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นที่อยู่หน้าบทวิเสสยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเสสยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่ทราบประวัติของท่านเป็นอย่างดีได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถิ่นกำเนิดของท่าน

๔. ปรากฏหลักฐานว่าพระพุทธโฆสาจารย์เข้าใจภาษาเตลคูที่ใช้แต่งอรรถกถาอันธกะในแคว้นอันธกะทางอินเดียใต้ และรู้จักลักษณะการสร้างบ้านในแคว้นดังกล่าว ทำให้อนุมานรู้ว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๗) ว่า

ยํ ปน อนฺธกฏฺจกถายํ "อปริกฺขิตฺเต ปมุเข อนาปตฺตีติ ภูมิยํ วินา ชคติยา ปมุขํ สนฺธาย กถินนฺติ วุตฺตํ, ตํ อนฺธกรฏฺเฐ ปาเฏกฺกสนฺนิเวสา เอกจฺฉทนา คพฺภ-ปาฬิโย สนฺธาย วุตฺตํ.

"อนึ่ง คำใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาอันธกะว่า 'คำว่า ในหน้ามุขที่ไม่ได้กั้น เป็นอนาบัติ กล่าวไว้โดยระบุถึงหน้ามุขบนพื้นนอกจากพื้นดิน' คำนั้นกล่าวหมายถึงห้องแถวที่มีหลังคาอันเดียวกัน ซึ่งสร้างไว้เป็นสัดส่วนต่างหากในแคว้นอันธกะ"

๕. มีหลักฐานว่าท่านเข้าใจธรรมเนียมการนุ่งผ้าของสตรีชาวโจฬะจึงทำให้ทราบว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๓๒๒) ว่า

ตตฺถ หตฺถิโสณฺฑกํ นาม นาภิมูลโต หตฺถิโสณฺฑสณฺฐานํ โอลมฺพกํ กตฺวา นิวตฺถํ โจฬิกอิตฺถีนํ นิวาสนํ วิย.

"ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่า หัตถิโสณฑกะ (การนุ่งเหมือนงวงช้าง) เป็นเหมือนการนุ่งผ้าของสตรีชาวแคว้นโจฬะที่นุ่งผ้าโดยทำให้ผ้ารูปเหมือนงวงช้าห้อยลงจากโคนสะดือ"

ข้อสังเกต

คำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนิสสัย ฉบับฉัฏฐสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถาตั้งข้อสังเกตข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ข้างต้น ดังนี้

๑. **คัมภีร์มหาวงศ์** แบ่งออกเป็น ๒ ภาคตามฉบับโรมันที่ชำระโดย ศาสตราจารย์วิลเลม ไกเกอร์ (Prof. Wilhelm Geiger) ภาคแรกเริ่มที่ปริจเฉทที่ ๑ ถึง ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๐ ส่วนภาคที่ ๒ เริ่มที่ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๑ เป็นต้นไป ภาคแรกนั้นแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ โดยพระมหานามแห่งวัดมหาปริเวณะ ภายหลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าธาตุเสนะ (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐) ส่วนภาคที่ ๒ เป็นข้อความที่แต่งสืบทอดกันต่อมา โดยเริ่มตั้งแต่พระธรรมกิตติแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ดังนั้น ข้อความที่เกี่ยวกับพระพุทธโฆสาจารย์จึงน่าจะเป็นการแต่งจากตำนานที่ได้ยินต่อกันมา มิใช่แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่จริงๆ

๒. **คัมภีร์ญาโณทัย** ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทัยก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง โดยญาโณทัยแปลตามศัพท์ว่า “คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น” ท่านอ้างอิงคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับสิงหล โดยพระอานันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกา เป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทัยที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ก็คือ คัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อพระติปิฏกจูฬาภยะ ซึ่งกล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้จารึกคำถ้อยของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา ๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

“อิมา ปญฺจ คาถา เกน กตาติ โจทนา. “ภทนฺตพุทฺธโฆสาจริเยน กตาติ ปริหาโร. น เกวลํ ปญฺจ คาถาว, เถรราชวจเนปิ อญฺญํ ปุพฺพปรวจนมฺปิ เตน วุตฺตํ.

“ถามว่า : ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้ ?

ตอบว่า : ท่านพระพุทธโฆสาจารย์แต่งไว้

ไม่เพียงคาถา ๕ บทเหล่านี้เท่านั้น แม้คำก่อนและหลังในตอนอื่นตามคำของพระเถระและพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้”

๓. **คัมภีร์อัฏฐสาลินี** ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัฏฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่พบในปัจจุบันเป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานระยะหนึ่งแล้ว

๔. **คัมภีร์ปริตตัฏฐกถา** ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั่นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่าพระอานันทเมตเตยยะได้เคยกล่าวกับท่านผู้แต่งขณะไปศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศลังกาว่า “คัมภีร์ปริตตัฏฐกถาก็คือขุททก-ปาฐอรรถกถา” หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า “เป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง” ซึ่งความเห็นนี้ไม่น่าจะถูกต้อง เพราะไม่เคยมีคัมภีร์อรรถกถาย่อปรากฏในวรรณกรรมบาลี

๕. **ข้อความที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์** (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๔๖) ว่า พระพุทธ-โฆสาจารย์ได้เดินทางกลับชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์ ไม่สอดคล้องกับประวัติของท่านที่กล่าวไว้ก่อนว่า ท่านเกิดในหมู่บ้านใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และเป็นผู้ที่พระเรวตะส่งไปลังกาทวีปเพื่อปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี ที่จริงแล้วควรกล่าวว่า ท่านเดินทางกลับชมพูทวีปโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแพร่พระศาสนาด้วยการนำคัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่ได้ปริวรรตแล้วกลับภูมิลำเนาเดิม ไม่ใช่เพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นหลักสำคัญในการเดินทาง

พระราชประวัติของพระเจ้ามหานาม

ขอกล่าวถึงพระราชประวัติของพระเจ้ามหานามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๐๙-๑๑) กล่าวว่า

"มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสน่หาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมาครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชษฐาเป็นมเหสี"

พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕ โดยนับตามลำดับการครองราชย์ของกษัติริย์สิงหลดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่าพระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑-๙๖๔

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ประพันธ์โดยปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับสิงหล มี ๑๓ ฉบับ ดังนี้

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑	สมันตปาสาทิกา	อธิบายพระวินัยปิฎก	พระพุทธสิริ
๒	สุมังคลวิลาสินี	อธิบายทีฆนิกาย	พระทาฐานาคะ
๓	ปปัญจสูทนี	อธิบายมัชฌิมนิกาย	พระพุทธมิตตะ
๔	สารัตถปกาสินี	อธิบายสังยุตตนิกาย	พระโชติปาละ
๕	มโนรถปูรณี	อธิบายอังคุตตรนิกาย	พระโชติปาละ
๖	อรรถกถาธรรมบท	อธิบายธรรมบท	พระกุมารกัสสปะ
๗	ปรมัตถโชติกา	อธิบายขุททกปาฐะ	--
๘	ปรมัตถโชติกา	อธิบายสุตตนิบาต	--
๙	กังขาวิตรณี	อธิบายมาติกา	พระโสณะ
๑๐	อัฏฐสาลินี	อธิบายธรรมสังคณี	พระพุทธโฆสะ

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑๑	สัมโมหวิโนทนี	อธิบายวิภังค์	พระพุทธโฆสะ
๑๒	ปัญจปกรณ์	อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์	--
๑๓	อรรถกถาชาดก	อธิบายชาดก	พระอัตถทัสสี พระพุทธมิตตะ พระพุทธเทวะ

อนึ่ง พระพุทธโฆสะผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีและสัมโมหวิโนทนี คงจะเป็นพระจูฬพุทธโฆสะ (พระพุทธโฆสะน้อย) ผู้แต่ง "คัมภีร์โสตัตถกีมหานิทาน" ท่านเป็นปราชญ์จากสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธบุรี ประเทศลังกา

ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๓๒) กล่าวถึงผลงานอีกฉบับหนึ่งของพระพุทธโฆสาจารย์ว่า "ท่านยังประพันธ์คัมภีร์กาพย์สันสกฤตชื่อปัทยจูฑามณิ คือ คาถาที่เปรียบเสมือนแก้วยอดมงกุฎ" โดยพระเกลาสะได้อ้างถึงประวัติวรรณคดีสันสกฤตที่เขียนด้วยภาษาสิงหล และคำนำภาษาสิงหลของปัทยจูฑามณิว่าได้ระบุผู้แต่ง คือ พระพุทธโฆสาจารย์

คัมภีร์ดังกล่าว [ปัทยจูฑามณิ] เป็นเรื่องพุทธวงศ์ โดยเริ่มตั้งแต่การประสูติไปจนถึงการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ แบ่งออกเป็น ๑๐ กัณฑ์ มีโศลก ๖๔๐ บท รายละเอียดของคัมภีร์นี้ต่างกับพุทธจริตของอัศวโฆษและลลิตวิสตระที่แต่งตามความเชื่อของมหายาน แต่คัมภีร์นี้เป็นตำราที่แต่งตามความเชื่อของเถรวาท โดยมีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมด คัมภีร์นี้มีเพียงฉบับที่จัดพิมพ์ด้วยอักษรสิงหลจำนวน ๖๙ หน้า ในคำลงท้ายของทุกกัณฑ์มีข้อความที่ระบุถึงท่านผู้แต่ง เช่น ในกัณฑ์ที่ ๑ มีข้อความว่า

อิติ ศฺรีพุทฺธโฆษาจารฺยวิรจิเต ปทฺยจูฑามณินามฺนิ มหากาวฺเย สิทฺธารฺถจริเต ปฺรถมะ สรฺคะ.

“จบกัณฑ์ที่ ๑ ในมหากาพย์ชื่อปัทยจูฑามณิซึ่งแสดงความประพฤติของเจ้าชายสิทธารถ อันพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ทรงสิริได้รจนาไว้”

นอกจากนั้น ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๒๙-๓๑) ได้นำคาถา ๓๕ บทที่เป็นคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาชาดกมากล่าวไว้ ที่จริงแล้วคาถาเหล่านั้นไม่ปรากฏในฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติ คงเป็นเพราะท่านผู้ชำระคิดว่าเป็นคาถาที่พบในคำลงท้ายของอรรถกถาชาดกเท่านั้น ไม่ปรากฏในคำลงท้ายของอรรถกถาฉบับอื่นๆ จึงอาจเป็นคาถาที่อนุชนได้เพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง เพราะถ้าเป็นถ้อยคำของพระพุทธโฆสาจารย์ก็ควรมีกล่าวไว้ในทุกคัมภีร์ที่ท่านแต่ง อย่างไรก็ตาม ฉบับโรมันที่ชำระโดยอาศัยฉบับที่จัดพิมพ์แล้ว และฉบับใบลานของสิงหลได้ตีพิมพ์คาถาเหล่านี้ไว้ ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงประวัติพระพุทธโฆสาจารย์นี้คิดว่า คาถาดังกล่าวเป็นวรรณกรรมบาลีที่ทรงคุณค่า ไม่ควรปล่อยให้สูญหายไปตามกาลเวลา จึงได้นำมาบันทึกไว้ในตอนท้ายของบทความและแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมด ทั้งนี้เพื่อแสดงฉันทะอันประเสริฐของพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ ดังนี้

๑. ชาติทุกฺขาติวตฺตสฺส สุชาตสฺส มเหสิโน
ชาติโย ทีปยนฺตสฺส ชาตกตฺถสฺส วณฺณนา.

๒. อารทฺธา ยา มยา โลเก ธมฺมาโลกสฺส ภูริโน
ปญฺญาจกฺขุปการสฺส อิจฺฉนฺเตน จิรฏฺฐิตึ.

“ข้าพเจ้า ผู้ปรารถนาความดำรงมั่นตลอดกาลนานแห่งศาสนาของพระสุคตผู้มีจักษุ ๕ ประการ ผู้ทรงปัญญามีธรรมเป็นแสงสว่าง ได้ปรารภคัมภีร์อธิบายความของชาดกที่แสดงชาติจำนวนมากของพระพุทธเจ้าผู้ประสูติดีแล้ว ผู้พ้นไปจากชาติทุกข์แล้ว”

๓. สา เอสา วีสติสต- ภาณวาราย ตนฺติยา
วิหาเรสุ วิหารีนํ ภิกฺขูนํ รติวฑฺฒนํ.

“คัมภีร์อธิบายมีคันถะ ๑๒๐ ภาณวาร ย่อมยังความเพลิดเพลินใจให้เจริญแก่เหล่าภิกษุผู้พำนักอยู่ในวัดทั้งหลาย”

๔. อิมินา ปุญฺญกมฺเมน อิโตหํ ทุติเย ภเว
อุปฺปชฺชิตฺวา สุราวาเส สุนฺทเร ตุสิเต ปุเร.

๕. เมตฺเตยฺยโลกนาถสฺส สุณนฺโต ธมฺมเทสนํ
เตน สทฺธึ จิรํ กาลํ วินฺทนฺโต มหตึ สิรึ.

๖. พุทฺเธ ชาเต มหาสตฺเต รมฺเม เกตุมตีปุเร
วิปฺปวํเส ชนิตฺวาน ติเหตุปฏิสนฺธิโก.

๗. จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ อนคฺฆํ วิปุลํ วรํ
เสนาสนํ จ เภสชฺชํ ทตฺวา ตสฺส มเหสิโน.

๘. สาสเน ปพฺพชิตฺวาน โชเตนฺโต ตมนุตฺตรํ
อิทฺธิมา สติมา สมฺมา ธาเรนฺโต ปิฏกตฺตยํ.

๙. พฺยากโต เตน พุทฺโธยํ เหสฺสตีติ อนาคเต
อุปฺปนฺนุปฺปนฺนพุทฺธานํ ทานํ ทตฺวาน เตหิปิ.

“ด้วยการบำเพ็ญบุญนี้ ในภพที่สองจากภพนี้ไป ขอข้าพเจ้าจงอุบัติเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตที่งดงาม ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระโพธิสัตว์ผู้เป็นที่พึ่งของโลกพระนามว่า ‘เมตไตรย’ ได้รับสิริอันยิ่งใหญ่ชั่วกาลนานพร้อมกับพระองค์

เมื่อพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุคคลยิ่งใหญ่เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ขอข้าพเจ้าจงมีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ บังเกิดในสกุลพราหมณ์ในเมืองเกตุมตีที่น่ารื่นรมย์ ได้ถวายจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัชอันทรงค่าประเสริฐยิ่งแก่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้ออกบวชในพระศาสนาประกาศพระศาสนานั้นให้รุ่งเรือง เป็นผู้ทรงฤทธิ์ มีสติทรงพระไตรปิฎกไว้เป็นอย่างดี ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่าบุคคลนี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นถวายทานแก่พระพุทธเจ้าผู้ทรงอุบัติขึ้นแล้ว ก็ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านั้น”

๑๐. สํสาเร สํสรนฺโต จ กปฺปรุกฺโขว ปาณินํ
อิจฺฉิติจฺฉิตมนฺนาที ททํ จิตฺตสมาหิโต.

๑๑. สีลเนกฺขมฺมปญฺญาที ปูเรตฺวา สพฺพปารมี
ปารมีสิขรํ ปตฺวา พุทฺโธ หุตฺวา อนุตฺตโร.

๑๒. เทเสตฺวา มธุรํ ธมฺมํ ชนฺตูนํ สิวมาวหํ
สพฺพํ สเทวกํ โลกํ พฺรหา สํสารพนฺธนา
โมจยิตฺวา วรํ เขมํ ปาปุเณยฺยํ สิวํ ปทํ.

"อนึ่ง ข้าพเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ จงเป็นผู้มีใจตั้งมั่น ให้ข้าวเป็นต้นทุกอย่างที่เหล่าสัตว์ต้องการ เปรียบดั่งต้นกัลปพฤกษ์ ได้บำเพ็ญบารมีทั้งปวงมีศีล เนกขัมมะ และปัญญา เป็นต้น แล้วบรรลุถึงที่สุดของบารมี เป็นพระพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม ได้แสดงธรรมอันไพเราะนำความเกษมมาให้แก่เหล่าสัตว์ ปลดเปลื้องชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกทั้งหมดจากเครื่องผูกมัดแห่งสงสารอันใหญ่หลวง พึงบรรลุนิพพานที่เป็นแดนเกษมศานติ์อันประเสริฐ"

๑๓. ปุญฺเญนาเนน ปปฺโปมิ นิพฺพุตึ ยาว ตาวหํ
อุปฺปชฺเชยฺยํ กุเล สุทฺเธ สทฺเธ อฑฺเฒ มหทฺธเน.

"ด้วยบุญนี้ ตราบจนได้บรรลุนิพพาน ขอข้าพเจ้าอุบัติเกิดในสกุลอันหมดจด มีศรัทธา มั่งคั่งมีทรัพย์มาก"

๑๔. อเสสเทสภาสาสุ กลาสุ สกลาสุ จ
กุสโล โลกปณฺฑิจฺเจ จณฺฑนิมฺมทฺทเนสุ จ.

"จงเป็นผู้ฉลาดหลักแหลมในภาษาถิ่นทั้งหมด ในศิลปศาสตร์ทั้งสิ้น ในความรอบรู้ทางโลก และการกำราบคนพาล"

๑๕. ปิฏเกสุ จ เวเทสุ เนกพฺยากรเณสุ จ
ตกฺกาทีสุ ปนญฺเญสุ สตฺเถสุ จ วิสารโท.

"จงเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก พระเวท คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมาก ตรรกศาสตร์เป็นต้น และคัมภีร์อื่น"

๑๖. กวี จาคมโกวิโท ปรวาทปฺปมทฺทโน
เอกสฺสุติธโร เนก- สหสฺสานมฺปิ คนฺถโต.

"จงเป็นนักกวีผู้รอบรู้ปริยัติ ข่มวาทะอื่นได้ สามารถทรงจำคัมภีร์หลายพันเล่มได้ด้วยการฟังเพียงครั้งเดียว"

๑๗. คนฺถสตสหสฺสมฺปิ สุตมตฺเตน ธารเย
อตฺถพฺยญฺชนโต จาปิ สหสฺสนยโตปิ จ.

"อีกทั้งทรงจำคัมภีร์แสนเล่มได้โดยศัพท์และอรรถ และโดยนัยหลายพันด้วยการฟังเท่านั้น"

๑๘. วสา สีหสฺส ปกฺขิตฺตํ ยถา กญฺจนปาติยา
สิลาเลเขว เม นิจฺจํ สพฺพํ สุตํ น นาสเย.

"สิ่งที่ข้าพเจ้าได้สดับแล้วจงอย่าพินาศ เหมือนน้ำมันราชสีห์ที่ใส่ไว้ในถ้วยทอง หรือเหมือนสิ่งที่จารึกไว้บนแผ่นศิลา"

๑๙. มหิทฺธิโก มหาเตโช กตญฺญู กุสโล พลี
ธิติมา ชาติสมฺปนฺโน ภเวยฺยํ ชาติชาติยํ.

"ขอข้าพเจ้าจงมีฤทธิ์มาก มีเดชมาก เป็นคนกตัญญู ฉลาดหลักแหลม โอบอ้อมอารี มีใจหนักแน่น เพียบพร้อมด้วยชาติตระกูลในทุกๆ ชาติ"

๒๐. ปโรปิ มํ น หึเสยฺย น หึเสยฺยํ ปรมฺปิ วา
อทณฺเฑน อสตฺเถน ทเมยฺยํ สพฺพปาณิโน.

"แม้ผู้อื่นจงอย่าเบียดเบียนข้าพเจ้า หรือข้าพเจ้าจงอย่าเบียดเบียนผู้อื่น จงฝึกมวลชนได้โดยปราศจากการลงทัณฑ์และอาชญา"

๒๑. กุทิฏฺฐึ ปาปมิตฺตํ จ น เสเวยฺยํ กุทาจนํ
หิตจิตฺเตน สตฺตานํ ภเณยฺยํ มธุรํ คิรํ.

"ข้าพเจ้าจงอย่าคบมิตรชั่วผู้มีความเห็นทรามในกาลไหนๆ จงกล่าวคำที่ไพเราะแก่เหล่าสัตว์ด้วยใจมุ่งประโยชน์เกื้อกูล"

๒๒. นิปุณํ ทุทฺทสํ ปญฺหํ เยน เกนจิ ปุจฺฉิโต
มุหุตฺเตน ปกาเสยฺยํ โตเสนฺโต สกลํ ปชํ.

"เมื่อข้าพเจ้ามีผู้ใดผู้หนึ่งถามปัญหาที่ละเอียดอ่อน เข้าใจยาก พึงตอบแสดงได้โดยพลันทำให้ปวงชนปลาบปลื้มยินดี"

๒๓. อเตกิจฺฉาปิ เย โรคา เต มยา เปกฺขิตกฺขเณ
นิสฺเสสา พฺยปคจฺฉนฺตุ อุทพินฺทูว โปกฺขเร.

"แม้โรคเหล่าใดที่รักษาไม่ได้ เหล่าโรคทั้งหมดนั้นจงสาบสูญไป ดังเช่นหยาดน้ำบนใบบัว ในขณะที่ข้าพเจ้าแลดูเท่านั้น"

๒๔. ทสิกสุตฺตมตฺตมฺปิ ยํ กิญฺจิ มม สนฺตกํ
ราชโจรปฺปิยา สตฺตา อคฺคินา อุทเกน วา.

"สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งของข้าพเจ้าแม้เพียงด้ายชายผ้า จงอย่าพินาศด้วยผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รัก ไฟหรือน้ำ"

๒๕. น วินสฺสนฺตุ เม โภคา มา คยฺห ทุยฺห วุยฺหนฺตุ
โรคพฺยาธนฺตรายา ตุ น ปปฺโปนฺตุ กทาจิ มํ.

"ทรัพย์ของข้าพเจ้าจงอย่าวิบัติไป อย่าถูกผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รักแย่งชิงไป อย่าถูกไฟเผาไหม้ อย่าถูกน้ำพัดไป ส่วนโรคภัยไข้เจ็บจงอย่ามาถึงข้าพเจ้าในกาลไหนๆ"

๒๖. เทวา มนุสฺสา อสุรา คนฺธพฺพา ยกฺขรกฺขสา
เตปิ มํ อนุรกฺขนฺตุ ภเว สํสรโต มม.

"เมื่อข้าพเจ้าท่องเที่ยวอยู่ในภพ เทวดา มนุษย์ อสูร คนธรรพ์ ยักษ์ และรากษสเหล่านั้นจงคุ้มครองข้าพเจ้า"

๒๗. อทินฺนํ ปรทารํ จ สุราปานํ วิหึสนํ
อสจฺจํ สุปิเนนาปิ น ภเณยฺยํ กุทาจนํ.

"ข้าพเจ้าพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้ ภรรยาของผู้อื่น การดื่มสุรา และการเบียดเบียน จงอย่าพูดเท็จในกาลไหนๆ แม้ด้วยการฝัน"

๒๘. ปญฺจานนฺตริยํ กมฺมํ ปญฺจทุจฺจริตมฺปิ จ
มนสาปิ น จินฺเตยฺยํ สพฺพกาลํ อิโต ปรํ.

"ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่พึงคิดทำอนันตริยกรรม ๕ และทุจริต ๕ แม้ด้วยใจเป็นนิตย์"

๒๙. น กเรยฺยํ น กาเรยฺยํ น จินฺเตยฺยํ กุทาจนํ
ปาปกํ อณุมตฺตมฺปิ ตถา ทุกฺขํ จ ปาณินํ.

"ข้าพเจ้าไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำริความชั่วแม้เพียงเล็กน้อยในกาลไหนๆ และไม่พึงกระทำ ให้กระทำ หรือดำริทุกข์แก่เหล่าสัตว์เช่นเดียวกัน"

๓๐. นิรเย จ ติรจฺฉาเน เปเต อสุรโยนิยํ
ยํ จ ทุกฺขํ จ ตํ สพฺพํ น ผุเสยฺย กุทาจนํ.

"ข้าพเจ้าไม่พึงได้รับทุกข์ทั้งปวงในนรก ดิรัจฉาน เปรต และกำเนิดอสุรกายในกาลไหนๆ"

๓๑. ยานิ สิปฺปานิ โลกสฺมึ อณุํถูลานิ วิชฺชเร
ตานิ สพฺพานิ สิปฺปานิ สยํ สิทฺธา ภวนฺตุ เม.

"ศิลปศาสตร์น้อยใหญ่เหล่าใดมีอยู่ในโลก ศิลปศาสตร์ทั้งมวลนั้นจงสำเร็จแก่ข้าพเจ้าได้เอง"

๓๒. ปูเรตฺวา โพธิสมฺภาเร พุทฺโธ เหสฺสํ อนาคเต
เทเสตฺวา ชนฺตุนํ ธมฺมํ ปูรยิสฺสํ สิวํ ปทํ.

"ข้าพเจ้าบำเพ็ญบารมีโพธิสมภารแล้ว จักตรัสรู้เป็นพระพุทธ-เจ้าในอนาคต ครั้นแสดงธรรมโปรดเหล่าสัตว์แล้ว จักยังพระนิพพานให้เต็ม"

๓๓. ปฏิสนฺธิมานุสี โภคา วาสนา ปิฏกตฺตเย
ทานสีลมยา ปญฺญา มม โหตุ ภวาภเว.

"ทรัพย์ของมนุษย์ที่ปรากฏในขณะปฏิสนธิ ความคุ้นเคยในพระไตรปิฎก ปัญญาที่เกิดจากทานและศีล จงมีแก่ข้าพเจ้าในทุกๆ ชาติ"

๓๔. อเนน เม สพฺพภวาภเวสุ
ชาติสฺสโร สพฺพคุณูปปนฺโน
ธเนน ปุญฺเญน กุเลน จาโถ
พุทฺโธ ภวิสฺสามิ อนาคเตสุ.

"ด้วยบุญนี้ของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ระลึกชาติได้ในภพน้อยใหญ่ทั้งปวง เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมทั้งมวล และเพียบพร้อมด้วยทรัพย์ บุญ และชาติตระกูล จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล"

๓๕. สทฺธาสีลาทิปญฺญาสิริธิติสติมา จาคเมตฺตาทยาลุ
สนฺโต ทนฺโต สุจิตฺโต สกลวิคมโก ทสฺสเนยฺยาภิรูโป
เตชสิทฺธิ จ ชาติสฺสรมติ สุวโจ สุสฺสโร'นนฺตโภโค
สทฺธมฺโมเยว ตาโณ ภวตุ ภวาภเว ปาปุเณ ยาว โพธึ.

"ขอข้าพเจ้าจงมีศรัทธา ศีลเป็นต้น ปัญญา สิริ ความหนักแน่นและสติ มีการบริจาค เมตตา และเปี่ยมกรุณา เป็นผู้สงบ ฝึกตน

มีใจงาม ปราศจากความชั่วทั้งมวล มีรูปงามน่าทัศนา เป็นผู้สำเร็จเดช มีปัญญาระลึกชาติได้ ว่าง่าย มีเสียงไพเราะ มีโภคทรัพย์นับไม่ถ้วน จงมีพระสัทธรรมเป็นที่พึ่งในทุกชาติ ตราบจนได้บรรลุโพธิญาณ”

พระคันธสาราภิวงศ์

คาถาสรุปประวัติพระพุทธโฆสาจารย์

พระพุทธโฆสาจารย์เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลืออยู่ในนิกายเถรวาท บทความนี้เป็นร้อยกรองที่กล่าวถึงประวัติของท่านโดยละเอียด เริ่มจากยุคสมัย ถิ่นกำเนิด การศึกษา การบรรพชาอุปสมบท และการเดินทางไปสู่ลังกาทวีปแล้วประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาใหม่ที่ประมวลความจากคัมภีร์มหาอรรถกถาและอรรถกถาฉบับอื่น โดยปริวรรตจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี

กล่าวตามฉันทลักษณ์ บทความนี้มีคาถา ๗๔ บท กอปรด้วยคาถา ๖ ประเภท คือ

๑. อินทรวิเชียร ๒. อุเปนทรวิเชียร
๓. อุปชาติ (คาถาที่ผสมระหว่างอินทรวิเชียรกับอุเปนทรวิเชียร)
๔. สังสัฏฐะ ๕. อินทรวงศ์
๖. วสันตดิลก

ปราชญ์ทางภาษาบาลียกย่องคาถาเหล่านี้ว่าเป็นบทประพันธ์อันยอดเยี่ยม มีถ้อยคำคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ ไพเราะอ่อนหวานงดงามด้วยรสคำและรสความ

บทความดังกล่าวแต่งขึ้นโดย “พระวาเสฏฐาภิวงศ์” (ตะปะเยกันสยาด่อ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธัมมิการาม จังหวัดตันละยิน ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ ท่านผู้แต่งได้สรุปความมาจากคำนำภาษาบาลีของคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่เรียกชื่อว่า “วิสุทฺธิมคฺคนิทานกถา” ซึ่งกล่าวถึงประวัติและผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์โดยละเอียด แต่งเป็นร้อยแก้วโดย “พระโสภณมหาเถระ” (มหาสีสยาด่อ) อดีตเจ้าสำนักมหาสียิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศพม่า ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ โดยท่านผู้แต่งร้อยกรองได้รับอาราธนาจากท่านผู้แต่งร้อยแก้วให้ช่วยสรุปความเป็นคาถา เพราะท่านผู้แต่งร้อยกรองมีชื่อเสียงว่าสามารถประพันธ์ร้อยกรองได้ดีที่สุดในประเทศพม่า มีผลงานภาษาบาลีมากมาย บทความร้อยกรองฉบับนี้ได้รับการ

จัดพิมพ์ไว้ในตอนท้ายของคำนำคัมภีร์วิสุทธิมรรคตามที่กล่าวไว้แล้ว ส่วนคำแปลภาษาพม่ามีจัดพิมพ์ไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า เล่ม ๓ แต่งโดยพระโสภณมหาเถระนั่นเอง

พระวาเสฏฐาภิวงศ์เป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและภาษาบาลีสันสกฤต ท่านมีความจำเป็นเลิศ สามารถจดจำเนื้อหาของคัมภีร์ได้ด้วยการอ่านเพียงครั้งเดียวโดยไม่ต้องท่องจำเหมือนคนทั่วไป ในขณะที่เป็นสามเณรได้สาธยายพระวินัยปิฎก ๕ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๘ เล่ม) ครั้นอุปสมบทได้ ๑ พรรษาได้สาธยายสังยุตตนิกาย ๓ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๕ เล่ม) ผลงานของท่านคือ พระปริตรนิสสัยใหม่ เป็นต้น ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก

ผู้แปลเห็นว่าบทความนี้ให้ความรู้ในเชิงประวัติศาสตร์และเชิงวรรณกรรม จึงแปลเป็นภาษาไทยโดยอาศัยคำแปลภาษาพม่าที่ผู้ประพันธ์แปลไว้ ในบางแห่งผู้แปลได้ชี้แจงเพิ่มเติมโดยนำข้อความมาจากคำนำคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระโสภณมหาเถระแต่งไว้เป็นร้อยแก้ว นอกจากนั้น ในบางแห่งได้เพิ่มคำอธิบายตามหลักภาษาไว้เพื่อผู้ศึกษาภาษาบาลีเข้าใจความละเอียดอ่อนของการใช้ภาษาอีกด้วย

อารัมภบท

๑. สมฺภาวนียสฺส สุธีวราน-
มาทตฺตธีริฏฺจปทสฺส ยสฺส
ปญฺญาทิชาตา ลลิตา คุณาภา
ภาเตว โลกมฺหิ สตํ มุทาย.

"พระเถระรูปใดที่ผู้มีปัญญาดีพึงสรรเสริญ ได้รับตำแหน่งจอมปราชญ์ ทรงรัศมีคุณที่เกิดจากปรีชาเป็นต้น ย่อมรุ่งโรจน์ในโลกเพื่อปีติโสมนัสของสัตบุรุษทั้งหลาย"

คำว่า ธีริฏฺจ มาจาก ธีร ศัพท์ + อิฏฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติเสยน ธีโร ธีริฏฺโจ.

ผู้มีปัญญายิ่ง ชื่อว่า ธีริฏฐะ

(ธีร ศัพท์ + อิฏฺจ ปัจจัยในวิเสสตัทธิต)

คำว่า ปท ใน ธีริฏฺจปท มีความหมายว่า จาน (ตำแหน่ง)

คำว่า มุทาย มาจาก มุท ศัพท์ + ส วิภัตติ แปลง ส เป็น อาย โดย มุท ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ปมุท และ ปโมท แปลว่า "ความยินดี, ปีติปราโมทย์"

๒. ส พุทฺธโฆสาวฺหถิรคฺคธีมา
วิทูน'มจฺจนฺตสมาทรา'ทา
สภาวชํ พฺยตฺติสสตฺติลทฺธํ
สิรึ ทธาเตว สุพุทฺธโฆโส.

"พระเถระนั้นผู้ทรงปัญญาล้ำเลิศนามว่า 'พระพุทธโฆสาจารย์' มีกิตติศักดิ์เลื่องลือดั่งพระพุทธองค์ ได้รับความนับถือยิ่งจากบัณฑิต-ชน ย่อมทรงสิริที่ได้รับด้วยศักยภาพอันประจักษ์ของท่านเสมอ"

คำว่า วิทูน'มจฺจนฺตสมาทรา'ทา ตัดบทเป็น วิทูนํ + อจฺจนฺตสมาทรํ + อาทา (อาทาย ลบ ย เพื่อรักษาคณะฉันท์)

สมัยเกิดของพระพุทธโฆสาจารย์

๓. สมฺพุทฺธเสฏฺเจ ปรินิพฺพุตสฺมึ
สํวจฺฉรานํ ทสเม สตมฺหิ
ชาโตติ ญาโต วิพุเธหิ พุทฺธ-
โฆสงฺกุโร ปตฺตสมตฺตมานี.

"กุมารผู้จะเติบโตเป็นพระพุทธโฆสะ ได้รับความนับถือจาก

ปวงชนแล้ว เป็นที่รู้กันว่าท่านอุบัติเกิดในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว”

คำว่า ปตฺตสมตฺตมานี แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีความนับถือของชนทั้งปวงอันตนถึงแล้ว” โดย สมตฺต ศัพท์แปลว่า “ทั้งปวง” ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๐๒)

ถิ่นกำเนิด

๔. วิญฺญู วิทู’มสฺส ปุมฺคฺคชาเต
สญฺชาตตํ ทกฺขิณเทสภาเค
รมฺเม’นฺทิยสฺมึ สุชนากรสฺมึ
ตตฺตตฺถ’เมสีน’มยํ ปตีติ.

“ผู้มีปัญญาทราบว่า ท่านอุบัติเกิดทางตอนใต้ของอินเดียอันน่ารื่นรมย์อันเป็นแหล่งกำเนิดแห่งกัลยาณชน เป็นแดนเกิดของบุคคลผู้ประเสริฐ นี้คือความเห็นของนักค้นคว้าผู้แสวงหาความจริง”

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๓๗ คาถา ๒๑๕) กล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เกิดที่ประเทศอินเดีย ณ หมู่บ้านใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์ ตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ (ฉบับพม่า หน้า ๑) ที่แต่งโดยอาศัยคัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวไว้เช่นนี้ แต่นักโบราณคดีไม่ยอมรับความเห็นนี้ เพราะในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบบทว่า “โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน” (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) นักโบราณคดีได้สืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไข่นกยูงนี้อยู่ในแคว้นคุนตา ทางอินเดียตอนใต้ ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาหลงเหลืออยู่เป็นจำนวนมาก แต่แยกออกเป็นสถานที่สองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลคูว่า “โกตเนมลิปุรี” และ “คุนทลปัลลิ” อยู่ห่างจากเมืองอมรวดี ๕๘ ไมล์ ไกลจากสถานที่ชื่อนาครชุนโกณฑะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมลิ

แปลว่า “นกยูง” ส่วนคำว่า คุนทลุ แปลว่า “ไข่” (คำว่า คุนทล ใน คุนทลปัลลิ มาจากศัพท์เดิมว่า คุนทลุ) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไข่นกยูงนั้นเอง

บทว่า โมรณฺฑเขฏก ใน โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยูง) + อณฺฑ (ไข่) + เขฏ (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดย เขฏ เป็นคำสันสกฤตแปลว่า “หมู่บ้าน, กระท่อม และเมืองเล็ก” ปัจจุบันทางอินเดียตอนใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า เขฑ ซึ่งใกล้เคียงกับ เขฏ ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถานั้นได้สันนิษฐานว่า พระพุทธโฆสาจารย์มิได้เขียนบทนี้ด้วยตนเอง เพราะถ้าท่านเขียนเองก็ควรใช้คำบาลีว่า “โมรณฺฑชาเตน” (ผู้เกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) และบทนี้ก็ยังไม่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านรจนาไว้ แต่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นที่อยู่หน้าบทวิเสสยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเสสยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่ทราบประวัติของท่านเป็นอย่างดีได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถิ่นกำเนิดของท่าน

๕. โมรณฺฑคามมฺหิ ส ตตฺถ ชาโต
ปุญฺญานิโต วิปฺปกุลมฺหิ สมฺมา
สูรสฺส โลกตฺถสมาวหตฺถํ
อุปฺปชฺชนายาทฺยรุโณว รํสิ.

“แสงอรุณเบิกทางเพื่อให้ดวงอาทิตย์อุทัย ย่อมเกิดขึ้นเพื่อนำประโยชน์แก่ชาวโลก ฉันใด ท่านมีกุศลนำส่งได้อุบัติเกิดด้วยดีในสกุลพราหมณ์ ณ หมู่บ้านโมรัณฑะ ฉันนั้น”

การศึกษา

๖. สํวฑฺฒมฺพุทฺธี ส ปวุทฺธิปตฺโต
อาราธยํ ญาติคณํ สเทว
เวเทสุ วิชฺชาสุ ตทญฺญสิปฺป-
คนฺเถสฺว’นายาสปวีณตา’คา.

“เมื่อท่านเจริญวัยแล้วมีปัญญาเฉลียวฉลาด ยังหมู่ญาติให้ปลาบปลื้มอยู่เสมอ ได้บรรลุความแตกฉานในไตรเพทและศิลปวิทยาอื่นจากนั้น”

คำว่า คนฺเถสฺว’นายาสปวีณตา’คา ตัดบทเป็น คนฺเถสุ + อนายาสปวีณตํ + อาคา โดยคำว่า “อาคา” ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + คมุ ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + อา อัชชตนีวิภัตติ

๗. สุทฺธาธิมุตฺตีน วิเวจเนน
สาโร นุ สาโรติ วิวิญฺจมาโน
เวเทสฺว’สารตฺต’มพุชฺฌิ ยสฺมา
ตุฏฺฐึ ส นาปชฺชิ สุเตน เสน.

“ท่านใคร่ครวญว่าคัมภีร์พระเวทมีแก่นสารหรือไม่หนอ แล้วรู้ว่าหาสาระมิได้ด้วยการไตร่ตรองของผู้มีอัธยาศัยอันหมดจด จึงไม่ปลื้มใจด้วยความรู้ของตน”

คำว่า เวเทสฺว’สารตฺต’มพุชฺฌิ ตัดบทเป็น เวเทสุ + อสารตฺตํ + อพุชฺฌิ

๘. อนฺเวสโต ตสฺส ปสตฺถสารํ
สทฺธมฺมสาโร สวเนน ลทฺโธ
นินฺโนว พุทฺธสฺส ส สาสนมฺหิ
อุสฺสาหชาโต’ปคมาย ตตฺถ.

“ท่านแสวงหาแก่นธรรมที่ดีงามอยู่ ได้พบแก่นสาร คือ พระ-สัทธรรมด้วยการสดับ จึงมีใจน้อมไปในศาสนาของพระชินเจ้า ได้บังเกิดความอุตสาหะเพื่อเข้าถึงพระศาสนานั้น”

การบรรพชา-อุปสมบท

๙. ธมฺมาภิลาสี ส วิโรจิ ตตฺถ
สํลทฺธปพฺพชฺชุปสมฺปโทว
เถเร'ปสงฺกมฺม วิสุทฺธเถร-
วาทีนิกายมฺหิ ปตีตปญฺเญ.

“ท่านผู้ฝักใฝ่พระสัทธรรม ได้เข้าไปหาพระเถระผู้ทรงปัญญาเลื่องลือในนิกายเถรวาทอันบริสุทธิ์ ได้รับบรรพชาและอุปสมบทแล้วย่อมงดงาม[ด้วยสีลคุณเป็นต้น]”

การศึกษาพระปริยัติธรรม

๑๐. ตทา หิสฺ ทกฺขิณอินฺทิยมฺหิ
นิวาสิโน เถริยวํสชาตา
ตทญฺญวาที จ มุนี มุนินฺท-
มตํ ยถาลทฺธิ ปกาสยนฺตา.

“โดยแท้จริงแล้ว ในกาลนั้น ภิกษุผู้อยู่ในนิกายเถรวาทและภิกษุผู้มีความเห็นอื่น[คือนิกายมหายาน] ได้แสดงพุทธาธิบายตามความ-เห็นของตน อาศัยอยู่ในอินเดียใต้”

๑๑. สทฺธมฺมสาราธิคมาย ภิยฺโย
ปาฬึ สมุคฺคณฺหิ ชิเนริตํ สา
ชิวฺหคฺคลีลา มนสาสิตาสฺส
ลกฺขีว ปุญฺเญ นิวสํ พภาส.

“ท่านได้ศึกษาพระบาลีชินพจน์เป็นอันมาก เพื่อบรรลุแก่นสารแห่งพระสัทธรรม พระบาลีนั้นงดงามอยู่ที่ปลายลิ้น แนบสนิทในดวงกมลสว่างไสวดุจสิริมงคลดำรงอยู่ในผู้มีบุญ”

คำว่า มนสาสิตาสฺส ตัดบทเป็น มนสิ + อาสิตา + อสฺส

คำว่า พภาส ประกอบรูปมาจาก ภาส ธาตุ (ทิตฺติยํ = รุ่งโรจน์) + อ ปโรกขาวิภัตติ ซ้อนพยัญชนะหน้าธาตุคือ ภา เป็น ภาภา แล้วแปลง ภ เป็น พ และรัสสะ อา เป็น อ รูปนี้เหมือนรูปว่า พภูว ที่มาจาก ภู ธาตุ (สตฺตายํ = มี, เป็น) + อ ปโรกขาวิภัตติ

๑๒. เอวํ ตมุคฺคณฺหมโพชฺฌิ สมฺมา
เอกายโนยํ สุวิสุทฺธิยาติ
มคฺคา วิวฏฺฏาธิคมาย ตตฺโถยฺ-
โยคํ สมาปชฺชิ ปรํ ปรตฺถี.

"ท่านศึกษาอยู่ได้เข้าใจว่า หนทางนี้ป็นทางสายเดียวเพื่อความหมดจดยิ่ง เพื่อบรรลุวิวัฏฏ์ ดังนั้น ท่านผู้มุ่งหวังพระนิพพานจึงพากเพียรศึกษาพระไตรปิฎกยิ่งขึ้นไปอีก"

๑๓. สภาวปญฺญา มหตี จ สตฺถนฺ-
ตโรปลทฺธา วิปุลาว วิชฺชา
เตนสฺส พุทฺโธตฺติสมุทฺทติณฺเณ
อกิจฺฉสาธิตฺตปภาว'มญฺญา.

๑๔. พุทฺธสฺส กิตฺตีว สุกิตฺติโฆโส
วตฺติสฺสเตจฺจสฺส ครู วิยตฺตา
อตฺถานฺวิตํ นาม'มกํสุ พุทฺธ-
โฆโสติ สมฺพุทฺธมตงฺคตสฺส.

"ท่านมีปรีชาอันยิ่งใหญ่ตามปกติ และมีวิชาเป็นอันมากที่ได้รับจากคัมภีร์อื่น ดังนั้น ครูผู้ทรงปัญญาทราบศักยภาพที่อาจข้ามสาครแห่งพระชินพจน์โดยง่าย จึงดำริว่าภิกษุนี้จักมีกิตติศักดิ์ดุจพระพุทธเจ้า ได้ตั้งนามที่คล้อยตามความหมายว่า พุทธโฆสะ (ผู้มีกิตติศักดิ์ดุจพระพุทธเจ้า) แก่ท่านผู้ประพฤติตามพุทธประสงค์"

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๓๗ คาถา ๒๑๖ - ๒๔) กล่าวว่า พระพุทธโฆสะ เมื่อก่อนเป็นพราหมณ์ผู้แตกฉานพระเวทและปรัชญาลัทธิต่างๆ เที่ยวโต้วาทะกับบุคคลอื่นในประเทศอินเดีย ต่อมาวันหนึ่งพบกับพระเรวตเถระ เมื่อโต้วาทะแพ้ก็ยอมตัวเป็นศิษย์ ศึกษาพุทธมนต์และได้ศึกษาพระไตรปิฎกจนเชี่ยวชาญ

๑๕. มยูรทูตฺวหยปฏฺฏนสฺมึ
นิวสฺส กญฺจิวฺหปุราทิเก จ
ส อนฺธกาขฺยาตสเทสิยฏฺฐ-
กถํ สมุคฺคณฺหิ สมาหิตตฺโต.

“ท่านผู้มีจิตมั่นคง พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยูรทูตะและเมืองกาญจิ-ปุระเป็นต้น ได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่าอันธกะที่ประพันธ์ไว้ในประเทศของตน [คืออินเดียใต้]”

คัมภีร์อรรถกถาอันธกะรจนาด้วยภาษาเตลคูในแคว้นอันธกะซึ่งอยู่ทางอินเดียใต้ ใกล้แคว้นทมิฬ หรือรัฐทมิฬนาฑู (Tamil Nadu) ในปัจจุบัน เริ่มตั้งแต่บริเวณทิศเหนือของแคว้นมัทราส (Madras) ไปจนถึงทิศตะวันตกของแคว้นติลังคณะ

นักโบราณคดีเชื่อว่าเมืองท่ามยูรทูตะก็คือเมืองมิละโปร์ (Mylapore) ซึ่งอยู่ใกล้เมืองมัทราสในปัจจุบัน ส่วนเมืองกาญจิปุระ (Kanchipuram) เป็นนครหลวงของอาณาจักรปัลลวะแห่งแคว้นทมิฬในสมัยนั้น ปัจจุบันคือเมืองโกญจีวรัม (Conjeevaram)

ความดำริปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถา

๑๖. ตาวตฺตเกนสฺส สุเมธสสฺสา-
สนฺตุฏฺฐจิตฺตสฺส ตตุตฺตริมฺปิ
สมฺพุทฺธวาณีสุ สมตฺตมตฺถํ
อญฺญาตุมิจฺฉา มหตี อชายิ.

“ความปรารถนาอันใหญ่หลวงเพื่อเข้าใจเนื้อความทุกอย่างในพระพุทธพจน์ทั้งหมด ได้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้าแก่ท่านผู้มีปัญญาดีไม่สันโดษเพียงอรรถกถาอันธกะฉบับเดียว”

๑๗. มหามหินฺทาทิวสีวเรภิ
สมาภตา ยาฏฺฐกถา สสารา
สเถรวาทา สุวินิจฺฉยา จ
ตทา วิภาตา วต ลงฺกยาสุํ.

“พระอรหันต์ผู้ประเสริฐมีพระมหามหินทะเป็นต้น ได้นำเอาคัมภีร์อรรถกถาเหล่าใดที่มีแก่นสาร[สู่ลังกาทวีป] คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นเพียบพร้อมด้วยมติของพระเถระ[ในกาลก่อน] ประกอบด้วยข้อวินิจฉัยดี ได้รุ่งโรจน์ ณ ลังกาทวีปในกาลนั้น”

คำว่า ลงฺกยาสุํ ตัดบทเป็น ลงฺกยา + อาสุํ (อส ธาตุ <ภุวิ = มี, เป็น> + อุํ อัชชตนีวิภัตติ)

คำว่า ลงฺกยา มีศัพท์เดิมมาจาก ลงฺกาย เปลี่ยน กาย เป็น กยา ด้วยอำนาจของฉันท์ ตามหลักภาษามี ๓ วิธี คือ

๑. การย้ายอักษร[๑] เรียกว่า “อักขรสังกันตินัย” กล่าวคือ ย้าย อา และ อ ใน กาย เป็นรูปว่า กยา

๒. รัสสะ อา เป็น อ และทีฆะ อ เป็น อา ดังข้อความว่า

“พาลทารกลีลายาติ จ วตฺตพฺเพ คาถาพนฺธวเสน อาการสฺส อการํ อการสฺส จ อาการํ กตฺวา เอวํ วุตฺตํ.[๒]

“อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า พาลทารกลีลาย ทำรัสสะ อา เป็น อ และทีฆะ อ เป็น อา จึงกล่าวไว้อย่างนี้[ว่า พาลทารกลีลยา] เพราะเป็นคาถาประพันธ์”

---

[๑] ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา คำอธิบายสูตร ๔๒๘ [๒]มณิสาร.ฎีกา ๑/๔๒๓

๓. แปลง สฺมึ เป็น ยา ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า ฆปเตกสฺมึ นาทีนํ ยยา (แปลง นา วิภัตติเป็นต้นที่เป็นไปในเอกพจน์ซึ่งอยู่ท้าย ฆ และ ป เป็น ย และ ยา) แล้วรัสสะ อา ใน ลงฺกายา เป็น อ จึงได้รูปว่า ลงฺกยา ดังข้อความว่า

เอตฺถ จ ฆโตปิ ยาอาเทโส ทิสฺสติ. "เต จ ตตฺถ นิสีทิตฺวา, ตสฺส รุกฺขสฺส ฉายยาติ จ "สมนฺตา ปริวารึสุ, ตสฺส รุกฺขสฺส ฉายยาติ จ ปาฬิ, ตถา "สกฺขโรปมยา วเท, พาลทารกลีลยาติ จ ทิสฺสนฺติ. มหาวุตฺตินา ฆสฺส รสฺโส.[๓]

"อนึ่ง ในสูตรนี้ การแปลงเป็น ยา ย่อมปรากฏแม้ท้าย ฆ มีพระบาลีว่า

เต จ ตตฺถ นิสีทิตฺวา, ตสฺส รุกฺขสฺส ฉายยา (พวกเขานั่งใต้เงาของต้นไม้นั้นในที่นั้น)

สมนฺตา ปริวารึสุ, ตสฺส รุกฺขสฺส ฉายยา (แวดล้อมโดยรอบที่เงาของต้นไม้นั้น)

นอกจากนั้น ได้พบอุทาหรณ์ว่า

- สกฺขโรปมยา วเท (พึงกล่าวโดยเปรียบเหมือนก้อนกรวด)
- พาลทารกลีลยา (ด้วยการเดินของเด็กน้อย)

รัสสะ ฆ ด้วยมหาสูตร"

๑๘. ปวตฺติเมตํ วิทิยสฺส เมต-
ทโหสิ "ยนฺนูนภิรามลงฺกํ
อลงฺกโรนฺตึ รตนากรํว
อุเปจฺจ สิกฺเขฏฺจกถา มหนฺตี.

๑๙. ตา ภาสยา สีหฬิกาย รจฺจา
ตนฺตึ สมาโรปฺย นวํ กเรยฺยํ
เอวญฺหิ เทสนฺตริยาน พุทฺธ-
มานีน'มตฺถํ ขลุ สาธเยติ.

---

[๓] นิรุตฺติ. สูตร ๔๕

“ท่านทราบเรื่องนี้แล้วจึงดำริว่า ‘ไฉนหนอ เราจะไปสู่เกาะลังกาอันน่ารื่นรมย์เสมือนหนึ่งประดับสาคร แล้วศึกษาคัมภีร์มหาอรรถกถา ไฉนหนอ เราจะปริวรรตคัมภีร์เหล่านั้นที่รจนาไว้ด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลีแล้วประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชาวพุทธต่างถิ่นเป็นแน่’ ”

เหตุแห่งความเสื่อมของพระศาสนา

๒๐. ปุเร จ ลงฺกาคตสาสนํ ยํ
สุนิมฺมลินฺทูว หิมาทิมุตฺโต
ปภาสิ กิสฺมิญฺจิ ตาญฺญวาท-
มนากุลํ ตา’กุลตํ ชคาม.

“อนึ่ง พระศาสนาที่มาสู่ลังกาทวีปในกาลก่อน มิได้ระคนกับลัทธิอื่น งามรุ่งโรจน์ประดุจพระจันทร์เพ็ญไร้มลทินปราศจากเมฆหมอกเป็นต้น แต่ในกาลนั้นได้ระคนกับลัทธิในบางนิกาย”

คำว่า ตทา’ญฺญวาทมนากุลํ ตัดบทเป็น ตทา + อญฺญวาทํ + อนากุลํ
คำว่า ตา’กุลตํ ตัดบทเป็น ตํ + อากุลตํ

๒๑. ชินมฺหิ นิพฺพานคเต หิ วสฺส-
สตนฺตเร สาสนิกา สมคฺคา
สมานวาทา ชินสาสนมฺหิ
น โกจิ เภโทปิ ตทา อโหสิ.

“กล่าวโดยละเอียดว่า เมื่อพระศาสดาเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานแล้วภายในระยะร้อยปี ชาวพุทธมีความเห็นเสมอกันในศาสนาของพระชินเจ้า ไม่มีความแตกแยกอย่างใดอย่างหนึ่งในกาลนั้น”

๒๒ ปจฺฉา จ สทฺธมฺมทุมาหเตภฺย-
ธมฺเมหิ วาเตหิ ปฏิจฺจ ปาเป
ชาเตหิ สํวิคฺคมนา สมาย
เถเร'ส'มุยฺโยค'มกํสุ ทฬฺหํ.

"แต่ภายหลังพระเถระทั้งหลายมีจิตสังเวช เพราะมีลัทธิอธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยภิกษุชั่ว อันเป็นเช่นกับลมพายุที่พัดต้นไม้แห่งพระสัทธรรมให้สั่นคลอน จึงพากเพียรเพื่อระงับอธรรมอย่างมั่นคง"

คำว่า สทฺธมฺมทุมาหเตภฺยธมฺเมหิ ตัดบทเป็น สทฺธมฺมทุม + อาหเตภิ + อธมฺเมหิ

คำว่า เถเร'ส'มุยฺโยค'มกํสุ ตัดบทเป็น เถรา + เอสํ + อุยฺโยคํ + อกํสุ

๒๓. สงฺคีติโย กจฺจ สุเปสเลหิ
นิคฺคยฺหมานาปิ ถิเรหิ ทฬฺหํ
ฉินฺนาปิ รุกฺขาสฺสุ ปุโนรุหา'วา-
กาสุํว ธมฺมํ วินยาญฺญถา เต.

"อธรรมวาทีเหล่านั้นแม้จะถูกพระเถระผู้หนักแน่นมีศีลเป็นที่รักยิ่งทำสังคายนาแล้วกำราบอย่างมั่นคง ก็ยังทำให้พระธรรมวินัยวิปริต ประดุจต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วเติบโตอีก"

คำว่า ปุโนรุหา'วากาสุํว ตัดบทเป็น ปุโนรุหา +อิว + อกาสุํ + เอว

คำว่า วินยา'ญฺญถา ตัดบทเป็น วินยํ + อญฺญถา

๒๔. นานาคณา เต จ อเนกวาทา
สํสคฺคการา ชินสาสเนสุํ
วาเทภิ อญฺเญหิ ชิเนริเตภฺย-
สุทฺธายมานา วินยญฺจ ธมฺมํ.

“อธรรมวาทีเหล่านั้นมีหลายนิกายมีลัทธิมากมายทำความสับสน [คือ การเพิกถอนและการเพิ่มเติม]ในศาสนาของพระชินเจ้า ได้ทำพระธรรมวินัยให้เศร้าหมองด้วยลัทธิอื่นจากพระชินพจน์”

คำว่า ชินสาสเนสุํ ตัดบทเป็น ชินสาสเน + อาสุํ

คำว่า ชิเนริเตภฺยสุทฺธายมานา ตัดบทเป็น ชิน + อีริเตภิ + อสุทฺธายมานา

คำว่า อสุทฺธายมานา มาจาก อสุทฺธ ศัพท์ + อาย ปัจจัย ในความหมายว่า กระทำ + มาน ปัจจัย ลง อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทีหิ กโรติ (ลง อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ) ดังคำว่า

- สทฺทายติ = สทฺทํ กโรติ (ทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรายติ = เวรํ กโรติ (ทำเวร, ก่อเวร)
- กลหายติ = กลหํ กโรติ (ทำการทะเลาะ)
- เมตฺตายติ = เมตฺตํ กโรติ (ทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณายติ = กรุณํ กโรติ (ทำกรุณา, แผ่กรุณา)
- มุทิตายติ = มุทิตํ กโรติ (ทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)
- อุเปกฺขายติ = อุเปกฺขํ กโรติ (ทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกฺกุจฺจายติ = กุกฺกุจฺจํ กโรติ (ทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยายติ = ปิยํ กโรติ (ทำความรัก)

๒๕. **วาทา จ วาที ปิฏกานิ เตสํ**
ลงฺกํ มลงฺกํว กรํ'ปยาตา
ปฏิคฺคเหสุํปฺยภยาทิวาสี
นาญฺเญ มหาขฺยาตวิหารวาสี.

“ลัทธิของภิกษุเหล่านั้นและภิกษุอธรรมวาทีประดุจทำพระไตร-

ปิฎกและเกาะลังกาให้มัวหมอง ภิกษุนิกายอภยคีรีเป็นต้นยอมรับ
แต่ภิกษุนิกายมหาวิหารเหล่าอื่นมิได้ยอมรับ”

นิกายเถรวาทอันหมดจด

๒๖. ยถา จ พุทฺธาภิหิตาว ปาฬิ
ตทตฺถสารา จ วสีภิ ญาตา
น เตธ โวกฺกมฺม วิสุทฺธเถร-
วาที วิวาทีติ ปวตฺติ กาจิ.

“พระบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ และเนื้อความอันเป็นแก่นสารของพระบาลีนั้น พระอรหันต์ทั้งหลายเข้าใจแล้วโดยประการใด ภิกษุนิกายเถรวาทอันหมดจดยิ่งมีวาทะต่างกันโดยล่วงเลยพระบาลีและเนื้อความเหล่านั้น เหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนี้มิได้มีเลย”

คำว่า เถรวาท แปลตามศัพท์ว่า “ถ้อยคำของพระเถระ” คำนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. พระบาลีที่พระเถระมีพระมหากัสสปะเป็นต้นสาธยายในสมัยปฐมสังคายนา และได้รับการสาธยายต่อมาในสังคายนาครั้งที่สอง หมายถึง พระไตรปิฎกอันเป็นพระพุทธ-พจน์ ดังข้อความในสารัตถทีปนีฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๘) ว่า

สพฺพํ เถรวาทนฺติ เทฺว สงฺคีติโย อารุฬฺหา ปาฬิเยเวตฺถ “เถรวาโทติ เวทิตพฺพา. สา หิ มหากสฺสปปภุตีนํ มหาเถรานํ วาทตฺตา เถรวาโทติ วุจฺจติ.[๙]

“คำว่า สพฺพํ เถรวาทํ (เถรวาททั้งหมด) หมายความว่า พระบาลีที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสองครั้ง พึงทราบว่าเป็นเถรวาท โดยแท้จริงแล้ว พระบาลีนั้นได้ชื่อว่า

[๙] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑๖๘

เถรวาท (ถ้อยคำของพระเถระ) เพราะเป็นถ้อยคำของพระมหาเถระ มีพระมหากัสสปะเป็นต้น[ในสมัยสังคายนา]"

สพฺพํ เถรวาทนฺติ เทฺว สงฺคีติโย อารุฬฺหา ปาฬิ. สา หิ มหาสงฺฆิกาทิภินฺนลทฺธิกาหิ วิเวเจตุํ "เถรวาโทติ วุตฺตา. อยญฺหิ วิภชฺชวาโท มหากสฺสปตฺเถราทีหิ อสงฺกรโต รกฺขิโต อานีโต จาติ "เถรวาโทติ วุจฺจติ.[๕]

"คำว่า สพฺพํ เถรวาทํ (เถรวาททั้งหมด) คือ พระบาลีที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสองครั้ง โดยแท้จริงแล้ว พระบาลีนั้นชื่อว่า เถรวาท เพื่อให้แยกจากพระบาลีของผู้มีความเห็นต่างกันมีมหาสังฆิกะเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า ความเห็นที่กล่าวจำแนกนี้เป็นสิ่งที่พระมหากัสสปเถระเป็นต้นรักษาและนำมาโดยไม่ปะปน ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เถรวาท"

๒. ความเห็นของพระจูฬนาคะผู้ทรงพระไตรปิฎก พระมหาสุมะ และพระมหาปทุมะเป็นต้นที่พบในคัมภีร์อรรถกถาของพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม

อปิจ สุตฺตนฺตาภิธมฺมวินยฏฺฐกถาสุ อาคโต สพฺโพปิ เถรวาโท อตฺตโนมติ นาม.[๖]

"อนึ่ง แม้ถ้อยคำของพระเถระทั้งหมดที่พบในอรรถกถาพระสูตร พระอภิธรรม และพระวินัย ชื่อว่า อัตตโนมติ (ความเห็นของตน)"

ติปิฏกจูฬนาคตฺเถราทีหิ วุตฺโต เถรวาโทปิ สงฺคหิโต โหติ.[๗]

"แม้ถ้อยคำของพระเถระที่พระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกเป็นต้นกล่าวแล้วก็ถูกรวบรวมไว้"

ในหนังสือระยะทางแห่งพุทธศาสนา ๒๕๐๐ ปี (หน้า ๑๔๗ - ๔๘) กล่าวว่า

"ปัจจุบันมีบางคนเข้าใจว่า นิกายเถรวาทก็คือนิกายหีนยาน (ยานเล็ก) หมายถึงนิกายของภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นส่วนตัว ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น นิกายเถรวาทมิได้จำกัดการปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพานเท่านั้น เพราะผู้ปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าก็สามารถสั่งสมบารมีเพื่อสัมมาสัมโพธิญาณได้ อันที่จริงแล้วแนวความเห็นเรื่องมหายาน

---

[๕] วิมติ.ฏีกา ๑/๓๘ [๖] วิ.มหา.อ. ๑/๔๕/๒๔๓ [๗] อภิ.สํ.มูลฏีกา. ๑/๑๖/๑๓๑

(ยานใหญ่) คือ นิกายของภิกษุที่ปฏิบัติตนเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้า เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ทางอินเดียตอนเหนือ แต่ในสมัยนั้นนิกายเถรวาทมีอยู่เพียงเล็กน้อยทางอินเดียตอนใต้แถบชายฝั่งทะเลบริเวณแคว้นทมิฬ นิกายที่ยอมรับทัศนคติใหม่ในเรื่องนี้ คือ นิกายที่แยกมาจากเถรวาทในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๒ อันได้แก่ มหาสังฆิกะ อันธกะ (ปุพพเสลิยะและอปรเสลิยะ) เจติยะ โยคาวจร และมัชฌิมิกะเป็นต้น ส่วนนิกายที่ไม่ยอมรับความเห็นนี้ คือ สัพพัตถิวาท สุตตันติกะ และวิญญาณวาท นิกายทั้งสามเหล่านี้ยกย่องการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นส่วนตัวเท่านั้น ฝ่ายมหายานจึงเรียกนิกายทั้งสามนี้ว่า หีนยาน

อย่างไรก็ตาม ในช่วงที่เกิดความขัดแย้งดังกล่าว นิกายเถรวาทได้สาปสูญจากประเทศอินเดียไปดำรงอยู่ที่ประเทศลังกา จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาฎีกาไม่มีคำกล่าวคัดค้านความเห็นในนิกายมหายาน เพราะความขัดแย้งนั้นเป็นเรื่องภายในของนิกายต่างๆ ที่แยกมาจากเถรวาทนั่นเอง”

๒๗ ชีวํว รกฺขึสุ สเถรวาทํ
ตนฺตึ ตทตฺถญฺจ สนิณฺณยํ เต
ตสฺมา น สกฺกาว ตทาญฺญวาทิ-
วาเทภิ หนฺตุํ จุปคนฺตุ’มทฺธา.

“ภิกษุนิกายเถรวาทเหล่านั้นได้พิทักษ์พระบาลี เนื้อความของพระบาลีนั้น พร้อมทั้งความเห็นของพระเถระและข้อวินิจฉัยดั่งชีวิต [ของตน] ดังนั้น ความเห็นของภิกษุนิกายอื่นจากนั้นจึงไม่อาจบั่นทอนและแทรกซึมได้แน่แท้”

๒๘. ตํวาทสํเภทภยญฺจ มญฺญยา
“ทุทฺธารเวลาปิ ภเยหิ ตนฺตินํ
สมฺโมหตาทีหิ ภเวติ โปตฺถกํ
อาโรปฺย สมฺมา ปริปาลยึสุ เต.

“ท่านเหล่านั้นรู้เห็นภัย คือ ความระคนกับมิจฉาวาทะนั้นแล้ว ดำริว่า ‘เวลาทรงจำพระบาลีได้ยากจะพึงมี[ในอนาคตกาล] เพราะภัยพิบัติและความหลงลืมเป็นต้น’ จึงจารึกลงในใบลาน ได้พิทักษ์เป็นอย่างดี”

การเดินทางไปลังกาทวีปของพระพุทธโฆสาจารย์

๒๙. ตทา หิ เตสํ ปฏิพาหเน รณ-
วิทํว สิกฺขํ ชินสาสนทฺธโร
ส พุทฺธโฆโส มุนิ พุทฺธิปาฏโว
คโตสิ ทีปํ วรตมฺพปณฺณิกํ.

“อนึ่ง ในกาลนั้น พระพุทธโฆสะผู้ทรงศาสนาของพระชินเจ้ามีปัญญาเฉียบแหลมได้ไปสู่ลังกาทวีปอันประเสริฐ เพื่อต่อต้านมิจฉา-วาทะเหล่านั้น เปรียบดั่งโยธาผู้ศึกษายุทธศาสตร์”

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๓๗ คาถา ๒๒๕ - ๒๖) กล่าวว่าเมื่อพระพุทธโฆสเถระพำนักอยู่ที่อินเดียได้รจนาคัมภีร์ ๓ คัมภีร์ คือ

๑. ญาโณทัย เป็นคัมภีร์ที่สาปสูญไปแล้ว

๒. อัฏฐสาลินี เป็นคัมภีร์ปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาภาษาสิงหลเมื่อท่านพำนักอยู่ที่ลังกา

๓. ปริตตอรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่สาปสูญไปแล้ว

๓๐. ลงฺกํ อุเปจฺจ ส มหาฏฺจกถาณฺณวสฺส
ปารํ ปรํ วิตรเณ ถิรนิณฺณโยว
สํสุทฺธวํสชนิวาสมหาวิหาร-
มาคามฺพรํว อุทยินฺทุปโสภยนฺโต.

"ท่านมาถึงลังกาทวีปแล้วได้ตัดสินใจหนักแน่นในการข้ามฝั่งสาคร คือ คัมภีร์มหาอรรถกถา จึงทำให้สำนักมหาวิหารอันเป็นที่พำนักของภิกษุผู้ถือกำเนิดในวงศ์อันหมดจดงดงามอยู่ เปรียบดั่งดวงจันทน์ยังท้องฟ้าให้งดงามอุทัยขึ้นจากบรรพตบูรพาทิศ"

๓๑. ตสฺมึ จ ทกฺขิณทิสาย วสี ส ตตฺถ
โสภํ ปธานฆรสญฺญิตปาริเวณํ
ปาสาทมุตฺตมมกา สุชเนภิ เสพฺยํ
สนฺโต มหานิคมสามิ สุจิณฺณธมฺโม.

"ท่านพำนักอยู่ที่ปราสาทอันงามเลิศในคณะ ชื่อว่า ปธานฆระ (เรือนปฏิบัติ) อันสัตบุรุษพึงพักพิง สร้างถวายโดยอุบาสกผู้เป็นใหญ่ในนิคมประพฤติธรรมสม่ำเสมอ"

สำนักมหาวิหารเป็นวัดใหญ่ที่มีคณะหลายคณะเหมือนวัดมหาธาตุ เป็นต้น ในปัจจุบัน แต่ละคณะมีปราสาทที่พำนักของพระภิกษุ คณะทั้งหมดในสำนักนี้มีกว่า ๓๐๐ คณะ และมีโลหะปราสาทกว่า ๖๔ หลัง

การศึกษาคัมภีร์มหาอรรถกถา

๓๒. สมฺมา จ โยคมกรี พุธพุทฺธมิตฺต-
เถราทิ'มนฺต'มุปยาต'มนูนตนฺเต
สํเสวิโต วิวิธญายปพุทฺธิยา โส
สุตฺตาภิธมฺมวินยฏฺฐกถาสฺวนูนํ.

"ท่านอาศัยปราชญ์มีพระพุทธมิตตะเป็นต้น ผู้แตกฉานคัมภีร์ และทำความเพียรเพื่อรอบรู้นัยต่างๆ อย่างถูกต้องในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมโดยสิ้นเชิง"

๓๓. เวยฺยตฺติยํ'ส สมเย สมยนฺตเร จ
ปญฺญาย ทิสฺว วิวฏฺํว นิหีตมตฺถํ
เถรา สมคฺคชินมคฺคมตา'มตาสี
มณฺณึสุ'นคฺฆรตนํว สุทุลฺลภนฺติ.

"เหล่าพระเถระผู้ปรารถนานิพพาน เข้าใจแนวปฏิบัติทั้งสิ้นของพระชินเจ้า ได้เห็นความเฉียบแหลมแห่งปัญญาของท่านในความเห็นของตน (พระไตรปิฎก) และความเห็นอื่น (ตำราสันสกฤตมีพระเวทเป็นต้น) จึงคล้ายกับพบขุมทรัพย์ที่ถูกฝังไว้ได้รับการเปิดเผย ต่างสำคัญว่าท่านเปรียบดั่งรัตนะทรงค่าที่หาได้ยากยิ่ง"

คัมภีร์วิสุทธิมรรค (ทางแห่งความหมดจด)

๓๔. วิญฺญาย ธมฺมวินยตฺถยถิจฺฉทาเน
จินฺตามณีติ สุนิรูปิตพุทฺธิรูปํ
ยสฺเสตฺถ นิจฺฉิตมโน กวิสํฆปาลตฺ-
เถรุตฺตโม ชนหิตาย นิโยชยี ตํ.

"พระเถระผู้ประเสริฐนามว่า 'สังฆปาละ' ผู้เป็นจอมกวี รู้เห็นศักยภาพแห่งปัญญาที่บัณฑิตชนเปรียบว่าเป็นแก้วจินดามณี (แก้วสารพัดนึก) ในการอธิบายความของพระธรรมวินัยตามที่ต้องการ จึงอาราธนาท่านเพื่อประโยชน์แก่มวลชน ดังนี้ :-"

๓๕. "กิญฺจาปิ สนฺติ วิวิธา ปฏิปตฺติคนฺถา
เกสญฺจิ กิญฺจิ ตุ น พุทฺธมตานุสารํ
สํสุทฺธเถรสมเยหิ จ เต วิรุทฺธา
ตสฺมา กโรตุ วิมลํ ปฏิปตฺติคนฺถํ.

“คัมภีร์ปฏิบัติมีมากมายหลายฉบับ แต่ข้อความบางอย่างในบางคัมภีร์ไม่สอดคล้องกับพุทธประสงค์ และคัมภีร์เหล่านั้นก็ขัดแย้งกับเถรวาทอันหมดจดดี ด้วยเหตุนั้น ท่านจงแต่งคัมภีร์ปฏิบัติที่ถูกต้องเถิด”

๓๖. เมตฺตาทยมฺพุทวนํ ชนภูมิยํ’ส
สํวสฺสเต จ’ริยมคฺคคมคฺค’มคฺคํ
สํโสธนตฺถ’มิติ ปตฺภิตเถรอาสํ
ปูเรสฺส’เมต’มิติ’กาสิ วิสุทฺธิมคฺคํ.

“สายธารแห่งวลาหก คือ เมตตาและกรุณาของท่านพร่างพรมลงสู่ปฐพีคือปวงชน เพื่อชำระทางบรรลุอริยมรรคอันเลิศ ท่านได้ดำริว่า ‘เราจักยังความหวังที่พระ[สังฆปาล]เถระปรารถนานี้ให้สำเร็จ’ ดังนั้นจึงประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค”

๓๗. วีรานุกมฺปสติโยชิตพุทฺธิมา สํ
โอคฺคยฺห คยฺห จ’ขิลฏฺจกถา สตนฺตี
สารํ สเขท’มนเปกฺขิย สาธุกํ ส
ยํกาสิ กํ นุธ น โรจยเต พุธํ โส.

“ท่านมีปัญญาร่วมกับวิริยะ กรุณา และสติ มิได้คำนึงความเหน็ดเหนื่อยของตนได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดและพระชินพจน์ แล้วรวบรวมสาระมาประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์นั้นจะไม่ยังบัณฑิตชนไหนในโลกนี้ให้ปราโมทย์หรือ”

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๓๘ - ๔๑) กล่าวว่า เทวดาได้เนรมิตให้คัมภีร์วิสุทธิมรรคหายไป พระพุทธโฆสะจึงรจนาคัมภีร์นี้ขึ้นอีกสองครั้ง เมื่อรจนาจบครั้งที่สามก็พบคัมภีร์วิสุทธิมรรคสองฉบับแรก ครั้นนำมาเทียบเคียงก็พบว่าทั้งสามฉบับ

ตรงกันหมด คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ (ฉบับพม่าหน้า ๑๘ - ๑๙) ได้กล่าวขยายความว่าท่านรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคสามฉบับจบเพียงคืนเดียว แต่วิสุทธิมรรคนิทานกถาแสดงความเห็นว่า ถ้าเทียบเวลาแต่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกาที่ใช้เวลา ๑ ปี คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่มีเนื้อหาน้อยกว่าเกือบครึ่ง คงต้องใช้เวลาประมาณห้าหรือหกเดือนจึงจะแต่งจบ

๓๘. วุตฺเตตฺถ ภาวปรมาว สภาวธมฺมา
วตฺถู จ ปีติสุขเวทนิยานิตาว
ปุณฺโณว สพฺพปฏิปตฺตินเยหิ เจโส
ปุปฺผาภิผุลฺลปวนํว วิราชเตยํ.

"ท่านผู้แต่งได้กล่าวถึงสภาวธรรมพร้อมทั้งคำอธิบาย กล่าวถึงเรื่องเล่าที่ก่อให้เกิดปีติสุข และคัมภีร์นี้บริบูรณ์ด้วยนัยแห่งการปฏิบัติทั้งปวง ดังนั้น จึงงดงามน่าทัศนาประดุจอุทยานที่บานสะพรั่งด้วยบุปผชาติ"

๓๙. ยํ ปสฺสิยาน ปริกปฺปิย รตฺนสาร-
คพฺภํ วิสุทฺธิ'มภิยาตุ'มเปกฺขมานา
ตํ สาร'มาทิยิตุ'มาสุ ปยุตฺตยุตฺตา
ทิสฺวา หิ'นคฺฆรตนํ นนุ วชฺชเย น.

"ผู้ที่ต้องการบรรลุความหมดจด ได้พบคัมภีร์นี้แล้วดำริว่าเป็นห้องเก็บรัตนะสูงค่า จึงควรรีบขวนขวายหยิบฉวยสาระดังกล่าวแท้จริงแล้ว ใครเล่าพบรัตนะสูงค่าแล้วจะหลีกเลี่ยงไปหรือ ?"

๔๐. กนฺตา ปทาวลิ'ห ตนฺตินยานุสารา
สาราติสารนยปนฺติปสิทฺธสิทฺธา
อตฺถา จ สนฺติ'นุคมาย ตุลายมานาย-
โยเคน เมตฺถ หิ วินา ปฏิปตฺติ กา'ญฺญา

“ลำดับบทอันสละสลวยคล้อยตามนัยแห่งพระบาลี และเนื้อ-ความที่แจ่มแจ้งชัดเจนด้วยนัยต่างๆ อันมีแก่นสารดุจตราชั่งตัดสินผิดถูกเพื่อการบรรลุศานติสุขมีอยู่ในคัมภีร์นี้ แนวปฏิบัติอะไรอื่นเว้นเสียจากวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้จะมีอยู่หรือ ?”

๔๑. อาภาติ สตฺถุ จตุราคมมชฺฌโคยํ
อตฺเถ ปกาสยิห ภาณุว เนกทพฺเพ
เมธาวิปีติชนนํ'ส วิธาน'เมตํ-
ตีตํ หิ ยาว กวิโคจร'มสฺส ญาณํ.

“คัมภีร์นี้ประกาศเนื้อความอยู่กลางนิกาย ๔ ของพระศาสดาย่อมรุ่งเรืองดุจทิวากรสาดส่องให้เห็นวัตถุสิ่งของมากมายในโลกนี้ บทประพันธ์ของท่านนั้นก่อให้เกิดปีติโสมนัสแก่ปัญญาชน ดังนั้นปรีชาของท่านจึงล่วงพ้นขอบเขตอันเป็นวิสัยแห่งกวีโดยแท้”

นิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย

ส่วนขุททกนิกาย คือ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และคัมภีร์ขุททกปาฐะเป็นต้น

๔๒. ทิฏฺฐาว ติกฺขมติ'มสฺส วิสุทฺธิมคฺค-
สมฺปาทเนน สมฺปาตฺตสุธีปเทภิ
เตนสฺส พุทฺธวจนตฺถวิภาวนาย
ปฏุยตฺตสตฺติ วิทิตาคเมหิ.

“เหล่าพระเถระผู้ได้รับตำแหน่งบัณฑิตเห็นประจักษ์ปัญญาอันเฉียบแหลมของท่านด้วยการประพันธ์คัมภีร์นี้ ดังนั้น พระเถระผู้แตกฉานปริยัติทั้งหลายจึงรู้เห็นศักยภาพที่โดดเด่นสามารถอธิบายเนื้อความแห่งพระพุทธพจน์ของท่าน”

คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (งามรอบด้าน)

๔๓. ขฺยาตํ กวีภิธิคตํ ยส'มาวเหน
เถรสฺส สุทฺธมติพุทฺธสิรีวฺหยสฺส
โลกตฺถ'มาวิกตปตฺถน'มาทิยาน
สามญฺจ นินฺนหทเยน ชนานมตฺเถ.

๔๔. สมฺพุทฺธภาววิทิเตนิมินา สมนฺต-
ปาสาทิกาวฺหวินยฏฺฐกถา ปณีตา
สูโรทิเตวิห ตยา วินยตฺถมูฬฺหา-
มูฬฺหี ภวนฺติ ชินนีติปถาธิคนฺตฺวา.

"ท่านผู้มีชื่อเสียงเลื่องลือที่กวีควรได้รับ เข้าใจพุทธาธิบาย ยอมรับคำอาราธนาเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกของพระเถระผู้มีปัญญาหมดจดชื่อว่า 'พระพุทธสิริ' และตนก็มีใจน้อมไปในประโยชน์ของชนทั้งหลายจึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่า 'สมันตปาสาทิกา' เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยแล้ว ประชาชนย่อมจะไม่สับสน ฉันใด ผู้สับสนข้อความในพระวินัยได้เข้าใจบัญญัติของพระชินเจ้าแล้วย่อมไม่สับสนด้วยคัมภีร์นั้น ฉันนั้น"

๔๕. ลงฺกา อลงฺกติกตาว มหามหินฺทตฺ-
เถเรน ยา จ วินยฏฺฐกถาภตา ตํ
กนฺตาย สีหฬคิราย คิรายมานา
อจฺจนฺตกนฺตพหุลา มุนโย ปุราสุํ.

"พระมหามหินทะเถระได้นำคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยมาสู่ลังกาประดุจกระทำอลังการ ภิกษุ[ชาวสิงหล]แต่ปางก่อนได้สาธยายด้วยภาษาสิงหลอันน่ายินดี เป็นผู้พึงพอใจมากยิ่งนัก"

๔๖. อญฺญา จ ปจฺจริ-กุรุนฺทิสมญฺญิตาที
ทีปํ ปทีปกรณี วินยมฺหิ ยาสุํ
สงฺคยฺห ตาส’มขิลตฺถนเย จ เถร-
วาเท จ มุตฺตรตนานิว เมกสุตฺเต.

๔๗. ตาเหว สีหฬนิรุตฺติยุตํ จ ตนฺตึ
อาโรปิยาน รุจิรํ อถ วิตฺถตํ จ
มคฺคํ สมาสนวเสน ยถา สมตฺต-
โลเกน ยา ครุกตา กตมานนา’กา.

“อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น ชื่อว่า มหาปัจจรี และกุรุนที เป็นต้น กระทำลังกาทวีปให้เปรียบดั่งประทีปส่องพระวินัย พระพุทธโฆสาจารย์ได้รวบรวมเนื้อความ และนัยทุกอย่างของคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น [คือ มหาอรรถกถา มหาปัจจรี และกุรุนที เป็นต้น] พร้อมด้วยความเห็นของพระเถระ [ที่เรียกว่า เถรวาท] ประดุจร้อยแก้วมุกดาไว้ในเส้นด้ายเส้นเดียวกัน ได้ปริวรรตถ้อยคำภาษาสิงหลจากอรรถกถาพระวินัยเหล่านั้นเป็นภาษาบาลีที่ไพเราะสละสลวย และย่อเนื้อความที่พิสดาร ได้ประพันธ์คัมภีร์สมันตปาสาทิกานั้นให้เป็นที่เคารพนับถือของชาวโลกทั้งมวล”

บางท่านตำหนิข้อความในสมันตปาสาทิกา [๘] (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๒) ที่กล่าวว่า “พระจันทร์กว้าง ๔๙ โยชน์ พระอาทิตย์กว้าง ๕๐ โยชน์” เป็นต้น ผู้แปลคิดว่าท่านผู้แต่งคงเขียนเรื่องนี้โดยปริวรรตมาจากคัมภีร์อรรถกถารุ่นก่อน คือ มหาปัจจรี หรือกุรุนที ที่แต่งตามความเห็นของคนสมัยก่อนที่วิทยาศาสตร์ยังไม่ก้าวหน้า เนื่องจากข้อความดังกล่าวมิใช่หลักธรรมหรือวินัยที่จะทำให้เข้าใจและปฏิบัติผิดพลาด จึงไม่ใช่เรื่องสำคัญที่จะทำให้คุณค่าของคัมภีร์นี้ลดน้อยลง

---

[๘] วิ.มหา.อ. ๑/๑๒๒

๔๘. สุทฺธนฺวยาคถวิรา จ วิสุทฺธเถร-
วาที วิสุทฺธวินยาคมปุชฺชธมฺมา
สุทฺธํ กรึสุ น ยเถนฺติ ตทญฺญวาทา
อิจฺจาทิ'มาวิกริยา'สิ นิทาน'เมตฺถ.

"นิทานกถา (คำเริ่มต้น) ในสมันตปาสาทิกานี้แสดงข้อความเป็นต้นว่า พระเถระทั้งหลายผู้อยู่ในนิกายเถรวาทอันหมดจด ผู้สืบทอดมาจากวงศ์อันหมดจด[ของพระมหากัสสปะ เป็นต้น] ทรงพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมอันหมดจด ได้รักษาพระศาสนาให้หมดจด โดยวาทะอื่นจากเถรวาทนั้นไม่อาจแทรกซึมได้"

คำว่า ถวิร ในบาทที่ ๑ เป็นคำไวพจน์ของ เถร ท่านใช้คำนี้เพื่อให้ต้องกับคณะฉันท์ โดยเหตุที่สันสกฤตมีรูปว่า สฺถวิร (มีอายุ, แก่เฒ่า, เสถียร, มั่นคง) ดังนั้นในบาลีจึงนิยมใช้เป็น เถร แต่ในฉันทลักษณ์บางแห่งก็ใช้เป็น ถวิร บ้างเพื่อรักษาคณะฉันท์ดังข้อความว่า

ตสฺมิญฺจ สมเย ตตฺถ นายกตฺถวิราทโย
สนฺนิปตึสุ พหโว นานา ชนา จ ชาติยา.[๙]

"ในเวลานั้น ภิกษุทั้งหลายมีนายกเถระ (เจ้าอาวาส) เป็นต้นและประชาชนจำนวนมากที่มีชาติต่างๆ กันได้มาชุมนุมกันในสถานที่นั้น"

๔๙. ยสฺมึ มนุญฺญปทปนฺติ สุภา สุโพธา
อตฺถา จ ปีติสมวิมฺหยตาทิภาวี
จิตฺรา วิจิตฺรมติชา กวิจิตฺตหํสา
ตสฺมา รสายติ ตทตฺถนุสารินํ ยํ.

"ลำดับบทที่งามสละสลวยเข้าใจง่ายมีอยู่ในนิทานกถาของคัมภีร์

[๙] มหาวิสุทธารามิกเถรุปปัตติทีปนี คาถา ๑๗๓

สมันตปาสาทิกานี้ และมีเนื้อความที่ก่อให้เกิดปีติ ศานติ และความอัศจรรย์เป็นต้น อันวิจิตรเพราะเกิดจากปัญญาอันวิจิตร และยังจิตของกวีให้หรรษา ดังนั้น นิทานกถาดังกล่าวจึงก่อให้เกิดอรรถรสแก่ผู้ศึกษาเนื้อความของคัมภีร์นั้น”

๕๐. อจฺจนฺตสาครนิภา วิวิธา นยตฺถา
สนฺเตตฺถ ยา’สุ วินยฏฺจกถา ปุราณา
ตาสํ ยถาภิมตปนฺติ สุตนฺติกตฺตํ
กิญฺหิสฺส กิญฺจิ พลวีร ปฏิจฺจ กาตุํ.

“นัยและเนื้อความอันมากมายดั่งสาครอันไพศาลยิ่ง มีอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยฉบับก่อน [คือมหาอรรถกถาเป็นต้น] การปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นให้เป็นภาษาบาลีที่งดงามตามลำดับที่ต้องการ จะมีได้โดยอาศัยกำลังและความบากบั่นเพียงเล็กน้อยอย่างไร”

คำว่า ยาสุ ตัดบทเป็น ยา + อาสุํ ลบนิคคหิตเพื่อรักษาคณะฉันท์ ส่วนคำว่า พลวีร มีศัพท์เดิมมาจาก พลวีรํ ลบนิคคหิตเพื่อรักษาคณะฉันท์เช่นเดียวกัน

๕๑. อุยฺโยค’มสฺส กรุณาปหิตํ ปฏิจฺจ
ปญฺญาสหายสหิตํ พลวํ จ ทฬฺหํ
ลทฺธาว ยา นิขิลโลกมนุญฺญภูตา
เมธาวินํ’นุสภคาว วิราชเต สา.

“คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอันเป็นที่เจริญใจของชาวโลกทั้งปวงสำเร็จลุล่วงโดยอาศัยวิริยะที่บากบั่นมั่นคงของท่านผู้มีกรุณากระตุ้นเตือน มีปรีชาเป็นสหาย คัมภีร์นั้นประดุจเข้าถึงวินัยสภาทุกแห่งงามเลิศอยู่”

๕๒. วิญฺญูภิ ยา วินยสาครปารติณฺเณ
สมฺภาวิตา สุตรณายติ สีฆวาหา
อิจฺจาภิมานิตคุณา'ชฺช รราช ยาว
กึ ยํ ถิรํ ลหุ วินสฺสติ ทุปฺปสยฺหํ.

"คัมภีร์สมันตปาสาทิกาใดได้รับชมเชยจากผู้รู้ว่าเปรียบเสมือนสำเภาแล่นเร็วในการข้ามฝั่งสาครแห่งพระวินัย คัมภีร์นั้นที่บัณฑิตยกย่องคุณูปการอย่างนี้ย่อมรุ่งโรจน์ตราบจนถึงทุกวันนี้ สิ่งใดมั่นคงพังลงได้ยาก สิ่งนั้นจะวิบัติโดยพลันกระนั้นหรือ"

คำว่า รราช ประกอบรูปศัพท์มาจาก รนฺช ธาตุ <ราเค = ย้อม> + อ ปโรกขาวิภัตติ โดยประกอบรูปศัพท์เหมือนกับ พภาส และ พภูว ดังที่กล่าวมาแล้ว

คัมภีร์อรรถกถาสิงหลฉบับก่อนสาบสูญไป

๕๓. ยา พฺยาปินี'ขิลนยสฺส สุโพธินี จ
โสตูภิ เสวิตสทาตนธมฺมรงฺคํ
กตฺวาน โลกปหิเต สคุเณ ทธนฺตี
จาตูติ นฏฺจมุปคาฏฺจกถา ปุราณา.

"คัมภีร์อรรถกถาฉบับก่อนสาบสูญไปเหมือนให้โอกาสว่า ขอคัมภีร์สมันตปาสาทิกาที่เข้าใจง่ายครอบคลุมนัยทั้งหมด ทรงคุณูปการของตนแผ่ไปในโลก จงประกอบใช้ในงานเสวนาธรรมแก่ผู้ศึกษาดำรงอยู่เสมอ"

การตั้งปณิธานในการประพันธ์อรรถกถา

๕๔. ชนาภิสตฺตาย ทยาย โจทิโต

วิเฉชฺช เขทํ วินยมฺหิ สาธุนํ
อถาคมานฏฺจกถาวิธานเน
ธุรํ ทธาตุํ’ภิมุขา’สิ โส สุธี.

“ท่านผู้มีปัญญาดี ได้รับกระตุ้นเตือนด้วยกรุณาที่ผูกพันในมหาชน เมื่อกำจัดความลำบากของสาธุชนในพระวินัยแล้ว ต่อมาจึงมุ่งหน้ารับภาระในการประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาของพระสุตตันตปิฎก”

คำว่า อถาคมานฏฺจกถาวิธานเน ตัดบทเป็น อถ + อาคมานํ + อฏฺจกถาวิธานเน
คำว่า ทธาตุํ’ภิมุขา’สิ ตัดบทเป็น ทธาตุํ + อภิมุโข + อาสิ

คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี (งามด้วยมงคลดี)

๕๕. ปทฺมํว ผุลฺลาภินตํ สุภาณุภํ
ลทฺธาน ผุลฺลํ’ติสยา’สิ เจตนา
ทาจาทินาเคน ถิรคฺคธีมตา
ยา ปตฺถิตารพฺภ ตทตฺถสิชฺฌเน.

“พระเถระผู้มีปัญญาอันประเสริฐมั่นคงชื่อว่า ‘ทาฐานาคะ’ ได้ปรารถนาคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกายใด ความตั้งใจยิ่งในความสำเร็จแห่งประโยชน์นั้นได้มีแล้ว[แก่พระพุทธโฆสาจารย์]โดยปรารภคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกายนั้น ประดุจบัวหลวงที่จวนจะบานได้แย้มบานแล้วเพราะต้องแสงอาทิตย์”

๕๖. ทีฆาคมตฺเถสุ สพฺพุทฺธิวิกฺกม-
มาคมฺม สาราธิคมา สุมงฺคล-
นามานุคนฺตาว วิลาสินีติ ยา
สํวณฺณนา โลกหิตาย สมฺภวี.

“คัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี เพราะเป็นเหตุให้ผู้ฟังได้รับสาระ อาศัยศักยภาพแห่งปัญญาของตนในเนื้อความ [คืออรรถกถา]ของทีฆนิกาย ได้บังเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก”

๕๗. คมฺภีรเมธาวิสยาคมมฺหิปิ
อารพฺภ พุทฺธึ’ส สุนิมฺมลีกตํ
วิญฺญาตพุทฺธาภิมตา พหู ชนา
อญฺญตฺถสาธา มหตํ หิ พุทฺธิโย.

“มหาชนเข้าใจพุทธาธิบายในทีฆนิกายอันเป็นวิสัยแห่งญาณอันละเอียดโดยอาศัยความเชี่ยวชาญที่หมดจดยิ่งของท่าน ดังจะเห็นได้ว่า ปัญญาของท่านผู้ประเสริฐทั้งหลายย่อมให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น”

๕๘. สา’นีตวิทฺวากฺขิมนา มนายิตา
กนฺตาคเม ธมฺมสภายเต สทา
เตเนว มญฺเญ’ห ติโรกตา ตยา
กึ สีฆค’ญฺญตฺร ปถ’ญฺญคามิกา.

“คัมภีร์สุมังคลวิลาสินีนั้นดึงดูดดวงตาและดวงใจ เปรียบดั่งหฤทัยของปราชญ์ทั้งหลาย เป็นเช่นกับธรรมสภาในทีฆนิกายอันน่าชื่นชมอยู่เสมอ ด้วยเหตุนั้น คัมภีร์มหาอรรถกถาอื่นในโลกนี้จึงเหมือนถูกคัมภีร์นั้นลบเลือนไป ผู้หลีกเลี่ยงทางลัดแล้วไปสู่ทางไกลอื่นจะมีได้อย่างไร”

คำว่า มนายิตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก มน ศัพท์ + อาย ปัจจัยในความหมายว่า ประพฤติ + ต ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ประพฤติดั่งจิต” คือ เปรียบดั่งจิต

คำว่า ธมฺมสภายเต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ธมฺมสภา ศัพท์ + อาย ปัจจัย

ในความหมายว่า ประพฤติ + เต วิภัตติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ประพฤติดั่งธรรมสภา" คือ เปรียบดั่งธรรมสภา

ปัจจัยคือ อาย ในบททั้งสอง ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๕) ว่า อาย นามโต กตฺตุปมานาทาจาเร (ลง อาย ปัจจัยท้ายบทนามซึ่งเป็นคำเปรียบของกัตตาในความหมายว่า ประพฤติ) เช่น

- ปพฺพตายติ = ปพฺพโต อิว อาจรติ (ประพฤติดั่งภูเขา)

๕๙. ปตฺวา มหนฺตา'มฺพร'มมฺพุโท ยถา
โลกตฺถสาธีปิ มหาสยํ มติ
ตสฺมา'สฺส สิทฺธาฏฺจกถาปรมฺปรา
พุทฺธิปฺปทานาย'หุวุํ นวา นวา.

"เมฆฝนอาศัยท้องฟ้าอันไพศาลแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์แก่ชาวโลก ฉันใด แม้ปัญญาก็อาศัยผู้มีอัธยาศัยอันยิ่งใหญ่ย่อมให้สำเร็จประโยชน์แก่ชาวโลก ฉันนั้น ด้วยเหตุดังกล่าว คัมภีร์อรรถกถาใหม่ๆ ต่อมาของท่านจึงบังเกิดขึ้นเพื่อเพิ่มพูนปัญญา"

คำว่า มหนฺตา'มฺพร'มมฺพุโท ตัดบทเป็น มหนฺตํ + อมฺพรํ + อมฺพุโท

คำว่า พุทฺธิปฺปทานาย'หุวุํ ตัดบทเป็น พุทฺธิปฺปทานาย + อหุวุํ (หู ธาตุ <สตฺตายํ = มี, เป็น> + อุํ วิภัตติ)

คัมภีร์ปปัญจสูทนี (แสดงกิเลสทำให้เนิ่นช้า)

๖๐. พุทฺธาทิมิตฺตํ ถิรเสฏฺจ'มุทฺทิสํ
สํวณฺณนา จาสิ ปปญฺจสูทนี
สพฺพตฺถสาเร ชินมชฺฌิมาคเม
ลทฺธาน ปีตึ สุชนา สเมนฺตุติ.

"และคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า 'ปปัญจสูทนี' บังเกิดขึ้นปรารภพระเถระผู้ประเสริฐชื่อ 'พระพุทธมิตตะ' ด้วยความปรารถนาว่า 'กัลยาณชนจงได้รับสาระแห่งเนื้อความทั้งหมดในมัชฌิมนิกายของพระชินเจ้า ประสบความเอิบอิ่มใจเถิด' "

คัมภีร์สารัตถปกาสินี (แสดงเนื้อความอันเป็นสาระ)

๖๑. อุปฺปชฺชิ สารตฺถปกาสินีติ ยา
สา โชติปาลสฺส ยถาภิลาสิตํ
โลกํ ยถานามิกสารทีปนา
อาภาสิ สมฺมาปฏิปนฺนปนฺถทา.

"คัมภีร์อรรถกถาชื่อ 'สารัตถปกาสินี' ได้บังเกิดขึ้นแล้ว แสดงสาระแก่ชาวโลกตามสมญานามตามที่พระโชติปาละปรารถนา ชี้แนะแนวทางแห่งสัมมาปฏิบัติงดงามแล้ว"

คัมภีร์มโนรถปูรณี (ยังมโนรถให้เต็ม)

๖๒. สมฺปูริ กาตุํ'ส มโนรโถ ยยา
องฺคุตฺตรนฺตาคม'มตฺถวณฺณนา
ตนฺนามเธยฺยํ สุชนํ จ ชีวกํ
โส โชติปาลํ จ ปสตฺถธีติมํ.

๖๓. อุทฺทิสฺส ยํ'กาสิ ปวีณตํ กรํ
พุทฺธาทิสํเสพฺยสุมคฺคทสฺสเน
สทฺธมฺมปุปฺผาน วนายิตาสิ สา
วิทฺวาลิสงฺฆสฺส สทาวคาหณา.

"ปณิธานเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาของนิกาย ๔ มีอังคุตตร-นิกายอยู่ท้ายสำเร็จสมประสงค์ด้วยคัมภีร์อรรถกถาที่มีนามเช่นนั้น [คือ มโนรถปูรณี (คัมภีร์ที่ยังมโนรถให้เต็ม)] ซึ่งทำให้เข้าใจการแสดงแนวทางที่ดีงามอันพระพุทธเจ้าเป็นต้นพึงซ่องเสพ ปรารภอุบาสกผู้เป็นสัตบุรุษนามว่า ชีวกะและพระโชติปาลเถระ ผู้มีปัญญาน่าชมเชย คัมภีร์อรรถกถานั้นประดุจอุทยานแห่งพระสัทธรรมที่หมู่ภมรคือวิญญูชนซ่องเสพอยู่เสมอ"

คัมภีร์อัฏฐสาลินี (ยังเนื้อความให้งาม)

และ

สัมโมหวิโนทนี (บรรเทาความสงสัย)

๖๔. เยนตฺตลทฺธึ ปชหนฺตุ สาธโว
ทุพฺโพธธมฺเม จ สภาวทีปเน
พุชฺฌนฺตุ อิจฺจาสิ'ภิธมฺมสาคโร
ตตฺถาวตารํ สุกเรน สาธินี.

๖๕. เมธาวิลาสา'สฺส'หุวฺฏฺฐสาลินี
กนฺตา จ สมฺโมหวิโนทนีติ ยา
ตา พุทฺธโฆโสติ สตุลฺยนามิก-
มาคมฺม ชาตา สุชนตฺถสาธินี.

"สาครแห่งพระอภิธรรมได้มีแล้วโดยพุทธประสงค์ว่า 'เหล่า-สัตว์จงกำจัดความยึดมั่นในตัวตน และเข้าใจสภาวธรรมอันรู้ได้ยาก' คัมภีร์อัฏฐสาลินีที่ทำให้หยั่งลงสู่สาครแห่งพระอภิธรรมนั้นโดยง่าย และคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีที่น่ายินดี ได้มีแล้วด้วยความงามวิลาสแห่ง

ปรีชาของท่าน คัมภีร์อรรถกถาทั้งสองฉบับนั้นยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่สาธุชนโดยอาศัยภิกษุผู้มีนามเหมือนกันว่า พระพุทธโฆสะ”

คัมภีร์อรรถกถาปัญจปกรณ์ (๕ คัมภีร์)

๖๖. อญฺญา จ ปญฺจฎฺจกถาภิธมฺมเช
ภาเว นิธาเยตฺถ ยถาสฺสุ สุตฺตรา
คมฺภีร'มตฺเถสุ ปวิทฺธพุทฺธิตํ
สมฺปาทนี สตฺถุ'ตุลตฺตทีปนี.

“คัมภีร์อรรถกถาปัญจปกรณ์อื่นได้รวบรวมเนื้อความที่ปรากฏในพระอภิธรรมโดยทำให้เข้าใจง่าย ยังปัญญาแทงตลอดอรรถอันลุ่มลึกให้สำเร็จ ประกาศพระสัพพัญญุตญาณของพระศาสดา ได้มีแล้ว”

คำว่า สตฺถุ'ตุลตฺตทีปนี ตัดบทเป็น สตฺถุ + อตุลตฺตทีปนี คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ประกาศความเป็นผู้ไม่มีผู้เปรียบปานของพระศาสดา” คำว่า อตุลตฺต (ความเป็นผู้ไม่มีผู้เปรียบปาน) ก็คือพระสัพพัญญุตญาณที่มีเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น

คัมภีร์กังขาวิตรณี (ทำให้ล่วงพ้นความสงสัย)

๖๗. โสณาวฺหเถรสฺส ปฏิจฺจ ยาจนํ
ตา ยาย กงฺขา วิตรนฺติ ภิกฺขโว
ยา ปาติโมกฺขมฺหิ ตทนฺวยาวฺหยํ
สํวณฺณนํ'กาสิ ส ธีมตํ วโร.

“ท่านผู้เป็นจอมปราชญ์ ได้อาศัยคำอาราธนาของพระเถระชื่อ

'โสณะ' จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาปาติโมกข์ที่มีชื่ออันคล้อยตามเนื้อความว่า ทำให้ภิกษุล่วงพ้นความสงสัยในปาติโมกข์"

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

๖๘. สมตฺตโลกฏฺฐวิภาวิรญฺชนา
กเตมินา ธมฺมปทสฺส วณฺณนา
ถิรํ สมุทฺทิสฺส กุมารกสฺสปํ
สตํ มนํ ปีติปผุลฺลิตํ ยยา.

"ท่านปรารภพระกุมารกัสสปะได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทอันเป็นที่ชื่นชมของวิญญูชนผู้อยู่ในโลกทั้งปวง ทำจิตของสาธุชนให้เบิกบานด้วยปีติปราโมทย์"

คำว่า กเตมินา ตัดบทเป็น กตา + อิมินา

คัมภีร์ปรมัตถโชติกา (แสดงปรมัตถ์) และ อรรถกถาชาดก

๖๙. อญฺญาสฺส ยา สุตฺตนิปาต-ขุทฺทก-
ปาฐตฺถทาตา ปรมตฺถโชติกา
สํวณฺณนา ชาตกตนฺติมณฺฑนา
ตา โหนฺติ โลกสฺส หิตปฺปทีปินี.

"ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาอื่นคือปรมัตถโชติกา ที่อธิบายเนื้อความของคัมภีร์สุตตนิบาตกับขุททกปาฐะ และอรรถกถาชาดกที่เป็นเครื่องประดับพระบาลีชาดก คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลก"

คุณูปการของพระพุทธโฆสาจารย์

๗๐. นิสฺเสสโลกมฺหิ ปจารณิจฺฉา
ลงฺกาคตาน'ฏฺฐกถาน'มทฺธา
ยา เถรวาทีน'มปูริ พุทฺธ-
โฆสคฺคเถรสฺส ปภาวลทฺธา.

"ความปรารถนาของภิกษุนิกายเถรวาทที่ต้องการจะเผยแพร่คัมภีร์อรรถถาฉบับเก่า[มีมหาอรรถกถาเป็นต้น]ที่มีในลังกา ได้ศักย-ภาพของพระพุทธโฆสเถระผู้ประเสริฐ จึงสัมฤทธิ์ผลในโลกทั้งปวงโดยแท้"

คำว่า ลงฺกาคตาน'ฏฺฐกถาน'มทฺธา ตัดบทเป็น ลงฺกาคตานํ + อฏฺฐกถานํ + อทฺธา

๗๑. ภทฺทํ'ส นามํ จ คุณา มนุญฺญา
สมคฺคคามี'นุกโรนฺติ เตสํ
สสงฺกสูรา หิ สทาตนา เย
โลกํ ปโมทํ จ กรํ จรนฺติ.

"สมัญญานามอันดีงามกับคุณูปการที่ตรึงใจของท่าน แผ่ไปทุกหนแห่ง เปรียบดั่งดวงศศิธรกับดวงสุรีย์โคจรอยู่เป็นนิตย์นิรันดร์ก่อความเกษมศานต์แก่ชาวโลกฉะนั้น"

๗๒. สุพุทฺธโฆสสฺส วิภาวิสตฺติ-
ปพฺยตฺติ'มารพฺภ ถิราสภสฺส
สมคฺคโลโก หิ สุเถรวาเท
มานํ ปวฑฺเฒสิ อนญฺญชาตํ.

“เหตุที่เป็นดังนี้ เพราะชาวโลกทั้งปวงทำความนับถือที่มิได้มีในนิกายอื่นให้เพิ่มพูนในนิกายเถรวาทอันดีงาม โดยอาศัยการที่พระเถระผู้ประเสริฐมีกิตติศัพท์ดั่งพระพุทธองค์ได้ประกาศศักยภาพของปราชญ์”

๗๓. พุทฺโธติ นามํ ภุวนมฺหิ ยาว
สุพุทฺธโฆสสฺส สิยา น กิญฺหิ
ลทฺธา หิ สาธูภิ มโหปการา
มหคฺฆวิตฺตานิว ตํสกาสา.

“พระนามว่าพระพุทธเจ้ามีอยู่ในโลกตราบใด นามของพระพุทธโฆสาจารย์จะไม่คงอยู่ตราบนั้นหรือ แท้จริงแล้วสาธุชนทั้งหลายได้รับคุณูปการอันใหญ่หลวงจากท่าน เหมือนดั่งได้รับทรัพย์อันล้ำค่า”

คำว่า ตํสกาสา แปลตามศัพท์ว่า “จากสำนักของท่าน” โดย สกาส ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สนฺติก ศัพท์ แปลว่า “สำนัก, ที่ใกล้”

๗๔. ขีเยถ วณฺโณ น สมุทฺธโฏปิ
นนฺวสฺส เนกา หิ คุณา อนนฺตา
โก นุ’ทฺธเรยฺยา’ขิลสาคโรเท
ตถาปิ มญฺญนฺตุ สุธี สทา เต.

“คุณูปการของท่านแม้จะนำมาแสดงก็ไม่หมดสิ้น เพราะท่านมีคุณมากเป็นอเนกอนันต์โดยแท้ ใครเล่าจะวิดน้ำในมหาสมุทรทั้งสิ้นได้ กระนั้นก็ตาม ผู้รู้จงรำลึกถึงคุณความดีเหล่านั้นอยู่เสมอเถิด”

คำว่า นุ’ทฺธเรยฺยา’ขิลสาคโรเท ตัดบทเป็น นุ + อุทฺธเรยฺย + อขิลสาคร + อุเท

อุท ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อุทก แปลว่า “น้ำ” ในภาษาบาลีมีคำบางศัพท์ที่ตัดพยางค์หน้าและหลังออก ก็มีความหมายเหมือนเดิม เช่น

- อุทก = อุท = ทก = ก (น้ำ)
- อคฺคินิ = อคฺคิ = คินิ (ไฟ)

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้องก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ดังนั้น การแปลและอธิบายคัมภีร์สำคัญทางศาสนาจึงเป็นศาสนกิจที่สำคัญมาก ทางวัดท่ามะโอได้ดำเนินการแปลคัมภีร์ครบ ๙ เล่มมี เนตติปกรณ์เป็นต้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ - ๒๕๕๔ บัดนี้ จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์อีก ๑๒ เล่ม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔ - ๒๕๖๐

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา

- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อสร้างศาสนทายาทที่เพียบพร้อมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นผู้สืบทอดพระศาสนาสืบไป

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่ และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมได้ร่วมกันดำเนินงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีคณะกรรมการ ดังนี้ :-

คณะกรรมการแปล

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ, พธ.ด.)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ.๕)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญถนอม นพโสภณ (ป.ธ.๗)

คณะกรรมการฝ่ายอุปถัมภ์

- คุณหญิงจินตนา ตันติเวชกุล
- พ.อ. นพ.อณุศิษย์ พรมมาตย์
- รศ. ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ
- คุณอุดมพร สิรสุทธิ
- คุณช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์
- คุณวัชรี พันธ์วุฒิกร
- คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์
- ศ. พญ.ธัญญารัตน์ ธีรพรเลิศรัฐ
- คุณอมเรศ ศิลาอ่อน
- ผศ.มยุรี เจริญ
- คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน
- คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์
- คุณสมจิตร ธาราอริยกุล
- คุณสิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ทำให้สัทธรรมปฏิรูปเสื่อมสูญไป
- ได้มรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- ได้ศาสนทายาทที่เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญในการแปลและอธิบายในโครงการ ๑๒ คัมภีร์ คือ

๑. พาลาวตาร เป็นตำราเรียนบาลีใหญ่ที่เข้าใจได้ง่ายและไม่พิสดารมากนัก มี ๑๒๖ หน้า

๒. กังขาวิตรณี คัมภีร์อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของภิกษุและภิกษุณี มี ๔๑๔ หน้า

๓. สัมโมหวิโนทนี คัมภีร์อธิบายวิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๒ หน้า

๔. ปัญจปกรณ์ คัมภีร์อธิบายกถาวัตถุ เป็นต้น ๕ คัมภีร์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๖ หน้า

๕. ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๖ และแนวทางในการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ นับเข้าในพระสุตตันตปิฎกสาวกภาษิต มี ๔๕๔ หน้า

๖. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๑) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๑ หน้า

๗. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๒) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๓๗๖ หน้า

๘. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา มี ๔๐๒ หน้า

๙. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑) มี ๔๑๓ หน้า

๑๐. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒) มี ๔๐๓ หน้า

๑๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑) มี ๕๑๕ หน้า

๑๒. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒) มี ๕๙๑ หน้า

วจนารมฺโภ

๑. สิทฺธํ สีฆํ สมารทฺธํ   นโม พุทฺธาย สาทรํ
ชินจกฺกํ จิรํ ฐาตุ   อิทฺธํ ผีตํ สุนิมฺมลํ.

๒. วิสุทฺธิทายกํ พุทฺธํ   มคฺคามคฺคสฺส โกวิทํ
วิสุทฺธิปาปกํ ธมฺมํ   นเม สงฺฆํ วิสุทฺธิชํ.

๓. พุทฺธโฆสสมณฺเณน   พุทฺธกปฺปยสสฺสินา
วิสุทฺธิมคฺโค วิสุทฺธิ-   กามานํ สุทฺธิยา กโต.

๔. สุตฺตนฺต'มภิธมฺมญฺจ   สุฎฺฐุ โอคยฺห วตฺตติ
อุปการาย โส สตฺถุ-   วาณิยา สารเมสินํ.

๕. กามญฺจสฺส ปริวตฺตา   ปุราตเนหิ สงฺขตา
ตถาปฺยาธุนิกานํ เต   น โตเสนฺติ ยถิจฺฉิตํ.

๖. เตนายํ'ภินวา พฺยาขฺยา   ลีนสารตฺถสูทนี
ฎีกาทิ'มวลมฺพิตฺวา   มรมฺมนิสฺสยมฺปิ จ
โปราณาเจรวาทมฺปิ   อหาเปนฺตี สมฺพฺภวี.

๗. กโต เม ตรุปนฺตีนํ   กุลปุตฺตาน นิสฺสโย
หิเตสีนํ หิตตฺถาย   สาสนสฺส จ วุทฺธิยา.

๘. กลฺลํ วา ยทิวา'กลฺลํ   วิภชฺช ปสฺสตํ สตํ
อนุปญฺญาปทาตา'ยํ   เหหิติ หิตมาวหํ.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

[๑] ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ขอคัมภีร์ที่ปรารภไว้ดีจงสำเร็จโดยพลัน ขอพระพุทธศาสนาจงบริบูรณ์แพร่หลายไร้มลทิน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

[๒] ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประทานความหมดจด ผู้ชำนาญทางถูกและทางผิด พระธรรมที่ทำให้บรรลุความหมดจด และพระสงฆ์ผู้เกิดจากความหมดจด

[๓] พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือดุจพระพุทธเจ้า ได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้เพื่อความหมดจดของผู้ต้องการ

[๔] คัมภีร์นั้นหยั่งลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้แสวงหาแก่นสารของพระพุทธพจน์

[๕] แม้คัมภีร์แปลของคัมภีร์นั้น ผู้รู้ในกาลก่อนได้ประพันธ์ไว้ แต่คัมภีร์เหล่านั้นไม่อาจทำให้คนในปัจจุบันพอใจได้ตามต้องการ

[๖] ดังนั้น คัมภีร์อธิบายความฉบับใหม่นี้ อันแสดงเนื้อความที่มีแก่นสารซึ่งยังไม่กระจ่างชัดเจน จึงปรากฏขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นต้นและตำรานิสสัยพม่า ไม่สละความเห็นของบุรพาจารย์อีกด้วย

[๗] ข้าพเจ้าได้แต่งคัมภีร์อันเป็นที่อาศัยของกุลบุตรผู้เปรียบดั่งต้นไม้เล็ก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์และเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา

[๘] เมื่อสัตบุรุษจำแนกความผิดถูกแล้วพิจารณาดู คัมภีร์แปลที่ให้ความรู้อันเหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมดโดยอ้างเล่ม/ข้อ/หน้าของพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เพื่อให้ผู้อ่านสามารถสืบค้นจากฉบับแปลไทยได้ ส่วนไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้างปริจเฉท/สูตร อนึ่ง อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในหนังสือเล่มนี้ใช้ตามสัญลักษณ์อักษรย่อฉบับล่าสุด ซึ่งบัญญัติไว้ในหลักสูตรมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัยเป็นหลัก

(พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา = เล่ม/ข้อ/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฏก มหาวิภงฺคปาลิ
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺคปาลิ
วิ.ม.	วินยปิฏก มหาวคฺคปาลิ
วิ.จู.	วินยปิฏก จูฬวคฺคปาลิ
วิ.ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺคปาลิ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาลิ
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาลิ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺคปาลิ

ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสปาลิ
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาลิ
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาลิ
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺคปาลิ
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺคปาลิ
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺคปาลิ
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺคปาลิ
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺคปาลิ
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตปาลิ
องฺ.ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตปาลิ
องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตปาลิ
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตปาลิ
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตปาลิ
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตปาลิ
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตปาลิ
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตปาลิ
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐปาลิ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาลิ
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทานปาลิ
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาลิ
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาลิ
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาลิ
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาลิ

ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถาปาลิ
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถาปาลิ
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกปาลิ
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทสปาลิ
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทสปาลิ
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาลิ
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย	อปทานปาลิ
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํสปาลิ
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏกปาลิ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณีปาลิ
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺคปาลิ
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถาปาลิ
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติปาลิ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุปาลิ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมกปาลิ
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐานปาลิ

ปกรณวิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
เปฏโก.	เปฏโกปเทสปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ
มหาวํส.	มหาวํสตารปกรณ

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ภิกฺขุนี.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ภิกฺขุนีวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.จู.อ.	สมนฺตปาสาทิกา จูฬวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ปริวารวคฺคอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มู.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มูลปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มชฺฌิมปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี อุปริปณฺณาสอฏฺฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สคาถวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.นิ.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี นิทานวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี ขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.สฬา.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สฬายตนวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทุก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทุกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ติก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ติกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.จตุกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี จตุกฺกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ปญฺจก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ปญฺจกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ฉกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ฉกฺกนิปาตอฏฺฐกถา

องฺ.สตฺตก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี สตฺตกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.อฏฺจก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี อฏฺจกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.นวก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี นวกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทสกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.เอกาทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกาทสกนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา ขุทฺทกปาจอฏฺจกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺจกถา
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทานอฏฺจกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตกอฏฺจกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาอฏฺจกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอฏฺจกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกอฏฺจกถา
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.จู.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา จูฬนิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺจกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย วิสุทฺธชนวิลาสินี อปทานอฏฺจกถา
ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย มธุรตฺถวิลาสินี พุทฺธวํสอฏฺจกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฏกอฏฺจกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี อฏฺจสาลินีอฏฺจกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค สมฺโมหวิโนทนีอฏฺจกถา

อภิ.ธา.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ธาตุกถาอฏฺฐกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ปุคฺคลปญฺญตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ กถาวตฺถุอฏฺฐกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ยมกอฏฺฐกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ปฏฺฐานอฏฺฐกถา

อรรถกถาปกรณวิเสส

มิลินฺท.อ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺฐกถา
สงฺคห	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.วตาร	อภิธมฺมาวตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมุจฺจย จตุภาณวารอฏฺฐกถา

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพุทฺธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา
วิมติ.ฎีกา	วิมติวิโนทนีฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตรณีปุราณฎีกา
กงฺขา.อภินวฎีกา	วินยตฺถมญฺชูสา กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺฉยฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฎีกา
ขุทฺท.อภินวฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฎีกา
มูล.ฎีกา	มูลสิกฺขาปุราณฎีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา
ที.สี.อภินวฎีกา	ทีฆนิกาย สาธุวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
ที.ปา.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ปาฎิกวคฺคฎีกา
ม.มู.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มูลปณฺณาสฎีกา
ม.ม.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มชฺฌิมปณฺณาสฎีกา
ม.อุ.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฎีกา
สํ.ส.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สคาถวคฺคฎีกา
สํ.นิ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี นิทานวคฺคฎีกา
สํ.ข.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ขนฺธวคฺคฎีกา
สํ.สฬา.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สฬายตนวคฺคฎีกา
สํ.ม.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
องฺ.เอกก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาตฎีกา
องฺ.ทุก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตฎีกา
องฺ.ติก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตฎีกา
องฺ.จตุกฺก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตฎีกา
องฺ.ปญฺจก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตฎีกา
องฺ.ฉกฺก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตฎีกา
องฺ.สตฺตก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตฎีกา
องฺ.อฏฺฐก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตฎีกา
องฺ.นวก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตฎีกา
องฺ.ทสก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตฎีกา
องฺ.เอกาทสก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ธมฺมปทมหาฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทฎีกา

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีมูลฏีกา
อภิ.วิ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคมูลฏีกา
อภิ.ปญฺจ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณมูลฏีกา
อภิ.สงฺ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีอนุฏีกา
อภิ.วิ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคอนุฏีกา
อภิ.ปญฺจ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณอนุฏีกา
ม.ฏีกา	มณิทีปฏีกา
มธุ.ฏีกา	มธุสารตฺถทีปนีฏีกา

ฎีกาปกรณวิเสส

มิลินฺท.ฏีกา	มธุรตฺถปกาสินี มิลินฺทปญฺหฏีกา
วิสุทฺธิ.มหาฏีกา	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
สงฺคห.ฏีกา	อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา
วิภาวินี	อภิธมฺมตฺถวิภาวินี
สงฺเขป.ฏีกา	สงฺเขปวณฺณนาฏีกา
มณิสาร.ฏีกา	มณิสารตฺถมญฺชูสาฏีกา
สงฺคห.ทีปนี	อภิธมฺมตฺถสงฺคหทีปนี
วิภาวินี.โยชนา	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกาอตฺถโยชนา
ปรมตฺถ.ฏีกา	ปรมตฺถทีปนี อภิธมฺมตฺถสงฺคหมหาฏีกา
ปริ.ฏีกา	ปริตฺตฏีกา
นม.ฏีกา	นมกฺการฏีกา

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจฺ.	กจฺจายนพฺยากรณ

โมคฺ.	โมคฺคลฺลานพฺยากรณ
รูป.	ปทรูปสิทฺธิปกรณ
นีติ.ปท.	สทฺทนีติปกรณ ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สทฺทนีติปกรณ ธาตุมาลา
นีติ.สุตฺต.	สทฺทนีติปกรณ สุตฺตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปฺปทีปิกา
อภิธาน.ฏีกา	อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา
อภิธาน.สูจิ	อภิธานปฺปทีปิกาสูจิ
นิรุตฺติ.	นิรุตฺติทีปนี
วุตฺโต.	วุตฺโตทยฉนฺโทปกรณ
สุโพธา.	สุโพธาลงฺการ
คนฺถา.	คนฺถาภรณ
สทฺท.จินฺตา	สทฺทตฺถเภทจินฺตา
สมฺพนฺธ.	สมฺพนฺธจินฺตา
สทฺท.ชาลินี	สทฺทสารตฺถชาลินี

สารบัญ

วิสุทธิมรรค

ปริจเฉทที่ ๑

สีลนิทเทส

ปริจเฉทที่ ๒

ธุตังคนิทเทส

ปริจเฉทที่ ๓

กัมมัฏฐานคหณนิทเทส

โสปาณมาล’มมลํ ติทสาลยสฺส
สํสารสาครสมุตฺตรณาย เสตุํ
สพฺพาคติภยวิวชฺชิตเขมมคฺคํ
ธมฺมํ นมสฺสถ สทา มุนินา ปณีตํ. เตลกฏาหคาถา (๒)

เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระธรรมอันพระมุนิตรัสสอน เป็นขั้นบันไดอันหมดจดแห่งสวรรค์ ประดุจสะพานข้ามมหาสมุทรคือสงสาร และเป็นทางเกษมปลอดจากทุคติภัยทั้งมวลทุกเมื่อ

วิสุทธิมรรค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำเริ่มต้นคัมภีร์

พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้ว่า

[๑] สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๑]

"ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัฏ (ตัณหา) นี้ได้"

ถามว่า : เหตุใดจึงตรัสพระดำรัสนี้

ตอบว่า : ได้ยินมาว่า เทพบุตรตนหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ใกล้นครสาวัตถีในยามราตรี แล้วทูลถามปัญหานี้เพื่อขจัดความสงสัยของตนว่า :-

อนฺโตชฏา พหิชฏา ชฏาย ชฏิตา ปชา
ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ โก อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๑]

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

"หมู่สัตว์รุงรังไปด้วยชัฏทั้งภายในและภายนอก ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์จึงทูลถามพระองค์ ใครจะถางชัฏนี้ได้"

คำอธิบายปุจฉา

ปัญหานั้นมีอรรถาธิบายโดยย่อ ดังนี้ :-

คำว่า ชฎา (ชัฏ) นี้เป็นชื่อของตัณหาที่เหมือนข่าย ดังจะเห็นได้ว่า ตัณหานั้นเหมือนชัฏคือแขนงของกอไผ่เป็นต้น โดยเป็นสภาวะเกี่ยวประสานไว้ เพราะบังเกิดขึ้นเสมอในอารมณ์มีรูปเป็นต้นโดยอยู่เบื้องล่างบ้างเบื้องบนบ้าง เพราะเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า ชัฏ

ข้อความว่า "โดยอยู่เบื้องล่างบ้างเบื้องบนบ้าง" หมายความว่า บางคราวตัณหารับรู้รูปารมณ์ก่อนแล้วจึงรับรู้ธรรมารมณ์ในภายหลัง แต่ในบางคราวก็รับรู้ธรรมารมณ์ก่อนแล้วจึงรับรู้รูปารมณ์ในภายหลัง หรือบางคราวเกิดในกามภูมิก่อนแล้วจึงเกิดในรูปภูมิบ้าง อรูปภูมิบ้าง หรือบางคราวก็เกิดในอรูปภูมิก่อน แล้วจึงเกิดในรูปภูมิบ้าง กามภูมิบ้าง

อนึ่ง ตัณหานั้น :-

- ชื่อว่า ชัฏภายใน เพราะเกิดขึ้นในสรีระของตน บริขารของตน และอายตนะภายใน ๖
- ชื่อว่า ชัฏภายนอก เพราะเกิดขึ้นในสรีระของผู้อื่น บริขารของผู้อื่น และอายตนะภายนอก ๖

หมู่สัตว์รุงรังด้วยชัฏนั้นอันเกิดขึ้นอยู่อย่างนี้

อุปมาว่า ไม้ไผ่เป็นต้นย่อมรุงรังด้วยแขนงในกอไผ่ เป็นต้น ฉันใด ประชากล่าวคือหมู่สัตว์ทั้งมวลนี้ รุงรังด้วยชัฏคือตัณหานั้น ฉันนั้น หมายความว่า ถูกตัณหาเกี่ยวประสานไว้

บาทคาถาว่า ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ (ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์

จึงทูลถามพระองค์) หมายความว่า เพราะหมู่สัตว์รุงรังอย่างนี้ ฉะนั้น ข้าพระองค์จึงทูลถามพระองค์

คำว่า โคตม (ข้าแต่พระโคดม) กล่าวระบุพระนามของพระผู้มีพระภาคด้วยตระกูล (โคตมะ)

คนอินเดียในสมัยก่อนมักนิยมเรียกผู้อื่นโดยกล่าวถึงโคตร (ตระกูล) ไม่นิยมเรียกชื่อตัว เช่น พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายมีพระนามว่า “สิทธัตถะ” แต่คนโดยทั่วไปเรียกพระองค์โดยโคตรว่า “โคตมะ” เหมือนชาวตะวันตกที่นิยมเรียกชื่อสกุล (Surname) นั่นเอง จะเห็นได้ว่า แม้พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสเรียกพระราชบิดาของพระองค์ว่า โคตมะ และเรียกพระนางมหาปชาบดีโคตมีว่า โคตมี เพราะเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ไม่ตรัสเรียกว่า สุทโธทนะ หรือ ปชาบดี เพราะการเรียกชื่อโคตรเป็นการยกย่องอีกฝ่ายหนึ่งที่กำลังสนทนากัน จัดเป็นวัฒนธรรมของชาวเมืองผู้เจริญแล้ว (โปรี) ในสมัยนั้น

บาทคาถาว่า โก อิมํ วิชฏเย ชฏํ (ใครจะถางชัฏนี้ได้) หมายความว่า เทพบุตรทูลถามว่า ใครจะถาง คือ ใครจะเป็นผู้สามารถถางชัฏอันรึงรัดโลกธาตุ ๓ (กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ) นั้นอยู่อย่างนี้ได้

คำเริ่มเรื่อง

พระผู้มีพระภาคผู้มีพระญาณดำเนินไปมิได้ติดขัดในธรรมทั้งปวง ผู้เป็นอดิเทพยิ่งกว่าทวยเทพ เป็นท้าวสักกะเลิศกว่าหมู่ท้าวสักกะ เป็นอดิพรหมยิ่งกว่าหมู่พรหม ทรงแกล้วกล้าด้วยเวสารัชชญาณ ๔ ทรงกำลังสิบ มีพระญาณไม่มีสิ่งใดขัดขวาง มีพระจักษุรอบด้าน ครั้นเทพบุตรทูลถามดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงตอบข้อความนั้นแก่เธอ จึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ　　จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ　　โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.

"ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัฏ (ตัณหา) นี้ได้"

เวสารัชชญาณ[๒] คือ ปัญญาอาจหาญของพระตถาคตในฐานะ ๔ ได้แก่

๑. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่ทำอันตราย

๒. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่นำออกจากทุกข์

๓. ปัญญาอาจหาญในความเป็นพระพุทธเจ้า

๔. ปัญญาอาจหาญในความสิ้นอาสวะ

โบราณาจารย์ประพันธ์คาถาท่องจำในเรื่องนี้ว่า

อนฺตราเย จ นิยฺยาเน พุทฺธตฺเต อาสวกฺขเย
จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ วิสารโท มหามุนิ.[๓]

"พระมหามุนีทรงเป็นผู้แกล้วกล้าในฐานะ ๔ เหล่านี้ คือ อันตราย การนำออกจากวัฏฏะ ความเป็นพระพุทธเจ้า และความสิ้นอาสวะ"

กำลังสิบของพระพุทธเจ้า คือ กายพละ (กำลังกาย ๑๐) และญาณพละ (กำลังปัญญา ๑๐) ได้แก่

- กายพละ ๑๐[๔] คือ กำลังที่เสมอกับช้างฉัททันต์ ๑๐ เชือก กล่าวคือ

กำลังกายของบุรุษ ๑๐ คน	= กำลังของช้างกาฬาวกะ ๑ เชือก
กำลังของช้างกาฬาวกะ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างคังเคยยะ ๑ เชือก
กำลังของช้างคังเคยยะ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างปัณฑระ ๑ เชือก
กำลังของช้างปัณฑระ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างตัมพะ ๑ เชือก

[๒] ม.มู. ๑๒/๑๕๐/๑๑๑

[๓] มหาวิสุทธารามิกเถรุปปัตติทีปนี หน้า ๒๒

[๔] ม.มู.อ. ๑/๓๔๖, สํ.อ. ๒/๕๐, องฺ.ทสก.อ. ๓/๓๒๕, อภิ.วิ.อ. ๒/๔๒๕, ขุ.อุ.อ. หน้า ๔๓๐, ขุ.พุทฺธ.อ. หน้า ๗๕, ขุ.ป.อ. ๒/๒๖๙

กำลังของช้างตัมพะ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างปิงคละ ๑ เชือก
กำลังของช้างปิงคละ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างคันธะ ๑ เชือก
กำลังของช้างคันธะ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างมังคละ ๑ เชือก
กำลังของช้างมังคละ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างเหมวตะ ๑ เชือก
กำลังของช้างเหมวตะ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างอุโบสถ ๑ เชือก
กำลังของช้างอุโบสถ ๑๐ เชือก	= กำลังของช้างฉัททันต์ ๑ เชือก
กำลังของช้างฉัททันต์ ๑๐ เชือก	= กำลังของพระตถาคต (เทียบเท่ากำลังของช้างปกติ ๑ พันโกฏิ และกำลังของบุรุษปกติ ๑ หมื่นโกฏิ)

- ญาณพละ ๑๐[๕] คือ

๑. ฐานาฐานญาณ	ญาณรู้เห็นสิ่งที่เป็นฐานะและมิใช่ฐานะ
๒. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ	ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง
๓. อเนกธาตุนานาธาตุญาณ	ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน
๔. นานาธิมุตติกตาญาณ	ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน
๕. วิปากเวมัตตตาญาณ	ญาณรู้เห็นความต่างกันของวิบาก
๖. สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ	ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และการออกจากฌาน
๗. อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ	ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่ง และหย่อนของอินทรีย์
๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน
๙. ทิพยจักษุญาณ	ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์
๑๐. อาสวักขยญาณ	ญาณหยั่งเห็นความสิ้นอาสวะ

[๕] ม.มู. ๑๒/๑๔๘/๑๐๗, องฺ.ทสก. ๒๔/๒๑/๒๗

พระญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวาง เรียกว่า อนาวรณญาณ[๖] คือ พระญาณที่ไม่ถูกปิดกั้นในกาลทั้งสาม ได้แก่

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

พระจักษุรอบด้าน เรียกว่า สมันตจักษุ คือ พระสัพพัญญุตญาณที่รอบรู้ธรรมทุกอย่าง

คำปรารภของผู้รจนาคัมภีร์

[๒] บัดนี้ ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) จะอธิบายเนื้อความที่ถูกต้องของคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้นี้ อันจำแนกเป็นศีลเป็นต้น

อิมิสฺสา ทานิ คาถาย กถิตาย มเหสินา
วณฺณยนฺโต ยถาภูตํ อตฺถํ สีลาทิเภทนํ.

สุทุลฺลภํ ลภิตฺวาน ปพฺพชฺชํ ชินสาสเน
สีลาทิสงฺคหํ เขมํ อุชุํ มคฺคํ วิสุทฺธิยา.

ยถาภูตํ อชานนฺตา สุทฺธิกามาปิ เย อิธ
วิสุทฺธึ นาธิคจฺฉนฺติ วายมนฺตาปิ โยคิโน.

“ผู้บำเพ็ญเพียรเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้รับบรรพชาอันหาได้ยากในศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความบริสุทธิ์อันเป็นทางตรงปลอดภัยประกอบด้วยศีลเป็นต้น ตามความเป็นจริง แม้พากเพียรอยู่ก็ไม่บรรลุความบริสุทธิ์ในพระศาสนานี้ได้”

---

[๖] อภิ.วิ.มูลฏีกา ๒/๒

เตสํ ปาโมชฺชกรณํ สุวิสุทฺธวินิจฺฉยํ
มหาวิหารวาสีนํ เทสนานยนิสฺสิตํ.

วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสํ ตํ เม สกฺกจฺจ ภาสโต
วิสุทฺธิกามา สพฺเพปิ นิสามยถ สาธโว.

"ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่สร้างความปราโมทย์แก่ผู้บำเพ็ญเพียรเหล่านั้น อันมีข้อวินิจฉัยหมดจดดี อาศัยแนวคำสอนของคณะมหาวิหารวาสี ขอปวงชนผู้ต้องการความบริสุทธิ์จงสดับคัมภีร์นั้นของข้าพเจ้าผู้จะกล่าวโดยเคารพ"

ในขณะที่รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค พุทธศาสนาในลังกามี ๓ นิกาย คือ

๑. นิกายมหาวิหาร กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร ซึ่งมีพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ (พ.ศ. ๒๙๓-๓๓๓) เป็นผู้ทรงสร้างวัด

๒. นิกายอภัยคีรี กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี ซึ่งเป็นภิกษุที่แยกจากนิกายมหาวิหาร โดยมีพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัย (พ.ศ. ๔๕๔-๔๖๖) ทรงเป็นปฐมเหตุแห่งการกำเนิดนิกายอภัยคีรี

๓. นิกายเชตวัน กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดเชตวัน ซึ่งเป็นภิกษุที่แยกจากนิกายมหาวิหารและอภัยคีรี โดยมีพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. ๘๑๗-๘๔๔) ทรงเป็นปฐมเหตุแห่งการกำเนิดนิกายเชตวัน

ท่านผู้แต่งคัมภีร์อาศัยแนวคำสอนของภิกษุนิกายแรกเพราะเป็นคำสอนอันหมดจดรักษาคำสอนเดิมโดยมิได้เปลี่ยนแปลง การระบุถึงแนวคำสอนของคณะมหาวิหารวาสีนี้พบในคำเริ่มคัมภีร์ของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทุกฉบับ

นิกายมหาวิหาร [๗]

---

[๗] ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา : กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕, หน้า ๑๑-๑๓

วัดมหาวิหารเป็นสถานที่สำคัญในลังกา เพราะเป็นสังฆารามแห่งแรก และเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน วัดมหาวิหารเดิมเป็นอุทยานของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะชื่อมหาเมฆวัน อุทยานมหาเมฆวันนี้เป็นสถานที่ซึ่งพระมหินทเถระและคณะเหาะมาสู่เกาะลังกาเป็นครั้งแรก

คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า :-

พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะดำริว่า อุทยานเมฆวันนี้เป็นของพระชนก อยู่ไม่ใกล้ไม่ไกลจากพระนคร สมบูรณ์ด้วยทางไปมา พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะจึงตรัสถามว่า อารามนี้สมควรแก่พระภิกษุสงฆ์หรือ ?

พระมหินทเถระถวายพระพรว่า สมควร แล้วจึงนำพระพุทธพจน์มาแสดงว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตอาราม”

พระราชาจึงทรงจับพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทอง) ให้น้ำตกที่มือของพระมหินทเถระแล้ว ทรงถวายอุทยานมหาเมฆวันและเกิดแผ่นดินไหวครั้งแรกในวัดมหาวิหาร พระราชาทรงตกพระทัยจึงตรัสถามพระมหินทเถระว่า เหตุไรแผ่นดินจึงไหว ? พระเถระจึงถวายพระพรว่า ศาสนาของพระทศพลจักตั้งมั่นในเกาะแห่งนี้ และที่นี่จักเป็นมหาวิหารแห่งแรก แผ่นดินไหวเป็นบุรพนิมิตแห่งการประดิษฐานพระศาสนาและวิหารนั้น พระราชาจึงทรงเลื่อมใสเหลือประมาณยิ่ง

เมื่อพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะถวายมหาเมฆวันให้เป็นของสงฆ์แล้ว พระมหินทเถระก็วางโครงสร้างอุทยานมหาเมฆวันให้เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาทันที มหาเมฆวันได้กลายเป็นมหาวิหารที่เป็นศูนย์กลางใหญ่ทางด้านวัฒนธรรมและการศึกษาพระพุทธศาสนาของเกาะลังกา และเป็นป้อมปราการที่สำคัญและมีชื่อเสียงมากที่สุดของเถรวาท สาเหตุหนึ่งย่อมเป็นเพราะพระมหินทเถระนั่นเอง

ท่านวาลโปละ ราหุละ ได้แสดงความคิดว่า

> “ในสมัยนั้น ในลังกาไม่มีใครที่จะได้รับการศึกษา มีมรรยาทและท่าทางสง่างาม ได้ท่องเที่ยวไปไกลกว้างขวาง และสั่งสอนประชาชนได้ดีกว่าพระมหินทเถระเลย ท่านเคยอยู่ในเมืองใหญ่ๆ เช่น เมืองปาฏลีบุตรนครหลวงที่

รุ่งเรืองของอาณาจักรมคธ ได้เคยเห็นวัดใหญ่ๆ เช่น วัดอโศการามซึ่งพระราชบิดาของท่านได้ทรงสร้างไว้ และเจดีย์เจติยคีรี (สาญจี) ซึ่งพระราชมารดาของท่านได้สร้างในแคว้นวิทิสามาแล้ว ดังนั้น จึงไม่มีใครที่จะสามารถวางแผนผังอารามได้ดีไปกว่าท่าน”

นิกายอภัยคีรี [๘]

เมื่อพระเจ้าทุฏฐคามณีอภัยสวรรคต พระอนุชาติสสะได้ทำฉัตรกั้นพระมหาสถูปและก่อกำแพงแก้วมีสัณฐานดังหลังช้างและฉาบปูนพระมหาสถูปจนสำเร็จ หลังจากนั้นจึงทรงได้รับพระนามว่าพระเจ้าสัทธาติสสะ พระองค์ทรงครองราชย์ได้ ๑๘ ปี ก็เสด็จไปสู่ดุสิตเทวโลก จากนั้นราว พ.ศ. ๔๒๙ พระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยได้เสวยราชย์ ณ เมืองอนุราธบุรี ทรงครองราชย์ได้ ๕ เดือน พระยาทมิฬ ๗ คนถือโอกาสยกกองทัพมาตีเมืองอนุราธปุระ เพราะขณะนั้นติยพราหมณ์แห่งเมืองโรหณะซึ่งเป็นประเทศราชเกิดแข็งข้อขึ้น ทมิฬจึงได้โอกาสโจมตี พระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยเสียพระนครแก่พวกทมิฬจึงเสด็จหลบหนีไปอยู่ในป่าใกล้กับเวสคีรีวิหาร ครั้งนั้นพระมหาติสสะแห่งกุปิคคละเห็นพระองค์วิโยคพลัดพรากเป็นอนาถาก็มีความกรุณาจึงยกบิณฑบาตแก่พระองค์ หลังจากนั้น พระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยเสด็จไปมลัยมาตุชนบทจึงได้ทรงพบพระมหาติสสะอีกครั้ง พระเถระจึงนำบุรุษชื่อนตสีวะให้อุปัฏฐากพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยถึง ๑๔ ปี ฝ่ายทมิฬฆ่ากันเองได้เสวยราชสมบัติสืบๆ กันมาเป็นพระยา ๕ องค์ รวมแล้ว ๑๔ ปี กับ ๗ เดือน ในระหว่างนี้ได้เกิดทุพภิกขภัยขึ้นหลายปีเรียกว่า “พราหมณ์ติสสะทุพภิกขภัย”

พระเจ้าวัฏฏคามณีได้อาศัยพระติสสะและพระมหาติสสะเถระช่วยซ่อนเร้นในวัดจึงพ้นภยันตราย และด้วยการสนับสนุนบางประการจึงทำให้อำมาตย์ ๗ คนร่วมมือกับพระองค์จนสามารถยกทัพมาปราบภาติยทมิฬแล้วยึดราชสมบัติคืนได้ พระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยจึงทรงระลึกถึงคุณของพระติสสะและพระมหาติสสะที่ได้ช่วยเหลือพระองค์ พระองค์จึงสร้างอภัยคีรีวิหารขึ้นในเขตมหาวิหารแล้วนิมนต์ให้พระมหาติสสะและภิกษุสงฆ์ที่เป็นบริวารเข้ามาอยู่

---

[๘] ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา, หน้า ๑๙๔-๙๗

ภิกษุทั้งหลายที่อาศัยล้วนได้รับลาภอันบริบูรณ์ด้วยจตุปัจจัยทั้ง ๔ ก็มาอาศัยในพระอาราม-หลวงจำนวนมาก พระมหาติสสะประพฤติกุลสังสัคคโทษเจือระคนไปด้วยตระกูลญาติโยมเป็นอันมากมิได้ควรแก่พระศาสนา จึงถูกพระสงฆ์ทั้งปวงชวนกันปัพพาชนียกรรมขับจากมหาวิหาร แต่ภิกษุรูปหนึ่งเป็นสัทธิวิหาริกของพระมหาติสสะนั้นกอปรด้วยความมักมาก เธอโกรธพระสงฆ์ทั้งปวงว่าขับไล่อุปัชฌาย์ของตนจึงออกไปอยู่อภัยคีรีวิหารกับภิกษุทั้งหลายที่เป็นอาจริยวาทด้วยกัน จำเดิมแต่นั้นพระภิกษุเหล่านั้นก็มิได้กลับมามหาวิหารอีกเลย ภิกษุเหล่านั้นจึงมีนามปรากฏว่า "อภัยคีรีภิกษุ" เป็นภิกษุอีกพวกหนึ่งที่แตกออกจากเถรวาทนั้น ฝ่ายพระสงฆ์ที่อยู่มหาวิหารยกข้อรังเกียจในวัตรปฏิบัติของพระมหาติสสะว่าขวนขวายลาภยศ และราชูปถัมภ์ให้แก่ญาติโยมของตนอันผิดต่อพระวินัยบัญญัติ จึงไม่ยอมสมาคมกับพวกพระสงฆ์ซึ่งเข้ามาอยู่ในอภัยคีรีวิหาร พระสงฆ์ในลังกาจึงเกิดแตกแยกออกเป็น ๒ พวก พวกเดิมเรียกว่า นิกายมหาวิหาร ส่วนอีกพวกหนึ่งคือพวกของพระมหาติสสะนั้นเรียกว่านิกายอภัยคีรีวิหาร ภิกษุที่อยู่ในอภัยคีรีวิหารนั้นชวนกันสร้างวิหารบริเวณอาวาสทั้งหลายเนืองๆ กอปรด้วยกุฏิเป็นอันมาก

สำหรับชื่อของอภัยคีรีวิหารมีที่มาจากเหตุการณ์ที่พระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยเสด็จหนีสงคราม ครั้งนั้นนิครนถ์รูปหนึ่งด่าทอพระองค์ที่กำลังทรงหลบหนีว่าเป็นสิงห์ดำที่หลบหนี พระองค์จึงทรงตั้งพระทัยว่าหากกลับมาครองพระราชสมบัติได้เมื่อใดก็จักสร้างวัดแทนที่วัดของพวกนิครนถ์ (นักบวชเชน) หรือคีรีในภาษาสิงหล ด้วยเหตุนี้หลังจากทรงมีชัยต่อพวกทมิฬแล้วพระองค์จึงทรงสร้างวัดแทนที่วัดของพวกนิครนถ์หรือพวกคีรี แล้วทรงนำพระนามของพระองค์มารวมกันเป็นคำว่า "อภัยคีรี" ข้อมูลนี้สอดคล้องกับคัมภีร์มหาวงศ์ว่าพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยทรงพยาบาทว่าถ้าพระองค์ได้รับชัยชนะต่อหมู่ทมิฬแล้วจะทรงสร้างวิหารถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ที่ประตูติตถารามนี้ หลังจากผ่านไป ๑๔ ปีกับ ๗ เดือน พระองค์ทรงปราบทมิฬและได้ทรงทำลายอารามวิหารของนิครนถ์ทั้งหลายแล้วให้ทรงสร้างพระวิหารกอปรด้วยบริเวณ ๑๒ ตำบล พระองค์ทรงสร้างพระวิหารในอารามนิครนถ์อันชื่อว่า คิรียนิครนถ์ วิหารนั้นจึงปรากฏชื่อว่า "อภัยคีรีวิหาร" แต่ในวัดโบราณของลังกาที่สร้างใกล้โขดหิน ล้วนใช้คำในภาษาสิงหลว่า "คีรี" อยู่แล้ว เช่น เวสสคีรี เจติยคีรี และอาจเป็นไปได้ว่าพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยทรงสร้างอภัยคีรีเพื่อทรงระลึกถึงคราวที่พระองค์เสด็จไปหลบในป่าในถ้ำจึง

ทรงสร้างวัดที่มีชื่อว่า คีรี อย่างไรก็ดี การสร้างอภัยคีรีในครั้งนี้ได้เป็นสัญลักษณ์การฟื้นตัวของชาติและของศาสนาพุทธที่ทำให้อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และเชนนั้นได้หมดไปในลังกา

หลังจากทรงขึ้นครองราชย์ไม่นาน พระองค์โปรดให้สร้างอภัยคีรีวิหารบริเวณติตถาราม อันเคยเป็นที่อยู่ของพวกนิครนถ์ เหตุเพราะนิครนถ์เหล่านั้นขาดความเอื้อเฟื้อพระเจ้าแผ่นดินประการหนึ่ง และเหตุเพราะแสดงอาการเยาะเย้ยความพ่ายแพ้ของพระเจ้าแผ่นดิน หันไปชื่นชมยินดีต่อชัยชนะของอริราชศัตรูประการหนึ่ง หลังจากมีชัยเหนืออริราชศัตรูกู้บ้านเมืองและศักดิ์ศรีคืนแล้ว พระเจ้าวัฏฏคามณีอภัยโปรดให้สร้างอภัยคีรีเจดีย์ขึ้นตรงติตถาราม ความกว้างใหญ่ของเจดีย์โดยรอบวัดได้ประมาณ ๑๐ เมตร [๙] ความสูง ๑๒๐ เมตร จากนั้นทรงมอบถวายวิหารแก่พระมหาติสสะเถระ ผู้อุปถัมภ์สงเคราะห์พระองค์ยามตกยาก

ต่อมา คณะสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหารแข็งแกร่งมากขึ้น เมื่อรับพระสงฆ์แห่งอินเดียใต้จากปัลลารามซึ่งถูกตราหน้าว่าเป็นพระสงฆ์นอกรีตของอินเดียและลังกาเข้าเป็นสมาชิก ความจริงแล้ว พระสงฆ์เหล่านี้สืบสายมาจากวัชชีบุตรนิกายอันเป็นหนึ่งในหลายนิกายที่ถูกพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระวินิจฉัยว่ามีคำสอนนอกธรรมนอกวินัย เมื่อคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ สมัยนั้นผู้เป็นหัวหน้าคณะนามว่าธรรมรุจิ เมื่อคณะสงฆ์ของสำนักมหาวิหารไม่ยอมรับพระสงฆ์วัชชีบุตรนิกายจึงต้องหันไปเข้ากับคณะสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหารแทน ซึ่งยินดีต้อนรับ

---

[๙] ในเรื่องขนาดของเจดีย์นั้นในฉบับแปลกล่าวว่ากว้าง ๑๐ เมตร แต่ในต้นฉบับ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๔๑) กล่าวว่า กว้างประมาณ ๘ เอเคอร์ (Acres) จึงแสดงมาตราวัดดังนี้

๑ เอเคอร์ = ๒.๕๓ ไร่

๘ เอเคอร์ = ๒.๕๓ × ๘ = ๒๐.๒๔ ไร่

๑ ไร่ = ๑,๖๐๐ ตรม. หรือ ๑ เอเคอร์ = ๔,๐๔๘ ตรม.

๒๐.๒๔ ไร่ = ๓๒,๓๘๔ ตรม. (m^2)

รัศมีของฐานเจดีย์ = ๑๐๑.๕๒๙ เมตร หรือประมาณ ๑๐๒ เมตร

ฉะนั้น ความกว้างของพระเจดีย์จึงเท่ากับเส้นผ่านศูนย์กลางคือ ๒๐๔ เมตร

และเส้นรอบวงของพระเจดีย์คือ ๖๓๘ เมตร

เข้าเป็นสมาชิกจนต่อมายอมรับคำสอนและแนวปฏิบัติโดยปริยาย นานวันเข้าพระมหา-ติสสะเถระผู้เป็นหัวหน้าสำนักอภัยคีรีวิหารก็ขนานนามตัวเองว่าธรรมรุจยาจารย์ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาสำนักอภัยคีรีวิหารเป็นที่รู้จักกันดีในนามธรรมรุจินิกาย

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ระบุไว้ว่า สำนักอภัยคีรีวิหารก่อตั้งขึ้นปีที่ ๑๕ แห่งรัชสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัย ตรงกับปี ๔๕๔ หลังพุทธปรินิพพานล่วงแล้ว

นี้เป็นจุดเริ่มต้นการแตกแยกของคณะสงฆ์ลังกา การแบ่งแยกแตกกลุ่มเริ่มมาจากเหตุผลส่วนบุคคลจนบานปลายกลายเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย ความแตกต่างด้านคำสอนระหว่างสำนักมหาวิหารและสำนักอภัยคีรีวิหารเกิดขึ้นเกี่ยวข้องผูกพันกันเรื่อยมายาวนานประมาณ ๑,๒๐๐ ปี ส่วนดีคือพระสงฆ์สองสำนักต่างช่วยกันผลิตผลงานด้านวรรณกรรมตามแนวความคิดของตนเป็นจำนวนมาก แต่น่าเสียดายว่าพระเจ้าแผ่นดินลังกายุคต่อมา ผู้ต้องการเห็นความบริสุทธิ์ของฝ่ายเถรวาทได้ทำลายคัมภีร์ของสำนักอภัยคีรีวิหารจนหมดสิ้นจึงไม่มีหลักฐานชิ้นใดหลงเหลือให้เห็นในปัจจุบัน เป็นที่น่าสนใจอย่างหนึ่งคือ การดำรงอยู่เคียงคู่กันเป็นเวลายาวนาน ระหว่างสำนักอภัยคีรีวิหารและสำนักมหาวิหาร มีลักษณะเป็นมิตรมากกว่าศัตรู”[๑๐]

นิกายเชตวันวิหาร[๑๑]

พระเจ้ามหาเสนะทรงรักษาคำสัตย์ปฏิญาณดังคำตรัส โดยโปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์สำนักมหาวิหารขึ้นมาใหม่ในเวลาอันสั้น และนิมนต์พระสงฆ์สำนักมหาวิหารที่หลบหนีออกนอกเมืองอนุราธปุระให้กลับคืนสู่เมืองหลวงดังเดิม ตลอดการครองราชย์ที่เหลือจึงเป็นยุคแห่งความสงบสุข แต่ไม่นานนักพระเจ้าแผ่นดินผู้ชื่นชอบคำสอนของพวกนอกรีต ได้หันไปศรัทธาพระโกโหนติสสะเถระแห่งสาคลิยนิกาย ซึ่งแยกตัวออกจากสำนักอภัยคีรีวิหารมาอาศัยอยู่ที่ทักขิณาคีรีวิหาร พระองค์ได้เริ่มสร้างความวุ่นวายแก่สำนักมหาวิหารอีกครั้ง กล่าวคือ

---

[๑๐] ลังกากุมาร, ศรีลังกา: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี : กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔, หน้า ๖๐-๖๑

[๑๑] ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา, หน้า ๙๐-๙๑

พระองค์ปรารถนาจะสร้างอารามในบริเวณของสำนักมหาวิหารมอบถวายแก่พระโกโหนติสสะเถระ เมื่อทราบดังนั้นพระสงฆ์สำนักมหาวิหารต่างพากันมาประท้วงอย่างรุนแรง แต่สุดท้ายพระเจ้าแผ่นดินกลับดื้อดึงโปรดให้อำมาตย์เข้าไปจับจองพื้นที่ เพื่อสร้างวิหารถวายแด่พระเถระ

มีเสียงลือเล่ากันว่า ปีศาจร้ายตัวใหญ่เท่าขุนเขาถือท่อนเหล็กปรากฏกายขึ้น คนงานทั้งหลายต่างตื่นกลัวเตลิดหนีกันสิ้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบข่าวเช่นนั้น จึงโปรดให้ซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดและมอบให้เป็นสิทธิ์แก่เจ้าของเดิม

เวลาต่อมาพระองค์โปรดให้สร้างอารามอย่างยิ่งใหญ่นามว่าเชตวันวิหารในบริเวณของสำนักมหาวิหาร แล้วมอบถวายแก่พระโกโหนติสสะเถระ แต่คณะสงฆ์สำนักมหาวิหารพากันปฏิเสธพร้อมกับลงโทษพระโกโหนติสสะเถระผู้รับอารามจากกษัตริย์ ด้วยการลงสังฆานุมัติให้ลาสิกขาเสีย เพราะพิจารณาตัดสินแล้วว่ามีความผิดจริง

พระเจ้ามหาเสนะทรงไม่พอพระทัยกับคำตัดสินของพระสงฆ์สำนักมหาวิหาร จึงโปรดให้เสนาบดีนามว่าธรรมิกะสอบสวนคดีความอีกครั้งหนึ่ง แต่พระองค์ต้องเสียพระทัยเป็นอย่างมาก เมื่อเสนาบดีธรรมิกะตัดสินคดีความด้วยความซื่อตรงไม่เกรงกลัวต่อพระราชอาญา ด้วยการสั่งให้พระโกโหนติสสะเถระลาสิกขาแล้วเนรเทศออกจากเกาะลังกาเสีย

พระเจ้ามหาเสนะทรงพ่ายแพ้ภัยของพระองค์เอง ทรงเสียพระทัยต่อเหตุการณ์ที่พระองค์ได้ทำลงไปด้วยความเขลา ภายหลังพระองค์ได้หันกลับมาเป็นมิตรและสนับสนุนสำนักมหาวิหารดังเดิม แม้ไม่มีหลักฐานบันทึกว่าพระองค์ถวายข้าวน้ำแก่พระสงฆ์มากน้อยเพียงใด แต่การสนับสนุนภิกษุผู้ทุ่มเทด้านการศึกษาและวรรณคดีกลายเป็นที่ยอมรับของพระสงฆ์ทั้งสามนิกาย

คำอธิบายทางแห่งความหมดจด

[๓] ในคาถานั้น คำว่า วิสุทฺธิ (ความหมดจด) พึงทราบว่าคือพระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์ที่สุด

คำว่า วิสุทฺธิมรรค คือ ทางแห่งความหมดจด (พระนิพพาน) นั้น

คำว่า มรรค เป็นแนวทางให้บรรลุถึง

รวมความว่า ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น

อนึ่ง ทางแห่งความหมดจดนั้น ในบางสูตรทรงแสดงไว้โดยหมายถึง :-

๑. วิปัสสนา ดังข้อความว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.[๑๒]

"เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ [เบญจขันธ์] ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด"

กึ่งคาถาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ (เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า ในขณะที่ภังคญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นด้วยอนุมานญาณที่คล้อยตามปัจจักขญาณว่า สังขารคือรูปนามทั้งปวงไม่เที่ยง

บาทคาถาว่า อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข (เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์) หมายความว่า ในเวลาเช่นนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในทุกข์คือรูปนามที่ตนเห็นว่าน่ากลัวและเป็นโทษด้วยภยญาณและอาทีนวญาณ นัยนี้คำว่า อถ แปลว่า "เมื่อนั้น"

อีกอย่างหนึ่ง กึ่งคาถาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ (เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นว่าสังขารไม่เที่ยงด้วยสัมมสนญาณ เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ในภายหลังที่บรรลุอุทยัพพยญาณเป็นต้นแล้ว ตามนัยนี้คำว่า อถ แปลว่า "ในภายหลัง"[๑๓]

๒. ฌานและปัญญา ดังข้อความว่า

---

[๑๒] ขุ.ธ. ๒๕/๒๗๗/๖๔

[๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓/๑๓

นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฌายโต
ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ ส เว นิพฺพานสนฺติเก.[๑๔]

"เมื่อไม่มีปัญญา ก็ไม่มีฌาน (การเพ่ง) เมื่อไม่มีฌาน ก็ไม่มีปัญญา ผู้ใดมีทั้งฌานและปัญญา ผู้นั้นนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน"

ปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยความเพียรอันก่อให้เกิดฌาน ส่วนฌาน (การเพ่ง) คือ สมาธิที่เป็นเหตุให้เกิดปัญญา ดังข้อความว่า

สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสติ.[๑๕]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง"

ข้อความว่า "อยู่ใกล้นิพพาน" เป็นสำนวนทางภาษาที่หมายความว่า บรรลุนิพพาน ดังคำว่า อยู่ในสถานที่ของพระศาสดา คือ เข้าไปหาพระศาสดา

๓. กรรมเป็นต้น ดังข้อความว่า

กมฺมํ วิชฺชา จ ธมฺโม จ สีลํ ชีวิตมุตฺตมํ
เอเตน มจฺจา สุชฺฌนฺติ น โคตฺเตน ธเนน วา.[๑๖]

"เหล่าสัตว์หมดจดด้วยคุณธรรม ๕ ประการนี้ คือ

๑. กรรม (มรรคเจตนา, เจตนาที่ประกอบกับมรรคจิต)

๒. วิชชา (ปัญญาที่ประกอบกับมรรคจิต, สัมมาทิฏฐิ)

๓. ธรรม [คือ อริยมรรค] (สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ)

๔. ศีล (สัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะ)

---

[๑๔] ขุ.ธ. ๒๕/๓๗๒/๘๒ [๑๕] สํ.ข. ๑๗/๕/๑๒

[๑๖] ม.อุ. ๑๔/๓๘๗-๘๘/๓๓๕, สํ.ส. ๑๕/๔๘/๓๗

๕. การเลี้ยงชีพอันประเสริฐ (สัมมาอาชีวะ)
หาใช่หมดจดด้วยวงศ์สกุลและทรัพย์ไม่”

๔. ศีลเป็นต้น ดังข้อความว่า

สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน ปญฺญวา สุสมาหิโต
อารทฺธวีริโย ปหิตตฺโต โอฆํ ตรติ ทุตฺตรํ.[๑๗]

“ผู้สมบูรณ์ด้วยศีลเสมอ มีปัญญา[ทั้งฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ] ตั้งมั่น ปรารภความเพียร มีใจมุ่งมั่น[สู่พระนิพพาน] ย่อมข้ามห้วงกิเลสอันข้ามได้ยาก”

ศีลเป็นต้นในเรื่องนี้กล่าวถึงธรรม ๖ ประเภท คือ ศีล, สมาธิ, ปัญญา ๓ อย่าง และวิริยะที่เป็นความเพียรเผากิเลส

๕. สติปัฏฐานเป็นต้น ดังข้อความว่า

เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา.[๑๘]

“ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์ ล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ ดับความทุกข์และโทมนัสได้ บรรลุอริยมรรคและเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ”

แม้สัมมัปปธานเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน แต่ทรงแสดงโดยหมายถึงศีลเป็นต้นในวิสัชนาของปัญหานี้

ข้อความที่กล่าวว่า “แต่ทรงแสดงโดยหมายถึงศีลเป็นต้นในวิสัชนาของปัญหานี้”

---

[๑๗] สํ.ส. ๑๕/๙๖/๖๒

[๑๘] ที.ม. ๑๐/๓๗๓/๒๔๘

หมายความว่า ทางแห่งความหมดจดที่เรียกว่า "วิสุทธิมรรค" ที่คัมภีร์นี้จะกล่าวถึง เป็นธรรม ๖ ประเภท คือ ศีล, สมาธิ, ปัญญา ๓ อย่าง และวิริยะที่เป็นความเพียรเผากิเลส ส่วนคัมภีร์ที่กล่าวถึงทางแห่งความหมดจดก็ได้ชื่อว่า "วิสุทธิมรรค" โดยผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย

อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ พระนิพพานเป็นเหตุให้เกิดผลคือความสิ้นไปของราคะเป็นต้น เพราะพระอริยบุคคลผู้หยั่งเห็นพระนิพพานอยู่ย่อมขจัดกิเลสในขณะนั้น การกล่าวว่า ราคาทีนํ ขโย นิพฺพานํ (ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่าพระนิพพาน) จึงเป็นสำนวนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังข้อความว่า

ยสฺส ปน ธมฺมสฺสาธิคเมน ราคาทีนํ ขโย โหติ, โส ธมฺโม ราคาทีนํ ขยสฺส อุปนิสฺสยตฺตา อกฺขโยปิ สมาโน "ราคาทีนํ ขโย นิพฺพานนฺติ ขโยปจาเรน วุตฺโต. "ติปุสํ ชโร คุโฬ เสโมฺหติอาทีสุ วิย ผลูปจาเรน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.[๑๙]

"อนึ่ง ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยการบรรลุธรรมใด ธรรมนั้นแม้มีสภาพไม่สิ้นไปก็กล่าวว่า ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่า พระนิพพาน ได้โดยชื่อของความสิ้นไป[อันเป็นผล] ดังคำกล่าวโดยชื่อของผลว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสโมฺห (เสลดน้ำอ้อย) เพราะเป็นเหตุที่มีกำลังแห่งความสิ้นไปของราคะเป็นต้น"

คำอธิบายวิสัชนาโดยย่อ

[๔] ในคาถานั้น มีคำอรรถาธิบายโดยย่อ ดังนี้ :-

คำว่า สีเล ปติฏฺฐาย แปลว่า ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ผู้ที่บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์เท่านั้น จึงเรียกได้ว่า ผู้ดำรงอยู่ในศีล ณ ที่นี้ ดังนั้นจึงมีความหมายในที่นี้ว่า ดำรงอยู่ในศีลแล้วด้วยการบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์

---

[๑๙] อภิ.วตาร ข้อ ๗๗๐ หน้า ๑๐๓

คำว่า นโร (ชน) คือ สัตว์โลก

คำว่า สปญฺโญ (ผู้ฉลาด) คือ ผู้มีปัญญาด้วยปัญญาแต่กำเนิดที่มีเหตุ ๓ อันเกิดจากกรรม

ปฏิสนธิจิต คือ จิตที่เชื่อมระหว่างภพเก่ากับภพใหม่ จัดเป็นวิปากจิตคือจิตฝ่ายผล อันเป็นผลของกรรมที่เกิดขึ้นครั้งแรกในภพหนึ่ง ปฏิสนธิจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ (เหตุไม่โลภ) อโทสเหตุ (เหตุไม่โกรธ) และอโมหเหตุ (เหตุไม่หลง, ปัญญา) ชื่อว่า ปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ ๓ (ติเหตุกปฏิสนธิ) ผู้ที่มีปัญญา เพราะมีอโมหเหตุดังกล่าวจึงชื่อว่า ผู้ฉลาด ผู้มีปัญญา หรือติเหตุกบุคคล (บุคคลผู้มีเหตุ ๓)

คำว่า จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ (อบรมจิตและปัญญาอยู่) หมายความว่า ยังสมาธิและวิปัสสนาปัญญาให้เกิดอยู่ โดยแท้จริงแล้ว สมาธิถูกแสดงไว้โดยทำจิตให้เป็นประธาน และวิปัสสนาก็แสดงไว้โดยชื่อว่าปัญญา

คำว่า อาตาปี (เพียรเผากิเลส) หมายความว่า ผู้มีวิริยะ ดังจะเห็นได้ว่า ความเพียรได้ชื่อว่า อาตาปะ เพราะเผากิเลสทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

คำว่า อาตาปี คือ ผู้มีความเพียรเผากิเลส

ความหมายว่า ความเพียร ในภาษาบาลีมีใช้หลายศัพท์ คือ อุสฺสาห, อาตปฺป, ปคฺคาห, วายาม, ปรกฺกม, ปธาน, วีริย, อีหา, อุยฺยาม และ ธิติ แต่ในที่นี้ใช้เป็น อาตาป (ความเพียรเผากิเลส) และ อาตาปี (ผู้มีความเพียรเผากิเลส = อาตาป <ความเพียรเผากิเลส> + อี <มี>) เพราะประสงค์จะมุ่งให้หมายถึงความเพียรเผากิเลส เนื่องจากความเพียรในการปฏิบัติธรรมจะเผาให้กิเลสเหือดแห้งไปเหมือนน้ำที่แห้งเพราะถูกแสงแดดเผาในเวลากลางวัน กล่าวคือ การเผากิเลสด้วยความเพียรเป็นหลักในขณะปฏิบัติธรรม เป็นการเผากิเลสโดยตรง (อาตาปน) ส่วนการไม่มีกิเลสชั่วขณะ นานพอสมควร หรือตลอดไปด้วยกำลังของสติ สมาธิ และปัญญาที่เกิดจากความเพียร เป็นการเผากิเลสโดยอ้อม (ปริตาปน)

คำว่า อาตาปน แปลตามศัพท์ว่า “การยังกิเลสให้เร่าร้อนเฉพาะ” คือ การเผา

กิเลสโดยตรง (อา = เฉพาะ + ตาปน = การให้เร่าร้อน, การเผา) ส่วนคำว่า ปริตาปน แปลตามศัพท์ว่า “การยังกิเลสให้เร่าร้อนโดยรอบ” คือ การเผากิเลสโดยอ้อม (ปริ = โดยรอบ, โดยอ้อม + ตาปน = การให้เร่าร้อน, การเผา)

อี ปัจจัยที่ลงท้าย อาตาป ศัพท์นั้นเป็นตัทธิตปัจจัยที่ลงในความหมายว่า อสฺสตฺถิ (มีอยู่แก่บุคคลนั้น) บทที่ลง อี หรือ มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้น ในอัสสัตถิตัทธิตมักแสดงความหมายแฝงอย่างอื่นมีความมากเป็นต้นอีกด้วย ดังนั้น คำว่า อาตาปี จึงมีความหมายว่า “ผู้มีความเพียรเผากิเลสอย่างยิ่ง” ดังข้อความว่า

ปหูเต จ ปสํสายํ นินฺทายํ จาติสายเน
นิจฺจโยเค จ สํสคฺเค โหนฺติเม มนฺตฺวาทโย.[๒๐]

“มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย์ และการระคนกัน”

คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์กาศิกาซึ่งปริวรรตเป็นบาลีตามศัพท์ว่า

ภูมนินฺทาปสํสาสุ นิจฺจโยเค’ติสายเน
สํสคฺเคตฺถิวิวจฺฉายํ ภวนฺติ มนฺตฺวาทโย.[๒๑]

[ภูมนินฺทาปฺรศํสาสุ นิตฺยโยเค’ติศายเน
สํสรฺเคสฺติวิวกฺษายำ ภวนฺติ มตุพาทยะ.]

“มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลง เมื่อต้องการกล่าวถึงอัสสัตถิตัทธิตในอรรถว่า มาก, การตำหนิ, การชมเชย, การประกอบเป็นนิตย์, ความยิ่ง และการระคนกัน”

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

๑. ปหูต (มาก)

---

[๒๐] โมคฺ.ปญฺจิกา ๔/๗๘

[๒๑] กาศิกา อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๙๔

- โคมา (ผู้มีโค)
- ธนวา (ผู้มีทรัพย์)
- รุกฺขวา (สถานที่มีต้นไม้)

๒. ปสํสา (การชมเชย) เช่น

- ชาติมา (ผู้มีตระกูล)
- คุณวา (ผู้มีคุณธรรม)
- รูปี, รูปวา (ผู้มีรูปงาม)
- สิริมา (ผู้มีสิริ)
- อายสฺมา (ผู้มีอายุ)

๓. นินฺทา (การตำหนิ) เช่น

- วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก)
- วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว)
- ปาปี (ผู้มีบาป)
- กุฏฺจํ (ผู้มีโรคเรื้อน)

๔. อติสายน (ความยิ่ง) เช่น

- อุทรวตี กญฺญา (หญิงผู้มีท้อง)
- พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้)
- วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ, ผู้มีผิวงาม)
- ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา)

๕. นิจฺจโยค (การประกอบเป็นนิตย์) เช่น

- ขีริโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง)
- สติมา (ผู้มีสติ)
- สีลวา (ผู้มีศีล)
- อิสฺสุกี (ผู้มีความริษยา)
- มจฺฉรี (ผู้มีความตระหนี่)

๖. สํสคฺค (การระคนกัน) เช่น

- ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า)
- หลิทฺทิมา (ยาที่มีขมิ้น, ยาขมิ้นผสมกับยาอื่นๆ)

ในคำว่า นิปโก (มีปัญญาพิจารณา) หมายความว่า ปัญญาได้ชื่อว่า เนปักกะ (ปัญญาพิจารณา) ผู้ประกอบด้วยปัญญาพิจารณานั้น [ชื่อว่า นิปกะ]

พระพุทธองค์ทรงแสดงปาริหาริกปัญญา (ปัญญาพิจารณา) ด้วยบทนี้ กล่าวคือ ในวิสัชนาของปัญหานี้มีปัญญา ๓ ประเภท คือ

๑. ปฏิสนธิปัญญา

๒. วิปัสสนาปัญญา

๓. ปาริหาริกปัญญาที่จัดการกิจทุกอย่าง

ปัญญาดังกล่าวมีคำอธิบายดังนี้ คือ

๑. ปฏิสนธิปัญญา คือ ปัญญาแต่กำเนิด ปัญญาประเภทนี้ส่งผลให้เป็นคนเฉลียวฉลาด ไม่ใช่คนปัญญาอ่อน ส่วนคนปัญญาอ่อนเรียกว่า ทวิเหตุกปฏิสนธิ คือผู้มีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ยกเว้นอโมหเหตุ (ปัญญา)

๒. วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนตามความเป็นจริง

๓. ปาริหาริกปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบในการปฏิบัติกรรมฐาน หมายถึง สาตถกสัมปชัญญะ และสัปปายสัมปชัญญะ ดังข้อความว่า

กมฺมฏฺฐานสฺส ปริหรเณ นิยุตฺตา ปาริหาริกา. อภิกฺกมาทีนิ สพฺพกิจฺจานิ สาตฺถก-สมฺปชญฺญาทิวเสน ปริจฺฉิชฺช เนตีติ สพฺพกิจฺจปริณายิกา.[๒๒]

“ปัญญาที่ประกอบในการปฏิบัติกรรมฐาน ชื่อว่า ปาริหาริกา

คำว่า สัพพกิจจปริณายิกา (จัดการกิจทุกอย่าง) คือ กำหนดกิจทุกอย่างมีการก้าวไปเป็นต้น ด้วยความเป็นสาตถกสัมปชัญญะเป็นต้นแล้วนำไป”

สาตถกสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่มีประโยชน์ หมายความว่า ก่อนที่จะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีการเดินและยืนเป็นต้น ผู้ปฏิบัติควรพิจารณาว่า มีประโยชน์หรือไม่ ถ้ามีประโยชน์ก็ควรทำ ถ้าไม่มีประโยชน์ก็ไม่ควรทำ

สัปปายสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่เหมาะสม หมายความว่า แม้สิ่งที่จะทำนั้นได้ประโยชน์ ผู้ปฏิบัติก็ควรพิจารณาว่าเหมาะสมหรือไม่ คือ ถ้าเหมาะสมก็ควรทำ ถ้าไม่เหมาะสมก็ไม่ควรทำ เช่น

- การเดินทางไปไหว้พระเจดีย์เป็นสิ่งมีประโยชน์ แต่หากไปในเวลามีงานสมโภชที่มีคนมากมายย่อมไม่เหมาะสม

---

[๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔/๑๙

- การเพ่งซากศพเป็นสิ่งมีประโยชน์ แต่การที่บุรุษเพ่งซากศพของสตรีย่อมไม่เหมาะสม

- การแสดงธรรมซึ่งเป็นสิ่งดีมีประโยชน์ แต่หากแสดงธรรมในสถานที่ประชุมกันด้วยธุระทางโลก หรือในเวลามีธุระวุ่นวาย ย่อมไม่เหมาะสม นอกจากนี้ การแสดงธรรมแก่บุคคลต่างเพศในที่ลับหูลับตา ก็ไม่เหมาะสมเช่นเดียวกัน

สัมปชัญญะทั้งสองอย่างมีประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรม บุคคลผู้พิจารณาใคร่ครวญในประโยชน์และความเหมาะสมย่อมประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน แม้บุคคลผู้เจริญสมถะหรือวิปัสสนาก็สามารถยังสมาธิและปัญญาให้เกิดขึ้นได้ง่ายโดยอาศัยสัมปชัญญะเหล่านี้ อย่างไรก็ตาม สัมปชัญญะเหล่านี้ไม่ใช่สมถะและไม่ใช่วิปัสสนา เป็นเพียงเครื่องช่วยอุปถัมภ์ให้สมถะและวิปัสสนาก้าวหน้าได้เร็ว เพราะผู้ที่หลีกเลี่ยงจากสิ่งไร้ประโยชน์และไม่เหมาะสมย่อมจะประสบความก้าวหน้าได้อย่างรวดเร็ว

คำว่า ภิกฺขุ แปลว่า ผู้เห็นภัยในสงสาร

คำว่า ภิกฺขุ ที่หมายถึง ภิกษุ แปลว่า “ผู้ขอ” มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า

- ภิกฺขตีติ ภิกฺขุ.
  ผู้ขอ ชื่อว่า ภิกษุ

(ภิกฺข ธาตุ <ภิกฺขเน = ขอ> + รู ปัจจัย รัสสะสระ อู ใน รู เป็น อุ)

ส่วนผู้ปฏิบัติทุกคนมีทั้งภิกษุ ภิกษุณี บุรุษ สตรี เทวดา และพรหม ก็ได้ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสาร ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุ.
  ผู้เห็นภัยในสงสาร ชื่อว่า ภิกษุ

(ภี บทหน้า + อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รู ปัจจัย)

ดังข้อความว่า

ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขูติ สาธารณโต ภิกฺขุลกฺขณกถเนน ปฏิปตฺติยาว ภิกฺขุภาโว, น

ภิกฺขนภินฺนปฏธราทิภาเวนาติ ทสฺเสติ. เอวํ หิ กตกิจฺจานํ สามเณราทีนํ ปฏิปนฺนานญฺจ อปพฺพชิตานมฺปิ สงฺคโห กโต โหติ. อิธ ปน ปฏิปชฺชนกวเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๒๓]

"คำว่า ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขู (คำว่า ภิกฺขุ แปลว่า ผู้เห็นภัยในสงสาร) แสดงว่าความเป็นภิกษุมีได้ด้วยการปฏิบัติเท่านั้นด้วยการกล่าวถึงลักษณะของภิกษุโดยสามัญทั่วไป ไม่ใช่เป็นภิกษุด้วยการขอและการนุ่งห่มผ้าขาดเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงรวบรวมสามเณรเป็นต้นผู้ทำกิจสำเร็จแล้ว และผู้ปฏิบัติที่มิใช่บรรพชิต ส่วนในที่นี้พึงทราบเนื้อความโดยเนื่องด้วยผู้ปฏิบัติ"

ปฏิปนฺนโก หิ เทโว วา โหตุ มนุสฺโส วา, ภิกฺขูติ สงฺขํ คจฺฉติเยว.[๒๔]

"ที่จริงแล้ว เทวดาหรือมนุษย์ก็ตามผู้ปฏิบัติธรรมย่อมถึงการนับว่าเป็นภิกษุ"

จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสเรียกปัญจวัคคีย์ที่ยังไม่ได้ออกบวชว่าเป็นภิกษุ ดังนั้น คำว่า ภิกษุ ตามสุตตันตนัยจึงหมายถึง "ผู้เห็นภัยในสงสาร" ซึ่งหมายรวมถึงพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ส่วนภิกษุตามพระวินัยหมายถึงนักบวชในพระพุทธศาสนา ข้อนี้เหมือนคำว่า สงฆ์ ตามสุตตันตนัยหมายถึง พระอริยสงฆ์ตามความหมายว่า "ผู้กำจัดกิเลสเร่าร้อนได้" (สมฺมา กิเลสทรเถ หนตีติ สงฺโฆ) ส่วนสงฆ์ตามพระวินัยหมายถึงหมู่ภิกษุ ตามความหมายว่า "ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน" (สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺฉตีติ สงฺโฆ)

บาทคาถาว่า โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ (เขาย่อมถางชัฏนี้ได้) หมายความว่า เขาผู้เห็นภัยในสงสารที่ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ

๑. ศีล

๒. สมาธิที่ทรงแสดงไว้โดยทำจิตให้เป็นประธาน

๓-๕. ปัญญา ๓ ประเภท

๖. ความเพียรเผากิเลส

---

[๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔/๑๙

[๒๔] ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๗๐

เขายืนอยู่เหนือปฐพีคือศีล ยกศัสตราแห่งวิปัสสนาปัญญาที่ลับดีแล้วในหินคือสมาธิ ด้วยมือแห่งปาริหาริกปัญญาซึ่งมีกำลังแห่งความเพียรประคองไว้ ย่อมถาง คือ ตัด กล่าวคือ ทำลายชัฏที่เรียกว่าตัณหาทั้งหมดนั้นที่มีอยู่ในกระแสจิตของตนได้ เหมือนบุรุษยืนอยู่เหนือปฐพีแล้วยกศัสตราที่ลับดีแล้วขึ้นถางกอไผ่ใหญ่ได้

คำว่า วิชฏเย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ชฏ ธาตุ (สงฺฆาเต = รวมกัน, รก, ยุ่งเหยิง) + ณย การิตปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ (แปลง เอยฺย วิภัตติเป็น เอ) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ถางได้" โดย วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิโยค (ไม่ประกอบ) คือ ทำให้ไม่รก หมายถึง ถางออกไป ดังคำว่า

- วิปฺปยุตฺโต = ไม่ประกอบ (วิ = ไม่ + ปยุตฺโต = ประกอบ)
- วิโยชเย = พึงให้ไม่ประกอบ (วิ = ไม่ + โยชเย = พึงให้ประกอบ)

นอกจากนั้น สัตตมีวิภัตติคือ เอยฺย ในบทนี้มีความหมายว่า สตฺติ (สามารถ) แปลว่า "ได้" ดังคำว่า ภวํ รชฺชํ กเรยฺย (ท่านทำความเป็นพระราชาได้, ท่านครองราชย์ได้) ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๑๑) ว่า สตฺยรเหเสฺวยฺยาที (ลง เอยฺย วิภัตติเป็นต้นในความหมายว่า สามารถ และสมควร)

อนึ่ง เขาชื่อว่ากำลังถางชัฏในขณะเกิดมรรคญาณ ส่วนในขณะเกิดผลญาณชื่อว่าถางชัฏเสร็จแล้ว จึงเป็นทักขิไณยบุคคลชั้นยอดของโลกพร้อมทั้งเทวโลก

ขณะเกิดมรรคญาณและผลญาณในข้อความข้างต้นนี้ หมายถึง ขณะเกิดอรหัตตมรรคญาณและอรหัตตผลญาณ เพราะอรหัตตมรรคญาณสามารถขจัดกิเลสทั้งหมดได้โดยสิ้นเชิงในขณะรับรู้พระนิพพานคือความดับรูปนามเป็นอารมณ์อยู่ จึงชื่อว่ากำลังถางชัฏ ส่วนผลญาณเป็นผลของมรรคญาณ และรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน จึงชื่อว่าถางชัฏเสร็จแล้ว

ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า :-

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.

"ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัฏ (ตัณหา) นี้ได้"

สรุปความในเรื่องนี้ว่าผู้ฉลาดมีปัญญาด้วยปฏิสนธิปัญญาที่เกิดจากกรรม ดำรงอยู่ในศีลด้วยการบำเพ็ญให้บริบูรณ์ มีวิริยะคือสัมมัปปธาน ๔ ที่เผากิเลส มีปัญญาพิจารณาว่ามีประโยชน์หรือมีโทษตามสมควร อบรมสมาธิที่แสดงไว้โดยทำจิตให้เป็นประธาน และอบรมวิปัสสนาปัญญา เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัฏคือตัณหานี้ได้

[๕] ในคาถานั้น ผู้เพียรปฏิบัติเรียกว่า ผู้ฉลาด ด้วยปัญญาใด เขาไม่มีกิจต้องทำในปัญญานั้น เพราะปัญญาดังกล่าวสำเร็จแล้วด้วยผลกรรมเก่า แต่เขาควรเป็นผู้ปฏิบัติต่อเนื่องด้วยความเพียรตามพระดำรัสว่า อาตาปี (เพียรเผากิเลส) และทำการพิจารณาด้วยปัญญาตามพระดำรัสว่า นิปโก (มีปัญญาพิจารณา) ดำรงอยู่ในศีลแล้วเจริญสมถะและวิปัสสนาซึ่งตรัสไว้โดยเนื่องด้วยจิตและปัญญา

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงทางแห่งความหมดจดอย่างนี้ในคาถานั้นโดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธาน

สิกขา ๓ เป็นต้นที่กล่าวถึงในธรรมเทศนา

อนึ่ง ด้วยธรรมเทศนาดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดง :-

๑. สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขาแสดงไว้ด้วยศีล อธิจิตตสิกขาแสดงไว้ด้วยสมาธิ ส่วนอธิปัญญาสิกขาแสดงไว้ด้วยปัญญา

๒. คำสอนอันมีความงาม ๓ คือ

๒.๑ ความงามในเบื้องต้นของคำสอน แสดงไว้ด้วยศีล เพราะศีลเป็นเบื้องต้นของคำสอน ดังพระดำรัสว่า

โก จาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ, สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ.[๒๕]

“อะไรเป็นเบื้องต้นของกุศลธรรม ศีลอันบริสุทธิ์ดีเป็นเบื้องต้น”

และดังพระดำรัสว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ[๒๖] (การไม่ทำความชั่วทุกอย่าง)

อนึ่ง ศีลนั้นเป็นความงามเพราะนำคุณมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นมาให้

๒.๒ ความงามในท่ามกลางของคำสอน แสดงไว้ด้วยสมาธิ เพราะสมาธิเป็นท่ามกลางของคำสอน ดังพระดำรัสว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา[๒๖] (การบำเพ็ญความดี) อนึ่ง สมาธินั้นเป็นความงาม เพราะนำคุณมีการแสดงฤทธิ์เป็นต้นมาให้

๒.๓ ความงามในที่สุดของคำสอน แสดงไว้ด้วยปัญญา เพราะปัญญาเป็นความงามในที่สุด ดังพระดำรัสว่า สจิตฺตปริโยทาปนํ, เอตํ พุทฺธาน สาสนํ[๒๖] (การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย) และเพราะศีล สมาธิมีปัญญาเป็นยอด อนึ่ง ปัญญานั้นเป็นความงาม เพราะนำความคงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์มาให้ ดังพระดำรัสว่า

เสโล ยถา เอกฆโน วาเตน น สมีรติ
เอวํ นินฺทาปสํสาสุ น สมิญฺชนฺติ ปณฺฑิตา.[๒๗]

“ขุนเขาไม่สะเทือนเพราะแรงลม ฉันใด บัณฑิตก็ไม่หวั่นไหว
เพราะนินทาและสรรเสริญ ฉันนั้น”

๓. อุปนิสัย (เหตุที่มีกำลัง) ของการบรรลุวิชชา ๓ เป็นต้น คือ

๓.๑ อุปนิสัยของการบรรลุวิชชา แสดงไว้ด้วยศีล เพราะอาจบรรลุวิชชา ๓ ได้โดยอาศัยศีลบริบูรณ์ ไม่อาจบรรลุโดยพ้นไปจากนั้น

---

[๒๕] สํ.ม. ๑๙/๓๖๙/๑๒๕

[๒๖] ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓, ขุ.ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙

[๒๗] ขุ.ธ. ๒๕/๘๑/๓๑

๓.๒ อุปนิสัยของการบรรลุอภิญญา ๖ แสดงไว้ด้วยสมาธิ เพราะอาจบรรลุอภิญญา ๖ ได้โดยอาศัยสมาธิบริบูรณ์ ไม่อาจบรรลุโดยพ้นไปจากนั้น

๓.๓ อุปนิสัยของความแตกฉานในปฏิสัมภิทา แสดงไว้ด้วยปัญญา เพราะอาจบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ได้โดยอาศัยปัญญาบริบูรณ์ ไม่อาจบรรลุด้วยเหตุอื่น

๔. การเว้นส่วนที่สุดทั้งสอง และการซ่องเสพมัชฌิมาปฏิปทา คือ

การเว้นส่วนที่สุดคือกามสุขัลลิกานุโยค แสดงไว้ด้วยศีล

การเว้นส่วนที่สุดคืออัตตกิลมถานุโยค แสดงไว้ด้วยสมาธิ

การซ่องเสพมัชฌิมาปฏิปทา แสดงไว้ด้วยปัญญา

๕. เหตุทำให้พ้นไปจากอบายเป็นต้น คือ

เหตุทำให้พ้นไปจากอบาย แสดงไว้ด้วยศีล

เหตุทำให้พ้นไปจากกามธาตุ (กามภูมิ ๑๑ คือ อบาย ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖) แสดงไว้ด้วยสมาธิ

เหตุทำให้พ้นไปจากภพทั้งปวง แสดงไว้ด้วยปัญญา

๖. การขจัดกิเลสด้วยลักษณะ ๓ คือ

การขจัดกิเลสด้วยตทังคปหาน (ขจัดได้ชั่วขณะ) แสดงไว้ด้วยศีล

การขจัดกิเลสด้วยวิกขัมภนปหาน (ขจัดด้วยการข่มไว้ชั่วคราว) แสดงไว้ด้วยสมาธิ

การขจัดกิเลสด้วยสมุจเฉทปหาน (ขจัดโดยเด็ดขาด) แสดงไว้ด้วยปัญญา

๗. ปฏิปักษ์ของวีติกกมะเป็นต้น คือ

ปฏิปักษ์ของวีติกกมะ (กิเลสล่วงละเมิดทางกายและวาจา) แสดงไว้ด้วยศีล

ปฏิปักษ์ของปริยุฏฐาน (กิเลสฟูขึ้นครอบงำจิต) แสดงไว้ด้วยสมาธิ

ปฏิปักษ์ของอนุสัย (กิเลสนอนเนื่องที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย) แสดงไว้ด้วยปัญญา

๘. การชำระสังกิเลส ๓ คือ

การชำระสังกิเลสคือทุจริต แสดงไว้ด้วยศีล
การชำระสังกิเลสคือตัณหา แสดงไว้ด้วยสมาธิ
การชำระสังกิเลสคือทิฏฐิ แสดงไว้ด้วยปัญญา

๙. เหตุของความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น คือ

เหตุของความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี แสดงไว้ด้วยศีล เพราะพระโสดาบันและพระสกทาคามีได้รับการตรัสว่า สีเลสุ ปริปูรการี[๒๘] (ผู้บำเพ็ญศีลบริบูรณ์)

เหตุของความเป็นพระอนาคามี แสดงไว้ด้วยสมาธิ เพราะพระอนาคามีได้รับการตรัสว่า สมาธิมฺหิ ปริปูรการี[๒๘] (ผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์)

เหตุของความเป็นพระอรหันต์ แสดงไว้ด้วยปัญญา เพราะพระอรหันต์ได้รับตรัสว่า ปญฺญาย ปริปูรการี[๒๘] (ผู้บำเพ็ญปัญญาบริบูรณ์)

ในข้อ ๘ คำว่า ทุจริต คือ ทุจริต ๑๐ ได้แก่ กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ และมโนทุจริต ๓ ทำให้กระแสรูปนามของผู้ทำทุจริตเร่าร้อนด้วยทุกข์ในอบายเป็นต้น จึงชื่อว่าสังกิเลส (สภาวะทำให้เร่าร้อน, สภาวะบีบคั้น) แม้ตัณหาและทิฏฐิก็ชื่อว่าสังกิเลส เพราะทำให้เหล่าสัตว์เร่าร้อนด้วยทุกข์ดังกล่าวเช่นเดียวกัน

ด้วยธรรมเทศนาดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคุณธรรมหมวดละสาม ๙ ประการ คือ

๑. สิกขา ๓
๒. คำสอนอันมีความงาม ๓
๓. อุปนิสัยของการบรรลุวิชชา ๓ เป็นต้น
๔. การเว้นส่วนที่สุดทั้งสอง และการซ่องเสพมัชฌิมาปฏิปทา

---

[๒๘] องฺ.ติก. ๒๐/๘๗-๘๙/๒๒๕-๒๘

๕. เหตุทำให้พ้นไปจากอบายเป็นต้น

๖. การขจัดกิเลสด้วยลักษณะ ๓

๗. ปฏิปักษ์ของวีติกกมะเป็นต้น

๘. การชำระสังกิเลส ๓

๙. เหตุของความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น และคุณธรรมหมวดละสามอื่นๆ ด้วยประการฉะนี้

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๗-๒๘) กล่าวว่า คุณธรรมหมวดละสามอื่นๆ คือ

๑. วิเวก ๓ ได้แก่ กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก

๒. กุศลมูล ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

๓. วิโมกขมุข (ทางสู่วิโมกข์) ๓ ได้แก่ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์

๔. อินทรีย์ ๓ ได้แก่ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์

โย สพฺพโลกมหิโต กรุณาธิวาโส
โมกฺขากโร รวิกุลมฺพรปุณฺณจนฺโท
เญยฺโยทธึ สุวิปุลํ สกลํ วิพุทฺโธ
โลกุตฺตมํ นมถ ตํ สิรสา มุนินฺทํ. เตลกฏาหคาถา (๑)

พระจอมมุนีที่ชาวโลกทั้งปวงบูชา ทรงเพียบพร้อมด้วยพระกรุณา เป็นบ่อเกิดแห่งความหลุดพ้น เปรียบดั่งพระจันทร์เพ็ญท่ามกลางนภา อันเป็นอาทิตยวงศ์ ทรงตรัสรู้เญยยธรรมทั้งหมดอันไพศาลดั่งมหาสมุทร เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระจอมมุนี ผู้ประเสริฐในโลกพระองค์นั้น

ปริจเฉทที่ ๑

สีลนิทเทส : คำอธิบายศีล

คำแสดงลักษณะเป็นต้นของศีล

[๖] อนึ่ง ทางแห่งความหมดจดที่ทรงแสดงไว้โดยมุ่งถึงศีล สมาธิ และปัญญาอันประมวลคุณธรรมเป็นอเนกประการอย่างนี้ ไม่อาจเกื้อกูลแก่ชนทุกประเภท เพราะทรงแสดงไว้โดยย่อยิ่งนัก ดังนั้น เพื่อแสดงความพิศดารของเรื่องนั้น จึงขอตั้งปัญหาปรารภถึงศีลเป็นประการแรก ดังนี้ :-

๑. ศีล คืออะไร

๒. ชื่อว่าศีล โดยความหมายอะไร

๓. ลักษณะ รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของศีล คืออะไร

๔. ศีล มีอานิสงส์อย่างไร

๕. ศีล มีกี่อย่าง

๖. ความเศร้าหมองของศีล คืออะไร

๗. ความผ่องแผ้วของศีล คืออะไร

การแสดงธรรมโดยย่อเหมาะสมแก่อุคฆฏิตัญญู คือ ผู้ตรัสรู้ได้เร็ว แต่ไม่เกื้อกูลแก่วิปัญจิตัญญู (ผู้เข้าใจเนื้อความที่อธิบาย) ซึ่งพอใจข้อความที่ไม่ย่อและพิสดารมากนัก และเนยยะ (ผู้พอจะสั่งสอนได้) ที่พอใจความพิสดาร ดังนั้น ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นอย่างนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

วิสัชนาของปัญหานั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ถามว่า : ศีล คืออะไร

ตอบว่า : ศีล คือ ธรรมทั้งหลายมี[กุศล]เจตนาเป็นต้นของผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น หรือบำเพ็ญวัตรปฏิบัติ (มีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น) ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

"กึ สีลนฺติ เจตนา สีลํ, เจตสิกํ สีลํ, สํวโร สีลํ, อวีติกฺกโม สีลํ.[๑]

"ในคำถามว่า ศีลคืออะไร เจตนาชื่อว่า ศีล, เจตสิกชื่อว่า ศีล, สังวรชื่อว่า ศีล, การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่า ศีล"

เจตนาศีลและเจตสิกศีล

ในเรื่องนั้น **เจตนาศีล** คือ เจตนาของผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นหรือบำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ **เจตสิกศีล** คือ การงดเว้น (วิรตีเจตสิก) ของผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง **เจตนาศีล** คือ เจตนาใน[กุศล]กรรมบถของผู้ละการฆ่าสัตว์เป็นต้นอยู่ **เจตสิกศีล** คือ [กุศล]ธรรมอันได้แก่ ความไม่ละโมบ ความไม่ผูกพยาบาท และความเห็นชอบ ที่ตรัสไว้ตามนัยว่า

อภิชฺฌํ ปหาย วิคตาภิชฺเฌน เจตสา วิหรติ.[๒]

"ภิกษุละอภิชฌาแล้วเป็นผู้มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่"

สังวรศีล

ในคำว่า สํวโร สีลํ (สังวรชื่อว่าศีล) นี้ พึงทราบสังวร ๕ ประการ คือ

---

[๑] ขุ.ป. ๓๑/๓๙/๔๖

[๒] ที.สี. ๙/๒๑๗/๗๒

๑. ปาติโมกขสังวร (การสังวรในปาติโมกข์) คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต.[๓]

“ภิกษุถึงพร้อมแล้ว ถึงพร้อมดีแล้ว ด้วยความสังวรในปาติโมกข์นี้”

๒. สติสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชติ.[๔]

“รักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสังวรในจักขุนทรีย์”

๓. ญาณสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ	สติ เตสํ นิวารณํ
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ	ปญฺญาเยเต ปิธิยฺยเร.[๕]

“กระแสกิเลสเหล่าใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น เรากล่าวถึงการกั้นกระแสเหล่านั้น กระแสเหล่านั้นถูกปิดกั้นได้ด้วยปัญญา”

แม้การ[พิจารณา]เสพปัจจัยก็รวมเข้าในญาณสังวรนี้ด้วย

๔. ขันติสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส.[๖]

“ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน”

๕. วีริยสังวร คือ สังวรที่พบในเทศนาว่า

อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ.[๖]

“ไม่ยอมรับกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว”

แม้อาชีวปาริสุทธิ (ความหมดจดแห่งอาชีพ) ก็รวมเข้าในวีริยสังวรนี้ด้วย

---

[๓] อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๑/๒๙๖

[๔] ที.สี. ๙/๒๑๓/๗๐

[๕] ขุ.สุ. ๒๕/๑๐๔๒/๕๓๒, ขุ.จู. ๓๐/๔/๓๔

[๖] ม.มู. ๑๒/๒๔/๑๔, องฺ.ฉกฺก ๒๒/๕๘/๓๗๓

โดยประการดังนี้ สังวรทั้ง ๕ อย่างนี้ และการงดเว้นจากวัตถุ (ทุจริต) ที่พบเข้าของกุลบุตรผู้กลัวบาป พึงทราบว่าทั้งหมดนี้เป็นสังวรศีล

อวีติกกมศีล

คำว่า อวีติกฺกโม สีลํ (การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล) หมายถึง การไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาของผู้สมาทานศีลแล้ว

จบวิสัชนาแรกของปัญหาว่าศีลคืออะไรแต่เพียงนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

ศีล โดยความหมาย

[๗] ในปัญหา ๖ ข้อที่เหลือ :-

ถามว่า : ชื่อว่าศีล โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : ชื่อว่าศีล โดยความหมายว่า สีลนะ

ถามว่า : สีลนะ คืออะไร

ตอบว่า : คือ การตั้งไว้ดี หมายความว่า การมีกายกรรมเป็นต้นไม่เกเรด้วยความมีศีลดีงาม หรือการทรงไว้มั่น หมายความว่า การเป็นที่รองรับกุศลธรรมโดยความเป็นที่อาศัย

คำว่า สีล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งไว้ดี

- สีลติ สมาธิยติ กายกมฺมาทีนํ สุสีลฺยวเสน น วิปฺปกิรตีติ สีลํ.

สภาวะตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดี คือ ไม่เกเรด้วยความมีศีลดีงาม ชื่อว่า ศีล (สีล ธาตุ <สมาธิมฺหิ = ตั้งไว้ดี> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะทรงไว้มั่น

- สีเลติ กุสเล ธมฺเม อุปธาเรติ ปติฏฺฐาภาเวน ภุโส ธาเรตีติ สีลํ.

สภาวะทรงกุศลธรรมไว้ยิ่งโดยความเป็นที่อาศัย ชื่อว่า ศีล

(สีล ธาตุ (อุปธารเณ = ทรงไว้ยิ่ง/มั่น) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นพบในสัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา (หน้า ๒๑๘) ที่กล่าวถึง สีล ธาตุในความหมายว่า ตั้งไว้ดี (สมาธิมฺหิ) และทรงไว้ยิ่ง (อุปธารเณ) โดยท่านยกข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมาเป็นตัวอย่างของ สีล ธาตุในความหมายทั้งสองนั้น

อนึ่ง คำว่า อุปธารณ นั้นโดยทั่วไปมักแปลว่า “เข้าไปทรงไว้” โดย อุป ศัพท์มีความหมายว่า อุปคมน (เข้าไป) ดังคำว่า นิสินฺนํ วา อุปนิสีเทยฺย (พึงเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุผู้นั่งอยู่) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ภุส (ยิ่ง, มั่น) เช่น คำว่า อุปาทานํ (การถือมั่น), อุปายาโส (ความทุกข์ใจอย่างแรงกล้า), อุปนิสฺสโย (เหตุที่อาศัยอันมีกำลังมาก) ตามที่สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า ภุโส ธาเรติ (ทรงไว้ยิ่ง/มั่น)

อย่างไรก็ตาม มีบางท่านแปล สีล ศัพท์ว่า “ปกติ” และอธิบายว่าศีลเป็นปกติทางกายและวาจา แม้ สีล ศัพท์อาจแปลว่า “ปกติ” ในบางแห่ง แต่ในที่นี้ไม่ควรแปลว่า ปกติ เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่ได้อธิบายไว้เช่นนั้น นอกจากนั้น ศีล ๕ ชื่อว่า ปกติศีล คือ ศีลปกติ ในศีล ๕ ประเภทตามที่กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์ ดังข้อความว่า

เต สีลวนฺโต ปญฺจ ปุคฺคลา ปกติสีลํ สมาทานสีลํ จิตฺตปฺปสาโท สมโถ วิปสฺสนา จาติ.[๗]

“บุคคลผู้มีศีลเหล่านั้น มี ๕ จำพวก คือ ผู้มีปกติศีล ผู้มีสมาทานศีล ผู้มีความผ่องใสแห่งจิต ผู้เจริญสมถะ และผู้เจริญวิปัสสนา”

ก. **ปกติศีล :** ศีลโดยปกติ คือ ศีลที่บุคคลรักษาโดยมิได้สมาทานด้วยเห็นว่าศีล ๕ เป็นปกติของชาวโลก ไม่ว่าจะสมาทานหรือไม่ก็ตาม ถ้าไม่ล่วงละเมิดก็ได้รับผลดี แต่ถ้าล่วงละเมิดก็ได้รับผลไม่ดี เช่น การไม่ฆ่าสัตว์ส่งผลให้มีอายุยืนและสุขภาพดี แต่การฆ่าสัตว์

---

[๗] เนตฺติ. หน้า ๑๙๐

ส่งผลให้มีอายุสั้น มีโรคมาก เป็นต้น ศีลประเภทนี้เนื่องด้วยพระอริยบุคคลเป็นพิเศษ ท่านย่อมไม่ละเมิดศีลทั้งในภพนี้และภพต่อไปจนถึงเวลาที่ดับขันธปรินิพพาน

ข. **สมาทานศีล :** ศีลโดยการสมาทาน คือ การตั้งใจสมาทานรักษาศีลจากผู้อื่น เช่น พระสงฆ์ หรือพระพุทธรูปเป็นต้น หรือตั้งใจว่าจะงดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นด้วยตนเอง

ค. **ความผ่องใสแห่งจิต :** ศีลที่เกิดขึ้นในขณะมีจิตผ่องใสจากการฟังธรรมศีลที่เกิดขึ้นในขณะฟังธรรมเป็นต้น ซึ่งจิตผ่องใสปราศจากนิวรณ์ด้วยศรัทธาที่เชื่อกรรม ผลกรรม และเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ดังนั้น แม้บุคคลนั้นจะล่วงละเมิดศีลมาก่อนฟังธรรม แต่เมื่อจิตของเขาผ่องใสด้วยการฟังธรรมก็จัดเป็นศีลโดยอ้อม และสามารถบรรลุธรรมได้เหมือนคนมีศีลบริสุทธิ์ จะเห็นได้ว่า สันตติอำมาตย์แม้จะเมาสุราเป็นเวลานาน ต่อเมื่อฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วก็ได้บรรลุธรรมด้วยจิตที่ผ่องใสอันนับเข้าในศีลประเภทนี้

ฆ. **สมถะ :** ศีลที่เกิดขึ้นในขณะเจริญสมถกรรมฐาน แม้เขาจะไม่ได้รับศีลโดยเฉพาะ ก็จัดว่าได้รักษาศีลโดยอ้อมแล้ว เพราะไม่คิดจะล่วงละเมิดศีลทางกายหรือวาจาด้วยอำนาจความสงบใจคือสมถะ

ง. **วิปัสสนา :** ศีลที่เกิดขึ้นในขณะเจริญวิปัสสนากรรมฐาน แม้เขาจะไม่ได้รับศีลโดยเฉพาะ ก็จัดว่าได้รักษาศีลโดยอ้อมแล้ว เพราะไม่คิดจะล่วงละเมิดศีลทางกายหรือวาจาด้วยอำนาจวิปัสสนาปัญญาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์

อนึ่ง ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาตความหมายสองอย่างนี้เท่านั้นในที่นี้

ข้อความว่า "ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาตความหมายสองอย่างนี้เท่านั้น" หมายความว่า คัมภีร์ธาตุกล่าวไว้ว่า

- สีล ธาตุ ภูวาทิคณะ มีรูปว่า สีลติ ใช้ในความหมายว่า สมาธิมฺหิ (ตั้งไว้ดี)
- สีล ธาตุ จุราทิคณะ มีรูปว่า สีเลติ, สีลยติ ใช้ในความหมายว่า อุปธารเณ (ทรงไว้มั่น)

ดังข้อความว่า

ตตฺถ อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณวิทู อนุชานนฺตีติ อิทํ "สีล สมาธิมฺหิ สีล อุปธารเณติ ทฺวิคณิกสฺส สีลธาตุสฺส อตฺเถ สนฺธาย วุตฺตํ. อิมสฺส หิ จุราทิคณํ ปตฺตสฺส อุปธารเณ "สีเลติ, สีลยตีติ รูปานิ ภวนฺติ, อุปธาเรตีติปิ เตสํ อตฺโถ. อิธ ปน ภูวาทิคณิกตฺตา สมาธานตฺเถ "สีลตีติ รูปํ ภวติ, สมาธิยตีติ ตสฺส อตฺโถ.[๘]

"ในเรื่องนั้น คำว่า อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณวิทู อนุชานนฺติ (ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาตความหมายสองอย่าง) นี้ หมายเอาความหมายของ สีล ธาตุสองคณะ คือ สีล สมาธิมฺหิ (ตั้งไว้ดี) และ สีล อุปธารเณ (ทรงไว้มั่น) กล่าวคือ เมื่อธาตุนี้เป็นจุราทิคณะ มีรูปว่า สีเลติ, สีลยติ [เป็นไป]ในการทรงไว้มั่น ความหมายของรูปเหล่านั้น คือ ย่อมทรงไว้มั่น แต่ในที่นี้มีรูปว่า สีลติ [เป็นไป]ในความหมายว่า ตั้งไว้ดี เพราะเป็นภูวาทิคณะ รูปนั้นมีความหมายว่า ย่อมตั้งไว้ดี"

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามข้อความในสัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๗-๙๓) แต่ท่านผู้แต่งวิสุทธิมรรคในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓ - ๙๗๕) ได้อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตชื่อ ปาณินียธาตุปาฐะ ตามข้อความในคัมภีร์นั้น ศีล ธาตุมีรูปเป็นภูวาทิคณะ[๙] ในความหมายว่า "ตั้งไว้ดี" ว่า ศีล สมาเธา (ศีล ธาตุในความหมายว่า ตั้งไว้ดี) และเป็นจุราทิคณะ[๑๐] ในความหมายว่า "ทรงไว้มั่น" ว่า ศีล อุปธารเณ (ศีล ธาตุในความหมายว่า ทรงไว้มั่น)

แต่อาจารย์อื่นอธิบายเนื้อความตามนัยเป็นต้น อย่างนี้ว่า สิรฏฺโฐ สีลตฺโถ, สีตลฏฺโจ สีลตฺโถ (ความหมายว่า ศีรษะ เป็นอรรถของ สีล ศัพท์, ความหมายว่า เย็น เป็นอรรถของ สีล ศัพท์) อีกด้วย

คำว่า "อาจารย์อื่น" ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ พระอุปติสสะผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรค ในคัมภีร์นั้นได้กล่าวว่า สีล ศัพท์มีความหมายว่า ศีรษะ และเย็น เป็นต้น แต่ในคัมภีร์นี้ไม่เห็นด้วย เพราะถือว่ามิได้มาจากรากศัพท์ของ สีล ธาตุ ดังข้อความว่า

---

[๘] นีติ.ธาตุ. หน้า ๒๑๘ [๙] ปาณินียธาตุปาจ ข้อ ๕๒๔ [๑๐] ปาณินียธาตุปาจ ข้อ ๓๔๖

กิมตฺถํ สีลํ. สีตลตฺถํ เสฏฺจตฺถํ สีลนตฺถํ สภาวตฺถํ สุขทุกฺขาภาวสมฺปยุตฺตตฺถํ สิรตฺถํ ปติฏฺจานตฺถํ.[๑๑]

“ถามว่า : สีล ศัพท์มีความหมายอะไร ?

ตอบว่า : สีล ศัพท์มีความหมายว่า เย็น, ประเสริฐ, ตั้งไว้ดี, มีจริงโดยปรมัตถ์, ประกอบด้วยสุขไม่มีทุกข์, ศีรษะ และเป็นที่ตั้ง[ของกุศล]”

คำว่า สิรฏฺโจ สีลตฺโถ (ความหมายว่า ศีรษะ เป็นอรรถของ สีล ศัพท์) นั้น หมายความว่า ถ้าศีรษะขาดไป ร่างกายทั้งหมดก็พินาศไปด้วย ฉันใด เมื่อศีลวิบัติแล้ว ร่างกายคือคุณธรรมทั้งหมดก็พินาศไป ฉันนั้น ตามคำอธิบายนี้คำว่า สีล มีศัพท์เดิมมาจาก สิร ศัพท์ ทีฆะสระ อิ ใน สิ เป็น อี และแปลง ร เป็น ล จึงได้รูปว่า สีล หรือมาจาก สีส แปลง ส เป็น ล จึงได้รูปว่า สีล (สภาวะเหมือนศีรษะ) = สิโร วิยาติ สีลํ หรือ สีสํ วิยาติ สีลํ.

คำว่า สีตลฏฺโจ สีลตฺโถ (ความหมายว่า เย็น เป็นอรรถของ สีล ศัพท์) นั้น หมายความว่า คำว่า สีล มาจากศัพท์เดิมว่า สีตล (เย็น) คือ ทำให้กิเลสเร่าร้อนสงบเย็น เมื่อลบ ต อักษรใน สีตล แล้วจึงได้รูปว่า สีล (สภาวะเย็น)

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

ลักษณะของศีล

[๘] บัดนี้

ถามว่า : ลักษณะ รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของศีล คืออะไร

ตอบว่า :

---

[๑๑] วิมุตฺติ. ข้อ ๗ หน้า ๒

สีลนํ **ลกฺขณํ** ตสฺส ภินฺนสฺสาปิ อเนกธา
สนิทสฺสนตฺตํ รูปสฺส ยถา ภินฺนสฺสเนกธา.

"ถึงศีลนั้นจะต่างกันหลายประเภท ก็มี**ลักษณะ**คือสีลนะ (การตั้งไว้ดี และการทรงไว้มั่น) เหมือนรูปที่ต่างกันหลายประเภทก็มีลักษณะคือภาวะที่ถูกเห็นได้"

อุปมาเหมือนรูปายตนะ (รูปคือสีต่างๆ) ถึงจะต่างกันหลายประเภทโดยจำแนกเป็นสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น ก็มีลักษณะคือภาวะที่ถูกเห็นได้ เพราะถึงรูปายตนะจะต่างกันโดยจำแนกเป็นสีเขียวเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากสภาพที่ถูกเห็นได้ ฉันใด ถึงศีลจะต่างกันหลายประเภทโดยจำแนกเป็นเจตนาศีลเป็นต้นก็มีลักษณะคือสีลนะที่กล่าวไว้ด้วยการตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดี และด้วยการทรงกุศลธรรมไว้ยิ่ง เพราะถึงศีลจะต่างกันโดยจำแนกเป็นเจตนาศีลเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากสภาพที่ตั้งไว้ดีและทรงไว้มั่น ฉันนั้น

อนึ่ง ศีลที่มีลักษณะดังกล่าวนั้น :-

ทุสฺสีลฺยวิทฺธํสนตา อนวชฺชคุโณ ตถา
กิจฺจสมฺปตฺติอตฺเถน **รโส** นาม ปวุจฺจติ.

"การขจัดความเป็นผู้ทุศีล หรือคุณคือความหาโทษมิได้ ชื่อว่า **รสะ** โดยความหมายว่า หน้าที่ และความบริบูรณ์"

ตามหลักพระอภิธรรม รูปนามทั้งหมดจำแนกตามลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

๑. ลักษณะ คือ สภาวะหรือลักษณะเฉพาะตัวที่รูปนามอื่นไม่มี เช่น การรับรู้อารมณ์เป็นลักษณะของจิต การกระทบอารมณ์เป็นลักษณะของผัสสะ เป็นต้น เหมือนความร้อนของไฟ

๒. รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ หมายถึง หน้าที่อันเกิดขึ้นด้วยสภาวธรรมนั้นเหมือนการที่ไฟทำให้สุก หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่ คือ สภาพที่ได้รับเพราะการทำให้เกิดขึ้น เหมือนแสงสว่างของไฟ

๓. ปัจจุปัฏฐาน คือ อาการปรากฏแก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ หมายถึง ความถึงพร้อมที่เกิดขึ้น หรือผล คือ สิ่งที่ถูกทำให้เกิดขึ้น เหมือนควันไฟ

๔. ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ หมายถึง ปัจจัยเฉพาะไม่ทั่วไปเพื่อทำให้เกิดขึ้น เหมือนคนก่อไฟ

ดังข้อความว่า

สามญฺญํ วา สภาโว วา ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตํ
กิจฺจํ วา ตสฺส สมฺปตฺติ รโสติ ปริทีปิโต.
ผลํ วา ปจฺจุปฏฺฐานํ อุปฏฺฐานนโยปิ วา
อาสนฺนการณํ ยํ ตุ ตํ ปทฏฺฐานสญฺญิตํ.[๑๒]

"ลักษณะ คือ สภาวธรรม (สภาวลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม[มีความไม่เที่ยงเป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่

ปัจจุปัฏฐาน คือ ผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ] หรืออาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้"

ตํตํสภาโว ลกฺขณํ กิจฺจสมฺปตฺติโย รโส
คยฺหากาโร ผลํ วาปิ ปจฺจุปฏฺฐานสญฺญิตํ.
อาสนฺนการณํ ยํ ตํ ปทฏฺฐานนฺติ ตํ มตํ
ธมฺมานํ ววตฺถานาย อลํ เอเต วิพุทฺธิโน.[๑๓]

"ลักษณะ คือ สภาวะของรูปนามนั้นๆ

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์

ปัจจุปัฏฐาน คือ อาการ[ปรากฏ]ที่ปัญญาพึงรับรู้ หรือผล

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

---

[๑๒] อภิ.วตาร คาถา ๖๓๓-๓๔

[๑๓] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๑๙

ธรรมเหล่านั้น [ลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน] ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้"

เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า :-

- ศีลนี้มีหน้าที่ขจัดความเป็นผู้ทุศีล ด้วยรสะที่มีความหมายว่า หน้าที่ และมีความบริบูรณ์ที่เป็นคุณคือความหาโทษมิได้

- ด้วยรสะที่มีความหมายว่า ความบริบูรณ์ โดยแท้จริงแล้ว ในการกล่าวถึงลักษณะเป็นต้น หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ชื่อว่า รสะ

โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานํ ตยิทํ ตสฺส วิญฺญุหิ
โอตฺตปฺปญฺจ หิรี เจว **ปทฏฺฐานนฺ**ติ วณฺณิตํ.

"ศีลนี้นั้นมีความสะอาดเป็น **อาการปรากฏ** [แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] วิญญูชนกล่าวว่า หิริและโอตัปปะเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น"

จริงอยู่ ศีลนั้นมีอาการปรากฏเป็นความสะอาดที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

กายโสเจยฺยํ วจีโสเจยฺยํ มโนโสเจยฺยํ.[๑๔]

"ความสะอาดทางกาย วาจา และใจ"

ย่อมปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ]โดยความสะอาด คือ ถึงภาวะที่ถือเอาได้ [ทางใจ]

ผู้มีปัญญากล่าวว่า หิริและโอตัปปะเป็นปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ของศีลนั้น ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อมีหิริและโอตตัปปะ ศีลจึงเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เมื่อไม่มี ศีลย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่ไม่ได้

พึงทราบลักษณะ รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐานของศีลอย่างนี้

---

[๑๔] องฺ.ติก. ๒๐/๑๒๑-๒๒/๒๖๕

อานิสงส์ของศีล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๔

[๙] ถามว่า : ศีล มีอานิสงส์อย่างไร

ตอบว่า : ศีลมีอานิสงส์คือการได้รับคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

อวิปฺปฏิสารตฺถานิ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานิ อวิปฺปฏิสารานิสํสานิ.[๑๕]

“อานนท์ ศีลที่ดีงามมีความไม่เดือดร้อนเป็นผล เป็นอานิสงส์”

นอกจากนั้นได้ตรัสอีกว่า

ปญฺจิเม คหปตโย อานิสํสา สีลวโต สีลสมฺปทาย. กตเม ปญฺจ. อิธ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน อปฺปมาทาธิกรณํ มหนฺตํ โภคกฺขนฺธํ อธิคจฺฉติ, อยํ ปจโม อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวโต สีลสมฺปนฺนสฺส กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ, อยํ ทุติโย อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน ยญฺญเทว ปริสํ อุปสงฺกมติ ยทิ ขตฺติยปริสํ ยทิ พฺราหฺมณปริสํ ยทิ คหปติปริสํ ยทิ สมณปริสํ, วิสารโท อุปสงฺกมติ อมงฺกุภูโต, อยํ ตติโย อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน อสมฺมูฬฺโห กาลํ กโรติ, อยํ จตุตฺโถ อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ, อยํ ปญฺจโม อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย.[๑๖]

“คหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ของศีลสมบัติในผู้ทรงศีลมี ๕ ประการเหล่านี้ อานิสงส์ทั้ง ๕ ประการนั้น มีอะไรบ้าง คือ

---

[๑๕] องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑/๒๕๘

[๑๖] วิ.ม. ๕/๒๘๕/๖๑, ที.ม. ๑๐/๑๕๐/๗๘, องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๑๗/๒๓๙

๑. ผู้ทรงศีลสมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ย่อมได้รับกองโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ เพราะความไม่ประมาทเป็นเหตุ

๒. เกียรติศัพท์อันงามของผู้ทรงศีลสมบูรณ์ด้วยศีลย่อมฟุ้งขจรไป

๓. ผู้ทรงศีลสมบูรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่สังคมใดๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ สังคมพราหมณ์ สังคมคหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน

๔. ผู้ทรงศีลสมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาละล่วงไป

๕. ผู้ทรงศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายแล้ว”

คำว่า ปุน จปรํ แปลตามศัพท์ว่า “ข้ออื่นยังมีอีก” แต่ผู้แปลได้ใส่เลขกำกับแล้ว จึงถือว่าเลขกำกับเป็นคำแปลของบทนี้

แม้อานิสงส์ของศีลอื่นมากมาย มีความเป็นที่รักเจริญใจเป็นต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยนัยเป็นต้นว่า

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สพฺรหฺมจารีนํ ปิโย จ อสฺสํ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จาติ, สีเลเสฺวว สฺส ปริปูรการี.[๑๗]

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุมุ่งหวังว่า ขอให้เราพึงเป็นที่รักเจริญใจ เป็นที่เคารพนับถือของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอควรบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์”

ศีลมีอานิสงส์คือคุณอันมากมายมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

อานิสงส์ของศีลอีกนัยหนึ่ง

สาสเน กุลปุตฺตานํ ปติฏฺฐา นตฺถิ ยํ วินา
อานิสํสปริจฺเฉทํ ตสฺส สีลสฺส โก วเท.

[๑๗] ม.มู. ๑๒/๖๕/๔๓

“ที่พึ่งของกุลบุตรทั้งหลายในพระศาสนา นอกจากศีลหามีไม่ ใครเล่าจะพรรณนากำหนดอานิสงส์ของศีลนั้นได้”

น คงฺคา ยมุนา จาปิ สรภู วา สรสฺวตี
นินฺนคา วาจิรวตี มหี วาปิ มหานที.

สกฺกุณนฺติ วิโสเธตุํ ตํ มลํ อิธ ปาณินํ
วิโสธยติ สตฺตานํ ยํ เว สีลชลํ มลํ.

“น้ำคือศีลย่อมล้างมลทินใดของสัตว์ทั้งหลายได้ แม่น้ำคงคา ยมุนา สรภู สรัสวดี อจิรวดี หรือแม่น้ำใหญ่ชื่อมหี หาสามารถล้างมลทินนั้นของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ไม่”

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๒) กล่าวว่า คำว่า มหานที ในบาทคาถาว่า มหี วาปิ มหานที (หรือแม่น้ำใหญ่ชื่อมหี) กล่าวไว้ประกอบกับ มหา ศัพท์เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เพราะเป็นคาถา ๘ พยางค์ ไม่ใช่เพื่อระบุว่าแม่น้ำมหีใหญ่กว่าแม่น้ำคงคา เพราะแม่น้ำคงคาเป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่สุดในแม่น้ำ ๕ สาย คือ คงคา อจิรวดี ยมุนา สรพู และมหี

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงแม่น้ำใหญ่ ๕ สายและแม่น้ำสายอื่นในประเทศอินเดียว่า

คงฺคา’จิรวตี เจว ยมุนา สรพู มหี
อิมา มหานที ปญฺจ จนฺทภาคา สรสฺสตี
เนรญฺชรา จ กาเวรี นมฺมทาที จ นินฺนคา.[๑๘]

“แม่น้ำใหญ่ ๕ สายเหล่านี้ คือ คงคา อจิรวดี ยมุนา สรพู และมหี

แม่น้ำ[สายอื่น] คือ จันทภาคา สรัสวดี เนรัญชรา กาเวรี และนัมมทา เป็นต้น”

---

[๑๘] อภิธาน. คาถา ๖๘๒-๘๓

ในต้นฉบับคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อรรถกถา และคัมภีร์ฎีกาอื่นๆ มักพบรูปว่า สรฎู แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๔) ก็กล่าวถึงรูปว่า สรฎู ไว้ โดยลง ฎู ปัจจัยท้าย สร ธาตุ ด้วยสูตรว่า ชมฺพาทโย (ชมฺพู ศัพท์เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จ) แต่ อภิธานัปปทีปิกานิสสัย (ฉบับวิสุทธาราม คำอธิบายคาถา ๖๘๒) กล่าวว่า ควรมีรูปเป็น สรพู จึงจะถูกต้อง เพราะสันสกฤตมีรูปว่า สรยู และ ย อักษรในสันสกฤตมักมีรูปเป็น ว ในภาษาบาลี เช่น

สันสกฤต	บาลี
ชลายุ	ชราพุ (แปลง ว เป็น พ)
อายุธ	อาวุธ
กสาย	กสาว
อุสฺสาย	อุสฺสาว
ปยจฺฉติ	ปวจฺฉติ

น ตํ สชลทา วาตา น จาปิ หริจนฺทนํ
เนว หารา น มณโย น จนฺทกิรณงฺกุรา.
สมยนฺตีธ สตฺตานํ ปริฬาหํ สุรกฺขิตํ
ยํ สเมติ อิทํ อริยํ สีลํ อจฺจนฺตสีตลํ.

“ศีลที่รักษาดีหมดจดเย็นสนิทนี้ ย่อมระงับความเร่าร้อน[มีราคะเป็นต้น]ของสัตว์ทั้งหลาย ลมปนฝนก็ดี จันทน์เหลืองก็ดี แก้วมุกดาก็ดี แก้วมณีก็ดี แสงจันทร์อ่อนก็ดี ไม่อาจระงับให้สงบได้”

สีลคนฺธสโม คนฺโธ กุโต นาม ภวิสฺสติ
โย สมํ อนุวาเต จ ปฏิวาเต จ วายติ.

“กลิ่นใดฟุ้งไปได้ทั้งทวนลมและตามลมเสมอกัน กลิ่นนั้นที่จะทัดเทียมด้วยกลิ่นคือศีล จักมีแต่ที่ไหน”

สคฺคาโรหณโสปานํ อญฺญํ สีลสมํ กุโต
ทฺวารํ วา ปน นิพฺพาน- นครสฺส ปเวสเน.

"บันไดขึ้นสู่สวรรค์ หรือประตูเข้าสู่นครนฤพานอื่น ที่จะเสมอด้วยศีล จักมีแต่ที่ไหน"

โสภนฺเตวํ น ราชาโน มุตฺตามณิวิภูสิตา
ยถา โสภนฺติ ยติโน สีลภูสนภูสิตา.

"พระราชาผู้ทรงประดับทัดทรงแล้วด้วยแก้วมุกดาและแก้วมณี ก็ไม่งามเหมือนภิกษุผู้ประดับด้วยเครื่องประดับแห่งศีล"

ส่วนใหญ่คำว่า ยติ (ภิกษุ, นักบวช) มักใช้เป็น อิ การันต์ มาจาก ยต ธาตุ (ปยตเน = พยายาม) + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แต่ในคาถานี้ คำว่า ยตี ใน ยติโน เป็น อี การันต์ ปุงลิงค์แจกตาม ทณฺฑี ได้รูปว่า ทณฺฑิโน มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๓๑๕) ว่า

- ยตนสีโล ยตี.
  ผู้มีความเพียรเป็นปกติ ชื่อว่า ยตี
  (ยต ธาตุ + ณี ปัจจัยในอรรถตัสสีละ)

อตฺตานุวาทาทิภยํ วิทฺธํสยติ สพฺพโส
ชเนติ กิตฺติหาสญฺจ สีลํ สีลวตํ สทา.

"ศีลของผู้มีศีลกำจัดภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น ได้โดยสิ้นเชิง และบันดาลให้เกิดเกียรติศักดิ์และความหรรษาในกาลทุกเมื่อ"

คุณานํ มูลภูตสฺส โทสานํ พลฆาติโน
อิติ สีลสฺส วิญฺเญยฺยํ อานิสํสกถามุขํ.

"พึงทราบการแสดงพอเป็นแนวทางในอานิสงส์ของศีล ที่เป็น

มูลเหตุของคุณธรรม (ฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ) และทำลายกำลังของโทษทั้งหลาย (กิเลส) ด้วยประการฉะนี้”

ประเภทของศีล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๕

[๑๐] ลำดับนี้ วิสัชนาของปัญหาที่กล่าวว่า ศีล มีกี่อย่าง มีดังต่อไปนี้ :-

ศีล ๑ อย่าง

ศีลทั้งหมดนี้ มี ๑ อย่าง โดยลักษณะของตนคือสีลนะ (การตั้งไว้ดีหรือการทรงไว้มั่น) เป็นลำดับแรก

ศีล ๒ อย่าง

ศีล ๒ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

๑.๑ จาริตตศีล (ศีลที่เป็นข้อประพฤติ)

๑.๒ วาริตตศีล (ศีลที่เป็นข้อห้าม)

หมวดที่ ๒ คือ

๒.๑ อาภิสมาจาริกศีล (ศีลที่ประกอบในข้อประพฤติอันยิ่ง, ศีลที่มีประโยชน์คือข้อประพฤติอันยิ่ง)

๒.๒ อาทิพรหมจริยกศีล (ศีลที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์)

หมวดที่ ๓ คือ

๓.๑ วิรติศีล (ศีลที่งดเว้น)

๓.๒ อวิรติศีล (ศีลที่ไม่งดเว้น)

หมวดที่ ๔ คือ

๔.๑ นิสสิตศีล (ศีลที่อาศัย)

๔.๒ อนิสสิตศีล (ศีลที่ไม่อาศัย)

หมวดที่ ๕ คือ

๕.๑ กาลปริยันตศีล (ศีลที่มีกาลเป็นขอบเขต)

๕.๒ อาปาณโกฏิกศีล (ศีลที่ประพฤติตลอดชีพ)

หมวดที่ ๖ คือ

๖.๑ สปริยันตศีล(ศีลที่มีที่สุด)

๖.๒ อปริยันตศีล (ศีลที่ไม่มีที่สุด)

หมวดที่ ๗ คือ

๗.๑ โลกิยศีล (ศีลฝ่ายโลกิยะ)

๗.๒ โลกุตตรศีล (ศีลฝ่ายโลกุตตระ)

คำว่า อาภิสมาจาริก มีความหมาย ๒ ประการ พบในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรค (หน้า ๓๗) ว่า

๑. ศีลที่ประกอบในข้อประพฤติอันยิ่ง

- อธิโก สมาจาโร อภิสมาจาโร. อภิสมาจาเร นิยุตฺตํ อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

๒. ศีลที่มีประโยชน์คือข้อประพฤติอันยิ่ง

- อภิสมาจาโร ปโยชนํ เอตสฺสาติ อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ปโยชน ตัทธิต)

ศีล ๓ อย่าง

ศีล ๓ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

๑.๑ หีนศีล (ศีลทราม)

๑.๒ มัชฌิมศีล (ศีลปานกลาง)

๑.๓ ปณีตศีล (ศีลประณีต)

หมวดที่ ๒ คือ

๒.๑ อัตตาธิปไตยศีล (ศีลที่มีตนเป็นใหญ่)

๒.๒ โลกาธิปไตยศีล (ศีลที่มีโลกเป็นใหญ่)

๒.๓ ธัมมาธิปไตยศีล (ศีลที่มีธรรมเป็นใหญ่)

หมวดที่ ๓ คือ

๓.๑ ปรามัฏฐศีล (ศีลที่ถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำ)

๓.๒ อปรามัฏฐศีล (ศีลที่ไม่ถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำ)

๓.๓ ปฏิปัสสัทธิศีล (ศีลที่ระงับกิเลส)

หมวดที่ ๔ คือ

๔.๑ วิสุทธิศีล (ศีลที่หมดจด)

๔.๒ อวิสุทธิศีล (ศีลที่ไม่หมดจด)

๔.๓ เวมติกศีล (ศีลที่มีความเคลือบแคลง)

หมวดที่ ๕ คือ

๕.๑ เสกขศีล (ศีลของพระเสกขะ)

๕.๒ อเสกขศีล (ศีลของพระอเสกขะ)

๕.๓ เนวเสกขนาเสกขศีล (ศีลที่ไม่ใช่ของพระเสกขะและพระอเสกขะ, ศีลของปุถุชน)

ศีล ๔ อย่าง

ศีล ๔ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

๑.๑ หานภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายเสื่อม)

๑.๒ ฐิติภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายตั้งอยู่)

๑.๓ วิเสสภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายพิเศษ)

๑.๔ นิพเพธภาคิยศีล (ศีลที่มีในฝ่ายแทงตลอด)

หมวดที่ ๒ คือ

๒.๑ ภิกขุศีล (ศีลของภิกษุ)

๒.๒ ภิกขุนีศีล (ศีลของภิกษุณี)

๒.๓ อนุปสัมปันนศีล (ศีลของอนุปสัมบัน)

๒.๔ คหัฏฐศีล (ศีลของคฤหัสถ์)

หมวดที่ ๓ คือ

๓.๑ ปกติศีล (ศีลโดยปกติ)

๓.๒ อาจารศีล (ศีลโดยความประพฤติ)

๓.๓ ธัมมตาศีล (ศีลโดยธรรมชาติ)

๓.๔ ปุพพเหตุกศีล (ศีลที่มีเหตุในชาติก่อน)

หมวดที่ ๔ คือ

๔.๑ ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมปาติโมกข์)

๔.๒ อินทรียสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมอินทรีย์)

๔.๓ อาชีวปาริสุทธิศีล (ศีลคือความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพ)

๔.๔ ปัจจยสันนิสสิตศีล (ศีลที่อาศัยปัจจัย ๔)

ศีล ๕ อย่าง

ศีล ๕ อย่างจำแนกเป็น :-

หมวดที่ ๑ คือ

ปริยันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันมีที่สุด) เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปญฺจ สีลานิ ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ, อปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ, ปริปุณฺณปาริสุทฺธิสีลํ, อปรามฏฺฐปาริสุทฺธิสีลํ, ปฏิปฺปสฺสทฺธิปาริสุทฺธิสีลํ.[๑๙]

"ศีล ๕ อย่าง คือ

๑. ปริยันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันมีที่สุด)

๒. อปริยันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันไม่มีที่สุด)

๓. ปริปุณณปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันบริบูรณ์)

๔. อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ไม่ถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำ)

๕. ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ระงับกิเลส)"

หมวดที่ ๒ คือ

๒.๑ ปหานศีล (ศีลคือการขจัด)

๒.๒ เวรมณีศีล (ศีลคือการงดเว้น)

๒.๓ เจตนาศีล (ศีลคือการจงใจ)

๒.๔ สังวรศีล (ศีลคือการปิดกั้น)

๒.๕ อวีติกกมศีล (ศีลคือการไม่ล่วงละเมิด)

คำอธิบายศีล ๑ อย่าง

[๑๑] ในบรรดาศีลเหล่านั้น พึงทราบความหมายในฝ่ายที่มีอย่างเดียวตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๑

ในฝ่ายที่มี ๒ อย่าง :-

---

[๑๙] ขุ.ป. ๓๑/๓๗/๔๓

จาริตตศีล คือ การประพฤติสิกขาบท (ศีล) ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติว่า อิทํ กตฺตพฺพํ (ข้อปฏิบัตินี้ควรทำ)

วาริตตศีล คือ การไม่ฝ่าฝืนสิกขาบทที่ทรงห้ามว่า อิทํ น กตฺตพฺพํ (ทุจริตนี้ไม่ควรทำ)

รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของบททั้งสองนั้น มีดังนี้

คำว่า จาริตตะ คือ ศีลอันเป็นที่ประพฤติ[ของภิกษุ] คือ ดำเนินไปต่อเนื่องด้วยการบำเพ็ญให้บริบูรณ์

คำว่า วาริตตะ คือ ศีลที่ทำให้รักษาข้อห้าม

ข้อความว่า "ด้วยการบำเพ็ญให้บริบูรณ์" หมายความว่า ภิกษุเพียงประพฤติวาริตตศีล ถือว่าศีลยังไม่บริบูรณ์ แต่จำต้องประพฤติจาริตตศีลอีกด้วย ศีลจึงจะบริบูรณ์ ดังนั้น ภิกษุผู้ต้องการประพฤติศีลให้บริบูรณ์จึงจำต้องประพฤติจาริตตศีลอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ด้วยเหตุนี้จึงชื่อว่า จาริตตศีล เพราะเป็นที่ประพฤติต่อเนื่องไม่ขาดช่วงของภิกษุ

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า จาริตฺต และ วาริตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จรนฺติ ตสฺมินฺติ จาริตฺตํ.

  ศีลอันเป็นที่ประพฤติ[ของภิกษุ] ชื่อว่า จาริตตะ

(จร ธาตุ <จรเณ = ประพฤติ> + ณิตฺต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- วาริตํ ตายนฺติ รกฺขนฺติ เตนาติ วาริตฺตํ.

  ศีลที่ทำให้รักษาข้อห้าม ชื่อว่า วาริตตะ

(วาริต บทหน้า + ตา ธาตุ <รกฺขเน = รักษา> + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ในศีล ๒ อย่างนั้น :-

จาริตตศีล สำเร็จด้วย ศรัทธาและวิริยะ

วาริตตศีล สำเร็จด้วย ศรัทธา

ความเชื่อมั่นว่า "การประพฤติศีลมีประโยชน์" และ "ความเพียรที่ประพฤติโดย

ไม่เกียจคร้าน” รวมทั้งสองอย่างนี้ [คือ ศรัทธาและวิริยะ] จึงทำให้ภิกษุประพฤติจาริตตศีลได้

ความเชื่อมั่นว่า “การไม่ประพฤติศีลมีโทษ การประพฤติศีลมีประโยชน์” ต้องมีกำลังพอสมควร จึงทำให้ภิกษุประพฤติวาริตตศีลได้

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นจาริตตศีลและวาริตตศีล

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๒ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อภิสมาจาระ แปลว่า ความประพฤติอันสูงส่ง (ศีลของภิกษุ)

คำว่า **อาภิสมาจาริกะ** คือ **ศีลที่เป็นความประพฤติอันสูงส่งนั่นและ**

อีกอย่างหนึ่ง อาภิสมาจาริกะ คือ ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภความประพฤติอันสูงส่ง (มรรคศีลและผลศีล คือ ศีลที่เกิดร่วมกับมรรคจิตและผลจิต)

คำนี้เป็นชื่อของศีล[ของภิกษุและภิกษุณี] ที่นอกเหนือไปจากอาชีวัฏฐมกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘)

ตามความหมายแรก อาภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่เป็นความประพฤติอันสูงส่งอันได้แก่ ศีลของภิกษุที่สูงกว่าอาชีวัฏฐมกศีลที่เป็นศีลของคฤหัสถ์ คือ ศีลของภิกษุ

ตามความหมายหลัง อาภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภความประพฤติอันสูงส่งอันได้แก่ มรรคศีลและผลศีล คือ ศีลที่เกิดร่วมกับมรรคจิตและผลจิต

คำว่า อาภิสมาจาริก มีความหมาย ๒ ประการตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ

๑. ศีลที่เป็นความประพฤติอันสูงส่ง

- อภิสมาจาโร เอว อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

๒. ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภความประพฤติอันสูงส่ง

- อภิสมาจารํ อารพฺภ ปญฺญตฺตํ อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อารพฺภ ปญฺญตฺตํ ตัทธิต)

อาชีวัฏฐมกศีล คือ ศีลที่มีการเลี้ยงชีพเป็นที่ ๘ หมายถึง ศีลที่มีจำนวน ๘ ข้อ เพิ่มการเลี้ยงชีพเป็นข้อสุดท้าย ได้แก่ กายสุจริต ๓ (รวมการเว้นจากการดื่มสุราเข้าในข้อ ๓) วจีสุจริต ๔ และสัมมาอาชีพ (การเลี้ยงชีพชอบ)

ดังข้อความว่า

จตุพฺพิธํ ปน วจีทุจฺจริตํ ติวิธญฺจ กายทุจฺจริตํ ปหาย อุภยํ สุจริตํ ปูเรนฺตสฺเสว ยสฺมา อาชีวฏฺฐมกํ สีลํ ปูเรติ, น อิตรสฺส, ตสฺมา ตทุภยานนฺตรํ สมฺมาอาชีโว วุตฺโต.[๒๐]

"อนึ่ง อาชีวัฏฐมกศีลย่อมบริบูรณ์แก่บุคคลผู้ละวจีทุจริต ๔ กายทุจริต ๓ แล้ว บำเพ็ญสุจริตทั้งสองอย่างเท่านั้น หาบริบูรณ์แก่บุคคลอื่นไม่ ฉะนั้น จึงตรัสสัมมาอาชีวะในลำดับต่อจากสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะทั้งสองนั้น"

สุปริสุทฺธานิ ตีณิ กายกมฺมานิ, จตฺตาริ วจีกมฺมานิ, สุปริสุทฺโธ อาชีโวติ อิทํ อาชีวฏฺฐมกํ.[๒๑]

"ศีลอย่างนี้ คือ กายกรรมอันหมดจดดี ๓ วจีกรรมอันหมดจดดี ๔ และการเลี้ยงชีพอันหมดจดดี ชื่อว่า อาชีวัฏฐมกศีล"

คำว่า อาทิพรหมจริยกะ คือ ศีลที่ควรเจริญเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ คือ มรรค

คำนี้เป็นชื่อของอาชีวัฏฐมกศีล เพราะศีลนั้นเป็นเบื้องต้นของมรรค เนื่องจากเป็นศีลที่ต้องชำระให้บริสุทธิ์ในกาลเบื้องต้น[ก่อนเจริญวิปัสสนา] ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปุพฺเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหติ.[๒๒]

---

[๒๐] ที.สี.อ. ๑/๓๗๕/๒๘๓ [๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑/๓๙ [๒๒] ม.อุ. ๑๔/๔๓๑/๓๗๑

“อนึ่ง กายกรรม วจีกรรม และการเลี้ยงชีพของภิกษุนั้น [ผู้บริบูรณ์ด้วยสมาธิ ปัญญา และองค์มรรค ๕ ในขณะเจริญวิปัสสนา] หมดจดดีแล้วในเบื้องต้น”

อาทิพรหมจริยกศีล คือ อาชีวัฏฐมกศีลที่ฆราวาสควรปฏิบัติก่อนจะเจริญวิปัสสนา เพราะผู้ที่รักษาศีลดังกล่าวย่อมไม่เกิดวิปฏิสารคือความเดือดร้อนใจ จึงเกิดปราโมทย์คือปีติอย่างอ่อน ปีติอย่างแก่กล้า ปัสสัทธิ สมาธิ และยถาภูตญาณ เป็นต้น ได้ตามลำดับจนกระทั่งบรรลุถึงพรหมจรรย์คือมรรค อันเป็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติธรรม

อีกอย่างหนึ่ง อาภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่ตรัสว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย (สังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเป็นต้น)

อาทิพรหมจริยกศีล คือ สิกขาบทที่เหลือ (ปาราชิก ๔ ข้อ)

พระพุทธองค์ตรัสกับท่านพระอานนท์ในเวลาใกล้ปรินิพพานว่า

อากงฺขมาโน อานนฺท สํโฆ มมจฺจเยน ขุทฺทานุขุทฺทกานิ สิกฺขาปทานิ สมูหเนยฺย.[๒๓]

“อานนท์ เมื่อเราล่วงไป สงฆ์หวังอยู่ก็พึงถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้”

แต่ท่านพระอานนท์มิได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่าสิกขาบทเล็กน้อยคืออะไร ดังนั้น ท่านพระกัสสปเถระจึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาว่า สงฆ์ไม่ควรบัญญัติสิ่งที่ไม่ได้ทรงบัญญัติ ไม่ควรถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้ ควรสมาทานประพฤติตามสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้วเท่านั้น

ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต สิกขาสูตร พระพุทธองค์ตรัสว่า พระโสดาบันและพระสกทาคามีผู้บำเพ็ญศีลบริบูรณ์ พระอนาคามีผู้บำเพ็ญศีลและสมาธิบริบูรณ์ และพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญาบริบูรณ์ อาจต้องอาบัติเล็กน้อยและออกจาก

---

[๒๓] วิ.จู. ๗/๔๔๑/๒๘๑-๘๒

อาบัติได้ แต่เป็นผู้มีศีลมั่นคงในสิกขาบทที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ซึ่งก็คือมหาศีล ๔ อันได้แก่ ปาราชิก ๔ ข้อ

ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๑๖) กล่าวว่า

- สังฆาทิเสส ชื่อว่า ขุททกะ (สิกขาบทเล็ก)
  ถุลลัจจัย ชื่อว่า อนุขุททกะ (สิกขาบทน้อย)
- ถุลลัจจัย ชื่อว่า ขุททกะ (สิกขาบทเล็ก)
  ปาจิตตีย์ ชื่อว่า อนุขุททกะ (สิกขาบทน้อย)
- ปาจิตตีย์ ชื่อว่า ขุททกะ (สิกขาบทเล็ก)
  ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต ชื่อว่า อนุขุททกะ (สิกขาบทน้อย)

แต่ภิกษุผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า สิกขาบทที่เหลือทั้งหมดยกเว้นปาราชิก ๔ ข้อ ชื่อว่า ขุททานุขุททกะ (สิกขาบทเล็กน้อย)

ความหมายของสิกขาบทที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ กล่าวตามสิกขาสูตรของอังคุตตรนิกายและอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย เพราะแยกคำว่า ขุทฺท (เล็ก) และ อนุขุทฺทก (น้อย) ออกเป็น ๒ อย่าง แม้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาก็กล่าวว่า ทุกกฏ ชื่อว่า สิกขาบทเล็ก ทุพภาสิต ชื่อว่า สิกขาบทน้อย อีกทั้งเป็นการกล่าวถึงส่วนสุดท้ายของสิกขาบททั้งหมด แต่ยังหมายรวมถึงสิกขาบทที่อยู่ก่อนหน้านี้อีกด้วย ดังข้อความว่า

ทุกฺกฏํ มหาราช ขุทฺทกสิกฺขาปทํ, ทุพฺภาสิตํ อนุขุทฺทกสิกฺขาปทํ. อิมานิ เทฺว ขุทฺทานุขุทฺทกานิ สิกฺขาปทานิ.[๒๔]

“มหาบพิตร ทุกกฏ ชื่อว่า สิกขาบทเล็ก ทุพภาสิต ชื่อว่า สิกขาบทน้อย สิกขาบททั้งสองอย่างนี้เป็นสิกขาบทเล็กน้อย”

ยํ ปน นาคเสนตฺเถเรน มิลินฺทรญฺญา ปุฏฺเฐน วุตฺตํ “ทุกฺกฏํ มหาราช ขุทฺทกสิกฺขาปทํ ทุพฺภาสิตํ อนุขุทฺทกนฺติ. ตตฺถ อนฺติมโกฏฺฐาสเมว คเหตฺวา วุตฺตํ. ตํ วาทปโถปจฺเฉทนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๕]

---

[๒๔] มิลินฺท. หน้า ๑๕๖

[๒๕] กงฺขา.อภินวฏีกา หน้า ๔๓๘

"อนึ่ง คำที่พระนาคเสนเถระที่พระเจ้ามิลินท์ถามแล้วได้ตอบว่า 'มหาบพิตร ทุกกฏ ชื่อว่า สิกขาบทเล็ก ทุพภาสิต ชื่อว่า สิกขาบทน้อย' คำนั้นกล่าวไว้โดยถือเอาส่วนที่สุดในสิกขาบทเหล่านั้น พึงทราบว่าคำนี้กล่าวไว้เพื่อตัดทางแห่งถ้อยคำ[ที่จะถามต่อไป]"

ในคัมภีร์จูฬวรรค ขุททานุขุททกสิกขาปทกถา[๒๖] กล่าวว่า พระเถระบางรูปมีความเห็นในเรื่องนี้หลายประการ คือ

- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
  ปาราชิก ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิกและสังฆาทิเสส ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
  ปาราชิกและสังฆาทิเสส ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
  ปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส อนิยต และนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
  ปาราชิก สังฆาทิเสส อนิยต และนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส อนิยต นิสสัคคิยปาจิตตีย์ และปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
  ปาราชิก สังฆาทิเสส อนิยต นิสสัคคิยปาจิตตีย์ และปาจิตตีย์ ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่
- สิกขาบทอื่นจากปาราชิก สังฆาทิเสส อนิยต นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ปาจิตตีย์ และปาฏิเทสนีย์ ชื่อว่า สิกขาบทเล็กน้อย
  ปาราชิก สังฆาทิเสส อนิยต นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ปาจิตตีย์ และปาฏิเทสนีย์ ชื่อว่า สิกขาบทใหญ่

นอกจากนั้น อาทิพรหมจริยกศีล มิใช่เพียงหมายถึงปาราชิก ๔ ข้อเท่านั้น แต่

---

[๒๖] วิ.จู. ๗/๔๔๑/๒๘๑-๘๒

ยังหมายรวมถึงสังฆาทิเสส ถุลลัจจัย และปาจิตตีย์ เป็นต้นที่เป็นโลกวัชชะอีกด้วย เพราะพระอรหันต์ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว ดังข้อความว่า

ตานิ อาปชฺชติปิ วุฏฺฐาติปีติ เอตฺถ ปน ขีณาสโว ตาว โลกวชฺชํ นาปชฺชติ, ปณฺณตฺติวชฺชเมว อาปชฺชติ. อาปชฺชนฺโต จ กาเยนปิ วาจายปิ จิตฺเตนปิ อาปชฺชติ. กาเยน อาปชฺชนฺโต กุฏิการสหเสยฺยาทีนิ อาปชฺชติ, วาจาย อาปชฺชนฺโต สญฺจริตฺตปทโสธมฺมาทีนิ, จิตฺเตน อาปชฺชนฺโต รูปิยปฏิคฺคหณํ อาปชฺชติ.[๒๗]

“ในคำว่า ตานิ อาปชฺชติปิ วุฏฺฐาติปิ (ล่วงละเมิดสิกขาบทบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง) นี้ หมายความว่า พระขีณาสพไม่ต้องอาบัติที่เป็นโลกวัชชะ (มีโทษตามชาวโลกตำหนิ) แต่ต้องอาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะ (มีโทษตามบัญญัติ) เท่านั้น และเมื่อต้องก็ต้องทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง คือ

- เมื่อต้องทางกาย ก็ต้องกุฏิการสิกขาบทและสหเสยยสิกขาบทเป็นต้น
- เมื่อต้องทางวาจา ก็ต้องสัญจริตตสิกขาบทและปทโสธัมมสิกขาบทเป็นต้น
- เมื่อต้องทางใจ ก็ต้องเพราะการรับรูปิยะ”

อีกอย่างหนึ่ง **อาภิสมาจาริกศีล** คือ ศีลที่นับเข้าในอุภโตวิภังค์

อาทิพรหมจริยกศีล คือ ศีลที่นับเข้าในขันธกวัตร

คำว่า อุภโตวิภังค์ คือ คำอธิบายภิกขุปาติโมกข์และภิกขุนีปาติโมกข์ทั้งสองฝ่าย ซึ่งจำแนกเป็น :-

๑. ภิกขุวิภังค์ คำอธิบายภิกขุปาติโมกข์ มีสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ (นับรวมอธิกรณสมถะ ๗ ข้อ)

๒. ภิกขุนีวิภังค์ คำอธิบายภิกขุนีปาติโมกข์ มีสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ (นับรวมอธิกรณสมถะ ๗ ข้อ)

คำว่า ขันธกวัตร คือ ข้อปฏิบัติมีอุปัชฌายวัตร (วัตรที่อุปัชฌาย์ควรปฏิบัติแก่

---

[๒๗] องฺ.ติก.อ. ๒/๘๗/๒๔๑

ศิษย์) สัทธิวิหาริกวัตร (วัตรที่ศิษย์ควรปฏิบัติแก่อุปัชฌาย์) เป็นต้น ที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก มหาวรรค และจูฬวรรค

อาทิพรหมจริยกศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยความสมบูรณ์แห่งอาภิสมาจาริกศีลนั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ อาภิสมาจาริกํ ธมฺมํ อปริปูเรตฺวา อาทิพฺรหฺมจริยกํ ธมฺมํ ปริปูเรสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.[๒๘]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นไม่ทำอาภิสมาจาริกศีลให้บริบูรณ์แล้ว จักทำอาทิพรหมจริยกศีลให้บริบูรณ์ ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้"

ข้อความว่า "อาทิพรหมจริยกศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยความสมบูรณ์แห่งอาภิสมาจาริกศีลนั้น" หมายความว่า เมื่อภิกษุรักษาอาภิสมาจาริกศีล คือ สังฆาทิเสสเป็นต้นได้ด้วยการหลีกเลี่ยงจากโทษเล็กน้อย เธอย่อมไม่ล่วงละเมิดอาทิพรหมจริยกศีล คือ ปาราชิก ๔ ข้อ ที่มีโทษมากอย่างแน่นอน

อนึ่ง ธมฺม ศัพท์ในคำว่า อาภิสมาจาริกํ ธมฺมํ และ อาทิพฺรหฺมจริยกํ ธมฺมํ มีความหมายว่า ศีล ดังข้อความว่า

ตตฺถ ธมฺมนฺติ สีลํ. ตํ หิ อุปริคุณวิเสสานํ ธารณฏฺเฐน ธมฺโมติ วุจฺจติ.[๒๙]

"ในพากย์นั้น คำว่า ธมฺมํ แปลว่า ศีล เพราะศีลนั้นชื่อว่า ธมฺม โดยความหมายว่า ทรงคุณวิเศษชั้นสูงไว้"

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นอาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล

สรุปความว่า อาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีลมีความหมาย ๓ ประการ ดังนี้

---

[๒๘] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๑/๑๓

[๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑/๔๐

๑. **อาภิสมาจาริกศีล** คือ ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภความประพฤติอันสูงส่ง (มรรคศีลและผลศีล)

อาทิพรหมจริยกศีล คือ ศีลที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ (มรรค)

๒. **อาภิสมาจาริกศีล** คือ ศีลที่ตรัสว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย (สังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเป็นต้น)

อาทิพรหมจริยกศีล คือ สิกขาบทที่เหลือ (ปาราชิก ๔ ข้อ)

๓. **อาภิสมาจาริกศีล** คือ ศีลที่นับเข้าในอุภโตวิภังค์

อาทิพรหมจริยกศีล คือ ศีลที่นับเข้าในขันธกวัตร

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๓

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๓ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

วิรติศีล (ศีลที่เป็นการงดเว้น) คือ การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น

อวิรติศีล (ศีลที่ไม่ใช่การงดเว้น) คือ ศีลที่เหลือมีเจตนาเป็นต้น

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นวิรติศีลและอวิรติศีล

ในศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ ที่จะกล่าวถึงต่อไป การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า วิรติศีล และ ชื่อว่า อวิรติศีล คือ ศีลที่เหลือ ดังนี้

การขจัดปาณาติบาต (ปหานะ)

การจงใจ [เจตนาที่ตรงกันข้ามกับปาณาติบาต] (เจตนา)

การปิดกั้นปาณาติบาต (สังวร) และการไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต (อวีติกกมะ)

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๔

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๔ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

คำว่า นิสฺสโย (ที่อาศัย) คือ ที่อาศัย ๒ อย่าง ได้แก่

ที่อาศัยคือตัณหา และ ที่อาศัยคือทิฏฐิ

ในเรื่องนั้น **ตัณหานิสสิตศีล** (ศีลอาศัยตัณหา) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติโดยปรารถนาภพสมบัติอย่างนี้ว่า เราจักเป็นเทวดาหรือเป็นเทวดาตนหนึ่งด้วยศีลนี้

ทิฏฐินิสสิตศีล (ศีลอาศัยทิฏฐิ) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยทิฏฐิล้วนๆ อย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยศีลนี้

คำว่า เทวดา คือ เทพผู้ปรากฏว่าเป็นจอมเทพของสวรรค์ชั้นนั้นๆ เช่น ท้าวจาตุมหาราช ท้าวสักกะ หรือท้าวสุยามะเป็นต้น ส่วนคำว่า เทวดาตนหนึ่ง คือ เทพทั่วไปผู้ไม่ปรากฏเช่นนั้น

อนิสสิตศีล (ศีลไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ) คือ โลกุตตรศีลและโลกิยศีลที่เป็นเหตุเกิดของโลกุตตรศีลนั้น

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นนิสสิตศีลและอนิสสิตศีล

ศีลของผู้ประกอบด้วยตัณหาที่เพลิดเพลินในภพ ต้องการจะไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ ชื่อว่า ตัณหานิสสิตศีล คือ ศีลอาศัยตัณหา

ศีลของผู้ที่ยึดมั่นว่า เขาสามารถพ้นไปจากสังสารวัฏ บรรลุถึงพระนิพพาน ด้วยศีลเท่านั้น โดยไม่ต้องเจริญสมาธิและปัญญา ชื่อว่า ทิฏฐินิสสิตศีล คือ ศีลอาศัยทิฏฐิ

ศีลของผู้รักษาโลกิยศีลแล้วเจริญสมาธิและปัญญาจนกระทั่งบรรลุมรรคผลที่เป็นโลกุตตรศีล ชื่อว่า อนิสสิตศีล คือ ศีลไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ

ในหมวดนี้มีเพียงคำว่า นิสฺสิตสีล (ศีลอาศัย) และ อนิสฺสิตสีล (ศีลไม่อาศัย) ไม่มีคำว่า นิสฺสย (ที่อาศัย) แต่เมื่อกล่าวว่า อาศัย ก็มีข้อความเนื่องด้วยที่อาศัย ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงที่อาศัยของศีล (นิสฺสย) ว่าเป็นตัณหาและทิฏฐิ

คำว่า สมฺภาร ในวลีว่า โลกิยญฺจ ตสฺเสว สมฺภารภูตํ (และโลกิยศีลที่เป็นเหตุเกิดของโลกุตตรศีลนั้น) มีความหมายว่า การณ (เหตุ) ดังข้อความว่า

ตสฺเสวาติ โลกุตฺตรสฺเสว สมฺภารภูตํ การณภูตํ, วิวฏฺฏูปนิสฺสยนฺติ อตฺโถ.[๓๐]

"คำว่า ตสฺเสว (ของโลกุตตรศีลนั้น) หมายความว่า อันเป็นเหตุเกิดของโลกุตตร-ศีล คือ เป็นที่อาศัยอันมีกำลังแก่วิวัฏฏ์"

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๕

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๕ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กาลปริยันตศีล (ศีลที่มีกาลเป็นขอบเขต) คือ ศีลที่บุคคลสมาทานโดยกำหนดเวลา [เช่น ตลอดคืนหนึ่ง หรือตลอดวันหนึ่ง]

อาปาณโกฏิกศีล คือ ศีลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิตแล้วประพฤติได้เหมือนอย่างนั้น

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล

ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวถึงกาลปริยันตศีลว่า

กตโม กาลปริยนฺโต. อุปาสโกปาสิกา ทานํ ททมานา ปริเวสนปริยนฺตํ สีลํ สมาทิยนฺติ, วิหารคตา วิหารปริยนฺตํ สีลํ สมาทิยนฺติ, เอกํ วา เทฺว วา ตโย วา ภิยฺโย วา รตฺตินฺทิวานิ ปริจฺเฉทํ กตฺวา สีลํ สมาทิยนฺติ. อยํ กาลปริยนฺโต.[๓๑]

"กาลปริยันตศีล คืออะไร ? อุบาสกและอุบาสิกาให้ทานอยู่ ย่อมสมาทานศีลที่มีการเลี้ยงอาหารเป็นขอบเขต เมื่ออยู่ในวัด ย่อมสมาทานศีลที่มีวัดเป็นขอบเขต หรือสมาทานศีลกำหนดขอบเขตตลอดวันคืนหนึ่งวันบ้าง สองวันบ้าง สามวันบ้าง ศีลนี้ชื่อว่ากาลปริยันตศีล"

---

[๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑/๔๐

[๓๑] ขุ.ป.อ. ๑/๓๗/๒๑๘

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง : หมวดที่ ๖

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๖ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

สปริยันตศีล (ศีลมีที่สุด) คือ ศีลปรากฏที่สุดโดยเนื่องด้วยลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิต [คือ การก่อให้เกิดลาภยศที่ยังไม่เกิดขึ้น การรักษาและทำให้ลาภยศที่เกิดขึ้นแล้วเพิ่มพูนขึ้น และการคุ้มครองญาติ อวัยวะ และชีวิตของตน]

อปริยันตศีล (ศีลไม่มีที่สุด) คือ ศีลที่ตรงกันข้าม

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กตมํ ตํ สีลํ สปริยนฺตํ. อตฺถิ สีลํ ลาภปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ ยสปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ ญาติปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ องฺคปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ ชีวิตปริยนฺตํ. กตมํ ตํ สีลํ ลาภ-ปริยนฺตํ. อิเธกจฺโจ ลาภเหตุ ลาภปจฺจยา ลาภการณา ยถาสมาทินฺนํ สิกฺขาปทํ วีติกฺกมติ, อิทํ ตํ สีลํ ลาภปริยนฺตํ.[๓๒]

"ศีลมีที่สุดนั้นเป็นอย่างไร ? คือ ศีลมีลาภเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมียศเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีญาติเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดมีอยู่

ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้นเป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นตัวการ นี้ ชื่อว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น"

แม้ศีลนอกจากนี้ (ศีลมียศเป็นที่สุดเป็นต้น) ก็ควรเข้าใจโดยพิสดารตามนัยนี้นั่นเทียว

แม้ในวิสัชนาของอปริยันตศีลก็กล่าวว่า

กตมํ ตํ สีลํ น ลาภปริยนฺตํ. อิเธกจฺโจ ลาภเหตุ ลาภปจฺจยา ลาภการณา ยถาสมาทินฺนํ สิกฺขาปทํ วีติกฺกมาย จิตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทติ, กึ โส วีติกฺกมิสฺสติ, อิทํ ตํ สีลํ น ลาภปริยนฺตํ.[๓๒]

---

[๓๒] ขุ.ป. ๓๑/๓๘/๔๔

"ศีลที่มิใช่มีลาภเป็นที่สุดนั้นเป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ก่อให้เกิดจิตคิดล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นตัวการ ไฉนเขาจักล่วงละเมิด[ทางกายและวาจา] นี้ชื่อว่า ศีลมิใช่มีลาภเป็นที่สุดนั้น"

แม้ศีลนอกจากนี้ [ศีลไม่มียศเป็นที่สุดเป็นต้น] ก็ควรเข้าใจโดยพิสดารตามนัยนี้นั่นเทียว

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นสปริยันตศีลและอปริยันตศีล

คำอธิบายศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗ มีคำอธิบายดังนี้

โลกิยศีล คือ ศีลทั้งหมดที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นำภพชั้นวิเศษมาให้ และเป็นเหตุของการออกจากภพ ดังพระพุทธดำรัสว่า

วินโย สํวรตฺถาย, สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถาย, อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชตฺถาย, ปาโมชฺชํ ปีตตฺถาย, ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย, ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย, สุขํ สมาธตฺถาย, สมาธิ ยถาภูตญาณทสฺสนตฺถาย, ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทตฺถาย, นิพฺพิทา วิราคตฺถาย, วิราโค วิมุตฺตตฺถาย, วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณทสฺสนตฺถาย, วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปริ-นิพฺพานตฺถาย, เอตทตฺถา กถา, เอตทตฺถา มนฺตนา, เอตทตฺถา อุปนิสา, เอตทตฺถํ โสตาวธานํ, ยทิทํ อนุปาทาจิตฺตสฺส วิโมกฺโข.[๓๓]

"๑. วินัยเพื่อประโยชน์แก่การสังวร (กายและวาจา)

๒. การสังวรเพื่อประโยชน์แก่การไม่เดือดร้อนใจ

๓. การไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ (ปีติอย่างอ่อน)

๔. ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ปีติ (ปีติอย่างแก่กล้า)

๕. ปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ (ความสงบกายและใจ)

---

[๓๓] วิ.ป. ๘/๓๖๖/๓๔๔-๔๕

๖. ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข

๗. ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ

๘. สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นรูปนามและเหตุปัจจัยตามความเป็นจริง)

๙. ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย, นิพพิทาญาณ)

๑๐. นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ (มรรคอันปราศจากกิเลส)

๑๑. วิราคะเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ (อรหัตตผลอันหลุดพ้นจากกิเลส)

๑๒. วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็นวิมุตติ, ปัจจเวกขณญาณ)

๑๓. วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน (การดับทุกข์โดยไม่ยึดมั่น, การปรินิพพาน)

ความหลุดพ้นแห่งจิต (วิโมกข์) เพราะไม่ยึดมั่นมีอยู่ การพูด การปรึกษา เหตุต่อๆ มา[มีการรักษาวินัยเป็นต้น] และการเงี่ยโสตลงสดับ[วินัย] มีประโยชน์เพื่อความหลุดพ้นนั้น”

โลกุตตรศีล คือ ศีลที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นำการออกจากภพมาให้และเป็นอารมณ์ของปัจจเวกขณญาณ

ศีลมี ๒ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นโลกิยศีลและโลกุตตรศีล

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๑

[๑๒] ในบรรดาศีล ๓ อย่าง มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๑

หีนศีล (ศีลชั้นต่ำ) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาชั้นต่ำ

มัชฌิมศีล (ศีลชั้นปานกลาง) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยอิทธิบาทมีฉันทะเป็นต้นชั้นปานกลาง

ปณีตศีล (ศีลชั้นประณีต) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยอิทธิบาทชั้นประณีต

อีกอย่างหนึ่ง **หีนศีล** คือ ศีลที่บุคคลสมาทานด้วยการหวังชื่อเสียง

มัชฌิมศีล คือ ศีลที่บุคคลสมาทานด้วยความต้องการผลบุญ

ปณีตศีล คือ ศีลที่บุคคลสมาทาน เพราะอาศัยความหมดจดว่า ศีลนี้เป็นสิ่งที่ควรทำโดยแท้

อีกอย่างหนึ่ง **หีนศีล** คือ ศีลที่หม่นหมองด้วยการยกตนและข่มผู้อื่นเป็นต้นอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ส่วนภิกษุอื่นๆ เหล่านี้เป็นผู้ทุศีล มีข้อประพฤติต่ำทราม

มัชฌิมศีล คือ ศีลชั้นโลกิยะที่ไม่หม่นหมอง

ปณีตศีล คือ ศีลชั้นโลกุตตระ

อีกอย่างหนึ่ง **หีนศีล** คือ ศีลที่บุคคลประพฤติเพื่อต้องการภพสมบัติ (สมบัติคือภพ หมายถึง การบังเกิดในสุคติภูมิคือมนุษย์ เทวดา หรือพรหม) และโภคสมบัติ (สมบัติคือทรัพย์) ด้วยอำนาจตัณหา

มัชฌิมศีล คือ ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นของตน (ศีลของสาวกและปัจเจกโพธิสัตว์)

ปณีตศีล คือ ศีลที่เป็นบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ประพฤติเพื่อความหลุดพ้นของสรรพสัตว์

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นหีนศีล มัชฌิมศีล และปณีตศีล

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๒ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

อัตตาธิปไตยศีล (ศีลที่มีตนเป็นใหญ่) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติโดยเคารพนับถือตน ต้องการจะสละความชั่วที่ไม่เหมาะแก่ตน (มีหิริคือความละอายบาปเป็นหลัก)

โลกาธิปไตยศีล (ศีลที่มีโลกเป็นใหญ่) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติเคารพนับถือชาวโลก ต้องการจะหลีกเลี่ยงการตำหนิของชาวโลก (มีโอตตัปปะคือความเกรงกลัวผลบาปเป็นหลัก)

ธัมมาธิปไตยศีล (ศีลที่มีธรรมเป็นใหญ่) คือ ศีลที่บุคคลประพฤติโดยบูชาเคารพธรรม ต้องการจะบูชาความยิ่งใหญ่ของธรรม

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นอัตตาธิปไตยศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๓

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๓ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ปรามัฏฐศีล (ศีลที่ถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำ) คือ ศีลที่เรียกว่า นิสสิตศีลในหมวด ๒ เพราะถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำแล้ว

อปรามัฏฐศีล (ศีลที่ไม่ถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำ) คือ ศีลที่อุปถัมภ์มรรคของกัลยาณปุถุชน หรือประกอบกับมรรคของพระเสกขะ

ปฏิปัสสัทธิศีล (ศีลที่ระงับกิเลส) คือ ศีลที่ประกอบกับผลของพระเสกขะและพระอเสกขะ

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นปรามัฏฐศีลเป็นต้น

กัลยาณปุถุชน คือ ปุถุชนคนดี หมายถึง ผู้อบรมศีล สมาธิ และปัญญาโดยมุ่งจะบรรลุมรรคผลนิพพาน ดังข้อความว่า

ปุถุชฺชนกลฺยาณกสฺสาติ ปุถุชฺชเนสุ กลฺยาณกสฺส. โส หิ ปุถุชฺชโนว หุตฺวา กลฺยาเณหิ สีลาทีหิ สมนฺนาคโต.[๓๔]

---

[๓๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒/๔๒

“คำว่า ปุถุชฺชนกลฺยาณกสฺส แปลว่า คนดีในปุถุชน เพราะเขาเป็นปุถุชนที่เพียบพร้อมด้วยศีลเป็นต้นอันดีงาม”

อีกอย่างหนึ่ง กัลยาณปุถุชน คือ ผู้ที่ได้อบรมจิตจนกระทั่งเกิดปัญญาหยั่งเห็นรูปนาม ดังข้อความว่า

ตตฺถ ยสฺส ขนฺธธาตุอายตนาทีสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาสวนธารณปจฺจเวกฺขณานิ นตฺถิ, อยํ อนฺธปุถุชฺชโน. ยสฺส ตานิ อตฺถิ, โส กลฺยาณปุถุชฺชโน.[๓๕]

“ในปุถุชน ๒ จำพวกนั้น บุคคลผู้ไม่มีการเรียน การสอบสวน การฟัง การทรงจำ และการพิจารณาในขันธ์ ธาตุ และอายตนะเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า อันธปุถุชน (ปุถุชนคนบอด) บุคคลผู้มีกิจเหล่านั้น ชื่อว่า กัลยาณปุถุชน (ปุถุชนคนดี)”

คำว่า ปรามฏฺจ (ปรา บทหน้า + อา บทหน้า + มส ธาตุ <อามสเน = ลูบคลำ> + ต ปัจจัย) มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ครอบงำ, ย่ำยี = มส ธาตุที่มี ปรา และ อา บทหน้ามีความหมายว่า ปธํสิต (ครอบงำ, ย่ำยี)

๒. ยึดมั่นด้วยความเสื่อม = ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า ปราภว (ความเสื่อม) มส ธาตุมีความหมายว่า ยึดมั่น

๓. ยึดมั่นผิด = ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า วิปรีต (ผิด) มส ธาตุมีความหมายว่า ยึดมั่น

ความหมายสองอย่างแรกพบในฎีกาของวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๓๘, ๔๒) ส่วนความหมายหลังกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๔๕)

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๔

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๔ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

---

[๓๕] ที.สี.อ. ๑/๗/๕๘

วิสุทธิศีล (ศีลที่หมดจด) คือ ศีลที่ภิกษุบำเพ็ญแล้วโดยไม่ต้องอาบัติ หรือศีลที่ต้องอาบัติแล้วทำการรักษาได้[ด้วยการแสดงอาบัติเป็นต้น]

อวิสุทธิศีล (ศีลที่ไม่หมดจด) คือ ศีลที่ภิกษุต้องอาบัติแล้วไม่ได้ทำการรักษา

เวมติกศีล (ศีลที่มีความสงสัย) คือ ศีลของภิกษุผู้สงสัยในวัตถุ (สิ่งที่ล่วงละเมิด) อาบัติ หรือการล่วงละเมิด

ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรชำระศีลที่ยังไม่หมดจดให้หมดจด ควรกำจัดความสงสัยโดยไม่ทำการล่วงละเมิดวัตถุในขณะที่ยังสงสัยอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้น ข้อปฏิบัติอันสะดวก[เพื่อบรรลุฌานมรรคผล]จักมีแก่ภิกษุนั้น

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นวิสุทธิศีลเป็นต้น

ข้อความว่า "ในขณะที่ยังสงสัยอยู่" หมายความว่า ก่อนที่ภิกษุจะล่วงละเมิด เมื่อเกิดความสงสัยสิ่งที่ตนต้องการจะทำว่าควรหรือไม่ควร

ข้อความว่า "ควรกำจัดความสงสัย" หมายความว่า ควรพิจารณาสิ่งนั้นให้ละเอียดรอบคอบ หรือไต่ถามพระวินัยธร

คำอธิบายศีล ๓ อย่าง : หมวดที่ ๕

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๕ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

เสกขศีล (ศีลของพระเสกขะ = ผู้ประพฤติไตรสิกขาอยู่) คือ ศีลที่ประกอบด้วยอริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๓

อเสกขศีล (ศีลของพระอเสกขะ = ผู้ไม่ใช่ประพฤติไตรสิกขาอยู่, ผู้ประพฤติไตรสิกขาจบแล้ว) คือ ศีลที่ประกอบด้วยอรหัตตผล

เนวเสกขนาเสกขศีล (ศีลของปุถุชนผู้มิใช่พระเสกขะและพระอเสกขะ) คือ โลกิยศีลที่เหลือ

ศีลมี ๓ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นเสกขศีลเป็นต้น

อริยมรรค คือ มรรคญาณอันประเสริฐ มี ๔ อย่าง คือ

๑. โสดาปัตติมรรค ๒. สกทาคามิมรรค

๓. อนาคามิมรรค ๔. อรหัตตมรรค

สามัญญผล คือ ผลของมรรคที่ได้ชื่อว่า สามัญญะ แปลว่า "เหตุทำให้เป็นสมณะ" (ผู้ระงับกิเลส)

ปกติของเหล่าสัตว์นั้นๆ ในโลก เรียกว่า สีลํ (ปกติ) ชาวโลกมุ่งหมายถึงปกติดังกล่าว จึงกล่าวว่า

- อยํ สุขสีโล (บุคคลนี้มีปกติสบาย)
- อยํ ทุกฺขสีโล (บุคคลนี้มีปกติลำบาก)
- อยํ กลหสีโล (บุคคลนี้มีปกติวิวาท)
- อยํ มณฺฑนสีโล (บุคคลนี้มีปกติประดับ)

ดังนั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวว่า ศีลมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นกุศลศีลเป็นต้นด้วยเหตุ [คือ ถ้อยคำทางโลก]นั้นว่า

ตีณิ สีลานิ, กุสลสีลํ อกุสลสีลํ อพฺยากตสีลํ.[๓๖]

"ศีล ๓ อย่าง คือ กุศลศีล อกุศลศีล และอัพยากตศีล"

ในเรื่องนั้น อกุศลศีลไม่สอดคล้องกับลักษณะเป็นต้น แม้อย่างหนึ่งของศีลที่ประสงค์เอาในความหมายนี้ [คือ ศีล ๓ อย่าง ได้แก่ กุศลศีล อกุศลศีล และอัพยากตศีล] ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้กล่าวถึงในที่นี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าศีลนั้นมี ๓ อย่างตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๑

[๑๓] ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

---

[๓๖] ขุ.ป. ๓๑/๓๙/๔๖

โยธ เสวติ ทุสฺสีเล สีลวนฺเต น เสวติ
วตฺถุวีติกฺกเม โทสํ น ปสฺสติ อวิทฺทสุ.

"ภิกษุใดในศาสนานี้คบหาภิกษุทุศีล ไม่คบหาภิกษุมีศีล เป็นคนโง่เขลาไม่เห็นโทษในการล่วงละเมิดวัตถุ"

มิจฺฉาสงฺกปฺปพหุโล อินฺทฺริยานิ น รกฺขติ
เอวรูปสฺส เว สีลํ ชายเต **หานภาคิยํ.**

"ภิกษุนั้นมากไปด้วยความดำริผิด[มีกามวิตกเป็นต้น] ไม่สำรวมอินทรีย์[มีจักษุเป็นต้น] ศีลของภิกษุเช่นนี้ชื่อว่า **หานภาคิยศีล** (ศีลที่มีในฝ่ายเสื่อม)"

โย ปนตฺตมโน โหติ สีลสมฺปตฺติยา อิธ
กมฺมฏฺฐานานุโยคมฺหิ น อุปฺปาเทติ มานสํ.

"ส่วนภิกษุใดในศาสนานี้ เป็นผู้พอใจอยู่ด้วยศีลสมบัติ ไม่ยังจิตให้เกิดขึ้นในการปฏิบัติกรรมฐาน"

ตุฏฺฐสฺส สีลมตฺเตน อฆฏนฺตสฺส อุตฺตริ
ตสฺส ตํ **ฐิติภาคิยํ** สีลํ ภวติ ภิกฺขุโน.

"ศีลของภิกษุนั้นผู้ยินดีเฉพาะเพียงแค่ศีล ไม่พยายามเพื่อบรรลุคุณเบื้องสูงขึ้นไป ชื่อว่า **ฐิติภาคิยศีล** (ศีลที่มีในฝ่ายดำรงอยู่)"

สมฺปนฺนสีโล ฆฏติ สมาธตฺถาย โย ปน
วิเสสภาคิยํ สีลํ โหติ เอตสฺส ภิกฺขุโน.

"อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ มีศีลสมบูรณ์แล้ว ยังพยายามเพื่อสมาธิ (ฌาน) ต่อไปอีก ศีลของภิกษุนี้ชื่อว่า **วิเสสภาคิยศีล** (ศีลที่มีในฝ่ายพิเศษ)"

อตุฏฺโฐ สีลมตฺเตน นิพฺพิทํ โยนุยุญฺชติ
โหติ **นิพฺเพธภาคิยํ** สีลเมตสฺส ภิกฺขุโน.

"อนึ่ง ภิกษุใดไม่ยินดีอยู่แต่เฉพาะแค่ศีลสมบัติ ย่อมเจริญภาวนาที่เบื่อหน่าย[รูปนาม] (วิปัสสนา) ศีลของภิกษุนี้ชื่อว่า **นิพเพธ-ภาคิยศีล** (ศีลที่มีในฝ่ายแทงตลอด)"

ศีลมี ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นหานภาคิยศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๒ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ภิกขุศีล (ศีลของภิกษุ) คือ สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะภิกษุ และสิกขาบทที่ภิกษุเหล่านั้นจะต้องรักษาจากสิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุณี

ภิกขุนีศีล (ศีลของภิกษุณี) คือ สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะภิกษุณีและสิกขาบทที่ภิกษุณีเหล่านั้นจะต้องรักษาจากสิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุ

อนุปสัมปันนศีล (ศีลของอนุปสัมบัน) คือ ศีล ๑๐ ประการของสามเณรและสามเณรี

คหัฏฐศีล (ศีลของคฤหัสถ์) คือ สิกขาบท ๕ โดยเป็นนิจจศีล (ศีลประจำ) ของอุบาสกและอุบาสิกา หรือถ้าขวนขวาย[เพื่อรักษา]ก็คือสิกขาบท ๑๐ และสิกขาบท ๘ โดยความเป็นองค์ของอุโบสถ

ศีลมี ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นภิกขุศีลเป็นต้น

ศีลของคฤหัสถ์ แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ศีล ๕ ที่เป็นศีลประจำของอุบาสกและอุบาสิกา

๒. ศีล ๑๐ ของสามเณรที่คฤหัสถ์ก็รักษาได้ เหมือนนายช่างหม้อชื่อฆฏิการรักษา

๓. ศีล ๘ ที่รวมข้อ ๗ และ ๘ เป็นข้อเดียวกัน และเว้นข้อสุดท้ายคือการเว้นจากการรับเงินและทอง

คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๓

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๓ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ปกติศีล (ศีลโดยปกติ) คือ การไม่ล่วงละเมิด[เบญจศีล]ของมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีป

อาจารศีล (ศีลโดยความประพฤติ) คือ ข้อประพฤติในขอบเขตของตนๆ ของตระกูล สถานที่ หรือนักบวชผู้ถือลัทธิปาสัณฑะ (ลัทธิเดียรถีย์) [คือ ข้อประพฤติตามระเบียบที่บุรพชนกำหนดไว้ไม่ให้ล่วงละเมิดในตระกูล สถานที่ หรือนักบวชผู้ถือลัทธิปาสัณฑะ]

ธัมมตาศีล (ศีลโดยธรรมชาติ) คือ ศีลพระมารดาของพระโพธิสัตว์ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยทา โพธิสตฺโต มาตุกุจฺฉึ โอกฺกนฺโต โหติ, น โพธิสตฺตมาตุ ปุริเสสุ มานสํ อุปฺปชฺชิ กามคุณูปสํหิตํ.[๓๗]

“อานนท์ พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่ครรโภทรของพระมารดาในกาลใด ความพอพระทัยในบุรุษอันประกอบด้วยกามคุณ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่มารดาของพระโพธิสัตว์ในกาลนั้น”

ปุพพเหตุกศีล (ศีลที่มีเหตุในชาติก่อน) คือ ศีลของสัตว์ผู้บริสุทธิ์มีพระมหากัสสปะเป็นต้น และของพระโพธิสัตว์ในชาตินั้นๆ [มีพระเจ้าสีลวะและพระเจ้ามหิงสะเป็นต้น]

ศีลมี ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจำแนกเป็นปกติศีลเป็นต้น

ลัทธิปาสัณฑะ คือ ลัทธิของนักบวชนอกพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า เดียรถีย์ เป็นความเห็นที่แปลกแยกออกจากพระเวทที่เป็นเทวนิยม โดยไม่ปฏิบัติตามคำสอนที่กล่าวไว้ในพระเวท มี ๙๖ อย่าง ดังข้อความว่า

---

[๓๗] ที.ม. ๑๐/๒๑/๑๑, ม.อุ. ๑๔/๒๐๓/๑๗๐

กุฏิจกาทิกา จตุตฺ- ตึส ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิโย
อิติ ฉนฺนวุตี เอเต ปาสณฺฑา สมฺปกาสิตา.[๓๘]

"ลัทธิ ๙๖ อย่างเหล่านี้ คือ ลัทธิ ๓๔ อย่างมีกุฏีจกะเป็นต้น และทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ลัทธิปาสัณฑะ ๙๖ อย่าง"

ลัทธิ ๓๔ อย่าง กล่าวไว้ในมูลปัณณาสฎีกา คำอธิบายจูฬสีหนาทสูตร ดังนี้

๑. โหติกะ ผู้บูชายัญ

๒. กุฏีจกะ ผู้บำเพ็ญเพียรในกระท่อม

๓. พหูทกะ ผู้เที่ยวจาริกไปสู่ท่าน้ำศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ มีคยาเป็นต้น แล้วอาบน้ำลอยบาป

๔. หังสะ ผู้จะหลุดพ้นในพรหมโลกด้วยการปฏิบัติธรรมหรือการบูชายัญ

๕. ปรมหังสะ ผู้หลุดพ้นในมนุษยโลกนี้

๖. กาชกะ ผู้หาบสาแหรกใส่บริขาร

๗. ติทัณฑะ ผู้ถือไม้เท้าสามง่ามโดยเป็นสัญลักษณ์ของการฝึกกาย วาจาและใจ

๘. โมนวตะ ผู้ถือวัตรนิ่ง

๙. เสวะ ผู้บูชาพระศิวะ

๑๐. ปาสุปติกะ (หรือปารุปกะ) ผู้บูชาเทพรุทระเจ้าแห่งสัตว์ดิรัจฉาน

๑๑. ปัญจปทัตถิกะ (หรือปัญจมรัตติกะ) ผู้เชื่อธาตุ ๕ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ และอากาสธาตุ

๑๒. โสมการกะ ผู้บูชาเทพผู้สร้างสุรา

๑๓. มูคัพพตะ ผู้ถือวัตรเป็นใบ้

๑๔. จารพากะ ผู้เชื่อลัทธิจารวากตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์โลกายตะ

๑๕. ตาปสะ ดาบส คือ ผู้มีตบะ

---

[๓๘] อภิธาน. คาถา ๔๔๑

๑๖. นิคันถะ นิครนถ์ คือ สาวกของนิครนถ์นาฏบุตรเจ้าลัทธิศาสนาเชน

๑๗. อาชีวกะ อาชีวก คือ ชีเปลือย

๑๘. อิสิ ฤษี คือ ผู้ออกบวชอยู่ในป่าเพื่อหนีสังคมทั้งสามีและภรรยา

๑๙. ปารายนิกะ ผู้ข้ามฝั่งแห่งสังสารวัฏ

๒๐. ปัญจาตปิกะ ผู้เผาสรีระด้วยของร้อน ๕ อย่าง คือ กองไฟ ๔ กอง และแสงแดดในยามเที่ยงวัน

๒๑. กาปิละ ผู้เชื่อคำสอนของฤษีกปิละ, ผู้เชื่อลัทธิสังขยา

๒๒. กาณาทะ ผู้เชื่อคำสอนของฤษีกณาทะ, ผู้เชื่อลัทธิวิเสสิกะ

๒๓. สังสารโมจกะ ผู้เปลื้องตนจากสังสารวัฏ

๒๔. อัคคิภัตติกะ ผู้บูชาไฟ

๒๕. มควติกะ ผู้ประพฤติเหมือนเนื้อโดยแอบซ่อนอยู่ในป่าไม่คบหาผู้คน กินหญ้า เป็นต้น

๒๖. โควติกะ ผู้ประพฤติเหมือนวัวโดยเดิน ๔ ขา กินหญ้า นอนบนดินเป็นต้น

๒๗. กุกกุรวติกะ ผู้ประพฤติเหมือนสุนัขโดยเดิน ๔ ขา กินเศษอาหารเหมือนสุนัข

๒๘. กามัณฑลุกะ ผู้ทรงน้ำเต้าโดยถือน้ำเต้าไม้อยู่เสมอแล้วให้พรหรือสาปแช่งคนที่พบด้วยน้ำจากน้ำเต้าของตน

๒๙. วัคคุลิวติกะ ผู้ประพฤติเหมือนค้างคาวโดยเอาขาเกี่ยวกิ่งไม้หรือราวไม้แล้วห้อยหัวลงดิน

๓๐. เอกสาฏิกะ ผู้นุ่งผ้าผืนเดียว โดยปกปิดเฉพาะส่วนหน้าของร่างกาย ส่วนหลังเปิดโล่ง

๓๑. โอทกสุทธิกะ ผู้หมดจดด้วยการอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคงคาหรือแม่น้ำปยาคะเป็นต้น วันละ ๓ รอบแล้วเข้าใจว่าลอยบาปได้

๓๒. สรีรสันตาปกะ ผู้ทรมานร่างกายด้วยการอาบน้ำในยามหนาว ผิงไฟในยามร้อน และนอนบนหนาม เป็นต้น

๓๓. สีลสุทธิกะ ผู้เชื่อว่าหมดจดด้วยศีลเท่านั้น

๓๔. ฌานสุทธิกะ ผู้เชื่อว่าหมดจดด้วยฌานเท่านั้น

ทิฏฐิ ๖๒ ปรากฏในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร[๓๙] จำแนกออกเป็น ๑๐ กลุ่ม คือ

๑. สัสสตวาทะ ๔ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) เที่ยง โดยต้องเวียนตายเวียนเกิดตลอดไป

๒. เอกัจจสัสสตวาทะ ๔ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง โดยพระเจ้าเที่ยง สัตว์อื่นไม่เที่ยง

๓. อันตานันตวาทะ ๔ ความเห็นว่าโลก (โอกาสโลก) มีที่สุด และไม่มีที่สุด

๔. อมราวิกเขปวาทะ ๔ ความเห็นที่ปฏิเสธด้วยคำซัดส่ายวกวน

๕. อธิจจสมุปปันนวาทะ ๒ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) เกิดขึ้นเองไม่มีสาเหตุ ซึ่งขัดแย้งกับหลักปฏิจจสมุปบาท

๖. สัญญีวาทะ ๑๖ ความเห็นว่าอัตตามีสัญญา (จิตและเจตสิก)

๗. อสัญญีวาทะ ๘ ความเห็นว่าอัตตาไม่มีสัญญา

๘. เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ ๘ ความเห็นว่า อัตตามีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้

๙. อุจเฉทวาทะ ๗ ความเห็นว่าเหล่าสัตว์ขาดสูญโดยไม่เกิดอีกหลังตายแล้ว

๑๐. ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ๕ ความเห็นว่าสุขในปัจจุบันชาติคือนิพพาน

คำว่า ปาสณฺฑ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ลัทธิใส่บ่วง[คือตัณหาและทิฏฐิในจิตของเหล่าสัตว์][๔๐]

- ปาสํ เฑตีติ ปาสณฺโฑ.

(ปาส บทหน้า + ฑี ธาตุ = ใส่ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ลัทธิดักบ่วงคือตัณหาและทิฏฐิ[๔๐]

---

[๓๙] ที.สี. ๙/๑,๑๔๙/๑,๔๖

[๔๐] ปาจิตฺยาทิโยชนา หน้า ๕๙

- ตณฺหาปาสํ ทิฏฺฐิปาสญฺจ เฑติ อุฑฺเฑตีติ ปาสณฺโฑ.

(ปาส บทหน้า + ฑี ธาตุ = ดัก + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ลัทธิยังบ่วงตัณหาและบ่วงทิฏฐิให้ดำเนินไป[๔๑]

- ตณฺหาปาสํ ทิฏฺฐิปาสญฺจ เฑนฺติ ปวตฺเตนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส บทหน้า + ฑี ธาตุ = ดำเนินไป + ณาเป การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

๔. ลัทธิดักเหล่าสัตว์ไว้ด้วยบ่วงคือตัณหา[๔๒]

- ตณฺหาปาเสน ฑํสนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส บทหน้า + ฑํส ธาตุ = ดัก + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๕. ลัทธิทำลายธรรมของพระอริยะ[๔๒]

- อริยธมฺมํ วิพาธนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส ธาตุ = ทำลาย + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์เหล่านี้พบในวรรณกรรมบาลี ในส่วนวรรณกรรมสันสกฤตกล่าวว่า คำว่า ปาสณฺฑ มีรูปสันสกฤตว่า ปาษณฺฑ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ลัทธิรักษาจากบาป

- ปาติ รกฺขติ ทุริเตหีติ ปาสณฺโฑ.

(ปา ธาตุ (รักษา) + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ลัทธิทำลายข้อประพฤติของพระเวท

- ปํ เวทธมฺมตฺตํ สณฺฑยตีติ ปาสณฺโฑ.

(ปา บทหน้า = ข้อประพฤติของพระเวท + สฑิ ธาตุ (ทำลาย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ดังข้อความว่า

---

[๔๑] อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๔๔๑

[๔๒] ม.มู.ฏีกา ๒/๑๕

ปาฬ (ข) ณฺฑ ปุ. ปาติ รกฺขติ ทุริเตภฺยะ ปา + กฺวิปฺ, ปาะ เวทธรฺมฺมสุตํ ษณฺฑ-ยติ นิษฺผลํ กโรติ ขณฺฑยติ วา

'ปาลนาจฺจ ตฺรโยธรฺมมะ ปาศพฺเทน นิคทฺยเต
ษณฺฑยนฺติ ตุ ตํ ตสฺมาตฺ ปาษ (ข) ณฺฑสฺเตน กีรฺตฺติตา'

อิตฺยุกฺเต เวทาจารตฺยาคินิ.[๔๓]

"ปาษ (ข) ณฺฑ ศัพท์ ปุงลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาติ รกฺษติ ทุริเตภฺยะ (ย่อมรักษาจากบาป) ปา ธาตุ + กฺวิปฺ ปัจจัย

อีกอย่างหนึ่ง ย่อมกระทำข้อประพฤติของพระเวทให้ไร้ผล หรือทำลาย

ย่อมเป็นไปในลัทธิที่สละข้อประพฤติของพระเวทตามที่กล่าวไว้ว่า

'ปา ศัพท์ กล่าวถึงข้อประพฤติ ๓ อย่าง โดยความหมายว่ารักษา บุคคลย่อมทำลายความประพฤตินั้น ดังนั้น จึงเรียกว่า ปาษัณฑะ (หรือ ปาขัณฑะ)' "

คำอธิบายศีล ๔ อย่าง : หมวดที่ ๔

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๔ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมปาติโมกข์) คือ ศีลที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า

อิธ ภิกฺขุ ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรติ อาจารโคจรสมฺปนฺโน อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ.[๔๔]

"ภิกษุในศาสนานี้เป็นผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์อยู่ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร มักเห็นภัยในโทษ (อกุศล) เพียงเล็กน้อย สมาทานประพฤติสิกขาบททั้งหลาย"

---

[๔๓] ศพฺท.มหานิธิ หน้า ๒๙๐

[๔๔] ที.สี. ๙/๑๙๓/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๔

คำว่า ปาติโมกฺขสํวร มาจากศัพท์ว่า ปาติ (ผู้รักษา) + โมกฺข (ทำให้พ้น) + สํวร (การสำรวม, การปิดกั้นบาปทางกายและวาจา) หมายความว่า การสำรวมที่ทำให้ผู้รักษาพ้นไปจากทุกข์มีอบายเป็นต้น

อินทรียสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมอินทรีย์) คือ ศีลที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

โส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาหี โหติ นานุพฺยญฺชนคฺคาหี, ยตฺวาธิกรณเมนํ จกฺขุนฺทฺริยํ อสํวุตํ วิหรนฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อนฺวาสฺสเวยฺยุํ, ตสฺส สํวราย ปฏิปชฺชติ, รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชติ. โสเตน สทฺทํ สุตฺวา ฯเปฯ ฆาเนน คนฺธํ ฆายิตฺวา ฯเปฯ ชิวฺหาย รสํ สายิตฺวา ฯเปฯ กาเยน โผฏฺฐพฺพํ ผุสิตฺวา ฯเปฯ มนสา ธมฺมํ วิญฺญาย น นิมิตฺตคฺคาหี ฯเปฯ มนินฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชติ.[๔๕]

"ภิกษุนั้นเห็นรูปทางตาแล้วไม่รวบถือ (รูปร่างของชายหญิง) ไม่แยกถือ (อวัยวะทีละส่วน) ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ ที่อาจทำให้บาปธรรมอันต่ำทราม คือ อภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้เมื่อไม่สำรวมแล้ว จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์

ภิกษุนั้นฟังเสียงทางหู ...

ภิกษุนั้นดมกลิ่นทางจมูก ...

ภิกษุนั้นลิ้มรสทางลิ้น ...

ภิกษุนั้นถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ...

ภิกษุนั้นรู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมมนินทรีย์ ที่อาจทำให้บาปธรรมอันต่ำทราม คือ อภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้เมื่อไม่สำรวมแล้ว จึงรักษามนินทรีย์ ถึงความสำรวมในมนินทรีย์"

อาชีวปาริสุทธิศีล (ศีลคือความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพ) คือ

---

[๔๕] ที.สี. ๙/๒๑๓/๗๐-๑, ม.มู. ๑๒/๒๒,๔๑๑/๑๓,๓๖๘, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๙๘/๒๓๔

การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพที่เป็นไป :-

- ด้วยการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ

- ด้วยอำนาจของบาปธรรม เป็นต้นว่า

การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์ (กุหนา)

การพูดชมตนหรือทายก (ลปนา)

การทำนิมิตหมาย (เนมิตฺติกตา)

การด่าแช่ง (นิปฺเปสิกตา)

การแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา)

สิกขาบท ๖ พบในคัมภีร์บริวาร[๙๖] ดังนี้

๑. ภิกษุพูดอวดอุตตริมนุสสธรรม ต้องอาบัติปาราชิก โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามอุตตริมนุสสธัมมสิกขาบท [ปาราชิก ข้อ ๔])

๒. ภิกษุพูดชักสื่อ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามสัญจริตตสิกขาบท [สังฆาทิเสส ข้อ ๕])

๓. ภิกษุพูด[พาดพิงตน]ว่า ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์ เมื่อผู้ฟังเข้าใจอยู่ ต้องอาบัติถุลลัจจัย โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามอุตตริมนุสสธัมมสิกขาบท [ปาราชิก ข้อ ๔])

๔. ภิกษุไม่อาพาธ ออกปากขอโภชนะอันประณีตมาเพื่อประโยชน์ของตนแล้วฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามปณีตโภชนสิกขาบท [ปาจิตตีย์ของภิกษุ ข้อ ๓๙])

๕. ภิกษุณีไม่อาพาธ ออกปากขอโภชนะอันประณีตมาเพื่อประโยชน์ของตนแล้วฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามอามกธัญญสิกขาบท [ปาจิตตีย์ของภิกษุณี ข้อ ๗])

---

[๙๖] วิ.ป. ๘/๒๘๗/๒๒๑

๖. ภิกษุไม่อาพาธ ออกปากขอแกง หรือข้าวสุกมาเพื่อประโยชน์ตนแล้วฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ (ตามสูโปทนวิญญัตติสิกขาบท [เสขิยะ ข้อ ๓๗])

คำว่า ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา (การแสวงหาลาภด้วยลาภ) คือ การแสวงหาลาภจากสถานที่อื่นด้วยลาภที่ตนได้รับแล้วด้วยความโลภมาก เช่น การนำอาหารที่ได้รับจากเรือนนี้ไปให้เรือนโน้น หรือนำอาหารที่ได้รับจากเรือนโน้นมาให้เรือนนี้ เป็นต้น

ปัจจยสันนิสสิตศีล (ศีลอาศัยปัจจัย) **คือ การบริโภคปัจจัย ๔ อันบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา ที่ตรัสไว้ตามนัยเป็นต้นว่า**

ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย.[๔๗]

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวร เพียงเพื่อบำบัดความเย็น”

ประโยคเต็มในการพิจารณาจีวรเป็นต้น พบในมัชฌิมนิกาย สัพพาสวสูตร และอังคุตตรนิกาย อาสวสูตร[๔๗] ดังนี้

ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย, อุณฺหสฺส ปฏิฆาตาย, ฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺสานํ ปฏิฆาตาย, ยาวเทว หิริโกปีนปฺปฏิจฺฉาทนตฺถํ.

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวร เพียงเพื่อบำบัดความเย็น ความร้อน สัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำให้เกิดความละอายสูญหายไป”

ปฏิสงฺขา โยนิโส ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวติ, เนว ทวาย, น มทาย, น มณฺฑนาย, น วิภูสนาย, ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนาย, วิหึสูปรติยา, พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย, อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ, ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ อนวชฺชตา จ ผาสุวิหาโร จ.

---

[๔๗] ม.มู. ๑๒/๒๓/๑๔, องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๕๘/๓๗๒

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันบิณฑบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่เป็นไปได้ เพื่อบำบัดความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วยการฉันบิณฑบาตนี้ ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษและการอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา”

ปฏิสงฺขา โยนิโส เสนาสนํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย, อุณฺหสฺส ปฏิฆาตาย, ฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺสานํ ปฏิฆาตาย, ยาวเทว อุตุปริสฺสยวิโนทน-ปฏิสลฺลานารามตฺถํ.

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเสนาสนะ เพียงเพื่อบำบัดความเย็น ความร้อน สัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น”

ปฏิสงฺขา โยนิโส คิลานปฺปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว อุปฺปนฺนานํ เวยฺยาพาธิกานํ เวทนานํ ปฏิฆาตาย, อพฺยาพชฺฌปรมตาย.

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยบริขารยารักษาโรคของคนป่วย เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากโรคที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง”

ปาติโมกขสังวรศีล

[๑๔] ในปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้นนั้น มีคำวินิจฉัยพร้อมทั้งคำอธิบายบทตามลำดับตั้งแต่ต้น [คำว่า อิธ ภิกฺขุ เป็นต้น] ดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อิธ แปลว่า ในศาสนานี้

คำว่า ภิกษุ คือ กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาที่ได้ชื่อเรียกอย่างนั้น เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสาร หรือเพราะเป็นผู้นุ่งห่มผ้าที่เสียหาย[โดยราคา สัมผัส และสี] เป็นต้น

คำว่า ภิกฺขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้เห็นภัยในสงสาร

- สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุ.

(ภี บทหน้า + อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รู ปัจจัย)

๒. ผู้แตกต่าง คือ เป็นผู้แตกต่าง[จากคฤหัสถ์]ด้วยการนุ่งห่มผ้าเสียหาย

- ภิชฺชติ ภินฺนปฏธารเกน วิเสโส ภวตีติ ภิกฺขุ.

(ภิทิ ธาตุ <ภิชฺชเน = แตก, แตกต่าง> + รู ปัจจัย)

รูปวิเคราะห์นี้พบในคัมภีร์ปาราชิกกัณฑ์คัณฐิใหม่ (เล่ม ๒ หน้า ๔๗๙) และสอดคล้องกับข้อความที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ที่กล่าวว่ามาจาก ภิทิ ธาตุ ดังข้อความว่า

ภิทิภิกฺขิธาตุวสา อถวา ภยวาจกํ
ภีสทฺทํ ปุริมํ กตฺวา อิกฺขธาตุวเสน จ
ภิกฺขุสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ กถเยยฺย วิจกฺขโณ.

ตถา หิ กิเลเส ภินฺทตีติ ภิกฺขุ. ฉินฺนภินฺนปฏธโรติปิ ภิกฺขุ. ภิกฺขนสีโลติปิ ภิกฺขุ. สํสาเร ภยํ อิกฺขติ, อิกฺขนสีโลติ วา ภิกฺขุ.[๔๘]

"'ผู้ปัญญาพึงกล่าวความสำเร็จของ ภิกฺขุ ศัพท์โดยเนื่องด้วย ภิทิ ธาตุ, ภิกฺขิ ธาตุ และโดยเนื่องด้วย อิกฺข ธาตุโดยกระทำ ภี ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ภัย เป็นเบื้องหน้า'

กล่าวโดยละเอียดว่า - ผู้ทำลายกิเลส ชื่อว่า ภิกษุ
- ผู้นุ่งห่มผ้าขาดที่เสียหาย ชื่อว่า ภิกษุ
- ผู้มีปกติขอ ชื่อว่า ภิกษุ
- ผู้เห็นภัยในสงสาร หรือผู้มีปกติเห็นภัยในสงสาร ชื่อว่า ภิกษุ"

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สารัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า ภินฺนปฏธโร ภิกฺขุ (ผู้นุ่งห่มผ้า

---

[๔๘] **นีติ.ธาตุ. หน้า ๔๙๑**

ที่เสียหาย ชื่อว่า ภิกษุ) ที่พบในพระวินัยปิฎก[๔๙] สำเร็จรูปมาจาก ภินฺนปฏ ศัพท์ แปลว่า “ผู้มีผ้าเสียหาย” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภินฺโน ปโฏ เอตสฺสาติ ภิกฺขุ.

ผู้มีผ้าเสียหาย ชื่อว่า ภิกษุ

ตามความเห็นนี้คำว่า ภิกฺขุ มาจาก ภินฺนปฏ ศัพท์ แปลง ภินฺนปฏ เป็น ภิกฺขุ ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ ดังข้อความว่า

ภินฺนปฏธโรติ นิพฺพจนํ ภินฺนปฏธเร ภิกฺขุสทฺทสฺส นิรุฬฺหตฺตา กตํ.[๕๐]

“คำแสดงความหมายว่า ภินฺนปฏธโร (ผู้นุ่งห่มผ้าที่เสียหาย ชื่อว่า ภิกษุ) พระอรรถกถาจารย์กระทำแล้ว เพราะ ภิกฺขุ ศัพท์ปรากฏในผู้นุ่งห่มผ้าที่เสียหาย”

จะเห็นได้ว่า คำว่า นิพฺพจนํ (คำแสดงความหมาย) ในภาษาบาลีมักระบุถึงรูปวิเคราะห์โดยตรง แต่ในสถานที่บางแห่งก็กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ตามนิรุตตินัย ดังข้อความว่า

อปเร ปน “ปกติปจฺจยโลปาเทสาทิวเสน อกฺขรวิภาโค อาการโร นิรุตฺตินเยน ปทวิภาโค นิพฺพจนํ วากฺยวิภาโค นิทฺเทโสติ.[๕๑]

“อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า

‘อาการะ คือ การจำแนกอักษรด้วยประเภทแห่งศัพท์เดิม (ปกติ = ลิงค์และธาตุ) ศัพท์ที่ลงท้ายศัพท์เดิม (ปัจจัย = วิภัตติและปัจจัย) การลบ และการอาเทศ เป็นต้น

นิพพจนะ คือ การจำแนกบทด้วยนิรุตตินัย (วิธีประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ)

นิเทศ คือ การจำแนกพากย์’ ”

โลกปฺปตีตมุทาหรณํ นิพฺพจนํ.[๕๒]

---

[๔๙] วิ.มหา. ๑/๔๕/๓๐

[๕๐] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๔๕/๖๒

[๕๑] เนตฺติ.ฏีกา หน้า ๔๓

[๕๒] นีติ.สุตฺต. หน้า ๕๐๘

"คำที่ยกมาแสดงข้อความที่ปรากฏทางโลก ชื่อว่า นิพพจนะ"

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ภินฺนปฏธราทิตาย วา (หรือเพราะเป็นผู้นุ่งห่มผ้าที่เสียหายเป็นต้น) หมายถึงข้อความว่า สมญฺญาย ภิกฺขุ (ชื่อว่า ภิกษุ โดยชื่อ), ปฏิญฺญาย ภิกฺขุ (ชื่อว่า ภิกษุ ด้วยการปฏิญาณ) เป็นต้น ที่กล่าวไว้ในพระวินัยปิฎกข้างต้น

ในคำว่า ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต (เป็นผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์) คำว่า ปาติโมกข์ คือ ศีล[ที่บัญญัติไว้]ด้วยสิกขาบท[อันเป็นจาริตตะ (ข้อประพฤติ) และวาริตตะ (ข้อห้าม)] โดยแท้จริงแล้ว ศีลนั้นย่อมคุ้มครองผู้รักษาให้พ้นไปจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า ปาติโมกข์

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปาติโมกฺข มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาติ รกฺขตีติ ปาติ.

  ผู้รักษา ชื่อว่า ปาติ

(ปา ธาตุ <ปาลเน = รักษา> + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปาตึ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหีติ ปาติโมกฺขํ.

  สภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น

(ปาติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ <โมจเน = พ้น> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

โดยเหตุที่คำว่า ปาติโมกฺข นั้น มาจาก ปาติ ศัพท์ + โมกฺข ศัพท์ดังที่คัมภีร์อรรถกถากล่าวไว้ข้างต้น ไม่ใช่มีศัพท์เดิมมาจาก ปติ บทหน้า แล้วจึงแปลง ปติ เป็น ปฏิ แต่มาจาก ปาติ ศัพท์เป็นบทหน้า ดังนั้น จึงไม่ควรมีรูปว่า ปาฏิโมกฺข ดังที่นิยมใช้กันในเมืองไทยปัจจุบัน แต่ที่ประเทศพม่าใช้เป็น ปาติโมกฺข ตั้งแต่สมัยพุกามจวบจนปัจจุบัน

อาทิ ศัพท์ ในคำว่า อาปายิกาทีหิ (ทุกข์ในอบายเป็นต้น) นั้น หมายถึง ทุกข์ในสังสารวัฏ

คำว่า สังวร คือ การปิดกั้น[บาปทางกายและวาจา] คำนี้เป็นชื่อของการไม่ล่วงละเมิด[อาบัติ ๗ กอง]ทางกายและวาจา

คำว่า ปาติโมกขสังวร หมายถึง การสำรวมปาติโมกข์

คำว่า ปาติโมกขสังวรสังวุตะ คือ ผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์นั้น หมายความว่า ผู้เข้าถึง คือ ผู้ประกอบด้วย[การสำรวมปาติโมกข์]

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปาติโมกฺขสํวรสํวุต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํวรณํ สํวโร.
  การสำรวม ชื่อว่า สังวระ
  (สํ บทหน้า + วร ธาตุ <อาวรเณ = ปิดกั้น> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ปาติโมกฺขเมว สํวโร ปาติโมกฺขสํวโร.
  การสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร
  (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปาติโมกฺขสํวเรน สํวุโต.
  ผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสังวรสังวุตะ
  (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า วิหรติ (อยู่) หมายความว่า ยังอัตภาพให้เป็นไปอยู่ (คืออยู่ด้วยอิริยาบถ ๔)

พึงทราบความหมายของบทว่า อาจารโคจรสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร) เป็นต้น ตามนัยอันมาแล้วในพระบาลี (อภิธรรมปิฎก ฌานวิภังค์)

ดังพระพุทธดำรัสว่า

อาจารโคจรสมฺปนฺโนติ อตฺถิ อาจาโร, อตฺถิ อนาจาโร.

ตตฺถ กตโม อนาจาโร. กายิโก วีติกฺกโม วาจสิโก วีติกฺกโม กายิกวาจสิโก วีติกฺกโม, อยํ วุจฺจติ อนาจาโร. สพฺพมฺปิ ทุสฺสีลฺยํ อนาจาโร. อิเธกจฺโจ เวฬุทาเนน วา ปตฺตทาเนน วา ปุปฺผ-ผล-สินาน-ทนฺตกฏฺฐทาเนน วา จาฏุกมฺยตาย วา มุคฺคสูปฺยตาย

วา ปาริภฏฺยตาย วา ชงฺฆเปสนิเกน วา อญฺญตรญฺญตเรน วา พุทฺธปฏิกุฏฺเฐน มิจฺฉา-อาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปติ, อยํ วุจฺจติ อนาจาโร.[๕๓]

"ในบทว่า อาจารโคจรสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร) อาจาระ (ความประพฤติอันสมควร) มีอยู่ อนาจาระ (ความประพฤติอันไม่สมควร) มีอยู่

ในอาจาระและอนาจาระนั้น **อนาจาระ** เป็นอย่างไร ?

การล่วงละเมิด[สิกขาบท]ทางกาย (กายทุจริต ๓) การล่วงละเมิดทางวาจา (วจี-ทุจริต ๔) การล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา (กายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔) ความประพฤติชั่วนี้เรียกว่า อนาจาระ (ความประพฤติอันไม่สมควร)

แม้ความประพฤติทำให้ศีลวิบัติทุกอย่างก็ชื่อว่า อนาจาระ คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ทำการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ เช่น การให้ไม้ไผ่บ้าง การให้ใบไม้บ้าง การให้ดอกไม้, ผลไม้, ผงเครื่องสนาน และไม้สีฟันบ้าง การพูดลดตนลงบ้าง การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ]บ้าง การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็กบ้าง การรับส่งข่าวสารด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง

การให้ไม้ไผ่เป็นต้นนี้เรียกว่า อนาจาระ"

ภิกษุบางรูปให้ไม้ไผ่แก่ทายกทายิกาเพื่อให้เลื่อมใสตน และทายกทายิกาก็มักถวายปัจจัย ๔ แก่ภิกษุผู้ให้ไม้ไผ่แก่ตน เมื่อภิกษุนั้นบริโภคใช้สอยปัจจัยนั้น จัดเป็นมิจฉาชีพ แม้การให้ใบไม้หรือดอกไม้เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

คำว่า อญฺญตรญฺญตเรน วา พุทฺธปฏิกุฏฺเฐน มิจฺฉาอาชีเวน (มิจฉาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง) หมายถึง มิจฉาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในการงานที่เลี้ยงชีพด้วยมิจฉาชีพ คือ การให้ไม้ไผ่เป็นต้นตามที่กล่าวมาแล้ว และในการงานมีการรักษาโรค การเฝ้ารักษาสิ่งของ การให้ก้อนข้าวตอบแทน การก่อให้เกิดลาภด้วยของสงฆ์หรือของเจดีย์เป็นต้น

คำว่า จาฏุกมฺยตา (การพูดลดตนลง, การประจบสอพลอ) มีคำอธิบายว่า

---

[๕๓] อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๓/๒๙๖

จาฏุกมฺยตา อตฺตานํ ทาสํ วิย นีจฏฺฐาเน ฐเปตฺวา ปรสฺส ขลิตวจนํ สณฺฐเปตฺวา ปิยกามตาย ปคฺคยฺหวจนํ.[๕๔]

“การประจบสอพลอ คือ การตั้งตนไว้ในฐานะต่ำเหมือนทาส อดทนต่อถ้อยคำผิดพลาด แล้วพูดยกยอโดยต้องการจะให้พอใจ”

คำว่า มุคฺคสูปฺยตา (การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ]) มีคำอธิบายว่า

มุคฺคสูปฺยตาติ มุคฺคสูปสมตา สจฺจาลิเกน ชีวิตกปฺปนํ. ยถา หิ มุคฺคสูเป ปจฺจนฺเต พหู มุคฺคา ปจฺจนฺติ, กติปยา น ปจฺจนฺติ, เอวํ สจฺจาลิเกน ชีวิตกปฺเปน พหุ อลิกํ โหติ, อปฺปกํ สจฺจนฺติ.[๕๔]

“คำว่า มุคคสูปยตา คือ ความเป็นผู้เสมอกับแกงถั่ว คือ การเลี้ยงชีพด้วยคำจริงบ้างเท็จบ้าง อุปมาว่า เมื่อแกงถั่วถูกหุงอยู่ ถั่วจำนวนมากสุก จำนวนน้อยแข็งไม่สุก ในการเลี้ยงชีพด้วยคำจริงบ้างเท็จบ้างก็เช่นเดียวกัน คำจำนวนมากเท็จ คำเล็กน้อยจริง”

ตตฺถ กตโม อาจาโร. กายิโก อวีติกฺกโม วาจสิโก อวีติกฺกโม กายิกวาจสิโก อวีติกฺกโม, อยํ วุจฺจติ อาจาโร. สพฺโพปิ สีลสํวโร อาจาโร. อิเธกจฺโจ น เวฬุทาเนน วา น ปตฺตน-ปุปฺผน-ผลน-สินานน-ทนฺตกฏฺฐทาเนน วา น จาฏุกมฺยตาย วา น มุคฺค-สูปฺยตาย วา น ปาริภฏฺยตาย วา น ชงฺฆเปสนิเกน วา น อญฺญตรญฺญตเรน วา พุทฺธปฏิกุฏฺเฐน มิจฺฉาอาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปติ, อยํ วุจฺจติ อาจาโร.[๕๕]

“ในอาจาระและอนาจารนั้น **อาจาระ** เป็นอย่างไร ?

การไม่ล่วงละเมิด[สิกขาบท]ทางกาย (กายสุจริต ๓) การไม่ล่วงละเมิดทางวาจา (วจีสุจริต ๔) การไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา (กายสุจริต ๓ และวจีสุจริต ๔) ความประพฤติดีนี้เรียกว่า อาจาระ (ความประพฤติอันสมควร)

แม้การสำรวมศีลทุกอย่างก็ชื่อว่า อาจาระ คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ไม่ทำ

---

[๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๔๙

[๕๕] อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๓/๒๙๖

การเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ เช่น การให้ไม้ไผ่บ้าง การให้ใบไม้บ้าง การให้ดอกไม้, ผลไม้, ผงเครื่องสนาน และไม้สีฟันบ้าง การพูดลดตนลงบ้าง การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ] การรับเลี้ยงเด็กบ้าง การรับส่งข่าวสารด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง

การไม่ให้ไม้ไผ่เป็นต้นนี้เรียกว่า อาจาระ"

โคจโรติ อตฺถิ โคจโร อตฺถิ อโคจโร.

ตตฺถ กตโม อโคจโร. อิเธกจฺโจ เวสิยาโคจโร วา โหติ วิธวา-ถุลฺลกุมาริกา-ปณฺฑก-ภิกฺขุนี-ปานาคารโคจโร วา โหติ, สํสฏฺโจ วิหรติ ราชูหิ ราชมหามตฺเตหิ ติตฺถิเยหิ ติตฺถิยสาวเกหิ อนนุโลมิเกน สํสคฺเคน, ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ อสฺสทฺธานิ อปฺปสนฺนานิ อโนปานภูตานิ อกฺโกสกปริภาสกานิ อนตฺถกามานิ อหิตกามานิ อผาสุกกามานิ อโยคกฺเขมกามานิ ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนีนํ อุปาสกานํ อุปาสิกานํ, ตถารูปานิ กุลานิ เสวติ ภชติ ปยิรุปาสติ, อยํ วุจฺจติ อโคจโร.[๕๖]

"ในบทว่า โคจโร (โคจร) โคจร (สถานที่ควรเข้าใกล้) มีอยู่ อโคจร (สถานที่ไม่ควรเข้าใกล้) มีอยู่

ในโคจรและอโคจรนั้น **อโคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจรบ้าง มีหญิงหม้าย, สาวเทื้อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณี และร้านสุราเป็นที่โคจรบ้าง เป็นผู้คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ และสาวกของเดียรถีย์ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร [แก่ไตรสิกขา] หรือว่า ซ่องเสพสมาคมเข้าไปหาตระกูลเช่นนั้น ที่ไม่มีศรัทธา (ความเชื่อในกรรมและผลกรรม) ไม่เลื่อมใส[พระรัตนตรัย] ไม่เป็นเหมือนสระน้ำ (ไม่ควรที่ภิกษุจะเข้าไปหา) ด่าว่าบริภาษภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ไม่ต้องการประโยชน์เกื้อกูล และความผาสุกปลอดภัย

สถานที่มีหญิงแพศยาเป็นต้นนี้เรียกว่า อโคจร (สถานที่ไม่ควรเข้าใกล้)"

---

[๕๖] อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๔/๒๙๗

ภิกษุไม่ควรเข้าไปหาหญิงแพศยาโดยคบหาฉันเพื่อนด้วยความสนิทสนม เพราะหญิงแพศยาเป็นผู้อาศัยรูปเลี้ยงชีพ จึงอาจทำอันตรายต่อความเป็นสมณะ และแม้ภิกษุจะมีใจบริสุทธิ์ก็อาจเป็นเหตุให้ถูกครหาได้ ดังนั้น ภิกษุควรตั้งสติเข้าไปบิณฑบาตในบ้านหญิงแพศยาได้โดยเนื่องด้วยทักษิณาทาน[๕๗]

ภิกษุณีมีสิกขาบทมากเหมือนภิกษุ ทั้งภิกษุและภิกษุณีเป็นวิสภาคารมณ์ของกันและกัน เมื่อภิกษุเข้าไปคบหากับภิกษุณีอาจเกิดอันตรายต่อพรหมจรรย์ได้โดยวันเล็กน้อย ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรเข้าไปหาภิกษุณี ถ้าต้องเข้าไปหาเพื่อถามความเจ็บป่วยเป็นต้น ควรตั้งสติเข้าไปหา[๕๗]

คำว่า อสฺสทฺธานิ (ไม่มีศรัทธา) และ อปฺปสนฺนานิ (ไม่เลื่อมใส) เป็นคำไวพจน์กัน หมายถึง การไม่เชื่อมั่นเลื่อมใสพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อสฺสทฺธานิ หมายถึง ไม่เชื่อกรรมและผลกรรม ส่วน อปฺปสนฺนานิ หมายถึง ไม่เลื่อมใสพระรัตนตรัย ดังข้อความว่า

อสฺสทฺธานีติ พุทฺธาทีสุ สทฺธาวิรหิตานิ. ตโต เอว อปฺปสนฺนานิ, กมฺมกมฺมผลสทฺธาย วา อภาเวน อสฺสทฺธานิ. รตนตฺตยปฺปสาทาภาเวน อปฺปสนฺนานิ.[๕๘]

"คำว่า อสฺสทฺธานิ (ไม่มีศรัทธา) หมายความว่า ปราศจากความเชื่อในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ดังนั้นจึงไม่เลื่อมใส อีกอย่างหนึ่ง ไม่มีศรัทธา เพราะไม่มีความเชื่อกรรมและผลกรรม ไม่เลื่อมใส เพราะปราศจากความเลื่อมใสพระรัตนตรัย"

คำว่า ศรัทธา แปลว่า "ความเชื่อมั่นเลื่อมใส" หมายความว่า ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม และเลื่อมใสพระรัตนตรัย คำแปลไทยข้างต้นนั้นตรงกับคำแปลศรัทธาในภาษาพม่าว่า โยงจี (คำว่า โยง <เชื่อ> คำว่า จี <เลื่อมใส>) ความจริงแล้วในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายคำว่า ศรัทธา ว่าเป็นความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม หมายความว่า ถ้าเราเชื่อมั่นกรรมและผลกรรมว่ามีจริงก็นับว่าประกอบด้วยศรัทธาแล้ว แม้จะเป็นคนที่นับถือศาสนาอื่น หรือเป็นคนไม่มีศาสนา ก็นับว่าเป็นคนมีศรัทธาเช่นกัน

---

[๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๐

[๕๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๐-๑

ข้อนี้เหมือนกับความหมายว่า สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ที่เป็นความเข้าใจกรรมและผลกรรมว่ามีจริง ถ้าเราเข้าใจเช่นนี้ก็นับว่ามีสัมมาทิฏฐิแล้ว แม้จะไม่ใช่ชาวพุทธก็นับว่าเป็นคนมีความเห็นชอบได้เช่นกัน ดังนั้น ศาสนาพุทธจึงไม่ตำหนิคนในศาสนาอื่นว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ หรือเป็นคนไม่มีศรัทธาไปทั้งหมด ถ้าเขาเชื่อมั่นและเข้าใจกฎแห่งกรรมก็เป็นคนสัมมาทิฏฐิและมีศรัทธาได้

จะเห็นได้ว่า พระโพธิสัตว์ที่เกิดในสมัยที่ไม่มีพระพุทธเจ้า ท่านก็สร้างบารมีด้วยศรัทธาและสัมมาทิฏฐิของตน ท่านไม่ได้เป็นชาวพุทธที่เลื่อมใสพระรัตนตรัย เพราะไม่มีพระรัตนตรัยในขณะนั้นก็ยังสร้างบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธาได้

แม้คำว่า ศรัทธา นี้จะมีความหมายโดยตรงว่า “ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม” แต่โบราณาจารย์ในไทยและพม่าแปลไว้ตรงกันว่า “ความเชื่อมั่นเลื่อมใส” ตามข้อความในพระสูตรที่กล่าวศัพท์สองศัพท์ไว้คู่กันว่า สทฺโธ ปสนฺโน และคัมภีร์อรรถกถาก็อธิบายว่า คำว่า สทฺโธ คือ ผู้เชื่อมั่นกรรม และคำว่า ปสนฺโน คือ ผู้เลื่อมใสพระรัตนตรัย

ดังนั้น ถ้าผู้ใดที่เชื่อมั่นกรรมและผลกรรม มีความเลื่อมใสพระรัตนตรัย ก็ทำให้ศรัทธาของผู้นั้นมีกำลังมากขึ้นกว่าเดิม คือ ทำให้จิตใจของเขาผ่องใส เหมือนกับแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิ ที่ทำให้น้ำขุ่นใสสะอาด ตรงกับหน้าที่ของศรัทธาว่า ปสาทนรสา (มีหน้าที่ทำให้ใจผ่องใส) และตรงกับอาการปรากฏของศรัทธาว่า อกาลุสฺสิยปจฺจุปฏฺฐานา (มีความไม่ขุ่นมัวเป็นอาการปรากฏ)

ด้วยเหตุนี้เอง ศรัทธาของชาวพุทธจึงควรเป็นความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรมและความเลื่อมใสพระรัตนตรัย ก็จะทำให้ศรัทธามีกำลังส่งผลให้ใจใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว อีกทั้งยังทำให้ใบหน้าผ่องใส ผิวพรรณงดงาม ด้วยอำนาจของใจที่สะอาดไม่ขุ่นมัวนั้นเอง

ตตฺถ กตโม โคจโร. อิเธกจฺโจ น เวสิยาโคจโร วา โหติ ฯเปฯ น ปานาคาร-โคจโร วา โหติ, อสํสฏฺโฐ วิหรติ ราชูหิ ฯเปฯ ติตฺถิยสาวเกหิ อนนุโลมิเกน สํสคฺเคน, ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ สทฺธานิ ปสนฺนานิ โอปานภูตานิ กาสาวปชฺโชตานิ อิสิวาต-ปฏิวาตานิ อตฺถกามานิ ฯเปฯ โยคกฺเขมกามานิ ภิกฺขูนํ ฯเปฯ อุปาสิกานํ, ตถารูปานิ กุลานิ เสวติ ภชติ ปยิรุปาสติ, อยํ วุจฺจติ โคจโร.

อิติ อิมินา จ อาจาเรน อิมินา จ โคจเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต อุปคโต สมุปคโต อุปปนฺโน สมฺปนฺโน สมนฺนาคโต, เตน วุจฺจติ “อาจารโคจรสมฺปนฺโนติ.[๕๙]

“ในโคจรและอโคจรนั้น **โคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้ไม่มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจรบ้าง ไม่มีหญิงหม้าย, สาวเทื้อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณี และร้านสุราเป็นที่โคจรบ้าง เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ และสาวกของเดียรถีย์ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร [แก่ไตรสิกขา] หรือว่า ซ่องเสพสมาคมเข้าไปหาตระกูลเช่นนั้น ที่มีศรัทธา (ความเชื่อในกรรมและผลกรรม) เลื่อมใส[ในพระรัตนตรัย] เป็นเหมือนสระน้ำ (ควรที่ภิกษุจะเข้าไปหา) แวววาวด้วยสีจีวร ฟุ้งตลบไปด้วยลม[ที่เกิดจากการนุ่งห่มจีวร และการเหยียดคู้เป็นต้น]ของนักบวช ต้องการประโยชน์เกื้อกูลความผาสุกปลอดภัยแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา

สถานที่มีตระกูลที่มีศรัทธาเป็นต้นนี้เรียกว่า โคจร (สถานที่ควรเข้าใกล้)

โดยประการดังนี้ ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้ว ประกอบดีแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปดีแล้ว เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้วด้วยอาจาระนี้และโคจรนี้ เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่า อาจารโคจรสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร)”

อีกอย่างหนึ่ง ในคำอธิบายปาติโมกขสังวรศีลนี้ พึงทราบอาจาระและโคจรแม้ตามนัย[ในคัมภีร์นิทเทส][๖๐] ที่จะกล่าวต่อไปนี้

อนาจาระมี ๒ อย่าง คือ อนาจาระทางกาย และอนาจาระทางวาจา

ในอนาจาระ ๒ ประการนั้น **อนาจาระทางกาย** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้เข้าสู่ที่ประชุมสงฆ์ก็ไม่ทำความเคารพ ยืนเบียดหรือนั่งเบียดภิกษุชั้นเถระ ยืนข้างหน้าบ้าง นั่งข้างหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพูดบ้าง กวักมือพูดบ้าง

---

[๕๙] อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๔/๒๙๗-๙๘

[๖๐] ขุ.ม. ๒๙/๘๗/๑๘๗-๘๘

เมื่อภิกษุชั้นเถระเดินไม่สวมรองเท้า ก็เดินสวมรองเท้า เมื่อภิกษุชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ ณ ที่จงกรมต่ำ ก็ไปเดินบนที่จงกรมสูง เมื่อภิกษุชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ที่พื้นดิน ก็ไปเดินจงกรมเสียบนที่จงกรม ยืนแทรกหรือนั่งแทรกภิกษุชั้นเถระ กีดกันแม้ภิกษุใหม่ด้วยอาสนะ แม้อยู่ในเรือนไฟ ไม่บอกภิกษุชั้นเถระ ก็ใส่ฟืน ปิดประตู แม้ ณ ที่ท่าน้ำ ก็ลงเบียดภิกษุชั้นเถระ ลงไปข้างหน้าบ้าง สรงเบียดบ้าง สรงอยู่ข้างหน้าบ้าง ขึ้นเบียดบ้าง ขึ้นไปข้างหน้าบ้าง แม้เมื่อเข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินเบียดภิกษุชั้นเถระบ้าง เดินไปข้างหน้าบ้าง และเดินแซงไปข้างหน้าๆ ของภิกษุชั้นเถระ แม้ ณ ห้องลับและห้องปิดบังสำหรับตระกูลที่กุลสตรี (หญิงผู้แต่งงานแล้ว) และกุลกุมารี (หญิงโสด) นั่งเล่นอยู่ เธอก็ผลุนผลันเข้าไป[โดยไม่กระแอมไอหรือเคาะประตู] ลูบคลำศีรษะเด็กบ้าง

การกระทำทั้งหมดนี้เรียกว่า อนาจาระทางกาย

ในอนาจาระ ๒ ประการนั้น **อนาจาระทางวาจา** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์แล้วก็ไม่ทำความเคารพ ไม่บอกภิกษุชั้นเถระ พูดธรรม วิสัชนาปัญหา สวดปาติโมกข์ ยืนพูดบ้าง กวักมือพูดบ้าง แม้เข้าไปสู่ละแวกบ้านแล้วก็พล่ามพูดกับสตรีหรือกุมารีอย่างนี้ว่า คุณโยมผู้มีชื่ออย่างนี้ มีสกุลอย่างนี้ มีอะไรไหม มีข้าวยาคู ข้าวสวย หรือของเคี้ยวไหม อาตมาจักดื่ม เคี้ยว หรือฉันอะไร คุณโยมจักถวายอะไรแก่อาตมาหรือ ?

การพูดทั้งหมดนี้เรียกว่า อนาจาระทางวาจา

พึงทราบอาจาระโดยฝ่ายตรงกันข้ามกับอนาจาระนั้น

อีกอย่างหนึ่ง (ตามนัยแห่งอรรถกถา) ภิกษุเป็นผู้มีความเคารพยำเกรง สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตัปปะ นุ่งสบงห่มจีวรเรียบร้อย มีการเดินหน้าถอยหลัง เหลียวไปแลมาคู้เหยียด อันน่าเลื่อมใส มีจักษุทอดลง[ชั่วแอก] มีอิริยาบถสำรวม รักษาทวารในอินทรีย์ ๖ (มีจักขุนทรีย์เป็นต้น) รู้จักประมาณในการบริโภค เพียรเจริญสติ ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลี ปรารภความเพียร มักทำความเคารพในอาภิสมาจาริกศีล (สิกขาบทเล็กน้อย หรือสิกขาบทที่มาในคัมภีร์ขันธกะ) มีความเคารพนับถือมากในบุคคลที่ควรเคารพ

การกระทำมีความเคารพเป็นต้นทั้งหมดนี้ เรียกว่า อาจาระ
พึงทราบอาจาระอย่างนี้เป็นลำดับแรก

ท่านกล่าวนัยนี้ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถามหานิทเทส ข้อ ๘๗ หน้า ๓๓๘, อรรถกถาอุทาน ข้อ ๓๑ หน้า ๒๓๙-๔๐ และอรรถกถาอิติวุตตกะ ข้อ ๙๗ หน้า ๓๔๙-๕๐

ข้อความว่า "รู้จักประมาณในการบริโภค" หมายความว่า รู้จักประมาณในการแสวงหา การรับ และบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔[๖๑]

ข้อความว่า "เพียรเจริญสติ" หมายความว่า เพียรประกอบสติคือการใส่ใจเจริญภาวนาเสมอตลอดปฐมยามและปัจฉิมยาม พักผ่อนในมัชฌิมยามเท่านั้น[๖๒]

ส่วนโคจร มี ๓ อย่าง คือ

๑. อุปนิสสยโคจร (โคจรที่อาศัยของศีลคุณเป็นต้นคือกัลยาณมิตร)
๒. อารักขโคจร (โคจรรักษาจิตคือสติ)
๓. อุปนิพันธโคจร (โคจรผูกจิตคือกรรมฐาน)

ในโคจร ๓ อย่างนั้น อุปนิสสยโคจร เป็นอย่างไร ?

กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยคุณคือกถาวัตถุ ๑๐ ที่ภิกษุพึ่งพิงแล้วได้ฟังธรรมที่ยังไม่เคยฟัง ชำระธรรมที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง สิ้นความสงสัย ทำความเข้าใจให้ถูกต้อง ทำใจให้เลื่อมใส หรือว่า ผู้ประพฤติตามกัลยาณมิตรดังกล่าวย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา

กัลยาณมิตรนี้ เรียกว่า อุปนิสสยโคจร (โคจรที่อาศัยของศีลคุณเป็นต้นคือกัลยาณมิตร)

กถาวัตถุ คือ เหตุเกิดของถ้อยคำที่อาศัยวิวัฏฏ์ มี ๑๐ ประการ ดังนี้[๖๓]

---

[๖๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๒ [๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๒-๓ [๖๓] ม.มู. ๑๒/๒๕๒/๒๑๕-๑๖

๑. อัปปิจฉกถา (เรื่องความมักน้อย) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ไม่มักมากอยากเด่น

๒. สันตุฏฐิกถา (เรื่องความสันโดษ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเฟ้อหรือปรนปรือ

๓. ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๔. อสังสัคคกถา (เรื่องความไม่คลุกคลี) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๕. วิริยารัมภกถา (เรื่องการปรารภความเพียร) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำความเพียร

๖. ศีลกถา (เรื่องศีล) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗. สมาธิกถา (เรื่องสมาธิ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในสมาธิ

๘. ปัญญากถา (เรื่องปัญญา) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในปัญญา

๙. วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์

๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา (เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ) คือ ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

โดยสรุป กถาวัตถุ ๑๐ คือ ถ้อยคำที่หลีกเลี่ยงจากดิรัจฉานกถา ๓๒ ประเภทนั้นเอง

อารักขโคจร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้เข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน ทอดสายตาลงมองดูเพียงชั่วแอก เดินไปอย่างสำรวม ไม่เหลียวดูช้าง ม้า รถ พลเดินเท้า สตรี บุรุษ ไม่แหงนขึ้นข้างบน ไม่เหลียวลงข้างล่าง ไม่เดินมองทิศใหญ่ทิศน้อย

สติที่สำรวมจักขุนทรีย์เป็นต้นนี้ เรียกว่า อารักขโคจร (โคจรรักษาจิตคือสติ)

คำว่า โอกฺขิตฺตจกฺขุ ยุคมตฺตทสฺสาวี (ทอดสายตาลงมองดูเพียงชั่วแอก) กล่าวถึง

การสำรวมสายตาของภิกษุเข้าไปสู่ละแวกบ้านในขณะออกบิณฑบาตว่า ให้มองต่ำเพียง ๑ แอก หรือ ๒ เมตร ดังข้อความว่า

ตตฺถ ฆเร ฆเร ภิกฺขาปริเยสนาย วีถึ ปฏิปนฺโน.[๖๔]

“ภิกษุไปสู่หนทางเพื่อแสวงหาภิกษาในบ้านทุกๆ หลังในละแวกบ้านนั้น”

จะเห็นได้ว่า คัมภีร์ฎีการะบุถึงขณะเข้าไปสู่ละแวกบ้านว่าเป็นการเที่ยวบิณฑบาต ไม่ใช่เวลาอื่นขณะที่ภิกษุอยู่ในวัดหรือขณะที่เดินจงกรมของผู้ปฏิบัติธรรม นอกจากนั้น ทางเดินจงกรมระยะสั้นที่สุดควรยาว ๒๔ ศอก คือ ๑๒ เมตร ถ้าผู้ปฏิบัติต้องมองต่ำในขณะเดินจงกรมเพียง ๒ เมตร ก็ไม่จำเป็นต้องมีทางเดินจงกรมยาวถึงเพียงนั้น ส่วนทางเดินจงกรมยาวที่สุด คือ ๖๐ ศอกซึ่งเทียบเท่ากับ ๓๐ เมตร ดังนั้น ทางเดินจงกรมจึงควรยาวไม่น้อยกว่า ๑๒ เมตร ดังข้อความว่า

โส ฯเปฯ ปณฺณสาลสมีเป จตุวีสติหตฺถปฺปมาณํ จงฺกมํ มาเปตฺวา ฯเปฯ สกฏฺฐานเมว คโต.[๖๕]

“วิสสุกรรมเทพบุตรนั้น ... เนรมิตที่จงกรมมีระยะ ๒๔ ศอกใกล้บรรณศาลา ... กลับไปสู่สถานที่ของตน”

อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉเทน ทีฆโต สฏฺฐิรตโน วิตฺถารโต ทิยฑฺฒรตโน จงฺกโม วุตฺโต.[๖๖]

“โดยการกำหนดขอบเขตอย่างยิ่ง ที่จงกรมกล่าวว่า ยาว ๖๐ ศอก กว้าง ๑.๕ ศอก”

สฏฺฐิหตฺถมตฺเต มหาจงฺกเม อปราปรํ จงฺกมิตฺวา ฯเปฯ อุปสงฺกมิ.[๖๗]

“ท่านเดินจงกรมกลับไปมาในที่จงกรมยาวราว ๖๐ ศอก ... เข้าไปแล้ว”

สฏฺฐิหตฺเถ มหาจงฺกเม จงฺกมมาโน นภสฺส มชฺเฌ ฐิตํ จนฺทํ ทิสฺวา จงฺกมนโกฏฺฐิยํ ผลกํ นิสฺสาย ฐิโต อภาสิ.[๖๘]

---

[๖๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๔ [๖๕] ขุ.ชา.อ. ๙/๖๓/๓๓ [๖๖] ขุ.พุทฺธ.อ. ข้อ ๓๓ หน้า ๑๑๗

[๖๗] สํ.สํ.อ. ๑/๒๐/๓๙ [๖๘] สํ.สํ.อ. ๑/๒๒๙/๒๘๑

“พระเถระเดินจงกรมอยู่ในที่จงกรมยาว ๖๐ ศอก เห็นดวงจันทร์ลอยเด่นอยู่ท่ามกลางนภากาศแล้ว ยืนพูดพิงแผ่นกระดานสุดทางเดินจงกรม”

โดยทั่วไปการมองต่ำ ๒ เมตรจะทำให้เกิดการเกร็งคอ เพราะต้องก้มคอลงจึงจะมองต่ำ ๒ เมตรได้ และยังทำให้เกิดการเกร็งกล้ามเนื้อที่กระบอกตาอีกด้วย เพราะกระบอกตาของมนุษย์ทำปฏิกิริยากับแสงที่มากระทบ ถ้าเรามองต่ำกว่า ๖ เมตร จะเกิดการเกร็งกล้ามเนื้อ จะเห็นได้ว่า โดยทั่วไปการวัดสายตาปกติจะทำในห้องที่มีพื้นที่จำกัด โดยให้ระยะทางจากผู้ตรวจสายตาถึงแผ่นอักษรห่างกัน ๖ เมตร เมื่อมองออกไปไกลๆ เช่น ขอบฟ้าหรือมองดูดาว แสงที่มากระทบกับสายตาจะถือว่าอยู่แนวขนาน (Optical Infinity) ซึ่งกระบอกตาจะผ่อนคลายไม่ต้องมีการปรับตัว (Accommodation) ให้หดหรือยืดเพื่อปรับหาจุดโฟกัส พบว่าระยะทางที่ใกล้ที่สุดที่ทำให้แสงมากระทบกับตาอยู่ในแนวขนานคือ ๖ เมตร ทำให้การมองรู้สึกสบายตาไม่เมื่อยล้า ในระยะห่าง ๖ เมตร หรือ ๒๐ ฟุตนั้นซึ่งเป็นระยะที่ใช้วัดแว่นสายตา ถือว่าระยะนั้นเป็นระยะที่มีการเพ่ง = ๐.๑๒๕ D และเกือบเท่ากับดูแสงขนาน โดยเฉพาะในคนที่มีอายุต่ำกว่า ๔๐ ปี จะไม่มีผลต่อการเพ่งเลย

ดังนั้น การมองใกล้ๆ เพียง ๒ เมตรโดยทั่วไป มักส่งผลให้เดินก้มหน้าและจ้องพื้นโดยไม่รู้สึกตัว จึงควรมองไกลๆ ราว ๑๐ - ๑๒ เมตรจนสุดทางเดินจงกรม เพื่อให้มีความผ่อนคลาย และการผ่อนคลายกล้ามเนื้อก็เป็นสิ่งที่สำคัญมาก ดังพระพุทธองค์ตรัสถึงเรื่องนี้ว่า

สเจ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปจฺจเวกฺขมาโน เอวํ ชานาติ “อนภิชฺฌาลุ พหุลํ วิหรามิ, อพฺยาปนฺนจิตฺโต พหุลํ วิหรามิ, วิคตถีนมิทฺโธ พหุลํ วิหรามิ, อนุทฺธโต พหุลํ วิหรามิ, ติณฺณวิจิกิจฺโฉ พหุลํ วิหรามิ, อกฺโกธโน พหุลํ วิหรามิ, อสํกิลิฏฺฐจิตฺโต พหุลํ วิหรามิ, อสารทฺธกาโย พหุลํ วิหรามิ, อารทฺธวีริโย พหุลํ วิหรามิ, สมาหิโต พหุลํ วิหรามีติ เตน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา เตสฺเยว กุสเลสุ ธมฺเมสุ ปติฏฺฐาย อุตฺตรึ อาสวานํ ขยาย โยโค กรณีโย.[๖๙]

---

[๖๙] องฺ.ทสก. ๒๔/๕๑/๗๔

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่แล้วรู้อย่างนี้ว่า ‘เราเป็นผู้ไม่ละโมบ ไม่มีจิตผูกพยาบาท ไม่มีถีนมิทธะ ไม่ฟุ้งซ่าน หมดความสงสัย ไม่มักโกรธ มีจิตไม่เครียด มีกายไม่เครียดครัด ปรารภความเพียร มีจิตตั้งมั่นอยู่โดยมาก’ ภิกษุนั้นควรตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นแล้วทำความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป”

การผ่อนคลายสรีระก็คือการไม่เกร็งกล้ามเนื้อ เพราะกล้ามเนื้อในร่างกายมีมัดกล้ามเนื้อที่เนื่องถึงกัน ถ้ามีส่วนใดส่วนหนึ่งเกร็ง เช่น เบ้าตา หรือฝ่าเท้า จะเกิดการเกร็งของมัดกล้ามเนื้อทั้งร่างกาย ส่วนการผ่อนคลายใจในขณะปฏิบัติธรรม คือ การไม่เครียดกับการกำหนดรู้จนเกินพอดี

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจนกระทั่งก้าวหน้าแล้ว อาจมองต่ำ ๒ เมตรก็ได้โดยไม่ก้มคอ ดังข้อความในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

มกฺกโฏว อรญฺญมฺหิ วเน ภนฺตมิโค วิย
พาโล วิย จ อุตฺรโสฺต น ภเว โลลโลจโน.
อโธ ขิเปยฺย จกฺขูนิ ยุคมตฺตทโส สิยา
วนมกฺกฏโลลสฺส น จิตฺตสฺส วสํ วเช.[๗๐]

“[แม้กุลบุตรอื่นผู้มุ่งประโยชน์ตน] ไม่ควรเป็นผู้มีตาหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า เหมือนเนื้อตกใจตื่นในป่า และเหมือนทารกอ่อนสะดุ้งกลัว (เพราะปราศจากที่พึ่งคือมารดาบิดาและญาติพี่น้อง)

พึงทอดจักษุแลดูเพียงชั่วแอก อย่าพึงไปสู่อำนาจของจิตที่มักหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า”

ปุน จปรํ มหาราช หตฺถี สพฺพกาเยเนว อปโลเกติ, อุชุกํเยว เปกฺขติ. น ทิสา-วิทิสา วิโลเกติ, เอวเมว โข มหาราช โยคินา โยคาวจเรน สพฺพกาเยน อปโลกินา ภวิตพฺพํ. น ทิสาวิทิสา วิโลเกตพฺพา. น อุทฺธํ อุลฺโลเกตพฺพํ. น อโธ โอโลเกตพฺพํ. ยุคมตฺตเปกฺขินา ภวิตพฺพํ.[๗๑]

---

[๗๐] วิสุทฺธิ. ๑/๑๙/๔๑

[๗๑] มิลินฺท. หน้า ๔๑๑

"มหาบพิตร อีกอย่างหนึ่ง ช้างย่อมแลดูโดยกายทั้งหมด มองตรงอย่างเดียว ไม่เหลียวดูทิศน้อยทิศใหญ่ ฉันใด พระโยคาวจรผู้พากเพียรก็ควรแลดูโดยกายทั้งหมด ไม่ควรเหลียวดูทิศน้อยทิศใหญ่ ไม่ควรแหงนดูเบื้องบน ไม่ควรก้มดูเบื้องล่าง ควรมองดูเพียงหนึ่งแอก ฉันนั้น"

อุปนิพันธโคจร เป็นอย่างไร ?

คือ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ผูก[ภาวนา]จิตไว้ ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

โก จ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน โคจโร สโก เปตฺติโก วิสโย. ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา.[๗๒]

"ภิกษุทั้งหลาย โคจรของภิกษุคืออะไร ? คือ วิสัยอันเป็นมรดกแห่งพุทธบิดาของตน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔"

อารมณ์คือสติปัฏฐาน ๔ นี้ เรียกว่า อุปนิพันธโคจร (โคจรผูกจิตคือกรรมฐาน)

โดยประการดังนี้ ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้ว ประกอบดีแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปดีแล้ว เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้วด้วยอาจาระนี้และโคจรนี้ ฉะนั้นจึงตรัสว่า อาจารโคจรสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร)

คำว่า สติปฏฺฐาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณ์ของสติ ๔ ประเภทอันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม

- ปติฏฺฐาติ อสฺมินฺติ ปฏฺฐานํ, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน ศัพท์ ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

๒. สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ หมายถึง การล่วงความยินดียินร้าย

- ปฏฺฐเปตพฺพนฺติ ปฏฺฐานํ, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน ศัพท์ ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

---

[๗๒] สํ.ม. ๑๙/๓๗๓/๑๓๐

๓. สติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือสติที่ตั้งไว้มั่น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฏฺฐาตีติ ปฏฺฐานํ, สติเยว ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน ศัพท์ ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ความหมายของ สติปฏฺฐาน ศัพท์นี้ ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย มหาสติปัฏฐานสูตร [๗๓] คำว่า สติปฏฺฐาน ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นหมายถึงความหมายที่ ๓ แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายแรก เพราะหมายถึงที่ตั้งคือสติอันเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา

คำว่า อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี (มักเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย) หมายความว่า มักเห็นว่า เป็นภัยน่ากลัวในโทษเพียงเล็กน้อย[เหมือนเขาสิเนรุ] อันจำแนกเป็นการต้องอาบัติเสขิยวัตรโดยไม่ได้จงใจและการเกิดอกุศลจิตเป็นต้น

อาบัติเสขิยวัตรในเรื่องนี้ คือ อาบัติเสขิยวัตร ๗๕ ข้อ ที่มาในพระปาติโมกข์ อาบัตินี้จะต่อเมื่อภิกษุตั้งใจล่วงละเมิดเท่านั้น ถ้าล่วงละเมิดโดยไม่ได้ตั้งใจ ขาดสติ หรือไม่รู้ เช่น ห่มจีวรไม่เป็นปริมณฑล ก็ไม่ต้องอาบัติ นอกจากนั้น ยังหมายรวมถึงวัตรปฏิบัติที่มาในคัมภีร์จูฬวรรค หมวดวัตตขันธกะ เช่น อาคันตุกวัตร เป็นต้นอีกด้วย เพราะเสขิยวัตรไม่ใช่มีจำนวน ๗๕ ข้อเท่านั้น เนื่องจากในพระปาติโมกข์มิได้ระบุจำนวนไว้เหมือนอาบัติปาราชิกเป็นต้น [๗๔]

คำว่า สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ (สมาทานประพฤติอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย) หมายความว่า ภิกษุรับเอาแล้วประพฤติโดยเคารพในศีลาจารวัตรทั้งหมด (มีมูลบัญญัติและอนุบัญญัติเป็นต้น) ที่ภิกษุควรประพฤติในสิกขาบททั้งหลาย

คำว่า สมาทาย ตัดบทเป็น สํ + อาทาย แปลตามศัพท์ “รับเอาแล้วโดย

---

[๗๓] ที.สี.อ. ๒/๓๗๓/๓๖๗-๖๘

[๗๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๔

เคารพ” เพราะท่านอธิบายบทนี้ว่า สมฺมา อาทาย การอธิบายความลักษณะนี้แสดงการตัดบทดังกล่าว และแสดงความหมายของ สํ อุปสรรคว่า สมฺมา (โดยชอบ, โดยเคารพ)

อนึ่ง ในพระบาลีนี้ (ฌานวิภังค์) พึงทราบว่า ปาติโมกขสังวรศีลทรงแสดงไว้ด้วยเทศนาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง (ปุคคลาธิษฐาน) ด้วยคำดังนี้ว่า ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต (ผู้สำรวมด้วยสังวรคือปาติโมกข์)

ส่วนบททั้งหมดว่า อาจารโคจรสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงข้อปฏิบัติที่ทำให้ปาติโมกขสังวรศีลนั้นบริบูรณ์

คำอธิบายอินทรียสังวรศีล

[๑๕] ในลำดับต่อจากปาติโมกขสังวรศีลนั้น [พึงทราบข้อวินิจฉัย]ของอินทรียสังวรศีลที่ทรงแสดงไว้ตามนัยว่า โส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา (ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุ) เป็นต้น

คำว่า โส (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปาติโมกขสังวรศีล

คำว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักษุ) หมายความว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณอันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้ชื่อเรียกว่า จักษุ โดยเนื่องด้วยเหตุ[เฉพาะไม่ทั่วไป]

รูปารมณ์เป็นต้นชื่อว่าเหตุทั่วไปแก่จิตอื่น เพราะเป็นเหตุเกิดของมโนวิญญาณเป็นต้น แต่จักษุเป็นเหตุเกิดของจักขุวิญญาณเท่านั้น ดังนั้น จึงไม่กล่าวว่า เห็นรูปด้วยรูปารมณ์ เป็นต้น แต่กล่าวว่า เห็นรูปด้วยจักษุ ทั้งนี้เพราะจักษุเป็นเหตุเฉพาะไม่ทั่วไป

โบราณาจารย์ทั้งหลาย (ผู้แต่งคัมภีร์มหาอรรถกถา) กล่าวว่า จักษุเห็นรูปไม่ได้เพราะไม่มีจิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจักษุ แต่เมื่อมีทวารกับอารมณ์กระทบกันบุคคลจึงเห็นรูปได้ด้วย[จักขุวิญญาณ]จิตที่มีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง

ข้อความว่า “จักษุเห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจิต” หมายความว่า ถ้าจักษุเห็นรูปได้ จักษุของคนตายที่ไม่มีจิตก็ควรจะเห็นรูปได้ แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น เพราะจักษุไม่มีจิต คือ ไม่มีจิตที่เห็น และไม่ใช่จิตที่เห็น

ข้อความว่า “จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจักษุ” หมายความว่า ถ้าจิตไม่มีที่อาศัย คือจักษุ ก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะต้องอาศัยจักษุแน่นอนจึงจะเห็นรูปได้

ข้อความว่า “เมื่อมีทวารกับอารมณ์กระทบกัน” หมายความว่า เมื่อรูปารมณ์มาปรากฏแก่จักขุทวาร

แต่คำเช่นนี้[ว่าเห็นรูปด้วยจักษุ] ชื่อว่า คำแสดงจิตพร้อมด้วยเหตุ[ของการเห็น] ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิงเป้าด้วยธนู) ดังนั้น จึงมีเนื้อความในคำนี้ดังนี้ว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ

การยิงเป้าสำเร็จได้ด้วยลูกธนู แต่กล่าวว่า ยิงเป้าด้วยธนู ฉันใด การเห็นรูปก็สำเร็จได้ด้วยจักขุวิญญาณ แต่กล่าวว่า เห็นด้วยจักษุ ฉันนั้น การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุนา กล่าวถึงจักษุอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงจักขุวิญญาณที่เป็นผลอีกด้วย ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้จัดเป็นฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่โดยเจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต แปลตามศัพท์ว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

ดังนั้น คำนี้จึงเป็นฐานูปจาระ คือ การกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุนา กล่าวถึงจักษุอันเป็นสถานที่เกิดของจักขุวิญญาณ แต่โดย

เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงโห่ร้องหรือทำเสียงโห่ร้องอยู่ ดังข้อความว่า

การณวเสนาติ อสาธารณการณสฺส วเสน. อสาธารณการณวเสน หิ ผลํ อปทิสียติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสทฺโทติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสิตวจนํ, ยถา มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตีติ.[๗๕]

“คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะไม่ทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมแสดงถึงผลโดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะไม่ทั่วไป ดังคำว่า ยวงฺกุโร (หน่อข้าวบาเล่ย์) เภริสทฺโท (เสียงกลอง) อีกอย่างหนึ่ง คำนี้กล่าวถึงสิ่งที่อาศัยโดยระบุถึงที่อาศัย ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่)”

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๗๐) แสดงความเห็นว่า คัมภีร์อรรถกถาและฎีกากล่าวว่า บุคคลคือขันธ์ ๕ ที่เหลือจากจักขุวิญญาณเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ แต่ท่านคิดว่า ถ้าถือว่าบุคคลคือขันธ์ ๕ พร้อมทั้งจักขุวิญญาณเห็นรูปด้วยจักขุประสาท ก็จัดเป็นคำกล่าวโดยตรง น่าจะสมควรเช่นเดียวกัน

คำว่า น นิมิตฺตคฺคาหี (ไม่รวบถือ) หมายความว่า ไม่ยึดถืออารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดของกิเลส คือ รูปร่างทรวดทรงของหญิงชาย หรืออารมณ์ที่ปรากฏว่างาม เป็นต้น หยุดอยู่เพียงแค่เห็นเท่านั้น

คำว่า นิมิตฺต (อารมณ์) คือ อารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดของกิเลส จำแนกเป็น :-

๑. รูปร่างทรวดทรงของหญิงชาย

๒. อารมณ์ที่ปรากฏว่างาม (สุภนิมิต)
อารมณ์ที่ปรากฏว่าไม่น่าพอใจ (ปฏิฆนิมิต)
อารมณ์ที่ปรากฏว่าน่าวางเฉย (อุเบกขานิมิต)

ข้อความว่า “อารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดของกิเลส” หมายความว่า รูปร่างทรวดทรง

---

[๗๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕/๕๕

ของหญิงชาย หรืออารมณ์ที่ปรากฏว่างาม ว่าไม่น่าพอใจ และว่าน่าวางเฉย ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอภิชฌา ให้เกิดโทสะและโทมนัส และให้เกิดโมหะอันจัดเป็นอัญญาณุเปกขา (ความวางเฉยด้วยความไม่รู้อริยสัจ)

ข้อความว่า “หยุดอยู่เพียงแค่เห็นเท่านั้น” หมายความว่า หยุดอยู่ในสภาวะเห็นรูปารมณ์ คือ สีต่างๆ ที่รับรู้ด้วยจักขุทวารวิถีและตทนุวัตติกมโนทวารวิถี ไม่รับรู้รูปร่างสัณฐานและชื่อเรียกด้วยอัตถคหณวิถีและนามคหณวิถี

คำว่า นานุพฺยญฺชนคฺคาหี (ไม่แยกถือ) หมายความว่า ไม่ยึดถือลักษณะอันจำแนกเป็นรูปร่างคือมือ เท้า และท่าทางคือการยิ้ม การหัวเราะ การพูด และการเหลียวดู เป็นต้น ซึ่งได้ชื่อเรียกว่า อนุพยัญชนะ เพราะกระทำกิเลสให้ปรากฏเสมอ คือ ถือเอาอวัยวะที่น่ารังเกียจ[มีผมขนเป็นต้น]ที่มีอยู่ในสรีระนั้น เหมือนพระมหาติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต

บุคคลทั่วไปเมื่อรับรู้อารมณ์โดยองค์รวมว่าเป็นหญิงหรือชายแล้ว ต่อจากนั้นมักเข้าไปรู้รูปร่างคือมือและเท้า เป็นต้น และท่าทางคือการยิ้ม เป็นต้น ดังนั้น ลักษณะที่เป็นรูปร่างและท่าทางจึงได้ชื่อว่า อนุพยัญชนะ เพราะทำให้กิเลสเพิ่มพูนยิ่งขึ้น

ดังได้สดับมาว่า หญิงสะใภ้คนหนึ่งในตระกูลทะเลาะกับสามีแล้ว ประดับตกแต่งสวยงามเหมือนเทพกัญญา แล้วหนีออกจากเมืองอนุราธบุรีไปแต่เช้ามืดทีเดียว เมื่อเดินไปเรือนญาติ ในระหว่างทางได้พบพระเถระมาบิณฑบาตในเมืองอนุราธบุรี มีจิตแปรปรวนแล้ว[ด้วยราคะ] จึงหัวเราะเสียงดัง พระเถระมองดูด้วยคิดว่า นี่อะไรกัน ? แล้วได้อสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม) ที่กระดูกฟันของหล่อน ได้บรรลุอรหัตตผล ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

ตสฺสา ทนฺตฏฺฐิกํ ทิสฺวา ปุพฺพสญฺญํ อนุสฺสริ
ตตฺเถว โส ฐิโต เถโร อรหตฺตํ อปาปุณิ.

“พระเถระนั้นเห็นกระดูกฟันของหล่อนแล้วระลึกถึงสัญญา[คือ
กองกระดูก]ที่เคยได้มาก่อนจึงได้บรรลุอรหัตตผลขณะยืนอยู่ ณ ที่นั้น”

ฝ่ายสามีของนางตามหาไปโดยทางนั้นเห็นพระเถระแล้วจึงเรียนถามว่า ท่านขอรับ ท่านเห็นสตรีนางหนึ่งบ้างไหม พระเถระตอบกับชายสามีนั้นว่า

นาภิชานามิ อิตฺถี วา ปุริโส วา อิโต คโต
อปิจ อฏฺฐิสงฺฆาโฏ คจฺฉเตส มหาปเถ.

“เราไม่รู้ว่าคนที่ไปทางนี้เป็นหญิงหรือชาย แต่โครงกระดูกนั่น
เดินไปในทางใหญ่”

ในคำว่า ยตฺวาธิกรณเมนํ เป็นต้น มีคำอธิบายว่า บาปธรรมอันต่ำทรามคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำคือติดตามบุคคลนี้ ผู้ไม่ปิดจักขุนทรีย์ด้วยบานประตูคือสติ คือไม่ได้ปิดจักขุทวาร เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ

ในข้อความว่า ยตฺวาธิกรณเมนนฺติอาทิมฺหิ ยํการณา ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตุ เอตํ ปุคฺคลํ เป็นต้น ท่านอธิบายเนื้อความดังต่อไปนี้

คำว่า ยตฺวาธิกรณเมนํ ตัดบทเป็น ยโต + อธิกรณํ + เอนํ

ท่านอธิบาย ยตฺวาธิกรณํ ว่า ยํการณา เพื่อแสดงว่า

๑. โต วิภัตติท้าย ยโต ลงในอรรถปฐมาวิภัตติ ดังคำว่า ยโตนิทานํ (เหตุใด)

๒. ปฐมาวิภัตติใน อธิกรณํ ลงในอรรถการณะ

๓. อธิกรณ ศัพท์มีความหมายว่า เหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อธิกโรติ เอเตนาติ อธิกรณํ.
  สิ่งที่ทำให้บุคคลอาศัยกระทำเหตุ ชื่อว่า อธิกรณะ

ส่วนคำว่า ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตุ อธิบาย ยํการณา เพื่อแสดงว่า

๑. การณา ศัพท์แสดงความหมายว่า เหตุ เพราะอธิบายด้วยคำว่า เหตุ

๒. ย ศัพท์ใน ยํการณา หมายถึง การไม่สำรวมจักขุนทรีย์

ดังนั้น วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๗๒) จึงแปลทั้งสองบทว่า ยํการณา และ ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตุ ไว้ควบคู่กันไป เพราะถือว่าบทหลังเป็นคำอธิบายของบทหน้า

ท่านอธิบาย เอนํ ว่า เอตํ ปุคฺคลํ (บุคคลนี้) เพื่อแสดงถึงการแปลง เอต เป็น เอน คำว่า ตเมนํ ตัดบทเป็น ตํ + เอนํ บทว่า เอนํ แปลงมาจาก อิม หรือ เอต ศัพท์ก็ได้ แต่ถ้าประกอบกับ ตํ ศัพท์ที่อยู่หน้า ให้แปลงมาจาก อิม ศัพท์ เพราะ ต และ เอต ศัพท์มีอรรถคล้ายกัน จึงไม่ควรประกอบไว้ร่วมกัน ท่านให้แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๙๗) ว่า อิเมตานเมนานฺวาเทเส ทุติยายํ (ในที่กล่าวซ้ำ แปลง อิม หรือ เอต เป็น เอน ในที่ทุติยาวิภัตติอยู่หลัง)

ข้อความว่า “ในที่กล่าวซ้ำ” ของโมคคัลลานไวยากรณ์ข้างต้นหมายถึง ในที่กล่าวต่อจากประโยคหน้าที่กล่าวมาก่อนแล้ว ดังอุทาหรณ์ว่า

[อิม - เอก.] อิมํ ภิกฺขุํ วินยมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ธมฺมมชฺฌาปย.
“จงให้ภิกษุนี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนี้สาธยายธรรม”

[อิม - พหุ.] อิเม ภิกฺขู วินยมชฺฌาปย, อโถ เอเน ธมฺมมชฺฌาปย.
“จงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านี้สาธยายธรรม”

[เอต - เอก.] เอตํ ภิกฺขุํ วินยมชฺฌาปย, อโถ เอนํ ธมฺมมชฺฌาปย.
“จงให้ภิกษุนั้นสาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุนั้นสาธยายธรรม”

[เอต - พหุ.] เอเต ภิกฺขู วินยมชฺฌาปย, อโถ เอเน ธมฺมมชฺฌาปย.
“จงให้ภิกษุเหล่านั้นสาธยายวินัย หลังจากนั้นจึงให้ภิกษุเหล่านั้นสาธยายธรรม”

ในคำว่า อนฺวาสฺสเวยฺยุํ อนุพนฺเธยฺยุํ (ติดตาม) ท่านแสดงคำแปลของศัพท์ว่า อนฺวาสฺสเวยฺยุํ (อนุ บทหน้า + อา บทหน้า + สุ ธาตุ <คติยํ = ไป> + อ ปัจจัย + เอยฺยุํ วิภัตติ) ด้วยคำว่า อนุพนฺเธยฺยุํ (ติดตาม) เพื่อแสดงอรรถของ สุ ธาตุที่มี อนุ และ อา อยู่หน้าว่ามีความหมายว่า ติดตาม ดังนั้น จึงต้องแปลศัพท์ทั้งสองไว้ร่วมกัน เพราะศัพท์หลังแสดงคำแปลของศัพท์หน้า

คำว่า ตสฺส สํวราย ปฏิปชฺชติ (ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น) หมาย-ความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ และเมื่อภิกษุปฏิบัติอยู่อย่างนี้จึงเรียกว่า รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ (รักษาจักขุนทรีย์) บ้าง จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชติ (ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์) บ้าง

ในคำนั้น ความสำรวมหรือไม่สำรวมไม่เกิดขึ้นที่จักขุนทรีย์ เพราะสติหรือความเผลอสติก็หาได้บังเกิดขึ้นอาศัยจักขุประสาทไม่ แต่เมื่อใดรูปารมณ์มาปรากฏแก่จักษุ (รูปกระทบตา) เมื่อนั้น ครั้นภวังคจิตเกิดขึ้นสองครั้งแล้วดับไป กิริยามโนธาตุ (ปัญจ-ทวาราวัชชนจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่ใคร่ครวญให้สำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้น จักขุวิญญาณ-จิตเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็นให้สำเร็จแล้วดับไป หลังจากนั้น วิปากมโนธาตุ (สัมปฏิจฉนจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่รับเอา[รูปารมณ์]ให้สำเร็จแล้วดับไป ภายหลังจากนั้น วิปากอเหตุกมโน-วิญญาณธาตุ (สันตีรณจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่ไต่สวน[รูปารมณ์]ให้สำเร็จแล้วดับไป จากนั้น กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ (โวฏฐัพพนจิต) เกิดขึ้นทำหน้าที่ตัดสิน[รูปารมณ์]ให้สำเร็จแล้วดับไป ลำดับต่อจากโวฏฐัพพนจิตนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไป

แม้ในขณะเกิดจิตเหล่านั้น ความสำรวมหรือไม่สำรวมย่อมไม่มีในขณะเกิดภวังคจิต หรือในขณะเกิดอาวัชชนจิตเป็นต้นดวงใดดวงหนึ่ง[จนถึงโวฏฐัพพนจิต] โดยที่แท้ ถ้าความทุศีล (ทุจริตทางกายและวาจา) ความเผลอสติ (อกุศลจิต) ความไม่รู้ (โมหะ) ความไม่อดทน (โทสะ) หรือความเกียจคร้าน เกิดขึ้นในขณะบังเกิดชวนจิต ความไม่สำรวมย่อมมีได้ อนึ่ง ความไม่สำรวมนั้นเมื่อมีอยู่โดยทำนองนี้จึงเรียกว่า ความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์

ความทุศีล (ทุสฺสีลฺย) โดยองค์ธรรมคือกายทุจริตและวจีทุจริต ทุจริตเหล่านั้นต้องเกิดร่วมกับกายวิญญัติและวจีวิญญัติแน่นอน ทั้งชวนจิตที่เกิดทางปัญจทวารก็ก่อให้เกิดวิญญัติรูปไม่ได้ แต่เนื่องจากท่านกำลังแสดงชวนขณะทางจักขุทวารวิถีอยู่ จึงรวมกล่าวไว้ในที่นี้ ความจริงแล้วความทุศีลดังกล่าวเกิดขึ้นในชวนขณะทางมโนทวารวิถีเท่านั้น ไม่เกิดทางปัญจทวาร ส่วนความหลงลืมสติเป็นต้นเกิดได้ทางทวารทั้ง ๖ ดังคัมภีร์อนุฎีกาอธิบายว่า

ยถาสมฺภวนฺติ ทุสฺสีลฺยาสํวโร มโนทฺวารวเสน, เสสาสํวโร ฉทฺวารวเสน โยเชตพฺโพ.[๗๖]

“คำว่า ยถาสมฺภวํ (ตามสมควร) หมายความว่า อสังวรคือความทุศีลพึงประกอบโดยเนื่องด้วยมโนทวาร ส่วนอสังวรที่เหลือ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยทวาร ๖”

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะเมื่อมีความไม่สำรวมนั้น ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ก็ชื่อว่าเป็นอันไม่รักษาแล้ว

อุปมาเหมือนเมื่อประตูเมือง ๔ ด้านไม่ได้ปิด ถึงจะปิดประตูเรือน ยุ้งฉาง และห้องหับอันเป็นภายในอย่างเรียบร้อยแล้ว แม้ถึงกระนั้นก็ชื่อว่าไม่รักษาคุ้มครองสิ่งของทั้งมวลอันอยู่ภายในเมือง เพราะพวกโจรเข้าไปทางประตูเมืองแล้วจะทำสิ่งที่ตนปรารถนาได้อยู่ ฉันใด เมื่อโทษมีความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชวนจิต ครั้นมีความไม่สำรวมในชวนจิตนั้น ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ก็ชื่อว่าเป็นอันไม่รักษาแล้ว ฉันนั้น

แต่เมื่อศีลเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วในชวนจิตนั้น ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาแล้ว อุปมาเหมือนเมื่อประตูเมืองถูกปิดแล้ว ถึงเรือนที่อยู่ภายในเมืองเป็นต้นมิได้ปิดประตู แม้ถึงกระนั้นสิ่งของทั้งมวลที่มีอยู่ภายในเมือง ก็ได้ชื่อว่ารักษาคุ้มครองดีแล้ว เพราะเมื่อปิดประตูเมืองแล้ว พวกโจรย่อมเล็ดลอดเข้าไปไม่ได้ ฉันใด เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชวนจิต ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาแล้ว ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น แม้ความสำรวมที่เกิดขึ้นในขณะบังเกิดชวนจิตก็เรียกว่า ความสำรวมในจักขุนทรีย์

แม้คำว่า โสเตน สทฺทํ สุตฺวา (ฟังเสียงด้วยโสตะ) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบว่า กล่าวโดยย่อ อินทรียสังวรศีลนี้มีลักษณะเว้นจากการยึดถือนิมิตที่เป็นเครื่องผูกกิเลสไว้ในรูปเป็นต้นด้วยประการฉะนี้

---

[๗๖] อภิ.สํ.อนุฏีกา ๑/๑๓๕๒/๒๓๖

คำอธิบายอาชีวปาริสุทธิศีล

[๑๖] บัดนี้ จะแสดงคำอธิบายในอาชีวปาริสุทธิศีลที่ตรัสไว้ในลำดับต่อจากอินทรีย-สังวรศีลต่อไป

คำว่า อาชีวเหตุ ปญฺญตฺตานํ ฉนฺนํ สิกฺขาปทานํ (สิกขาบท ๖ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ) หมายความว่า สิกขาบท ๖ เหล่านี้ที่ทรงบัญญัติไว้[๗๗] อย่างนี้ว่า :-

อาชีวเหตุ อาชีวการณา ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อสนฺตํ อภูตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อุลฺลปติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส.

"ภิกษุมีความปรารถนาชั่ว มักมาก พูดอวดอุตตริมนุสสธรรม คือ ธรรมอันยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ [ฌาน มรรค และผล] อันไม่มีอยู่ไม่เป็นจริง เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ต้องอาบัติปาราชิก" [๑]

อาชีวเหตุ อาชีวการณา สญฺจริตฺตํ สมาปชฺชติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส.

"ภิกษุพูดชักสื่อ[ให้ชายหญิงเป็นสามีภรรยากัน] เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส" [๒]

อาชีวเหตุ อาชีวการณา "โย เต วิหาเร วสติ, โส ภิกฺขุ อรหาติ ภณติ, ปฏิ-วิชานนฺตสฺส อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส.

"ภิกษุพูด[พาดพิงตน]เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุว่า 'ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์' เมื่อผู้ฟังเข้าใจอยู่ ต้องอาบัติถุลลัจจัย" [๓]

อาชีวเหตุ อาชีวการณา ภิกฺขุ ปณีตโภชนานิ อคิลาโน อตฺตโน อตฺถาย วิญฺ-ญาเปตฺวา ภุญฺชติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.

"ภิกษุไม่ได้อาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์" [๔]

---

[๗๗] วิ.ป. ๘/๒๘๗/๒๒๑

อาชีวเหตุ อาชีวการณา ภิกฺขุนี ปณีตโภชนานิ อคิลานา อตฺตโน อตฺถาย วิญฺญาเปตฺวา ภุญฺชติ, อาปตฺติ ปาฏิเทสนียสฺส.

“ภิกษุณีมิได้อาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ต้องอาบัติปาฏิเทสนีย์” [๕]

อาชีวเหตุ อาชีวการณา สูปํ วา โอทนํ วา อคิลาโน อตฺตโน อตฺถาย วิญฺญาเปตฺวา ภุญฺชติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

“ภิกษุมิได้อาพาธ ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อตนมาฉัน เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ต้องอาบัติทุกกฏ” [๖]

ข้อความว่า “โภชนะอันประณีต” คือ ข้าวสุกที่ประกอบด้วยเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา และเนื้อ เป็นต้น

ในการเสแสร้งทำให้อัศจรรย์ (กุหนา) เป็นต้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ :-

ตตฺถ กตมา กุหนา. ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิจฺฉสฺส อิจฺฉาปกตสฺส ยา ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา สามนฺตชปฺปิเตน วา อิริยาปถสฺส วา อฏฺฐปนา ฐปนา สณฺฐปนา ภากุฏิกา ภากุฏิยํ กุหนา กุหายนา กุหิตตฺตํ, อยํ วุจฺจติ กุหนา.[๗๘]

“ในบาปธรรมเหล่านั้น **การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์** (กุหนา) เป็นอย่างไร ?

การขมวดคิ้ว (ภากุฏิกา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภากุฏิยํ) การเสแสร้ง (กุหนา) กิริยาให้เสแสร้ง (กุหายนา) ภาวะที่เสแสร้ง (กุหิตตฺตํ) ด้วยการเสแสร้งทำให้อัศจรรย์ (กุหนวตฺถุ) คือ การแสร้งเสพปัจจัย ๔ หรือด้วยการพูดพาดพิงตน ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก หรือการวางท่า (อฏฺฐปนา) การตั้งท่า (ฐปนา) การแต่งท่า (สณฺฐปนา) แห่งอิริยาบถทั้ง ๔

การเสแสร้งเป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่า การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์ (กุหนา)” [๑]

---

[๗๘] อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๑/๔๓๐

ตตฺถ กตมา ลปนา. ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิจฺฉสฺส อิจฺฉาปกตสฺส ยา ปเรสํ อาลปนา ลปนา สลฺลปนา อุลฺลปนา สมุลฺลปนา อุนฺนหนา สมุนฺนหนา อุกฺกาจนา สมุกฺกาจนา อนุปฺปิยภาณิตา จาฏุกมฺยตา มุคฺคสูปฺยตา ปาริภฏฺยตา, อยํ วุจฺจติ ลปนา.[๗๙]

“ในบาปธรรมเหล่านั้น **การพูดเลาะเล็ม** (ลปนา) เป็นอย่างไร ?

การพูดทักก่อน (อาลปนา) การพูดตอบ (ลปนา) การพูดเอาใจ (สลฺลปนา) การพูดยกยอ (อุลฺลปนา) การพูดยกยอให้หนักขึ้น (สมุลฺลปนา) การพูดผูกมัด (อุนฺนหนา) การพูดผูกมัดให้หนักขึ้น (สมุนฺนหนา) การพูดยกตน (อุกฺกาจนา) การพูดยกตนให้หนักขึ้น (สมุกฺกาจนา) การพูดให้รักอย่างพร่ำเพรื่อ (อนุปฺปิยภาณิตา) การพูดลดตนลง (จาฏุ-กมฺยตา) การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ] (มุคฺคสูปฺยตา) การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก (ปาริภฏฺยตา) แก่คนอื่นๆ (ผู้ถวาย) ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก

การพูดอย่างนี้เรียกว่า การพูดเลาะเล็ม (ลปนา)” [๒]

การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็กเป็นการเลี้ยงดูเด็กทางกายด้วยการอุ้มหรือให้ขี่คอเป็นต้น แต่ในที่นี้หมายถึงการพูดพะนอเด็กเหมือนกับพี่เลี้ยงเด็ก เพราะเป็นคำอธิบายเรื่องการพูดเลาะเล็มที่เกี่ยวกับการพูดทางวาจา

ตตฺถ กตมา เนมิตฺติกตา. ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิจฺฉสฺส อิจฺฉา-ปกตสฺส ยํ ปเรสํ นิมิตฺตํ นิมิตฺตกมฺมํ โอภาโส โอภาสกมฺมํ สามนฺตชปฺปา ปริกถา, อยํ วุจฺจติ เนมิตฺติกตา.[๘๐]

“ในบาปธรรมเหล่านั้น **การทำนิมิตหมาย** (เนมิตฺติกตา) เป็นอย่างไร ?

การกระทำกายและวาจาเป็นนิมิตหมาย[เพื่อให้ถวายปัจจัย ๔] (นิมิตฺตกมฺมํ)

---

[๗๙] อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๒/๔๓๐

[๘๐] อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๓/๔๓๐

การพูดเป็นนัย (โอภาโส) การกระทำเป็นนัย (โอภาสกมฺมํ) การพูดเลียบเคียง[กับสิ่งที่อยากได้] (สามนฺตชปฺปา) การพูดหว่านล้อม (ปริกถา) แก่คนอื่นๆ (ผู้ถวาย) ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก

การกระทำทางกายและทางวาจาอย่างนี้ เรียกว่า การทำนิมิตหมาย (เนมิตฺติกตา)" [๓]

ตตฺถ กตมา นิปฺเปสิกตา. ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิจฺฉสฺส อิจฺฉาปกตสฺส ยา ปเรสํ อกฺโกสนา วมฺภนา ครหนา อุกฺเขปนา สมุกฺเขปนา ขิปนา สํขิปนา ปาปนา สมฺปาปนา อวณฺณหาริกา ปรปิฏฺฐิมํสิกตา, อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสิกตา.[๘๑]

"ในบาปธรรมเหล่านั้น **การด่าแช่ง** (นิปฺเปสิกตา) เป็นอย่างไร ?

การพูดด่า (อกฺโกสนา) การพูดดูหมิ่น (วมฺภนา) การพูดตำหนิ (ครหนา) การพูดปัด (อุกฺเขปนา) การพูดปัดหนักขึ้น (สมุกฺเขปนา) การพูดล้อเลียน (ขิปนา) การพูดล้อเลียนหนักขึ้น (สํขิปนา) การพูดให้ร้าย (ปาปนา) การพูดให้ร้ายหนักขึ้น (สมฺปาปนา) การนำโทษไปโพนทะนา (อวณฺณหาริกา) การพูดให้โทษลับหลัง (ปรปิฏฺฐิมํสิกตา) แก่คนอื่นๆ (ผู้ถวาย) ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก

การพูดด่าเป็นต้นอย่างนี้เรียกว่า การด่าแช่ง (นิปฺเปสิกตา)" [๔]

ตตฺถ กตมา ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา. ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิโต ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อิโต ลทฺธํ อามิสํ อมุตฺร หรติ, อมุตฺร วา ลทฺธํ อามิสํ อิธ อาหรติ. ยา เอวรูปา อามิเสน อามิสสฺส เอฏฺฐิ คเวฏฺฐิ ปริเยฏฺฐิ เอสนา คเวสนา ปริเยสนา, อยํ วุจฺจติ ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา.[๘๒]

"ในบาปธรรมเหล่านั้น **การแสวงหาลาภด้วยลาภ** (ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา) เป็นอย่างไร ?

ภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก นำอาหารเป็นต้น

---

[๘๑] อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๔/๔๓๐

[๘๒] อภิ.วิ. ๓๕/๘๖๕/๔๓๐

ที่ได้รับจากเรือนนี้ไปให้เรือนโน้น หรือนำอาหารเป็นต้นที่ได้รับจากเรือนโน้นมาให้เรือนนี้ ความต้องการ (เอฏฺฐิ) การแสวงหา (คเวฏฺฐิ) การแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า (ปริเยฏฺฐิ) กิริยาต้องการ (เอสนา) กิริยาแสวงหา (คเวสนา) กิริยาแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า (ปริ-เยสนา) ซึ่งอามิส[ที่ยังไม่ได้รับ]ด้วยอามิส[ที่ได้รับแล้ว]เช่นนี้

การนำอาหารเป็นต้นที่ได้รับจากเรือนนี้ไปให้เรือนโน้น เป็นต้น เรียกว่า การแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา)" [๕]

คำอธิบายความพระบาลี

[๑๗] อนึ่ง พึงทราบคำอธิบายความของพระบาลีนี้ ดังต่อไปนี้ :-

๑. กุหนนิทเทส

ลำดับแรก ในกุหนนิทเทส คำว่า ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส (ผู้มุ่งลาภสักการะชื่อเสียง) หมายความว่า ผู้มุ่งคือปรารถนาลาภสักการะและชื่อเสียง

คำว่า สิโลก มีความหมาย ๒ อย่าง คือ การสรรเสริญ และชื่อเสียง ในที่นี้มีความหมายหลัง ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย สิโลก ศัพท์ว่า กิตฺติสทฺท (ชื่อเสียง)

คำว่า ปาปิจฺฉสฺส (ผู้มีความปรารถนาชั่ว) หมายความว่า ต้องการจะแสดงถึงคุณอันไม่มีจริง

คำว่า อิจฺฉาปกตสฺส (มักมาก) หมายความว่า ถูกความอยากทำให้ปราศจาก [สัมมาชีพ] ความหมายคือ ถูกความอยากย่ำยี

คำว่า อิจฺฉาปกต ประกอบด้วยศัพท์ ๓ ศัพท์ คือ อิจฺฉา (ความอยาก) + อป (ปราศจาก) + กต (ทำ) การถูกความอยากคือตัณหาทำให้ปราศจากสัมมาชีพ ก็คือ การ

ถูกตัณหาย่ำยีจิตของตนนั่นเอง ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุปทฺทุตสฺสาติ อตฺโถ (ความหมาย คือ ถูกความอยากย่ำยี)

ต่อแต่นี้ไป โดยเหตุที่กุหนวัตถุ (การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์อันเป็นเหตุให้เกิดปัจจัย) ๓ อย่างมาในคัมภีร์มหานิทเทส โดยจำแนกเป็นการเสพปัจจัย การพูดเลียบเคียง และการอาศัยอิริยาบถ ดังนั้นจึงตรัสอย่างนี้[ไว้ในฌานวิภังค์]ว่า ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา (ด้วยกุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย ๔ หรือการทำให้พิศวงด้วยการปฏิเสธ) เป็นต้น เพื่อแสดงแสดงกุหนวัตถุทั้งสามอย่างนั้น

กุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย

ในเรื่องนั้น เมื่อคหบดีทั้งหลายนิมนต์รับปัจจัยมีจีวรเป็นต้น ทั้ง ๆ ที่ตนต้องการปัจจัยนั้นอยู่ก็แสร้งปฏิเสธ และรู้ว่าพวกเขาเป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในตนแล้ว เมื่อเขาพูดว่า โอ พระผู้เป็นเจ้ามักน้อย ไม่ต้องการรับปัจจัยอะไรๆ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าจะรับปัจจัยบางอย่างเพียงเล็กน้อย พวกเราก็จะได้ดีแล้วหนอแล้วน้อมปัจจัยมีจีวรเป็นต้นที่ประณีตๆ มาถวายด้วยวิธีต่างๆ เธอจึงรับโดยแสดงว่าต้องการจะอนุเคราะห์เขาเหล่านั้น ตั้งแต่นั้นก็เป็นเหตุให้เขาน้อมนำปัจจัยมาแม้เป็นเล่มเกวียน

การทำให้พิศวงทำนองนี้ พึงทราบว่าเป็น **กุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย**

ดังข้อความในคัมภีร์มหานิทเทสว่า

กตมํ ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ. อิธ คหปติกา ภิกฺขุํ นิมนฺเตนฺติ จีวร-ปิณฺฑปาต-เสนาสน-คิลาน-ปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาเรหิ. โส ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อตฺถิโก จีวร ฯเปฯ ปริกฺขารานํ ภิยฺโยกมฺยตํ อุปาทาย จีวรํ ปจฺจกฺขาติ. ปิณฺฑปาตํ ฯเปฯ เสนาสนํ. คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ ปจฺจกฺขาติ.

โส เอวมาห "กึ สมณสฺส มหคฺเฆน จีวเรน, เอตํ สารุปฺปํ ยํ สมโณ สุสานา วา สงฺการกูฏา วา ปาปณิกา วา นนฺตกานิ อุจฺจินิตฺวา สงฺฆาฏึ กตฺวา ธาเรยฺย. กึ สมณสฺส มหคฺเฆน ปิณฺฑปาเตน เอตํ สารุปฺปํ ยํ สมโณ อุญฺฉาจริยาย ปิณฺฑิยาโลเปน

ชีวิกํ กปฺเปยฺย. กึ สมณสฺส มหคฺฆेน เสนาสเนน, เอตํ สารุปฺปํ ยํ สมโณ รุกฺขมูลิโก วา อสฺส อพฺโภกาสิโก วา. กึ สมณสฺส มหคฺเฆน คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาเรน, เอตํ สารุปฺปํ ยํ สมโณ ปูติมุตฺเตน วา หริฏฺกีขณฺเฑน วา โอสธํ กเรยฺยาติ. ตทุปาทาย ลูขํ จีวรํ ธาเรติ, ลูขํ ปิณฺฑปาตํ ปริภุญฺชติ, ลูขํ เสนาสนํ ปฏิเสวติ, ลูขํ คิลานปจฺจยเภสชฺช-ปริกฺขารํ ปฏิเสวติ.

ตเมนํ คหปติกา เอวํ ชานนฺติ "อยํ สมโณ อปฺปิจฺโฉ สนฺตุฏฺโฐ ปวิวิตฺโต อสํสฏฺโฐ อารทฺธวีริโย ธุตวาโทติ. ภิยฺโย ภิยฺโย นิมนฺเตนฺติ จีวร ฯเปฯ ปริกฺขาเรหิ. โส เอวมาห 'ติณฺณํ สมฺมุขีภาวา สทฺโธ กุลปุตฺโต พหุํ ปุญฺญํ ปสวติ. สทฺธาย สมฺมุขี-ภาวา สทฺโธ กุลปุตฺโต พหุํ ปุญฺญํ ปสวติ. เทยฺยธมฺมสฺส ฯเปฯ ทกฺขิเณยฺยานํ สมฺมุขีภาวา สทฺโธ กุลปุตฺโต พหุํ ปุญฺญํ ปสวติ. ตุมฺหากญฺเจวายํ สทฺธา อตฺถิ, เทยฺยธมฺโม จ สํวิชฺชติ, อหญฺจ ปฏิคฺคาหโก, สเจหํ น ปฏิคฺคเหสฺสามิ, เอวํ ตุมฺเห ปุญฺเญน ปริพาหิรา ภวิสฺสนฺติ, น มยฺหํ อิมินา อตฺโถ. อปิจ ตุมฺหากํเยว อนุกมฺปาย ปฏิคฺคณฺหามีติ. ตทุปาทาย พหุมฺปิ จีวรํ ปฏิคฺคณฺหาติ. พหุมฺปิ ปิณฺฑปาตํ ฯเปฯ เภสชฺชปริกฺขารํ ปฏิคฺคณฺหาติ ยา เอวรูปา ภากุฏิกา ภากุฏิยํ กุหนา กุหายนา กุหิตตฺตํ, อิทํ ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ."[๘๓]

"**กุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย** เป็นอย่างไร ?

คหบดีทั้งหลายในโลกนี้นิมนต์ภิกษุรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริขารยารักษาโรคของคนป่วย ภิกษุนั้นเป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก ต้องการจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริขารยารักษาโรคของคนป่วยอยู่ แต่บอกปัดจีวร บอกปัดบิณฑบาต บอกปัดเสนาสนะ บอกปัดบริขารยารักษาโรคของคนป่วย เพราะอยากได้ให้ยิ่งขึ้น

เธอแสร้งกล่าวอย่างนี้ว่า :-

'สมณะผู้ประพฤติระงับกิเลสจะมีประโยชน์อะไรกับจีวรที่มีค่ามาก สมณะควร

---

[๘๓] ขุ.ม. ๒๙/๘๗/๑๘๔-๘๕

เก็บเอาผ้าจากป่าช้าบ้าง กองหยากเยื่อบ้าง ร้านตลาดบ้าง มาทำผ้าสังฆาฏิครอง การนุ่งห่มเช่นนี้จึงสมควร

สมณะจะมีประโยชน์อะไรกับบิณฑบาตที่มีค่ามาก สมณะควรเลี้ยงชีพด้วยคำข้าวทำให้เป็นก้อน ซึ่งได้มาด้วยภิกขาจารวัตร การเลี้ยงชีพอย่างนี้จึงสมควร

สมณะจะมีประโยชน์อะไรกับเสนาสนะที่มีค่ามาก สมณะควรอยู่โคนต้นไม้หรือกลางแจ้ง การอยู่เช่นนี้จึงสมควร

สมณะจะมีประโยชน์อะไรกับบริขารยารักษาโรคของคนป่วยอันมีค่ามาก สมณะควรทำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือด้วยชิ้นส่วนแห่งผลสมอ การบริโภคยาเช่นนี้จึงสมควร

ภิกษุอ้างคำนั้นแล้วจึงครองจีวรปอนๆ ฉันบิณฑบาตเลวๆ เสพเสนาสนะอย่างมัวหมอง เสพบริขารยารักษาโรคของคนป่วยอย่างถูกๆ

คหบดีทั้งหลายรู้จักเธอนั้นทำนองนี้ว่า สมณะนี้เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลี ปรารภความเพียร มีวาทะกำจัดกิเลส จึงนิมนต์เธอรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริขารยารักษาโรคของคนป่วยยิ่งๆ ขึ้นไป เธอจึงพูดดังนี้ว่า กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมจะได้รับบุญเป็นอันมาก เพราะวัตถุ ๓ ประการพร้อมหน้ากัน คือ

- เพราะมีศรัทธาพร้อมหน้ากัน
- เพราะมีเครื่องไทยธรรมพร้อมหน้ากัน
- เพราะมีทักขิไณยบุคคลพร้อมหน้ากัน

ท่านทั้งหลายมีศรัทธานี้อยู่แล้ว เครื่องไทยธรรมก็มีอยู่ และอาตมาก็เป็นปฏิคาหก ถ้าอาตมาไม่รับ ท่านทั้งหลายจักเป็นผู้เสื่อมจากบุญไปอย่างนี้ อาตมาไม่ต้องการปัจจัยนี้ แต่รับไว้โดยอนุเคราะห์ท่านทั้งหลายเท่านั้น’

ภิกษุอ้างคำนั้นแล้วรับจีวรบ้าง บิณฑบาตบ้าง เสนาสนะบ้าง บริขารยารักษาโรคของคนป่วยบ้างไว้อย่างละมากๆ การขมวดคิ้ว (ภากุฏิกา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภากุฏิยํ) การเสแสร้ง (กุหนา) กิริยาให้เสแสร้ง (กุหายนา) ภาวะที่เสแสร้ง (กุหิตตฺตํ) เช่นนี้มีอยู่

การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์อย่างนี้ ชื่อว่า กุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย ๔”

กุหนวัตถุคือการพูดเลียบเคียง

กุหนวัตถุคือการพูดเลียบเคียง คือ การทำให้เกิดความพิศวงด้วยประการนั้นๆ ด้วยวาจาที่แสดงถึงการได้บรรลุอุตตริมนุสสธรรมของภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว

ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหานิทเทส]ว่า

กตมํ สามนฺตชปฺปนสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ. อิเธกจฺโจ ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต สมฺภาวนาธิปฺปาโย "เอวํ มํ ชโน สมฺภาเวสฺสตีติ อริยธมฺมสนฺนิสฺสิตํ วาจํ ภาสติ "โย เอวรูปํ จีวรํ ธาเรติ, โส สมโณ มเหสกฺโขติ ภณติ. "โย เอวรูปํ ปตฺตํ โลหถาลกํ. ธมฺมกรณํ ปริสฺสาวนํ กุญฺจิกํ, กายพนฺธนํ อุปาหนํ ธาเรติ, โส สมโณ มเหสกฺโขติ ภณติ. ยสฺส เอวรูโป อุปชฺฌาโย อาจริโย สมานุปชฺฌายโก, สมานาจริยโก มิตฺโต สนฺทิฏฺโฐ สมฺภตฺโต สหาโย. โย เอวรูเป วิหาเร วสติ อฑฺฒโยเค ปาสาเท หมฺมิเย คุหายํ เลเณ กุฏิยา กูฏาคาเร อฏฺเฏ มาเฬ อุทฺทณฺเฑ อุปฏฺฐานสาลายํ มณฺฑเป รุกฺขมูเล วสติ, โส สมโณ มเหสกฺโขติ ภณติ.

อถวา "โกรชิกโกรชิโก ภากุฏิกภากุฏิโก กุหกกุหโก ลปกลปโก มุขสมฺภาวิโก, "อยํ สมโณ อิมาสํ เอวรูปานํ สนฺตานํ วิหารสมาปตฺตีนํ ลาภีติ ตาทิสํ คมฺภีรํ คูฬฺหํ นิปุณํ ปฏิจฺฉนฺนํ โลกุตฺตรํ สุญฺญตาปฏิสํยุตฺตํ กถํ กเถสิ. ยา เอวรูปา ภากุฏิกา ภากุฏิยํ กุหนา กุหายนา กุหิตตฺตํ, อิทํ สามนฺตชปฺปนสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ.[๘๔]"

"**กุหนวัตถุคือการพูดเลียบเคียง** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก ต้องการการยกย่อง มุ่งหมายว่า 'เมื่อเราพูดอย่างนี้ คนจักสรรเสริญเรา' แล้วพูดถ้อยคำอาศัยธรรมของพระอริยะ (มรรคผล) คือพูดว่า :-

ภิกษุผู้ครองจีวรเช่นนี้ มีฤทธิ์มาก

---

[๘๔] ขุ.ม. ๒๙/๘๗/๑๘๕-๘๖

ภิกษุผู้ใช้บาตร ถาดโลหะ กระบอกกรองน้ำ ผ้ากรองน้ำ กุญแจ ประคด-เอว และรองเท้าชนิดนี้ มีฤทธิ์มาก

ภิกษุผู้มีอุปัชฌาย์ อาจารย์ (นิสสยาจารย์ คือ อาจารย์ผู้ให้นิสสัย) ภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ ภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นมิตร เป็นเพื่อนเห็นหรือเพื่อนคบเช่นนี้ มีฤทธิ์มาก

ภิกษุผู้อยู่ในวิหาร เรือนมุงแถวเดียว ปราสาท เรือนโล้น ถ้ำ ที่เร้น กระท่อม เรือนยอด ป้อม โรงกลม ห้องเก็บของ โรงประชุม มณฑป และโคนไม้เช่นนี้ มีฤทธิ์มาก

อีกอย่างหนึ่ง [ภิกษุบางรูปในศาสนานี้] แสร้งสำรวมด้วยความปรารถนาชั่วอย่างยิ่ง ขมวดคิ้วอย่างหนัก เสแสร้งอย่างเจนจัด พูดชมตนหรือทายกอย่างคล่องแคล่ว พอใจการยกย่อง[ของผู้อื่น]ด้วยคำ[ของตน] จึงพูดถ้อยคำอันลึกซึ้ง เร้นลับ ละเอียด ปิดบัง ชั้นโลกุตตระ ประกอบด้วยความว่างเช่นนั้นว่า สมณะนี้ได้วิหารสมาบัติอันสงบเช่นนี้ การขมวดคิ้ว (ภากุฏิกา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภากุฏิยํ) การเสแสร้ง (กุหนา) กิริยาให้เสแสร้ง (กุหนา) ภาวะที่เสแสร้งอย่างนี้ (กุหิตตฺตํ) เช่นนี้มีอยู่

การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์อย่างนี้ ชื่อว่า กุหนวัตถุคือการพูดเลียบเคียง”

กุหนวัตถุคืออิริยาบถ

กุหนวัตถุที่อาศัยอิริยาบถ คือ การทำให้พิศวงด้วยอิริยาบถที่กระทำโดยต้องการการยกย่องของภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว

ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหานิทเทส]ว่า :-

กตมํ อิริยาปถสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ. อิเธกจฺโจ ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต สมฺ-ภาวนาธิปฺปาโย “เอวํ มํ ชโน สมฺภาเวสฺสตีติ คมนํ สณฺฐเปติ ฐานํ สณฺฐเปติ, นิสชฺชํ สณฺฐเปติ, สยนํ สณฺฐเปติ, ปณิธาย คจฺฉติ, ปณิธาย ติฏฺฐติ, ปณิธาย นิสีทติ, ปณิธาย เสยฺยํ กปฺเปติ, สมาหิโต วิย คจฺฉติ, สมาหิโต วิย ติฏฺฐติ, นิสีทติ, เสยฺยํ

กปฺเปติ, อาปาถกชฺฌายี จ โหติ, ยา เอวรูปา อิริยาปถสฺส อฏฺฐปนา ฐปนา สณฺฐปนา ภากุฏิกา ภากุฏิยํ กุหนา กุหายนา กุหิตตฺตํ, อิทํ วุจฺจติ อิริยาปถสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ.[๘๕]"

"**กุหนวัตถุคืออิริยาบถ** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว มักมาก ต้องการการยกย่อง มุ่งหมายว่า 'เมื่อเราทำอย่างนี้ คนจักสรรเสริญเรา' แล้วบรรจงเดิน ยืน นั่ง นอน ตั้งใจแล้วจึงเดิน ยืน นั่ง นอน เดิน ยืน นั่ง นอนทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น ทำเป็นเหมือนเข้าฌานต่อหน้าคน การขมวดคิ้ว (ภากุฏิกา) กิริยาขมวดคิ้ว (ภากุฏิยํ) การเสแสร้ง (กุหนา) กิริยาให้เสแสร้ง (กุหนา) ภาวะที่เสแสร้งอย่างนี้ (กุหิตตฺตํ) คือ การวางท่า การตั้งท่า การแต่งท่าแห่งอิริยาบถ เช่นนี้มีอยู่

การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์อย่างนี้ ชื่อว่า กุหนวัตถุคืออิริยาบถ"

คำอธิบายศัพท์พระบาลี

ในคัมภีร์มหานิทเทสนั้น คำว่า ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน (ด้วยกุหนวัตถุ คือการเสพปัจจัย) แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุที่ถูกกล่าวไว้อย่างนี้ว่าเป็นการแสร้งเสพปัจจัย หรือด้วยกุหนวัตถุที่กล่าวไว้ด้วยการแสร้งเสพปัจจัย

คำว่า สามนฺตชปฺปิเตน แปลว่า ด้วยการพูดเลียบเคียง

คำว่า อิริยาปถสฺส วา (อิริยาบถ) คือ อิริยาบถ ๔

คำว่า อฏฺฐปนา (การวางท่า) หมายความว่า การวางท่าไว้แต่ต้น หรือวางท่าไว้อย่างสงบเสงี่ยม

คำว่า ฐปนา แปลว่า อาการตั้งท่า

คำว่า สณฺฐปนา แปลว่า การแต่งท่า ความหมายคือ การสร้างภาพให้น่าเลื่อมใส

คำว่า ภากุฏิกา (การขมวดคิ้ว) หมายความว่า การกระทำการขมวดคิ้วด้วยการแสดงภาวะแห่งผู้เคร่งเครียดด้วยความเพียร ความหมายคือ เป็นผู้มีหน้าย่น

---

[๘๕] ขุ.ม. ๒๙/๘๗/๑๘๕

คำว่า ภากุฏิกะ คือ ผู้มีการขมวดคิ้วเป็นปกติ

คำว่า ภากุฏิยะ (กิริยาขมวดคิ้ว) คือ ภาวะของผู้มีการขมวดคิ้วเป็นปกติ

คำว่า กุหนา (การเสแสร้ง) หมายความว่า การทำให้อัศจรรย์

คำว่า กุหายนา (กิริยาที่เสแสร้ง) คือ กิริยาที่ก่อให้เกิดการเสแสร้ง

คำว่า กุหิตัตตะ (ภาวะที่เสแสร้ง) คือ ภาวะของผู้เสแสร้ง

๒. ลปนานิทเทส

ในลปนานิทเทส คำว่า อาลปนา (การพูดทักก่อน) หมายความว่า การที่ภิกษุเห็นคนทั้งหลายพากันมาวัดแล้วรีบทักก่อนอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลายมาเพื่อธุระอะไรหรือ เพื่อจะนิมนต์ภิกษุทั้งหลายหรือ ถ้าเช่นนั้น เชิญกลับไปได้ อาตมาจะพาภิกษุทั้งหลายไปภายหลัง ชื่อว่า อาลปนา

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาลปนา คือ การที่ภิกษุพูดเสนอตนเข้าไป ชักเข้าหาตนอย่างนี้ว่า อาตมาชื่อติสสะ พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา มหาอำมาตย์ของพระราชาคนโน้นๆ ก็เลื่อมใสในอาตมา

คำว่า อาลปนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การพูดทักก่อน

- อาทิโตว ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อาทิโต = ก่อน)

๒. การพูดเสนอตนเข้าไป

- อตฺตานํ อุปเนตฺวา ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อุปเนตฺวา = เสนอเข้าไป)

คำว่า ลปนา (การพูดตอบ) หมายความว่า การพูดตอบอย่างที่กล่าวมาแล้วเมื่อภิกษุถูกถาม

คำว่า สลฺลปนา (การพูดเอาใจ) หมายความว่า การที่ภิกษุกลัวว่าคหบดีจะหน่ายแหนง จึงพูดเอาใจให้โอกาส

คำว่า อุลฺลปนา (การพูดยกยอ) หมายความว่า การพูดยกให้สูงขึ้นอย่างนี้ว่า ท่านกุฎุมพีใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทานบดีใหญ่

คำว่า สมุลฺลปนา (การพูดยกยอให้หนักขึ้น) หมายความว่า การพูดยกให้สูงขึ้นโดยทุกส่วน

คำว่า อุนฺนหนา (การพูดผูกมัด) หมายความว่า การพูดผูกให้หนักๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย เมื่อก่อน ในกาลเช่นนี้พวกท่านย่อมถวายทาน [คือข้าวกล้าออกใหม่] แต่บัดนี้ (ในปีนี้) พวกท่านไม่ถวายหรือ ทั้งนี้จนกว่าอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายจะกล่าวรับรองว่า ท่านผู้เจริญ พวกกระผมจักถวายอยู่ แต่ยังไม่ได้โอกาส ความหมายคือ การพูดผูกมัด

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นอ้อยในมือแล้วถามว่า เอามาจากไหน อุบาสก เมื่อเขาตอบว่า เอามาจากไร่อ้อย ขอรับ จึงถามต่อไปว่า อ้อยที่ไร่นั้นหวานไหม เมื่อเขาตอบว่าต้องเคี้ยวดูจึงจะทราบขอรับ ภิกษุพูดต่อไปว่า อุบาสก การที่ภิกษุจะพูดว่า ท่านทั้งหลายจงถวายอ้อยแก่ภิกษุ หาสมควรไม่ การพูดผูกมัดของภิกษุผู้พูดตอบเช่นนี้[ให้ผู้ถวายหลุดไม่พ้น] ชื่อว่า การพูดผูกมัด

คำว่า สมุนฺนหนา (การพูดผูกมัดให้หนักขึ้น) หมายความว่า การพูดผูกมัดบ่อยๆ ทุกส่วน

คำว่า อุกฺกาจนา (การพูดยกตน) หมายความว่า การพูดยกตนอย่างนี้ว่า ตระกูลนี้รู้จักแต่อาตมาเท่านั้น ถ้าไทยธรรมเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาก็ถวายแต่อาตมาเท่านั้น ชื่อว่า การพูดยกตน ความหมายคือ พูดเชิดตน

อนึ่ง ควรกล่าวถึงเรื่องนางเตลกันทริกาในที่นี้

คำว่า สมุกฺกาจนา (การพูดยกตนให้หนักขึ้น) หมายความว่า การพูดยกตนบ่อยๆ ทุกส่วน

เรื่องนางเตลกันทริกาพบในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรค โดยท่านนำมาจากคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๘๖๒ หน้า ๕๒๒) กล่าวคือ ภิกษุสองรูปเข้าไปสู่บ้านหนึ่ง นั่งที่โรงภัตตาหาร เห็นกุมาริกาคนหนึ่ง จึงเรียกมา เมื่อเธอมาแล้ว ภิกษุรูปหนึ่งในสองรูปนั้นจึงถามภิกษุอีกรูปหนึ่งว่า ท่านผู้เจริญ กุมาริกานี้เป็นลูกของใคร ภิกษุนั้นจึงยกด้วยคำว่า ท่านผู้มีอายุ เป็นลูกสาวของนางเตลกันทริกาผู้อุปัฏฐากกระผม เมื่อกระผมไปบ้านแล้ว มารดาของเธอถวายเนยใสทั้งหม้อ แม้เธอก็จะถวายเนยใสทั้งหม้อเหมือนกับมารดา

คำว่า อนุปฺปิยภาณิตา (การพูดให้รักอย่างพร่ำเพรื่อ) หมายความว่า การพูดให้เป็นที่รักบ่อยๆ โดยไม่สนใจว่าควรแก่สัจจะหรือธรรม (สุภาษิตอื่นจากสัจจะ)

คำว่า จาฏุกมฺยตา (การพูดลดตนลง) หมายความว่า การประพฤติตนต่ำ คือประพฤติตั้งตนไว้ต่ำ

คำว่า มุคฺคสูปฺยตา (การพูดคำจริงเพียงเล็กน้อยเหมือนแกงถั่ว[ที่สุกๆ ดิบๆ]) หมายความว่า ความเป็นผู้มีวาจาเช่นกับแกงถั่ว อุปมาเหมือนเมื่อแกงถั่วถูกต้มอยู่ ถั่วบางเมล็ดเท่านั้นจะไม่สุก ส่วนที่เหลือสุกหมด ฉันใด ในถ้อยคำของบุคคลใด มีความจริงเป็นบางคำเท่านั้น ส่วนคำที่เหลือเป็นคำพล่อยๆ บุคคลนี้เรียกว่า มุคฺคสูโปฺย (ผู้มีวาจาเหมือนแกงถั่ว) ฉันนั้น

คำว่า มุคคสูปยตา คือ ภาวะของผู้มีวาจาเหมือนแกงถั่วนั้น

คำว่า ปาริภฏฺยตา แปลว่า การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก กล่าวคือ ภิกษุใดเลี้ยง คืออุ้มเด็กในตระกูลด้วยสะเอวหรือให้ขี่คอเหมือนหญิงพี่เลี้ยง

คำว่า ปาริภัฏยะ คือ การงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้น (การงานเลี้ยงเด็ก)

คำว่า ปาริภัฏยตา คือ ความเป็นการงานเลี้ยงเด็ก (กิริยาที่เนื่องกับการงานเลี้ยงเด็ก)

๓. เนมิตติกตานิทเทส

ในเนมิตติกตานิทเทส คำว่า นิมิตฺตํ (นิมิตหมาย) คือ การกระทำทางกายและทางวาจาอย่างใดอย่างหนึ่งที่ก่อให้เกิดการจำได้ในการถวายปัจจัย

คำว่า นิมิตฺตกมฺมํ (การทำนิมิตหมาย) หมายความว่า การเห็นคนถือของเคี้ยวเดินผ่านไปแล้วทำนิมิตหมายตามนัยเป็นต้นว่า พวกท่านได้ของเคี้ยวอะไร

คำว่า โอภาโส (การพูดเป็นนัย) หมายความว่า ถ้อยคำที่เนื่องด้วยปัจจัย [เช่นการพูดว่า ภิกษุทั้งหลายได้รับปัจจัย ๔ ได้ยากในกาลนี้]

คำว่า โอภาสกมฺมํ (การกระทำเป็นนัย) หมายความว่า การที่ภิกษุเห็นเด็กเลี้ยงโคแล้วถามว่า ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือลูกโคเปรียง เมื่อเขาตอบว่า เป็นลูกโคนมขอรับ จึงสั่งให้เด็กเหล่านั้นบอกแก่บิดามารดาให้ถวายน้ำนมตามนัยอย่างนี้ว่า ลูกโคเหล่านี้คงไม่ใช่ลูกโคนม ถ้าเป็นลูกโคนม พวกภิกษุก็จะได้น้ำนมกันบ้าง จึงชื่อว่า การกระทำเป็นนัย

คำว่า สามนฺตชปฺปา (การพูดเลียบเคียง) แปลตามศัพท์ว่า การพูดทำให้ใกล้ [สิ่งที่ตนอยากได้]

อนึ่ง ควรกล่าวถึงเรื่องภิกษุประจำตระกูลในที่นี้

เรื่องภิกษุประจำตระกูล

ได้ยินมาว่า ภิกษุประจำตระกูลต้องการจะฉัน[อาหาร] จึงเข้าไปในบ้านแล้วนั่งอยู่ หญิงแม่บ้านเห็นเธอแล้วไม่ประสงค์จะถวายจึงพูดว่า ข้าวสารไม่มี แล้วเดินไปเรือนคนคุ้นเคยกันเหมือนจะไปเอาข้าวสารมา ฝ่ายภิกษุเข้าไปในห้องเห็นอ้อยลำหนึ่งพิงอยู่ที่ซอกประตู เห็นน้ำอ้อยงบอยู่ที่ภาชนะ เห็นปลาเค็มผ่าแบอยู่ในกระเช้า เห็นข้าวสารอยู่ในโอ่ง เห็นเนยใสอยู่ในหม้อ จึงออกมานั่งรออยู่ หญิงแม่บ้านกลับมาถึงพูดว่า ดิฉันหาข้าวสารไม่ได้ ภิกษุพูดเปรยขึ้นว่า อุบาสิกา อาตมาเห็นลางมาก่อนแล้วว่า วันนี้ภิกษาหารจักไม่สำเร็จ หญิงแม่บ้านพูดว่า เห็นลางอะไรเจ้าคะ

ภิกษุพูดต่อไปว่า อาตมาได้เห็นงูเหมือนอ้อยพิงไว้ที่ซอกประตู คิดว่าจะตีมันมองไปได้เห็นแผ่นหินเหมือนก้อนน้ำอ้อยงบที่วางไว้ในภาชนะ เห็นพังพานที่งูถูกตีด้วยก้อนดินแล้วแผ่ออกเหมือนปลาเค็มที่แผ่แบเก็บไว้ในกระเช้า ได้เห็นเขี้ยวของมันเมื่อ

งูทำท่าจะขบก้อนดินนั้น เหมือนกับข้าวสารในโอ่ง หลังจากนั้นเห็นน้ำลายเจือพิษกำลังไหลออกมาจากปากของมันที่โกรธจัด เหมือนเนยใสที่ใส่ไว้ในหม้อ

หญิงแม่บ้านคิดว่า เราไม่อาจลวงภิกษุโล้นได้ จึงจำถวายอ้อยแล้วหุงข้าว ได้ถวายสิ่งทั้งปวงพร้อมด้วยเนยใส น้ำอ้อยงบ และปลา

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า การพูดทำให้ใกล้[สิ่งที่ตนอยากได้] ชื่อว่า การพูดเลียบเคียง

คำว่า ปริกถา (การพูดหว่านล้อม) หมายความว่า พูดตะล่อมเข้ามาให้ได้สิ่งที่ต้องการ

๔. นิปเปสิกตานิทเทส

ในนิปเปสิกตานิทเทส คำว่า อกฺโกสนา (การพูดด่า) คือ การด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ประการ

อักโกสวัตถุ คือ เหตุของการด่า มี ๑๐ ประการ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๕๑๔ หน้า ๓๖๕) ว่า

๑. ท่านเป็นโจร (โจโรสิ)

๒. ท่านเป็นคนพาล (พาโลสิ)

๓. ท่านเป็นคนโง่ (มูฬฺหสิ)

๔. ท่านเป็นอูฐ (โอฏฺโฐสิ)

๕. ท่านเป็นโค (โคโณสิ)

๖. ท่านเป็นลา (คทฺรโภสิ)

๗. ท่านเป็นสัตว์ในอบาย (อาปายิโกสิ)

๘. ท่านเป็นสัตว์นรก (เนรยิโกสิ)

๙. ท่านเป็นสัตว์ดิรัจฉาน (ติรจฺฉานคโตสิ)

๑๐. สุคติไม่มีแก่ท่าน ทุคติเท่านั้นเป็นที่หวังได้ (นตฺถิ ตุยฺหํ สุคติ, ทุคฺคติเยว ปาฏิกงฺขา)

การที่ภิกษุด่าทายกด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ มีได้ด้วยความมุ่งหมายว่า ทายกกลัวจะถูกด่าแล้วถวายสิ่งของแก่ตน แม้การพูดดูหมิ่นเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน[๘๖]

คำว่า วมฺภนา (การพูดดูหมิ่น) หมายความว่า การพูดข่ม

คำว่า ครหนา (การพูดตำหนิ) หมายความว่า การพูดยกโทษตามนัยว่า ท่านไม่มีศรัทธาเชื่อมั่น[กรรมและผลกรรม] ไม่เลื่อมใส[พระรัตนตรัย] เป็นต้น

คำว่า อุกฺเขปนา (การพูดปัด) หมายความว่า การพูดปัดด้วยวาจาว่า ท่านทั้งหลายอย่าพูดถึงทายกนั่นในที่ถวายทานนี้

การพูดปัดโดยทุกส่วน คือ ทำให้มีเหตุผล ชื่อว่า สมุกเขปนา (การพูดปัดหนักขึ้น)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุกเขปนา คือ การที่ภิกษุเห็นคนไม่ให้ทานแล้วพูดยกขึ้นอย่างนี้ว่า โอ ท่านทานบดี

คำว่า สมุกเขปนา คือ การพูดยกหนักขึ้นอย่างนี้ว่า ท่านมหาทานบดี

คำว่า ขิปนา (การพูดล้อเลียน) หมายความว่า การพูดล้อเลียนอย่างนี้ว่า ชีวิตของคนที่กินพืชผักเสมอนี้จะมีประโยชน์อะไรเล่า ?

คำว่า สํขิปนา (การพูดล้อเลียนหนักขึ้น) หมายความว่า การพูดล้อเลียนหนักยิ่งขึ้นว่า เหตุใดพวกท่านจึงกล่าวบุคคลนี้ว่ามิใช่ผู้ให้ ? เพราะเขาให้คำว่าไม่มีแก่ผู้รับทุกคนเสมอมิใช่หรือ

คำว่า ปาปนา (การพูดให้ร้าย) หมายความว่า การพูดให้เขาถึงความไม่เป็นทายกหรือให้ถึงโทษ

---

[๘๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗/๖๕

คำว่า สัมปาปนา คือ การพูดให้เขาถึงความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงโทษโดยทุกส่วน

คำว่า อวณฺณหาริกา (การนำโทษไปโพนทะนา) หมายความว่า การปล่อยข่าวเสียหายจากเรือนโน้นมาสู่เรือนนี้ จากหมู่บ้านโน้นสู่หมู่บ้านนี้ จากแคว้นโน้นสู่แคว้นนี้ โดยมุ่งหมายว่า เขาจักให้แก่เราอย่างนี้ เพราะกลัวจะเสื่อมเสียชื่อเสียง

คำว่า ปรปิฏฺฐิมํสิกตา (การพูดให้โทษลับหลัง) หมายความว่า การพูดดีต่อหน้าแต่พูดให้โทษลับหลัง ที่จริงแล้ว การพูดเช่นนี้เหมือนการที่คนไม่กล้าเผชิญหน้าเอาแต่กินเนื้อข้างหลังของคนที่หันหน้าไปอีกทางหนึ่ง ฉะนั้นจึงเรียกว่า ปรปิฏฺฐิมํสิกตา (ความเป็นคนกินเนื้อข้างหลังของผู้อื่น)

คำว่า อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสิกตา (การพูดด่าเป็นต้นอย่างนี้เรียกว่า การด่าแช่ง) หมายความว่า การพูดอย่างนี้ย่อมเช็ดล้างคุณของผู้อื่น เหมือนใช้ซี่ไม้ไผ่เช็ดล้างน้ำมัน[ที่ทาในสรีระ] หรือเป็นการบดป่นคุณของผู้อื่นแล้วแสวงหาลาภ เหมือนคนบดไม้หอมแล้วแสวงหาของหอม ดังนั้นจึงเรียกว่า นิปฺเปสิกตา (การเช็ดล้างคุณของผู้อื่น หรือการบดป่นคุณของผู้อื่น)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า นิปฺเปสิกตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การเช็ดล้างคุณของผู้อื่น = ปิส ธาตุมีความหมายว่า เช็ดล้าง

๒. การบดป่นคุณของผู้อื่น = ปิส ธาตุมีความหมายว่า บดป่น

๕. นิทเทสแสวงหาลาภด้วยลาภ

ในนิทเทสแสวงหาลาภด้วยลาภ คำว่า นิชิคีสนตา แปลว่า แสวงหา

คำว่า อิโต ลทฺธํ แปลว่า ได้จากเรือนนี้

คำว่า อมุตฺร แปลว่า เรือนโน้น

คำว่า เอฏฺฐิ แปลว่า ความต้องการ

คำว่า คเวฏฺฐิ แปลว่า แสวงหา

คำว่า ปริเยฏฺฐิ แปลว่า การแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า

อนึ่ง ในที่นี้ควรกล่าวถึงเรื่องภิกษุผู้ให้ภิกษาที่ได้รับแล้วตั้งแต่แรกแก่เด็กๆ ในตระกูล ณ ที่นั้นแล้ว ในที่สุดได้รับน้ำนมและข้าวยาคู

คำว่า เอสนา (กิริยาต้องการ) เป็นต้น เป็นไวพจน์ของคำว่า เอฏฺฐิ (กิริยาแสวงหา) ดังนั้น พึงทราบการประกอบ[เนื้อความ]ในพากย์นี้อย่างนี้ว่า คำว่า เอฏฺฐิ (ความต้องการ) จึงเป็นกิริยาต้องการ, คำว่า คเวฏฺฐิ (การแสวงหา) จึงเป็นกิริยาแสวงหา และคำว่า ปริเยฏฺฐิ (การแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า) จึงเป็นกิริยาแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่า

จบเนื้อความของคำว่า กุหนา เป็นต้นแต่เพียงนี้

บัดนี้ พึงทราบว่า ด้วย อาทิ ศัพท์ ในคำว่า เอวมาทีนญฺจ ปาปธมฺมานํ (บาปธรรมมีอย่างนี้เป็นต้น) หมายเอาบาปธรรมเป็นอเนกประการที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรตามนัยว่า

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปนฺติ. เสยฺยถิทํ, องฺคํ นิมิตฺตํ อุปฺปาตํ สุปินํ ลกฺขณํ มูสิกจฺฉินฺนํ อคฺคิโหมํ ทพฺพิโหมํ.[๘๗]

“อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่ง ฉันโภชนะที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้วทำการเลี้ยงชีพด้วยดิรัจฉานวิชาที่เป็นมิจฉาอาชีพเช่นนี้ คือ ทำนายอวัยวะ ทำนายลาง ทำนายอุบาทว์ ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ทำนายหนูกัดผ้า บูชาไฟ บูชาไฟด้วยทัพพี”

ดิรัจฉานวิชา คือ วิชาที่ขัดแย้งกับข้อปฏิบัติที่ทำให้บรรลุสวรรค์และนิพพาน ดังข้อความว่า

---

[๘๗] ที.สี. ๙/๒๑/๙

ติรจฺฉานวิชฺชา นาม อนิยฺยานิกตฺตา สคฺคโมกฺขมคฺคานํ ติรจฺฉานภูตา องฺค-สตฺถนิมิตฺตาทิกา อวเสสวิชฺชา.[๘๘]

“ที่ชื่อว่า ดิรัจฉานวิชา เป็นวิชาที่เหลือมีตำราทำนายอวัยวะและทำนายลักษณะเป็นต้นที่ขัดแย้งกับทางสู่สวรรค์และนิพพาน เพราะไม่ใช่ทางสลัดออก[จากวัฏฏะ]”

โดยประการดังนี้ **อาชีวปาริสุทธิศีล** คือ การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพทุกอย่างที่เป็นไปด้วยการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ เหล่านี้ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ และโดยจำแนกเป็นบาปธรรมมีอาทิอย่างนี้ว่า การเสแสร้งทำให้อัศจรรย์ (กุหนา) การพูดชมตนหรือทายก (ลปนา) การทำนิมิตหมาย (เนมิตฺติกตา) การด่าแช่ง (นิปฺเปสิกตา) และการแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา) เป็นต้น

รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของบทนี้ มีดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อาชีวะ คือ ความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ หมายถึง ความพยายามแสวงหาปัจจัย

คำว่า ปาริสุทธิ คือ ความหมดจด

คำว่า อาชีวปาริสุทธิ คือ ความหมดจดของการเลี้ยงชีพ (ความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อาชีวปาริสุทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอตํ อาคมฺม ชีวนฺตีติ อาชีโว.

  ความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ ชื่อว่า อาชีวะ

  (อา บทหน้า + ชีว ธาตุ <ปาณเน = เป็นอยู่> + อ ปัจจัยในอวุตตกรรมสาธนะ)

- ปริสุชฺฌนํ ปาริสุทฺธิ.

  ความหมดจด ชื่อว่า ปาริสุทธิ

---

[๘๘] ขุ.ม.อ. ข้อ ๑๕๙ หน้า ๔๐๕

(ปริ บทหน้า + สุธ ธาตุ <สุทฺธิยํ = หมดจด> + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ ทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ <คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์>)

- อาชีวสฺส ปาริสุทฺธิ อาชีวปาริสุทฺธิ.

ความหมดจดของความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำอธิบายปัจจยสันนิสสิตศีล

คำอธิบายจีวร

[๑๘] อนึ่ง พึงทราบคำอธิบายของปัจจยสันนิสสิตศีล ที่ตรัสไว้ในลำดับต่อจากอาชีวปาริสุทธิศีลนั้น ดังนี้ :-

คำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส (พิจารณาโดยแยบคายแล้ว) หมายความว่า รู้แล้ว คือ ใคร่ครวญแล้วโดยวิธีที่ถูกต้อง คือ โดยทางถูก และการพิจารณาที่ตรัสไว้ตามนัยเป็นต้นว่า สีตสฺส ปฏิฆาตาย (เพื่อบำบัดความเย็น) พึงทราบว่าเป็นการพิจารณาโดยแยบคายในที่นี้

คำว่า ปฏิสงฺขา มีศัพท์เดิมมาจาก ปฏิสงฺขาย ศัพท์ ลบ ย อักษรเพื่อย่อคำ ดังข้อความว่า

ปฏิสงฺขาติ อยํ สยํ อภิญฺญาติอาทีสุ วิย ยการโลเปน นิทฺเทโส.[๘๙]

“ศัพท์ว่า ปฏิสงฺขา นี้ แสดงไว้ด้วยการลบ ย อักษรดังคำว่า สยํ อภิญฺญา (รู้ยิ่งเองแล้ว) เป็นต้น”

---

[๘๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๖๖

คำว่า อภิญฺญา มีศัพท์เดิมมาจาก อภิญฺญาย (อภิ บทหน้า + ญา ธาตุ <อว-โพธเน = รู้> + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย) มีอุทาหรณ์อื่นในพระบาลีว่า

- อลชฺชิตา = อลชฺชิตาย (ด้วยความไม่ละอาย)
- อาวิกตา = อาวิกตาย (เพราะการเปิดเผย)
- ปริเยสนา = ปริเยสนาย (ด้วยการแสวงหา)
- สํวิทาวหาโร = สํวิธายวหาโร (การปรึกษาร่วมกันแล้วขโมย)

<แปลง ธ เป็น ท>

ในพากย์นั้น คำว่า จีวรํ (จีวร) คือ ผ้าผืนใดผืนหนึ่งในผ้า ๓ ผืนมีผ้าอันตร-วาสก เป็นต้น

คำว่า ปฏิเสวติ แปลว่า ใช้สอย คือ นุ่งหรือห่ม

คำว่า ยาวเทว (เพียง) เป็นคำกำหนดเขตแดนของประโยชน์[ที่มุ่งหมายไว้] ที่จริงแล้ว ประโยชน์ในการใช้สอยจีวรของภิกษุผู้เพียรปฏิบัติมีเพียงเท่านี้ คือ เพื่อบำบัดความเย็น เป็นต้น ไม่ยิ่งไปกว่านี้

คำว่า สีตสฺส (ความเย็น) หมายความว่า ความเย็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเพราะธาตุภายในแปรปรวนบ้าง เพราะอุตุภายนอกเปลี่ยนแปลงบ้าง

คำว่า ปฏิฆาตาย แปลว่า เพื่อบำบัด คือ เพื่อบรรเทาความเย็นนั้นให้ไม่อาจก่อให้เกิดโรคในร่างกาย ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อร่างกายถูกความเย็นบีบคั้นแล้ว ภิกษุก็จะมีจิตซัดส่ายไม่อาจบำเพ็ญเพียรโดยแยบคายได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า สีตสฺส ปฏิฆาตาย จีวรํ ปฏิเสวิตพฺพํ (ภิกษุควรใช้สอยจีวรเพื่อบำบัดความเย็น)

ในประโยชน์ทั้งหมดก็เช่นเดียวกัน ความต่างกันในบทหลังนี้ คือ คำว่า อุณฺหสฺส (ความร้อน) คือ ความร้อนอันเกิดจากไฟ พึงทราบการเกิดขึ้นของความร้อนนั้นในไฟป่าเป็นต้น

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๙๙) แสดงความเห็นว่า ความร้อนของไฟป่า

เกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้น การกล่าวว่าภิกษุนุ่งห่มจีวรเพื่อบำบัดความร้อนจากไฟป่า จึงมีขอบเขตแคบ ถ้าความร้อนในเรื่องนี้หมายถึงความร้อนทุกอย่างนอกจากแสงแดด ก็น่าจะสมควร เพราะภิกษุสามารถบำบัดความร้อนที่เกิดจากฤดูกาลในสถานที่ร้อนจัดด้วยจีวรและเสนาสนะได้ จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์จูฬวรรคกล่าวถึงการที่เสนาสนะบำบัดความเย็นและความร้อน และในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงความเย็นและความร้อนว่าเป็นอุณหภูมิที่ไม่สม่ำเสมอ

ดังข้อความว่า

สีตํ อุณฺหํ ปฏิหนฺติ ตโต วาฬมิคานิ จ
สรีสเป จ มกเส สิสิเร จาปิ วุฏฺฐิโย
ตโต วาตาตโป โฆโร สญฺชาโต ปฏิหญฺญติ.[๙๐]

“วิหารย่อมป้องกันความเย็นร้อนและสัตว์ร้าย นอกจากนั้น ยังป้องกันงู ยุง และฝนในคราวหนาวเย็น นอกจากนั้น ยังป้องกันลมแดดอันร้อนจัดที่เกิดขึ้น”

อนุโมทนคาถาสุ สีตํ อุณฺหนฺติ อุตุวิสภาควเสน วุตฺตํ.[๙๑]

“ในอนุโมทนาคาถา คำว่า สีตํ อุณฺหํ (ความเย็นร้อน) ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอุณหภูมิไม่สม่ำเสมอ”

อนึ่ง ในคำว่า ฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺสานํ (สัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน) นี้ คำว่า ฑํสา แปลว่า เหลือบ บางท่านกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นแมลงวันหัวเขียว

คำว่า มกสา แปลว่า ยุง

คำว่า วาตา (ลม) คือ ลมที่จำแนกเป็นลมปนฝุ่น และลมไม่ปนฝุ่น เป็นต้น

คำว่า อาตโป (แดด) คือ แสงอาทิตย์

---

[๙๐] วิ.จู. ๗/๒๙๕/๖๑

[๙๑] วิ.จู.อ. ๓/๒๙๕/๓๑๙

คำว่า สรีสปา (สัตว์เลื้อยคลาน) คือ สัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่งเสือกคลานไปมีตัวยาวมี งู เป็นต้น

สัมผัสของสัตว์เลื้อยคลานเหล่านั้นมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสด้วยการกัด และสัมผัสด้วยการกระทบ แม้สัมผัสนั้นก็เบียดเบียนภิกษุผู้นุ่งห่มจีวรอยู่ไม่ได้ ดังนั้น ภิกษุจึงใช้สอยจีวรเพื่อบำบัดสัมผัสของสัตว์เลื้อยคลานเหล่านั้นในสถานที่เช่นนั้น [คือ สถานที่มีงูเป็นต้น]

การตรัสคำนี้ว่า ยาวเทว (เพียง) ซ้ำอีก มีประโยชน์เพื่อแสดงเขตแดนของประโยชน์ที่แน่นอน เพราะการปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายนับเป็นประโยชน์แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้น [เช่น การบำบัดความเย็นเป็นต้น] มีได้เป็นบางคราว

ในพากย์นั้น คำว่า หิริโกปินํ (อวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป) คือ อวัยวะที่มิดชิดนั้นๆ โดยแท้จริง เมื่ออวัยวะใดๆ ถูกเปิดอยู่ ความละอายย่อมสูญหาย คือ วิบัติไป อวัยวะนั้นๆ ได้ชื่อว่า หิริโกปินะ (ทำลายความละอาย) เพราะเป็นเหตุทำให้ความละอายสูญหายไป

ชื่อว่า หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ ตามความหมายว่า เพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไปนั้น

มีปาฐะ[ที่ไม่เชื่อมสมาส]ว่า หิริโกปินํ ปฏิจฺฉาทนตฺถํ บ้าง[ในที่บางแห่ง]

คำอธิบายบิณฑบาต

คำว่า ปิณฺฑปาตํ (บิณฑบาต) คือ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง ดังจะเห็นได้ว่าอาหารชนิดใดชนิดหนึ่งเรียกว่า บิณฑบาต เพราะถูกใส่ไว้ในบาตรด้วยภิกขาจารวัตรของภิกษุ

อีกอย่างหนึ่ง หมู่แห่งก้อนข้าว[จากเรือน] ชื่อว่า บิณฑบาต ความหมายคือหมู่แห่งก้อนข้าวที่ภิกษุได้รับแล้วในเรือนนั้นๆ

คำว่า ปิณฺฑปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อาหารที่ถูกใส่ไว้ในบาตรด้วยภิกขาจารวัตร

- ปิณฺฑาย ภิกฺขาย อุลตีติ ปิณฺโฑโล.

(ปิณฺฑ บทหน้า + อุล ธาตุ <คเวสเน = แสวงหา> + อ ปัจจัย)

- ปิณฺโฑลสฺส กมฺมํ ปิณฺโฑลฺยํ.

(ปิณฺโฑล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต)

- ปาตียิตฺถาติ ปาโต.

(ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)

- ปิณฺโฑเลฺยน ปาโต ปิณฺฑปาโต.

(ตติยาตัปปุริสสมาส มาจาก ปิณฺโฑลฺยปาต แปลงสระ โอ ใน โฑ เป็น อ และลบ ลฺย ศัพท์ ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์ทางไวยากรณ์โดยไม่มีสูตรกำกับ)

๒. หมู่แห่งก้อนข้าว

- ปิณฺฑานํ ปาโต ปิณฺฑปาโต.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) หมายความว่า ไม่ใช่เพื่อเล่นเหมือนกับเด็กชาวบ้านเป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะการเล่นเป็นเหตุ

คำว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา) อธิบายว่า ไม่ใช่เพื่อความมัวเมาเหมือนนักมวยเป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะความมัวเมาในกำลังหรือความเป็นบุรุษเป็นเหตุ

คำว่า น มณฺฑนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ) หมายความว่า ไม่ใช่เพื่อประดับเหมือนหญิงชาววังและหญิงแพศยาเป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะความเป็นผู้มีองค์อวัยวะน้อยใหญ่อิ่มเต็มเป็นเหตุ

คัมภีร์อัฏฐสาลินี (ข้อ ๑๓๕๕ หน้า ๔๕๘) อธิบายเรื่องนี้ว่า

คำว่า น มณฺฑนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ) หมายความว่า ไม่บริโภคเพื่อตกแต่ง

สรีระ ในเรื่องนั้น หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงในเมือง เป็นต้น ย่อมดื่มเนยใสและน้ำอ้อย หญิงเหล่านั้นย่อมบริโภคอาหารแต่น้อยทั้งเป็นอาหารที่ละเอียดอ่อนโดยคิดว่า เมื่อเราบริโภคอย่างนี้ กระดูกข้อของพวกเราจักดำรงอยู่ดี ผิวพรรณในสรีระจักผ่องใส แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภคอย่างนั้น

คำว่า น วิภูสนาย (ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง) หมายความว่า ไม่ใช่เพื่อตกแต่งเหมือนนักฟ้อนและนักแสดงเป็นต้น ความหมายคือ ไม่ใช่เพราะความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใสเป็นเหตุ

อนึ่ง ใน ๔ บทเหล่านี้ :-

คำว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) นี้ ตรัสไว้เพื่อขจัดการเล่นอันเป็นเหตุหลักของโมหะ

คำว่า น มทาย (ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา) นี้ ตรัสไว้เพื่อขจัดความมัวเมาอันเป็นเหตุหลักของโทสะ

คำว่า น มณฺฑนาย น วิภูสนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง) นี้ ตรัสไว้เพื่อขจัดความเป็นผู้มีองค์อวัยวะน้อยใหญ่อิ่มเต็ม และความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใสอันเป็นเหตุหลักของราคะ

อนึ่ง คำทั้งสองว่า เนว ทวาย น มทาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา) นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของตน

คำทั้งสองว่า น มณฺฑนาย น วิภูสนาย (ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง) นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของผู้อื่น

อนึ่ง พึงทราบว่า การขจัดข้อปฏิบัติ (การใช้สอย) โดยไม่แยบคายและกามสุขัลลิกานุโยค (ความพยายามในการเสพกามสุข) ตรัสไว้ด้วยบททั้ง ๔ นี้

คำว่า ยาวเทว (เพียง) มีคำอธิบายดังกล่าวมาแล้ว

คำว่า อิมสฺส กายสฺส (กายนี้) คือ รูปกายอันอาศัยมหาภูตทั้ง ๔ นี้

คำว่า ฐิติยา (เพื่อดำรงอยู่) หมายความว่า เพื่อดำรงอยู่สืบเนื่องกันไป

คำว่า ยาปนาย (เพื่อเป็นไปได้) หมายความว่า เพื่อความเป็นไปไม่ขาดสาย หรือเพื่อดำรงอยู่ตลอดกาลยาวนาน โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุนี้เสพบิณฑบาตเพื่อความดำรงอยู่และเพื่อความเป็นไปได้ของกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่ทรุดโทรมทำการค้ำจุนเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนทำการหยอดเพลาเกวียน ไม่ใช่เสพบิณฑบาตเพื่อเล่น เพื่อความมัวเมา เพื่อประดับ และเพื่อตกแต่ง

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ฐิติ (เหตุดำรงอยู่) นี้ เป็นชื่อของชีวิตินทรีย์ ดังนั้นควรทราบว่า ด้วยคำว่า อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนาย ตรัสถึงข้อความว่า เพื่อยังชีวิตินทรีย์อันเป็นเหตุดำรงอยู่ของกองรูปนี้ให้เป็นไปได้

คำว่า อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เพื่อกายนี้ดำรงอยู่เป็นไปได้

- กาย ศัพท์มีความหมายว่า “ร่างกาย”
- ฐิติ ศัพท์มีความหมายว่า “การดำรงอยู่” หมายถึง กิริยาดำรงอยู่
- ยาปนา ศัพท์มีความหมายว่า “เป็นไป”

(ยป ธาตุ <ยาปเน = เป็นไป> + ยุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

๒. เพื่อยังชีวิตินทรีย์อันเป็นเหตุดำรงอยู่ของกองรูปนี้ให้เป็นไปได้

- กาย ศัพท์มีความหมายว่า “กองรูป”
- ฐิติ ศัพท์มีความหมายว่า “เหตุดำรงอยู่” หมายถึง ชีวิตินทรีย์
- ยาปนา ศัพท์มีความหมายว่า “ให้เป็นไป”

(ยป ธาตุ <ยาปเน = เป็นไป> + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อา อิตถี-ปัจจัย)

คำว่า วิหึสูปรติยา (เพื่อบำบัดความหิว) หมายความว่า ความหิวชื่อว่า วิหิงสา โดยความหมายว่า เบียดเบียน ภิกษุนี้เสพบิณฑบาตเพื่อระงับความหิวนั้น เหมือนคนเป็นแผลทาแผล และเหมือนการใช้ยาแก้ความเย็นความร้อนนั้นเมื่อมีความเย็นและความร้อนเป็นต้นเกิดขึ้น

คำว่า พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย (เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์) หมายความว่า เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือคำสอนทั้งหมด และพรหมจรรย์คือมรรค

คำว่า พรหมจรรย์ แปลว่า "ข้อประพฤติอันประเสริฐ" แบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑. คำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า คือ ข้อประพฤติที่เป็นศีล สมาธิ และปัญญาฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นแนวทางในการปฏิบัติ

๒. อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สิกขา ๓ ฝ่ายโลกุตตระ ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันสูงสุด

ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุนี้อาศัยกำลังกาย เพราะการเสพบิณฑบาตเป็นปัจจัยปฏิบัติอยู่เพื่อสลัดออกจากทางกันดารคือภพด้วยการเพียรปฏิบัติสิกขา ๓ ชื่อว่า เสพบิณฑบาตเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เหมือนกับมารดาบิดาผู้ต้องการข้ามทางกันดารจำต้องกินเนื้อของบุตร เหมือนคนที่ต้องการข้ามแม่น้ำถ่อแพ และเหมือนคนที่ต้องการข้ามสาครโดยสารเรือ

คำว่า อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ (เราจักกำจัดเวทนาเก่าและจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้นด้วยการฉันบิณฑบาตนี้) นี้ หมายความว่า ภิกษุฉันบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ด้วยการฉันบิณฑบาตนี้ เราจักกำจัดเวทนา คือความหิวเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่ที่มีการบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัยเกิดขึ้น เหมือนพราหมณ์ชื่ออาหรหัตถกะ อลังสาฏกะ ตัตรวัฏฏกะ กากมาสกะ และภุตตวมิตกะคนใดคนหนึ่ง ทำนองเดียวกับคนไข้บริโภคยา

พราหมณ์ที่บริโภคเกินประมาณ มี ๕ คน กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา[๙๒] คือ

---

[๙๒] ที.ม.อ. ๒/๓๘๒/๓๙๕, ม.มู.อ. ๑/๑๑๕/๓๐๑, ขุ.อิติ.อ. ข้อ ๔๐๕ หน้า ๑๑๑, ขุ.ม.อ. ข้อ ๘๙ หน้า ๓๔๕, อภิ.สํ.อ. ๑/๑๓๕๕/๔๕๙

๑. พราหมณ์ชื่ออาหรหัตถกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนพูดให้ฉุดมือขึ้น) คือ พราหมณ์ผู้บริโภคมากไม่อาจลุกขึ้นได้ตามธรรมดาของตน จึงพูดว่า ช่วยฉุดมือที

๒. พราหมณ์ชื่ออลังสาฏกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนผ้าหลุด) คือ พราหมณ์ผู้แม้จะลุกขึ้นได้แต่ไม่อาจนุ่งผ้าได้ เพราะท้องพองใหญ่มาก

๓. พราหมณ์ชื่อตัตรวัฏฏกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนนอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น) คือ พราหมณ์ผู้ไม่สามารถลุกขึ้นได้ ย่อมนอนกลิ้งอยู่ที่นั้นนั่นแหละ

๔. พราหมณ์ชื่อกากมาสกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนกาจิกกินได้) พราหมณ์ผู้บริโภคจนล้นถึงปาก จนถึงกาอาจจิกกินจากปากได้

๕. พราหมณ์ชื่อภุตตวมิตกะ (พราหมณ์ผู้บริโภคมากจนต้องอาเจียนออก) คือ พราหมณ์ผู้ไม่อาจเก็บอาหารไว้ทางปากได้ ต้องอาเจียนในที่บริโภคนั้นนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบคำอธิบายในคำนี้อย่างนี้ว่า [ทุกข]เวทนาใดที่เรียกว่า เวทนาเก่า เพราะเกิดขึ้นด้วยเหตุ คือ กรรมเก่า โดยอาศัยการบริโภคบิณฑบาตที่ไม่เหมาะสมและบริโภคเกินประมาณในปัจจุบัน เรากำจัดเหตุของเวทนาเก่านั้นด้วยการบริโภคบิณฑบาตที่เหมาะสมและบริโภคพอประมาณ ชื่อว่า จักกำจัดเวทนาเก่านั้น

อนึ่ง เวทนาใดที่เรียกว่า เวทนาใหม่ เพราะจะเกิดขึ้นต่อไป[ในอบายเป็นต้น] โดยอาศัยกรรมที่สั่งสมไว้ด้วยการบริโภคอันไม่สมควร (การบริโภคโดยไม่พิจารณาประโยชน์ของบิณฑบาต) ที่ภิกษุทำแล้วในปัจจุบัน เราไม่ให้มูลเหตุ (กรรมคือการบริโภคโดยไม่พิจารณาประโยชน์ของบิณฑบาต) ของเวทนาใหม่นั้นบังเกิดได้ด้วยการบริโภคอันสมควร (บริโภคโดยพิจารณาประโยชน์ของบิณฑบาต) ชื่อว่า จักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้น

พึงทราบว่า บททั้งสองนี้แสดงถึงการรวมเอาการบริโภคอันสมควร การขจัดอัตตกิลมถานุโยค (ความพยายามในการเบียดเบียนตนให้ลำบาก) และการไม่สละความสุขอันเกิดโดยชอบธรรม

คำว่า ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ (ความดำรงอยู่แห่งชีวิต) หมายความว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ความเป็นไป คือ การดำเนินไปตลอดกาลนานของร่างกายนี้

ที่เป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะไม่มีอันตรายที่ตัดชีวิตินทรีย์หรือตัดทอนอิริยาบถด้วยการบริโภคพอประมาณ จักมีแก่เรา เหมือนคนมีโรคประจำตัวบริโภคยารักษาโรคนั้น

คำว่า ยาตฺรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยา ธาตุ (คติยํ = ไป) + ตฺร ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ท่านจึงอธิบายด้วยบทที่ไม่ลงการิตปัจจัยว่า คมน ในคำว่า จิรกาลคมนสงฺขาตา (คือการดำเนินไปตลอดกาลนาน) ตามนัยนี้คำว่า ยาตฺรา แปลตามศัพท์ว่า "การดำเนินไป"

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อัฏฐสาลินี (ข้อ ๑๓๕๕ หน้า ๔๕๙) อธิบาย ยาตฺรา ว่า ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสตีติ ยาปนา จ เม ภวิสฺสติ (คำว่า ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ แปลว่า ความดำรงอยู่[แห่งอิริยาบถ]จักมีแก่เรา) ตามนัยนี้คำว่า ยาตฺรา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยา ธาตุ (เป็นไป) + ณ การิตปัจจัย + ตฺร ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ท่านจึงอธิบายด้วยบทที่ลงการิตปัจจัยว่า ยาปนา ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ยาตฺรา จึงแปลตามศัพท์ว่า "การยังอิริยาบถให้เป็นไป" ส่วนคำว่า ยาปนาย ที่กล่าวไว้ข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า "การยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป" ดังข้อความว่า

ยาตฺราติ ยาปนา วุตฺตา. ปุพฺเพปิ ยาปนายาติ วุตฺตํ. โก เอตฺถ วิเสโส. ปุพฺเพ ยาปนายาติ ชีวิตินฺทฺริยยาปนตฺถายาติ วุตฺตํ. อิธ ปน จตุนฺนํ อิริยาปถานํ อวิจฺเฉท-สงฺขาตา ยาปนา ยาตฺราติ อยเมตฺถ วิเสโส.[๙๓]

"การยังอิริยาบถให้เป็นไปตรัสเรียกว่า ยาปนา

ถามว่า : แม้ในประโยคต้นก็กล่าวว่า ยาปนาย อะไรเป็นความต่างกันในบทเหล่านี้

ตอบว่า : คำว่า ยาปนาย ในประโยคต้นกล่าวว่า เพื่อยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ส่วนในประโยคนี้ การยังอิริยาบถ ๔ ให้เป็นไปที่เรียกว่าการไม่ขาดช่วง ชื่อว่า ยาตรา

ข้อนี้เป็นความต่างกันในบททั้งสองนั้น"

คำว่า อนวชฺชตา จ ผาสุวิหาโร จ (ความไม่มีโทษและการอยู่ผาสุก) หมายความว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า :-

---

[๙๓] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๒๒๗

ความไม่มีโทษโดยงดเว้นการแสวงหา, การรับ และการฉันอันไม่สมควรจักมีแก่เรา การอยู่ผาสุกโดยการบริโภคพอประมาณจักมีแก่เรา

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษโดยปราศจากโทษคือความไม่รื่นรมย์[ในสถานที่สงัดและภาวนากุศล] ความหลับ และความบิดกาย[ที่เกิด]จากการบริโภคบิณฑบาตอันไม่เหมาะสม และการบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัย หรือความไม่มีโทษโดยการตำหนิของวิญญูชนเป็นต้น จักมีแก่เรา การอยู่ผาสุกโดยมีกำลังกาย เพราะการฉันบิณฑบาตอันเหมาะสมและการบริโภคพอประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เรา

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษเพราะสละความสุขในการเอนหลัง ความสุขในการเอกเขนก และความสุขในการหลับ โดยหลีกเว้นการบริโภคจนแน่นท้องตามที่ต้องการ จักมีแก่เรา และการอยู่ผาสุก เพราะยังความสมดุลด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ให้ถึงพร้อมโดยการบริโภคให้หย่อนไว้สัก ๔-๕ คำ จักมีแก่เรา

สมจริงดังข้อความว่า

จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป อภุตฺวา อุทกํ ปิเว
อลํ ผาสุวิหาราย ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน.[๙๔]

"ภิกษุควรหยุดฉันเสียเมื่อ ๔-๕ คำจะอิ่ม แล้วดื่มน้ำแทน เป็นการเพียงพอเพื่อการอยู่ผาสุกของภิกษุผู้มีใจมุ่งมั่น[สู่พระนิพพาน]"

คาถาข้างต้นปรากฏในคัมภีร์เถรคาถา ตึสนิบาต สาริปุตตเถรคาถา[๙๕] ในคัมภีร์อรรถกถาของเถรคาถา (เล่ม ๑ หน้า ๔๓๙) พบปาฐะว่า อภุตฺวา โดยอธิบายว่าให้ดื่มน้ำแทนอาหาร ๔-๕ คำก่อนจะอิ่ม แต่คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๗) แสดงความเห็นว่าควรมีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ภุญฺชิตฺวา อุทกํ ปิเว (บริโภคอาหาร ๔-๕ คำ) ตามมตินี้ถือว่าให้บริโภคอาหารเพียง ๔-๕ คำเท่านั้น ท่านผู้แต่งมูลฎีกาอ้างข้อความจากสาริปุตตเถรคาถา

---

[๙๔] ขุ.เถร. ๒๖/๙๘๓/๓๙๕

[๙๕] ขุ.เถร. ๒๖/๙๘๓/๓๙๓

ว่า ท่านพระสารีบุตรกล่าวถึงจำนวนน้อยที่สุดในการใช้จีวร บิณฑบาต และเสนาสนะ โดยเป็นจีวรที่ถูกพระวินัยและใช้ปกปิดร่างกายได้ ก็เพียงพอเพื่ออยู่เป็นสุขได้ แม้เสนาสนะก็เช่นกันมีขนาดเล็กเพียงนั่งขัดสมาธิแล้วเข่าไม่เปียกฝน ก็เพียงพอแล้ว

พึงทราบว่า คำทั้งสามเหล่านี้แสดงถึงการรวมเอาประโยชน์[ที่มุ่งหมายไว้]และมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) ด้วยประการฉะนี้

คำอธิบายเสนาสนะ

คำว่า เสนาสนะ คือ ที่นอนและที่นั่ง ภิกษุนอนในที่ใดๆ จะเป็นวิหารหรือเรือนมุงด้านเดียวเป็นต้นก็ตาม ที่นั้นชื่อว่า เสนะ (ที่นอน) ภิกษุนั่งในที่ใดๆ ที่นั้นชื่อว่า อาสนะ (ที่นั่ง) ทั้งสองคำนั้นรวมเข้าเป็นคำเดียวกันกล่าวว่า เสนาสนะ (ที่นอนและที่นั่ง)

คำว่า อุตุปริสฺสยวิโนทนปฏิสลฺลานารามตฺถํ (เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดูและเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น) หมายความว่า อุตุนั่นเองชื่อว่าอันตรายคือฤดู โดยความหมายว่า เบียดเบียน เพื่อบรรเทาอันตราย คือฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น

ความหมายคือ ฤดูกาลอันใดไม่เป็นสัปปายะ เบียดเบียนร่างกายและทำให้ใจฟุ้งซ่าน ควรถูกบรรเทาด้วยการใช้สอยเสนาสนะ [ภิกษุใช้สอยเสนาสนะ]เพื่อบรรเทาฤดูกาลนั้น และเพื่อความสุขที่เกิดจากการอยู่ผู้เดียว (ไม่มีเพื่อนคือบริวารและไม่มีกิเลสเป็นเพื่อน)

การบรรเทาอันตรายคือฤดู ตรัสไว้ด้วยการบรรเทาความเย็นเป็นต้นโดยแท้ แต่พึงทราบว่า พระพุทธองค์ตรัสคำนี้ไว้ในการใช้สอยเสนาสนะนี้ โดยหมายเอาการบรรเทาอันตรายคือฤดูที่แน่นอน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ในการใช้สอยจีวรว่า การปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป เป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้นมีได้เป็นบางครั้งบางคราว

อีกอย่างหนึ่ง ฤดูดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ฤดูคงที่

ส่วนอันตรายมี ๒ อย่าง คือ

๑. อันตรายที่ปรากฏ คือ สัตว์ร้ายมีราชสีห์และเสือเป็นต้น

๒. อันตรายที่ไม่ปรากฏ คือ กิเลสมีราคะและโทสะเป็นต้น

อันตรายเหล่านั้นไม่ทำความเบียดเบียน[แก่ภิกษุผู้อยู่]ในเสนาสนะใดโดยไม่ได้รักษา[ทวาร]และโดยการเห็นรูปอันไม่เหมาะสม ภิกษุรู้เสนาสนะนั้นอย่างนี้ [ว่าเป็นสถานที่ไม่ถูกอันตรายทั้งสองอย่างเบียดเบียน] คือพิจารณาแล้วใช้สอยอยู่ พึงทราบว่าชื่อว่า ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเสนาสนะ เพื่อบรรเทาฤดูและอันตราย[ที่ปรากฏและไม่ปรากฏ]

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุตุปริสฺสย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อันตรายคือฤดู

- อุตุ เอว ปริสฺสโย อุตุปริสฺสโย.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. อันตรายและฤดู

- อุตุ จ ปริสฺสโย จ อุตุปริสฺสยา.

(อสมาหารทวันทสมาส)

คำอธิบายคิลานปัจจยเภสัชบริขาร

ในคำว่า คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ (บริขารยารักษาโรคคนป่วย) เภสัช ชื่อว่า ปจฺจย โดยความหมายว่า ต้านทานโรค อธิบายว่า โดยความหมายว่า เป็นฝ่ายตรงข้าม[กับโรค] คำนี้เป็นชื่อของยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสม[เพื่อขจัดโรค]

คำว่า เภสัชชะ คือ ยาที่เป็นงานของหมอ[คือพระผู้มีพระภาค] เพราะพระองค์ทรงอนุญาตไว้

คำว่า คิลานปัจจยเภสัชชะ คือ ยารักษาโรคของคนป่วย ความหมายคือ ยา

อย่างใดอย่างหนึ่งมีน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้นที่เป็นงานของหมอ อันเหมาะสมแก่คนป่วย

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า คิลานปจฺจยเภสชฺช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คิลานสฺส ปจฺจโย คิลานปจฺจโย.

สิ่งที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปัจจยะ

(จตุตถีตัปปุริสสมาส)

- ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ.

ยาที่เป็นงานของหมอ (พระผู้มีพระภาค) ชื่อว่า เภสัชชะ

(ภิสกฺก ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต)

- คิลานปจฺจโย เอว เภสชฺชํ คิลานปจฺจยเภสชฺชํ.

ยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปัจจยเภสัชชะ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ส่วนคำว่า ปริกฺขาโร (บริขาร) หมายถึง :-

๑. เครื่องป้องกัน เช่น

สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ สุปริกฺขตํ โหติ.[๙๖]

“พระนครแวดล้อมดีแล้วด้วยเครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่าง”

๒. เครื่องประดับ เช่น

รโถ สีลปริกฺขาโร ฌานกฺโข จกฺกวีริโย.[๙๗]

“รถ[คืออริยมรรค] มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฌานเป็นเพลา มีวิริยะเป็นล้อ”

๓. สัมภาระ เช่น

เย จ โข อิเม ปพฺพชิเตน ชีวิตปริกฺขารา สมุทาเนตพฺพา.[๙๘]

---

[๙๖] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๗/๘๗ [๙๗] สํ.ม. ๑๙/๔/๕ [๙๘] ม.มู. ๑๒/๑๙๒/๑๖๓

"สัมภาระแห่งชีวิต [ปัจจัยเครื่องดำรงชีวิต] เหล่าใด อันบรรพชิตจำต้องนำมาใช้สอย"

แต่ในบทนี้ ความหมายว่า สัมภาระและเครื่องป้องกัน ควรอยู่

เครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่างที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ พบในอังคุตตรนิกาย นคโรปมสูตร[๙๙] ดังนี้

๑. เสาระเนียดขุดหลุมฝังลึกไว้เป็นอย่างดี

๒. คูลึกและกว้าง

๓. ทางเดินได้รอบ ทั้งสูงและกว้าง

๔. อาวุธจำนวนมาก ทั้งที่เป็นอาวุธแหลมยาว และอาวุธมีคม

๕. กองทัพตั้งอาศัยอยู่มาก คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู หน่วยเชิญธง หน่วยจัดกระบวนทัพ หน่วยพลาธิการ หน่วยเสนาธิการ หน่วยจู่โจม หน่วยทหารหาญ หน่วยกล้าตาย หน่วยทหารเกราะหนัง หน่วยทหารทาส

๖. ทหารยามฉลาด เฉียบแหลม มีปัญญา คอยกันผู้ที่ไม่รู้จักไม่ให้เข้าไป ให้ผู้ที่รู้จักเข้าไป

๗. กำแพงสูงและกว้าง พร้อมด้วยป้อมก่ออิฐ โบกปูนแข็งแรง

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวถึงเครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่างตามความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายว่า

วิวฏฺฐปริกฺเขโป ปริกฺขา อุฑฺฑาโป ปากาโร เอสิกา ปลิโฆ ปาการปตฺถณฺฑิลนฺติ สตฺต นครปริกฺขาราติ วทนฺติ.[๑๐๐]

"อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เครื่องป้องกันเมือง ๗ อย่าง คือ ถนนรอบเมืองที่โล่งแจ้ง คู เชิงเทิน กำแพง เสาเขื่อน ลิ่มสลัก และดินหยาบของกำแพง"

---

[๙๙] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๗/๘๗

[๑๐๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๗๕

ลักษณะสมควร คือ ยารักษาโรคของคนป่วยเป็นเครื่องป้องกันชีวิต เพราะเป็นเครื่องรักษาไม่ให้ช่องทางเกิดโรคที่ทำลายชีวิต และเป็นสัมภาระของชีวิต เพราะเป็นเหตุให้ชีวิตนั้นดำเนินไปได้นานจึงเรียก ยา ว่าเป็น บริขาร (เครื่องป้องกันชีวิต หรือสัมภาระของชีวิต)

คำว่า คิลานปัจจยเภสัชชปริกขาระ คือ บริขารยารักษาโรคของคนป่วย [ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอย]บริขารยารักษาโรคของคนป่วยนั้น ความหมายคือ ยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นเครื่องล้อมสัมภาระของชีวิตมีน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ที่หมอ[คือพระผู้มีพระภาค]ทรงอนุญาตไว้ อันเหมาะสมแก่คนป่วย

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คิลานปจฺจยเภสชฺชํ เอว ปริกฺขาโร คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาโร.

เครื่องป้องกัน/สัมภาระ[ของชีวิต]คือยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลาน-ปัจจยเภสัชชปริกขาระ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อุปฺปนฺนานํ แปลว่า เกิดขึ้นแล้ว[ในสรีระ]

ในคำว่า อุปฺปนฺนานนฺติ ชาตานํ ภูตานํ นิพฺพตฺตานํ (คำว่า อุปฺปนฺนานํ แปลว่าเกิดขึ้นแล้ว) คำว่า ชาตานํ ภูตานํ นิพฺพตฺตานํ ควรแปลร่วมกันเป็นบทเดียวว่า เกิดขึ้นแล้ว เพราะบทหลังๆ เป็นคำแปลของบทหน้าๆ กล่าวคือ

๑. คำว่า ภูตานํ อธิบาย ชน ธาตุใน ชาตานํ ว่ามีความหมายว่า เกิด ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า สทฺท (ส่งเสียง)

๒. คำว่า นิพฺพตฺตานํ อธิบาย ภู ธาตุใน ภูตานํ ว่ามีความหมายว่า เกิด ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) เป็นต้น

ฉบับแปลไทยมักแปลทีละบท เพราะถือว่าทุกบทต้องมีคำแปล แต่นิสสัยพม่ามัก

แปลบทที่ขยายความไว้ร่วมกัน เพราะถือว่าบทหลังแสดงคำแปลของบทหน้า ขอแสดงตัวอย่างรูปวิเคราะห์ของคำว่า กุสล ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยนฺติ จลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธํเสนฺตีติ กุสลา.[๑๐๑]

"กุศล คือ สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว กล่าวคือ กำจัด"

ท่านอธิบายความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า กุสล ประกอบรูปศัพท์มาจาก สล ธาตุ เพราะอธิบายด้วยคำว่า สลยนฺติ

๒. สล ธาตุใน สลยนฺติ ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว เพราะอธิบายด้วยคำว่า จลยนฺติ ที่มาจาก จล ธาตุ (จลเน = หวั่นไหว)

๓. จล ธาตุใน จลยนฺติ ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว เพราะอธิบายด้วยคำว่า กมฺเปนฺติ ที่มาจาก กปิ ธาตุซึ่งปรากฏในความหมายว่า หวั่นไหว

๔. ความหมายว่า ให้หวั่นไหว คือ กำจัด เพราะอธิบายด้วยคำว่า วิทฺธํเสนฺติ ที่มาจาก ธํส ธาตุ (ธํสเน = ทำลาย)

ดังนั้น คำว่า จลยนฺติ และ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยนฺติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิทฺธํเสนฺติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา ดังข้อความว่า

สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธํเสนฺตีติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนํ.[๑๐๒]

"ในประโยคว่า สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธํเสนฺติ (ให้หวั่นไหว...คือ ทำลาย) คำหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของคำหน้าๆ"

คำว่า เวยฺยาพาธิกานํ นี้ มีความหมายดังนี้ :-

คำว่า พยาพาธะ (โรคที่เบียดเบียน) คือ การแปรปรวนของธาตุ และโรคเรื้อน โรคฝี และพุพองเป็นต้นที่เกิดจากการแปรปรวนของธาตุนั้น

---

[๑๐๑] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๘๖

[๑๐๒] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๑/๓๔

ทุกขเวทนาชื่อว่า เวยยาพาธิกะ (เวทนาที่เกิดจากโรค) เพราะเกิดขึ้นจากโรคที่เบียดเบียน

ข้อความว่า “การแปรปรวนของธาตุ” คือ ธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง สองอย่างบ้าง สามอย่างบ้าง สี่อย่างบ้าง ในธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม เกิดการแปรปรวน ย่อมส่งผลให้เกิดโรคเรื้อนเป็นต้นได้ เช่น ธาตุดินที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดเนื้อร้าย ธาตุน้ำที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดโรคท้องร่วง ธาตุไฟที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดไข้ จะเห็นได้ว่า ในยามเป็นไข้จะรู้สึกหนาวๆ ร้อนๆ มีการเย็นตามมือเท้าแล้วอุณหภูมิสูงขึ้น ส่วนธาตุลมที่แปรปรวนย่อมทำให้เกิดโรคอัมพฤกษ์หรืออัมพาต ดังนั้น ธาตุทั้ง ๔ จึงเปรียบได้กับงูพิษ ๔ ตัว คือ

๑. กัฏฐมุขะ (งูปากไม้) กัดแล้วทำให้ตัวแข็งตาย เหมือนธาตุดิน
๒. ปูติมุขะ (งูปากเน่า) กัดแล้วทำให้ตัวเน่าตาย เหมือนธาตุน้ำ
๓. อัคคิมุขะ (งูปากไฟ) กัดแล้วทำให้ตัวร้อนตาย เหมือนธาตุไฟ
๔. สัตถมุข (งูปากมีด) กัดแล้วทำให้ตัวเกิดแผลตาย เหมือนธาตุลม

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า เวยฺยาพาธิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยาพาธติ จิตฺตํ วิโลเฬตีติ พฺยาพาโธ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัว, การแปรปรวนของธาตุ และโรค ชื่อว่า พยาพาธะ

(วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาธ ธาตุ <วิโลฬเน = กวน> + ณ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

- พฺยาพาธโต อุปฺปนฺนา เวยฺยาพาธิกา.

เวทนาที่เกิดจากการแปรปรวนของธาตุ และโรค ชื่อว่า เวยยาพาธิกะ

(พฺยาพาธ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุปฺปนฺน ตัทธิต)

คำว่า เวทนานํ (เวทนา) คือ ทุกขเวทนา กล่าวคือ เวทนาที่เป็นอกุศลวิบาก [ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยบริขารยารักษาโรคของคนป่วย] เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากโรคที่เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า อพฺยาพชฺฌปรมตาย แปลว่า เพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง หมายความว่า ทุกข์ทั้งหมดนั้นถูกละได้แล้วเพียงใด เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่งเพียงนั้น

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อพฺยาพชฺฌปรมตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยาพาธติ จิตฺตํ วิโลเฬตีติ พฺยาพาโธ.

  สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัว, ทุกข์ ชื่อว่า พยาพาธะ

  (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาธ ธาตุ <วิโลฬเน = กวน> + ณ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

- พฺยาพาโธ เอว พฺยาพชฺฌํ.

  สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัวนั่นแหละ ชื่อว่า พยาพัชฌะ

  (พฺยาพาธ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- นตฺถิ เอตฺถ พฺยาพชฺฌนฺติ อพฺยาพชฺฌํ.

  ความไม่มีทุกข์ ชื่อว่า อัพยาพัชฌะ

  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

- อพฺยาพชฺฌํ ปรมํ เอตสฺสาติ อพฺยาพชฺฌปรมํ.

  สภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อัพยาพัชฌปรมะ

  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- อพฺยาพชฺฌปรมสฺส ภาโว อพฺยาพชฺฌปรมตา.

  ความเป็นสภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อัพยาพัชฌปรมตา

  (อพฺยาพชฺฌปรม ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ศีลที่มีลักษณะพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงบริโภคปัจจัยโดยสังเขปนี้ พึงทราบว่าเป็นปัจจยสันนิสสิตศีล (ศีลอาศัยปัจจัย) ส่วนรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในบทนี้ คือ จีวรเป็นต้นชื่อว่า ปัจจัย (สิ่งที่ภิกษุอาศัยเป็นอยู่) เพราะภิกษุอาศัยใช้สอยจีวรเป็นต้นเหล่านั้นแล้วเป็นอยู่[ตลอดชีวิต]

คำว่า ปัจจัยสันนิสสิตะ คือ ศีลที่อาศัยปัจจัยเหล่านั้น

วิธีทำให้ปาริสุทธิศีล ๔ สำเร็จ

ศรัทธาทำให้ปาติโมกขสังวรศีลสำเร็จ

[๑๙] ในศีล ๔ อย่างดังที่กล่าวมานี้ ปาติโมกขสังวรศีลพึงให้สำเร็จด้วยศรัทธา[ในพระตถาคต] โดยแท้จริงแล้ว ปาติโมกขสังวรศีลนั้นมีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะการบัญญัติสิกขาบทล่วงพ้นวิสัยของพระสาวก (ไม่ใช่สิ่งที่พระสาวกสามารถรู้เห็นได้ชัดเจน) อนึ่ง การที่พระพุทธองค์ทรงห้ามการขอบัญญัติสิกขาบท[ของพระสารีบุตร]เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงสมาทานสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้โดยสิ้นเชิงด้วยศรัทธา[ในพระศาสดาและพระธรรม]แล้ว ไม่กระทำความเยื่อใยแม้ในชีวิต พึงทำปาติโมกขสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดี

พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าควรบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลายจึงทรงบัญญัติสิกขาบทต่างๆ ตามโอกาสที่สมควร ถ้าภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทดังกล่าว จัดว่าทำบาป จึงอาจไปเกิดในอบายภูมิเป็นต้นด้วยบาปนั้น แต่ถ้าปฏิบัติตามโดยเคารพ ก็อาจไปเกิดในสวรรค์ หรือบรรลุพระนิพพาน อีกทั้งสิกขาบทก็เป็นพื้นฐานของสมาธิและปัญญา ดังนั้นภิกษุจึงควรรักษาสิกขาบทอย่างเคร่งครัดแม้กระทั่งยอมสละชีวิตของตน

ดังข้อความว่า :-

กิกีว อณฺฑํ จมรีว วาลธึ
ปิยํว ปุตฺตํ นยนํว เอกกํ
ตเถว สีลํ อนุรกฺขมานกา
สุเปสลา โหถ สทา สคารวา.[๑๐๓]

---

[๑๐๓] ที.สี.อ. ๑/๗/๕๕

"พวกเธอจงตามรักษาศีล เป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก มีความเคารพศีล ในกาลทุกเมื่อ (ทั้งในวัยเด็ก วัยหนุ่ม วัยชรา) เหมือนนกต้อยตีวิด รักษาฟองไข่ จามรีรักษาขนหาง มารดารักษาบุตรรัก คนตาเดียว รักษาดวงตา"

มีพระพุทธพจน์อื่นว่า :-

เอวเมว โข ปหาราท ยํ มยา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญตฺตํ, ตํ มม สาวกา ชีวิตเหตุปิ นาติกฺกมนฺติ.[๑๐๔]

"ปหาราทะ สาวกทั้งหลายของเราไม่ล่วงสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย เพราะชีวิตเป็นเหตุ [เหมือนมหาสมุทรไม่ไหลล้นฝั่งไป]"

ในเรื่องนี้ควรทราบเรื่องพระเถระที่ถูกโจรมัดไว้ในป่า[โดยเป็นตัวอย่าง]

เรื่องพระเถระถูกโจรมัด

ได้ยินมาว่า โจรมัดพระเถระด้วยเครือย่านาง ให้นอนอยู่ในป่าชื่อมหาวัตตนี พระเถระได้เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วันทั้งๆ ที่นอนอยู่นั่นเทียว ได้บรรลุพระอนาคามิผล แล้วทำกาลกิริยาในป่านั้นแล้วบังเกิดในพรหมโลก

แม้พระเถระรูปอื่นในตัมพปัณณิทวีป (ประเทศลังกา) ถูกโจรเอาเถาหัวด้วนมัด ให้นอนอยู่ เมื่อไฟป่าลามมา ท่านก็หาได้ตัดเถาวัลย์ไม่ เริ่มเจริญวิปัสสนา ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์สมสีสีแล้วปรินิพพาน พระอภยเถระผู้สาธยายทีฆนิกาย พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูปมาพบ จึงทำฌาปนกิจสรีระของพระเถระ แล้วให้สร้างเจดีย์[เพื่อบรรจุอัฐิ]

ชีวิตสมสีสี แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีศีรษะคืออวิชชาเสมอกับเวลาดับชีวิตินทรีย์" คือ บุคคลผู้ปรินิพพานพร้อมกับการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ จัดเป็นผู้ที่สิ้นกิเลสและ

---

[๑๐๔] องฺ.อฏฺฐก. ๒๗/๑๙/๑๖๕

ชีวิตินทรีย์พร้อมกัน กล่าวคือ อวิชชาเหมือนศีรษะของกิเลสเพราะเป็นผู้นำ ส่วนชีวิตินทรีย์เหมือนศีรษะของวัฏฏะเพราะทำให้วัฏฏะดำเนินไป อรหัตตมรรคจิตทำหน้าที่กำจัดอวิชชาที่เหมือนศีรษะของกิเลส และจุติจิตของพระอรหันต์ก็ทำให้ชีวิตินทรีย์ที่เหมือนศีรษะของวัฏฏะหมดสิ้นไป ดังนั้น ผู้ที่ได้บรรลุอรหัตตมรรคกำจัดกิเลสได้แล้วดับชีวิตินทรีย์ด้วยการเกิดจุติจิต จึงดับอวิชชาและชีวิตินทรีย์พร้อมกัน

ความจริงแล้ว อวิชชากับชีวิตินทรีย์ไม่ได้ดับพร้อมกันในขณะเดียวกัน ขณะที่ดับอวิชชาคือขณะเกิดอรหัตตมรรคจิต ส่วนขณะดับชีวิตินทรีย์คือขณะเกิดปรินิพพานจุติจิต กล่าวตามลำดับวิถีจิต ผลจิตเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะต่อจากอรหัตตมรรคจิตแล้วเกิดภวังค์คั่น หลังจากนั้นจึงเกิดปัจจเวกขณญาณที่พิจารณามรรคผล ต่อจากนั้นจึงเกิดปรินิพพาน-จุติจิต ในวิถีจิต ๓ อย่าง คือ มรรควิถี ปัจจเวกขณวิถี และมรณาสันนวิถี ปัจจเวกขณวิถีเป็นวิถีจิตที่คล้อยตามมรรควิถี จึงกล่าวโดยอ้อมว่า มรณาสันนวิถีเกิดต่อจากมรรควิถี ดังนั้น การที่มรณาสันนวิถีเกิดต่อจากมรรควิถีโดยไม่มีวิถีจิตอื่นคั่นเช่นนี้ จึงกล่าวว่ามีวิถีจิตเสมอกัน หรือกล่าวได้ว่า อวิชชาและชีวิตินทรีย์ดับพร้อมกัน เพราะวิถีจิตเหล่านั้นเกิดดับเร็วมาก ดังข้อความว่า

ยสฺส หิ กิเลสสีสํ อวิชฺชํ มคฺคปฏิปาฏิยา อรหตฺตมคฺโค ปริยาทิยติ, ตโต เอกูน-วีสติเม ปจฺจเวกฺขณาเณ ปติฏฺฐาย ภวงฺโคตฺตรเณ วฏฺฏสีสํ ชีวิตินฺทฺริยํ จุติจิตฺตํ ปริยาทิยติ, โส อิมาย วารสมตาย "ชีวิตสมสีสีติ วุจฺจติ. โส จ เถโร ตถา ปรินิพฺพายิ. เตน วุตฺตํ "สมสีสี หุตฺวา ปรินิพฺพายีติ.[๑๐๕]

"โดยแท้จริง อรหัตตมรรคย่อมทำให้อวิชชาที่เหมือนกับศีรษะของกิเลสหมดสิ้นไปตามลำดับมรรคแก่บุคคลใด ต่อจากนั้น เมื่อดำรงอยู่ในปัจจเวกขณญาณที่ ๑๙ แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ จุติจิตย่อมทำให้ชีวิตินทรีย์ที่เหมือนศีรษะของวัฏฏะหมดสิ้นไป บุคคลนั้นได้ชื่อว่าชีวิตสมสีสี เพราะมีวาระทั้งสอง (มรรควิถีวาระ[และปัจจเวกขณวาระ]ที่ทำให้ศีรษะของกิเลสหมดสิ้นไป และจุติจิตวาระที่ทำให้ศีรษะของวัฏฏะหมดสิ้นไป) และพระเถระนั้นก็ปรินิพพาน

---

[๑๐๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๗

ด้วยลักษณะอย่างนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมสีสี หุตฺวา ปรินิพฺพายิ (ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์สมสีสีแล้วปรินิพพาน)"

ปัจจเวกขณญาณที่ ๑๙ คือ ปัจจเวกขณวิถี ๑๙ วิถีที่เกิดขึ้นแก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี อย่างละ ๕ วิถี คือ การพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ตนละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ส่วนพระอรหันต์มีปัจจเวกขณวิถี ๔ วิถี ยกเว้นข้อสุดท้าย

เพราะฉะนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้มีศรัทธา :-

ปาติโมกฺขํ วิโสเธนฺโต อปฺเปว ชีวิตํ ชเห
ปญฺญตฺตํ โลกนาเถน น ภินฺเท สีลสํวรํ.

"เมื่อจะชำระปาติโมกขสังวรศีลให้บริสุทธิ์ พึงยอมสละแม้กระทั่งชีวิต ไม่ทำลายการสำรวมศีลอันพระโลกนาถทรงบัญญัติไว้"

สติทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จ

อนึ่ง ปาติโมกขสังวรศีลพึงให้สำเร็จด้วยศรัทธา ฉันใด อินทรียสังวรศีล ก็พึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว อินทรียสังวรศีลนั้นมีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะอินทรีย์[มีจักขุนทรีย์เป็นต้น]ที่มีสติรักษาแล้วย่อมถูกบาปธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นครอบงำไม่ได้

เพราะเหตุนั้น จึงควรระลึกถึงอาทิตตปริยายสูตร[๑๐๖] ตามนัยมีอาทิว่า

วรํ ภิกฺขเว ตตฺตาย อโยสลากาย อาทิตฺตาย สมฺปชฺชลิตาย สโชติภูตาย จกฺขุนฺทฺริยํ สมฺปลิมฏฺฐํ, น เตฺวว จกฺขุวิญฺเญยฺเยสุ รูเปสุ อนุพฺยญฺชนโส นิมิตฺตคฺคาโห.

"ภิกษุทั้งหลาย การทิ่มแทงจักขุนทรีย์ด้วยท่อนเหล็กที่เผาร้อนลุกโชนมีแสง

---

[๑๐๖] สํ.สฬา. ๑๘/๒๓๕/๑๕๗-๕๘

โชติช่วงอยู่ ยังประเสริฐกว่า แต่การยึดถือนิมิต (รูปร่างที่สวยงามเป็นต้นของชายหญิง) ว่าเป็นอวัยวะน้อยใหญ่ในรูปที่จะรู้ได้ด้วยจักษุ ไม่ประเสริฐเลย”

เมื่อวิญญาณเกิดทางจักขุทวารเป็นต้นในอารมณ์มีรูปเป็นต้นพึงกั้นความยึดถือนิมิตเป็นต้นที่บาปธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นจะครอบงำได้ พึงทำอินทรียสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดีด้วยสติที่ไม่หลงลืม

โทษของการไม่ทำให้สำเร็จคือ เมื่อภิกษุไม่ทำอินทรียสังวรศีลนี้ให้สำเร็จอย่างนี้ แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็ตั้งอยู่ไม่นาน ดำรงอยู่ไม่นาน เหมือนข้าวกล้าที่เขาไม่ได้จัดการล้อมรั้วเป็นอย่างดี

นอกจากนั้น บุคคลผู้ไม่ปิดประตูมีจักขุนทรีย์เป็นต้นนี้ย่อมจะถูกโจร คือ กิเลสปล้นเอาได้ เหมือนหมู่บ้านที่เปิดประตูทิ้งไว้ย่อมจะถูกโจรขโมยเอาได้

อนึ่ง ราคะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

รูเปสุ สทฺเทสุ อโถ รเสสุ
คนฺเธสุ ผสฺเสสุ จ รกฺข อินฺทฺริยํ
เอเต หิ ทฺวารา วิวฏา อรกฺขิตา
หนนฺติ คามํว ปรสฺส หาริโน.[๑๐๗]

“จงรักษาอินทรีย์[จากโทษที่จะเกิดขึ้น]เพราะรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ โทษของการไม่สำรวม คือ ทวารเหล่านี้ถูกเปิดทิ้งไว้ ไม่รักษาย่อมเบียดเบียน[ผู้ไม่สำรวมอินทรีย์ด้วยสติ] เหมือนโจรปล้นชาวบ้าน”

ข้อความว่า “ทวารย่อมเบียดเบียน” เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การฌูปจาระ คือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล กล่าวคือ กิเลสมีอภิชฌาเป็นต้นที่เกิดขึ้นโดย

---

[๑๐๗] ขุ.ธ. ๒๕/๑๓/๑๗

มีทวารเป็นอารมณ์ย่อมเบียดเบียน แต่ข้อความนี้กล่าวถึงการที่กิเลสเบียดเบียนว่าเป็นทวารเบียดเบียน โดยกล่าวถึงทวารอันเป็นเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงกิเลสอันเป็นผล

ยถา อคารํ ทุจฺฉนฺนํ วุฏฺฐิ สมติวิชฺฌติ
เอวํ อภาวิตํ จิตฺตํ ราโค สมติวิชฺฌติ.[๑๐๘]

"ฝนรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉันใด ราคะรั่วไหลไปสู่จิตที่ไม่ได้อบรม [ด้วยสมาธิและปัญญา]แล้ว ฉันนั้น"

เมื่อภิกษุทำอินทรียสังวรศีลนี้ให้สำเร็จแล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็ตั้งอยู่นาน ดำรงอยู่นาน เหมือนข้าวกล้าที่เขาจัดการล้อมรั้วเป็นอย่างดี

นอกจากนั้น บุคคลผู้ปิดประตูมีจักขุนทรีย์เป็นต้นนี้ย่อมจะไม่ถูกโจร คือ กิเลสปล้นเอาได้ เหมือนหมู่บ้านที่ปิดประตูไว้ดีย่อมจะไม่ถูกโจรขโมยเอาได้

อนึ่ง ราคะย่อมจะไม่รั่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นได้ เหมือนฝนไม่รั่วรดเรือนที่มุงดี ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

รูเปสุ สทฺเทสุ อโถ รเสสุ
คนฺเธสุ ผสฺเสสุ จ รกฺข อินฺทฺริยํ
เอเต หิ ทฺวารา ปิหิตา สุสํวุตา
น หนฺติ คามํว ปรสฺส หาริโน.[๑๐๙]

"จงรักษาอินทรีย์[จากโทษที่จะเกิดขึ้น]เพราะรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ประโยชน์ของการสำรวมคือ ทวารเหล่านี้ถูกปิดระวังดีแล้ว ย่อมจะไม่เบียดเบียน[ผู้สำรวมอินทรีย์ด้วยสติ] เหมือนกับโจรปล้นชาวบ้านไม่ได้"

ยถา อคารํ สุจฺฉนฺนํ วุฏฺฐิ น สมติวิชฺฌติ
เอวํ สุภาวิตํ จิตฺตํ ราโค น สมติวิชฺฌติ.[๑๐๘]

---

[๑๐๘] ขุ.ธ. ๒๕/๑๔/๑๗

[๑๐๙] ขุ.ธ. ๒๕/๑๓/๑๗

"ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันใด ราคะย่อมรั่วไหล
เข้าไปสู่จิตที่อบรมดีแล้ว[ด้วยสมาธิและปัญญา]ไม่ได้ ฉันนั้น"

พระธรรมเทศนานี้เป็นคำสอนที่ตรัสไว้โดยอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง

ขึ้นชื่อว่าจิตนี้เปลี่ยนแปลงไปเร็ว ดังนั้น จึงควรบรรเทาราคะที่เกิดขึ้นด้วยการพิจารณาว่าไม่งาม แล้วทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จ เหมือนพระวังคีสเถระผู้บวชใหม่

ข้อความว่า "ทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จ" หมายความว่า พึงให้สำเร็จด้วยความหมดจดคือการตั้งใจว่า เราจะไม่ทำอีก [๑๑๐]

เรื่องพระวังคีสเถระ

ได้ยินมาว่า เมื่อพระวังคีสเถระบวชแล้วไม่นาน กำลังเดินบิณฑบาตอยู่ ความกำหนัดเกิดขึ้นแก่ท่านเพราะเห็นหญิงนางหนึ่ง ท่านจึงเรียนพระอานันทเถระในขณะนั้นว่า

กามราเคน ฑยฺหามิ จิตฺตํ เม ปริฑยฺหติ
สาธุ นิพฺพาปนํ พฺรูหิ อนุกมฺปาย โคตม. [๑๑๑]

"ท่านอานนท์ผู้เป็นโคตมโคตร กระผมถูกไฟกามราคะเผาแล้ว
จิตของกระผมถูกเผาจนเกรียม ขอโอกาสเถิด ท่านโปรดบอกวิธีดับ
ไฟราคะ"

พระอานันทเถระกล่าวว่า

สญฺญาย วิปริเยสา จิตฺตํ เต ปริฑยฺหติ
นิมิตฺตํ ปริวชฺเชหิ สุภํ ราคูปสญฺหิตํ
อสุภาย จิตฺตํ ภาเวหิ เอกคฺคํ สุสมาหิตํ. [๑๑๒]

"จิตของเธอถูกเผาเกรียมเพราะสัญญาวิปลาส (ความสำคัญผิด

---

[๑๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๗๙

[๑๑๑] สํ.ส. ๑๕/๒๑๒/๒๒๗, ขุ.เถร. ๒๖/๑๒๓๒/๔๒๓

[๑๑๒] สํ.ส. ๑๕/๒๑๒/๒๒๗, ขุ.เถร. ๒๖/๑๒๓๓/๔๒๓

สิ่งที่ไม่งามว่างาม) เธอจงเว้นสุภนิมิต (สิ่งที่ปรากฏว่างาม) อันเป็นเหตุเกิดของราคะ จงอบรมจิตทำให้ตั้งมั่นด้วยดี มีอารมณ์เป็นหนึ่ง [คือ อสุภารมณ์] ด้วยอสุภภาวนา”

สงฺขาเร ปรโต ปสฺส ทุกฺขโต โน จ อตฺตโต
นิพฺพาเปหิ มหาราคํ มา ฑยฺหิตฺโถ ปุนปฺปุนํ.[๑๑๓]

“เธอจงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายว่าเป็นอย่างอื่น [ไม่ใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี] เป็นทุกข์ และมิใช่ตน จงดับไฟราคะอันยิ่งใหญ่ จงอย่าเร่าร้อนเรื่อยไปอีกเลย”

โดยทั่วไปภิกษุผู้บวชได้ ๑๐ พรรษาเป็นต้นไป จึงเรียกว่า พระเถระ แต่ในที่นี้เรียกพระวังคีสะที่บวชใหม่ว่า พระวังคีสเถระ เพื่อแสดงการยกย่อง

ข้อความว่า “ราคะอันยิ่งใหญ่” คือ ราคะที่มีขอบเขตกว้างขวาง เพราะครอบงำภูมิ ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ[๑๑๔]

พระวังคีสเถระบรรเทาความกำหนัดได้แล้ว จึงเที่ยวบิณฑบาตต่อไป

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้บำเพ็ญอินทรียสังวรศีลควรเป็นเหมือนพระจิตตคุตตเถระผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ชื่อกุรัณฑกะ และพระมหามิตตเถระผู้อยู่ในมหาวิหารชื่อโจรกะ

เรื่องพระจิตตคุตตเถระ

ได้ยินมาว่า ในถ้ำใหญ่กุรัณฑกะได้มีจิตรกรรมเกี่ยวกับการเสด็จออกผนวชของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ น่าประทับใจมาก ภิกษุจำนวนมากเที่ยวจาริกชมเสนาสนะ มองเห็นจิตรกรรมแล้วเรียนพระเถระว่า จิตรกรรมน่าประทับใจมาก ขอรับ

---

[๑๑๓] สํ.ส. ๑๕/๒๑๒/๒๒๗, ขุ.เถร. ๒๖/๑๒๓๔/๔๒๔

[๑๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๐

พระเถระพูดว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันอยู่ในถ้ำเกินกว่าหกสิบปีมาแล้ว ยังไม่ทราบว่ามีจิตรกรรม บัดนี้อาศัยพวกเธอผู้มีตาดีจึงทราบในวันนี้

ได้ยินมาว่าพระเถระถึงจะอยู่ตลอดกาล ๖๐ ปีเพียงนั้น ก็ไม่เคยลืมตาแหงนดูถ้ำเลย และตรงที่ปากถ้ำของพระเถระนั้น มีต้นกากะทิงใหญ่ ท่านไม่เคยแหงนดูต้นไม้นั้นเลย ครั้นเห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดินทุกปีจึงทราบว่าผลิดอกบาน

พระราชาทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระแล้วมีพระราชประสงค์จะนมัสการ ได้ทรงส่งราชบุรุษไปนิมนต์ถึง ๓ ครั้ง ครั้นพระเถระไม่มา จึงทรงรับสั่งให้ผูกถันของหญิงแม่ลูกอ่อนในหมู่บ้านนั้น แล้วประทับตราพระราชลัญจกรไว้ ได้มีพระราชโองการว่า ทารกอย่าได้ดื่มน้ำนมตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา พระเถระจึงมาสู่หมู่บ้านใหญ่ด้วยความเอ็นดูแก่ทารกทั้งหลาย

พระราชาทรงทราบแล้วรับสั่งให้พาไปในพระราชวังว่า พนาย พวกเธอจงพาพระเถระเข้าไป ฉันจักรับศีล ครั้นทรงนมัสการทรงให้ฉันเสร็จแล้วตรัสว่า พระคุณเจ้าวันนี้ยังไม่มีโอกาส พรุ่งนี้หม่อมฉันจึงจักรับศีล ครั้นแล้วทรงรับบาตรพระเถระเสด็จตามส่งหน่อยหนึ่งแล้วพร้อมด้วยพระราชเทวีทรงนมัสการแล้วเสด็จกลับ

พระราชาหรือพระราชเทวีจะทรงไหว้ก็ตาม พระเถระคงถวายพระพรว่า ขอพระมหาราชาจงทรงพระเกษมสำราญเถิด โดยทำนองนี้ล่วงไปถึง ๗ วัน

ภิกษุทั้งหลายจึงเรียนถามว่า ท่านขอรับ เมื่อพระราชาทรงไหว้อยู่ก็ดี เมื่อพระราชเทวีทรงไหว้อยู่ก็ดี ทำไมท่านจึงถวายพระพรเพียงอย่างเดียวว่า ขอพระมหาราชาจงทรงพระเกษมสำราญเถิด

พระเถระตอบว่า ฉันไม่ได้จำแนกว่าเป็นพระราชาหรือพระราชเทวี เมื่อล่วงไปหนึ่งสัปดาห์ พระราชาทรงดำริว่า การที่พระเถระพำนักอยู่ในที่นี้ เป็นความลำบาก จึงทรงพระกรุณาโปรดปล่อยไป พระเถระไปถึงถ้ำใหญ่กุรัณฑกะแล้วได้ขึ้นสู่ที่จงกรมในยามราตรี

เทวดาที่สิงอยู่ในต้นกากะทิงได้ยืนถือประทีปด้ามให้อยู่ ครั้งนั้นกรรมฐานของท่านปรากฏชัดเจนยิ่งนัก พระเถระดีใจว่า เหตุใดกรรมฐานของเราจึงปรากฏชัดเจนใน

วันนี้ แล้วทำภูเขาให้สั่นสะเทือนไปทั้งลูก บรรลุอรหัตตผลในลำดับต่อจากมัชฌิมยาม (ราว ๐๒.๐๐ น.เป็นต้นไป)

เพราะฉะนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้มุ่งประโยชน์ตน

มกฺกโฏว อรญฺญมฺหิ วเน ภนฺตมิโค วิย
พาโล วิย จ อุตฺรสฺต น ภเว โลลโลจโน.

"ไม่ควรเป็นผู้มีตาหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า เหมือนเนื้อตกใจตื่นในป่า และเหมือนทารกอ่อนสะดุ้งกลัว (เพราะปราศจากที่พึ่ง คือมารดาบิดาและญาติพี่น้อง)"

อโธ ขิเปยฺย จกฺขูนิ ยุคมตฺตทโส สิยา
วนมกฺกฏโลลสฺส น จิตฺตสฺส วสํ วเช.

"พึงทอดจักษุแลดูเพียงชั่วแอก อย่าพึงไปสู่อำนาจของจิตที่มักหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า"

เรื่องพระมหามิตตเถระ

นอกจากนั้น มารดาของพระมหามิตตเถระเกิดเป็นโรคฝีมีพิษขึ้น แม้ธิดาของเธอก็บวชในสำนักของภิกษุณี เธอจึงพูดกับธิดาว่า แม่เจ้า เธอไปเถอะ จงไปสำนักของพี่ชายบอกว่าแม่ไม่สบายแล้วนำเอายามา นางไปบอกพี่ชายแล้ว

พระเถระพูดว่า ฉันไม่รู้ที่จะเก็บยารากไม้เป็นต้นมาปรุงให้เป็นเภสัชได้ แต่ฉันจักบอกยาให้เธอว่า นับจำเดิมตั้งแต่บวชมา ฉันไม่เคยทำลายอินทรีย์[มีจักษุเป็นต้น]แลดูรูปสตรีด้วยจิตที่ประกอบด้วยความพอใจเลย ด้วยสัจวาจานี้ ขอความสบายจงมีแก่โยมมารดาของฉัน เธอจงไปแล้วกล่าวคำนี้ พลางลูบสรีระของโยมมารดา

ภิกษุณีนั้นไปบอกข้อความนี้แล้วได้กระทำตามพระเถระแนะนำ ฝีของอุบาสิกาได้ฝ่อหายไปเหมือนกับก้อนฟองน้ำทันที มารดาของพระเถระนั้นลุกขึ้นเปล่งวาจาแสดง

ความปลื้มใจว่า ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ เหตุใดจะไม่ทรงใช้พระหัตถ์อันวิจิตรไปด้วยลายตาข่ายลูบศีรษะของภิกษุเช่นกับบุตรของเราเล่า

เพราะฉะนั้น :-

กุลปุตฺตมานิ อญฺโญปิ ปพฺพชิตฺวาน สาสเน
มิตฺตตฺเถโรว ติฏฺเฐยฺย วเร อินฺทฺริยสํวเร.

"แม้ผู้อื่นที่สำคัญว่าตนเป็นกุลบุตร บวชในศาสนาแล้ว พึงดำรงอยู่ในอินทรียสังวรศีลอันประเสริฐเหมือนพระมหามิตตเถระ"

คำว่า กุลปุตฺตมานิ มีศัพท์เดิมมาจาก กุลปุตฺตมานี รัสสะ อี ใน นี เป็น อิ เพื่อรักษาคณะฉันท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุลปุตฺตํ อตฺตานํ มญฺญตีติ กุลปุตฺตมานี.
  ผู้สำคัญว่าตนเป็นกุลบุตร ชื่อว่า กุลปุตตมานี
  (กุลปุตฺต บทหน้า + มน ธาตุ <ญาเณ = รู้> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

วิริยะทำให้อาชีวปาริสุทธิศีลสำเร็จ

อนึ่ง อินทรียสังวรศีล พึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันใด อาชีวปาริสุทธิศีล ก็พึงให้สำเร็จด้วยวิริยะ ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว อาชีวปาริสุทธิศีลนั้นมีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้วอาจขจัดมิจฉาชีพได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุจึงควรละอเนสนา (การแสวงหาอันไม่สมควร) ที่ไม่เหมาะสมแล้ว ใช้สอยปัจจัยที่เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์เท่านั้น หลีกเว้นปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ เหมือนหลีกเว้นอสรพิษ ทำอาชีวปาริสุทธิศีลนี้ให้สำเร็จด้วยวิริยะ ด้วยการแสวงหาโดยชอบมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้นเกิด

ในปัจจัย ๒ อย่างที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์นั้น

ปัจจัยที่เกิดจากสงฆ์ คณะ และจากสำนักของคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสคุณธรรมของภิกษุนั้นมีการแสดงธรรมเป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์แก่ภิกษุผู้ไม่ถือธุดงค์

ส่วนปัจจัยที่เกิดจากการบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์ยิ่งนัก

ข้อความว่า "เป็นต้น" ในคำว่า มีการแสดงธรรมเป็นต้น หมายถึง ความเป็นพหูสูต การประพฤติวัตร และการถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ เป็นต้น[๑๑๕]

ข้อความว่า "เป็นต้น" ในคำว่า การบิณฑบาตเป็นต้น หมายถึง มิตร คนสนิทสนม และการแสวงหาผ้าบังสุกูล

ปัจจัยที่เกิดจากการเที่ยวบิณฑบาต เป็นต้น และจากสำนักของผู้เลื่อมใสในธุดงค์คุณของภิกษุนั้น โดยคล้อยตามข้อประพฤติที่กำหนดไว้ในธุดงค์ ชื่อว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์แก่ภิกษุผู้ถือธุดงค์

อนึ่ง เมื่อสมอดองด้วยน้ำมูตรเน่าและมธุรเภสัช (ยาจตุมธุ) ๔ อย่าง เกิดขึ้นเพื่อบำบัดโรคอย่างเดียวกัน ภิกษุนั้นคิดว่า แม้เพื่อนพรหมจรรย์อื่นจักฉันมธุรเภสัช ๔ แล้วจึงฉันชิ้นสมอเท่านั้น การสมาทานธุดงค์ของเธอ ย่อมสมควร โดยแท้จริงแล้วภิกษุนี้เรียกว่า ผู้ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ชั้นสูง

ในสมัยพุทธกาลมียาดองน้ำมูตรเน่าที่เรียกว่า ปูติมุตฺต โดยนำน้ำปัสสาวะของวัวที่นำผลสมอหรือมะขามป้อมมาแช่ไว้แล้วทำเป็นยา ใช้แก้โรคดีซ่าน

ที่จริงแล้ว แม้เป็นน้ำมูตรสดๆ ที่ยังไม่เน่า ก็กล่าวว่าเป็นยาดองน้ำมูตรเน่าตามคำกล่าวของชาวโลก เหมือนการกล่าวตำหนิร่างกายของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ว่า ปูติกาย (กายเน่า) ดังข้อความว่า

ปูติมุตฺตํ ภิกฺขเว เภสชฺชานํ อปฺปญฺจ สุลภญฺจ, ตญฺจ อนวชฺชํ.[๑๑๖]

---

[๑๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๑

[๑๑๖] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๗/๓๑

"ภิกษุทั้งหลาย บรรดายารักษาโรค ยาดองน้ำมูตรเน่า มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ"

ปูติมุตฺตนฺติ ยํ กิญฺจิ มุตฺตํ. ยถา หิ สุวณฺณวณฺโณปิ กาโย ปูติกาโยติ วุจฺจติ, เอวํ อภินวมฺปิ มุตฺตํ ปูติมุตฺตเมว.[๑๑๗]

"คำว่า ปูติมุตฺตํ (ยาดองน้ำมูตรเน่า) คือ น้ำมูตรเน่าอย่างใดอย่างหนึ่ง (ทั้งสดหรือเก่า) อุปมาว่า ร่างกายที่แม้มีสีดั่งทองก็เรียกว่า กายเน่า ฉันใด น้ำมูตรที่แม้จะสดก็เรียกว่าน้ำมูตรเน่าฉันนั้น"

ยํ กิญฺจิ มุตฺตนฺติ ยํ กิญฺจิ โคมุตฺตํ. เกจิ ปเนตฺถ "โคมุตฺตปริภาวิตหรีตกขณฺฑํ ปูติมุตฺตนฺติ วทนฺติ. "ปูติภาเวน อาปณาทิโต วิสฺสฏฺฐํ ฉฑฺฑิตํ อปริคฺคหิตํ ยํ กิญฺจิ เภสชฺชํ ปูติมุตฺตนฺติ อธิปฺเปตนฺติ อปเร.[๑๑๘]

"คำว่า ยํ กิญฺจิ มุตฺตํ (น้ำมูตรเน่าอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ น้ำมูตรโคอย่างใดอย่างหนึ่ง (ทั้งสดหรือเก่า)

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า 'ยาดองน้ำมูตรเน่า คือ ชิ้นสมอที่แช่ไว้ในน้ำมูตรวัว'

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า 'ยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่ถูกสละทิ้งไว้ไม่มีเจ้าของในตลาดเป็นต้น ชื่อว่า น้ำมูตรเน่า เพราะเป็นของเน่า' "

ปูติมุตฺตนฺติ ปุราณสฺส อปุราณสฺส จ สพฺพสฺส โคมุตฺตสฺเสตํ นามํ.[๑๑๙]

"คำว่า ปูติมุตฺตํ (ยาดองน้ำมูตรเน่า) นี้เป็นชื่อของน้ำมูตรโคทั้งหมดที่เก่าและใหม่"

ส่วนยาจตุมธุ (ยาหวานสี่ประสาน) ที่ตรัสไว้ในคัมภีร์มูลปัณณาสก์ มหาธัมมสมาทานสูตร[๑๒๐] ประกอบด้วยส่วนผสมของวัตถุ ๔ อย่าง คือ นมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อย แต่ยาดังกล่าวอาจผสมวัตถุ ๔ อย่าง คือ เนยใส น้ำอ้อย น้ำผึ้ง และน้ำมันมะพร้าวก็ได้ ดังข้อความว่า

---

[๑๑๗] องฺ.จตุกฺก.อ. ๒/๒๗/๓๑๐

[๑๑๘] องฺ.จตุกฺก.ฏีกา ๒/๒๗/๓๒๙

[๑๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗/๖๒

[๑๒๐] ม.มู. ๑๒/๔๘๕/๔๓๐

จตุมธุเรนาติ สปฺปิ-สกฺกร-มธุ-นาฬิเกรสฺเนหสงฺขาเตหิ จตูหิ มธุเรหิ อภิสงฺขต-ปานวิเสเสนาติ วทนฺติ.[๑๒๑]

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า จตุมธุเรน (ยาหวานสี่ประสาน) หมายความว่า เครื่องดื่มพิเศษที่ปรุงด้วยของหวาน ๔ อย่าง คือ เนยใส น้ำอ้อย น้ำผึ้ง และน้ำมันมะพร้าว”

จตุมธุรนฺติ มชฺฌิมาคมวเร มหาธมฺมสมาทานสุตฺเต วุตฺตํ ทธิ-มธุ-สปฺปิ-ผาณิต-สงฺขาตํ จตุมธุรํ.[๑๒๒]

“คำว่า จตุมธุรํ คือ ยาหวานสี่ประสาน ที่เรียกว่า นมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อยที่ตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย มหาธัมมสมาทานสูตร”

อนึ่ง ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นนั้น ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งผู้ชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์ไม่ควรทำนิมิตหมาย[เพื่อให้ถวายปัจจัย ๔] การกระทำเป็นนัย การพูดหว่านล้อม และการขอในจีวรและบิณฑบาต ส่วนภิกษุผู้ไม่ถือธุดงค์อาจทำนิมิตหมาย การพูดเป็นนัย และการพูดหว่านล้อมได้ในเสนาสนะ

ในการทำนิมิตหมายเป็นต้นนั้นมีคำอธิบายดังนี้ :-

การทำนิมิตหมาย คือ ภิกษุกำลังทำการปรับพื้นเป็นต้นเพื่อสร้างเสนาสนะ มีคฤหัสถ์ถามว่าท่านทำอะไรอยู่ ใครเป็นเจ้าภาพสร้างขอรับ ก็พูดตอบว่า ยังไม่มีใคร หรือเป็นการทำนิมิตหมายอย่างอื่นเช่นนี้

การพูดเป็นนัย คือ ภิกษุถามว่า อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านอยู่ที่ไหน เขาตอบว่า พวกกระผมอยู่ที่ปราสาท ขอรับ ก็พูดว่า อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ปราสาทไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลายหรือไร หรือเป็นการพูดเป็นนัยอย่างอื่นเช่นนี้

การพูดหว่านล้อม คือ การพูด[โดยมุ่งให้ถวายเสนาสนะ]ว่า เสนาสนะของภิกษุ-สงฆ์คับแคบ หรือเป็นการพูดหว่านล้อมอย่างอื่นเช่นนี้

---

[๑๒๑] สี.อภินวฎีกา ๒/๑๕๐/๙

[๑๒๒] สี.อภินวฎีกา ๒/๒๑๕/๑๔๑

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายความในเรื่องนี้ว่า

นิมิตฺตํ นาม ปจฺจเย อุทฺทิสฺส ยถา อธิปฺปาโย ญายติ เอวํ นิมิตฺตกมฺมํ. โอภาโส นาม อุชุกเมว อกเถตฺวา ยถา อธิปฺปาโย วิภูโต โหติ, เอวํ โอภาสนํ. ปริกถา นาม ปริยาเยน กถนํ.[๑๒๓]

“การทำนิมิตหมาย คือ การทำนิมิตให้ทายกเข้าใจจุดมุ่งหมาย[ของตน]โดยบ่งถึงปัจจัย[มีจีวรเป็นต้น]

การพูดเป็นนัย คือ การไม่พูดระบุโดยตรง แต่พูดให้จุดมุ่งหมายปรากฏชัดเจน

การพูดหว่านล้อม คือ การพูดโดยอ้อม”

การกระทำกายและวาจาเป็นนิมิตหมายเป็นต้นทั้งหมดย่อมควรในเภสัช

ถามว่า : เมื่อโรคหายแล้ว การฉันเภสัชที่เกิดขึ้นอย่างนั้น ควรหรือไม่ควร ?

ตอบว่า : พระวินัยธรกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคประทานโอกาส[เพื่อบริโภค]ไว้ ดังนั้นจึงควร

ส่วนอาจารย์ผู้ทรงพระสูตรกล่าวว่า แม้จะไม่เป็นอาบัติ แต่ทำอาชีวศีล[ที่ขัดเกลากิเลส]ให้เสียหาย ดังนั้นจึงไม่ควร[แก่ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปฏิปทาขัดเกลากิเลส]

กล่าวโดยพิเศษว่า ภิกษุใดไม่ยอมทำนิมิตหมาย การพูดเป็นนัย การพูดหว่านล้อม และการขอ ทั้งๆ ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้ อาศัยคุณมีความมักน้อยเป็นต้น แม้ถึงโรคที่ทำลายชีวิตเกิดขึ้น ก็คงเสพปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยเว้นจากการพูดเป็นนัยเป็นต้น ภิกษุนี้เรียกว่า ผู้ประพฤติขัดเกลาชั้นเลิศ เช่นเดียวกับพระสารีบุตรเถระ

เรื่องพระสารีบุตรเถระต้องอาพาธ

ได้ยินมาว่า สมัยหนึ่งท่านจะเพิ่มพูนความสงัด (อรหัตตผลสมาบัติ) จึงไปพัก

---

[๑๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๒

อยู่ในป่าแห่งใดแห่งหนึ่งพร้อมกับพระมหาโมคคัลลานเถระ อยู่มาวันหนึ่ง ท่านเกิดอาพาธลมเสียดท้องขึ้น ก่อให้เกิดทุกข์อย่างหนัก พระมหาโมคคัลลานเถระไปปรนนิบัติท่านในเวลาเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ สอบถามเรื่องนั้นแล้ว ได้ถามว่า ท่านขอรับ ครั้งก่อนท่านหายด้วยเภสัชอะไร

พระเถระตอบว่า เมื่อครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ มารดาของผมผสมเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวดเป็นต้น แล้วให้[บริโภค]ข้าวปายาสหุงด้วยน้ำนมล้วน (ไม่ผสมน้ำ) ผมหายจากโรคเพราะข้าวปายาสนั้น

ฝ่ายพระมหาโมคคัลลานเถระนั้นพูดว่า เอาเถอะท่าน ถ้าบุญของกระผมหรือของท่านมีอยู่ พรุ่งนี้เราคงจะได้

เทวดาที่สิงอยู่บนต้นไม้ท้ายที่จงกรม ได้ยินพระเถระทั้งสองสนทนากันเช่นนั้น จึงคิดว่า พรุ่งนี้เราจะบันดาลให้ข้าวปายาสเกิดขึ้นแก่พระผู้เป็นเจ้า ทันใดนั้น ได้ไปยังตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระ เข้าสิงร่างกายบุตรคนโต ทำให้เกิดทุกข์บีบคั้น

ลำดับนั้นเทวดาได้กล่าวกับญาติของเขาที่มาชุมนุมกันเพื่อเยียวยารักษาว่า ถ้าพวกท่านจัดเตรียมข้าวปายาสเช่นนี้ถวายแด่พระเถระในวันพรุ่งนี้ ฉันจักปล่อยเขา ญาติเหล่านั้นรับว่า ถึงท่านไม่บอก พวกเราก็ถวายภิกษาแก่พระเถระทั้งหลายเป็นการประจำอยู่แล้ว ครั้นถึงวันที่สองได้จัดเตรียมข้าวปายาสเช่นนั้น

พระมหาโมคคัลลานะมาหาแต่เช้าตรู่ กล่าวว่า ท่านขอรับ นิมนต์คอยอยู่ในที่นี้จนกว่ากระผมไปบิณฑบาตกลับมา แล้วเข้าไปหมู่บ้าน มนุษย์เหล่านั้นต้อนรับแล้วรับบาตรของพระเถระถวายข้าวปายาสดังที่กล่าวไว้จนเต็ม

พระเถระแสดงอาการที่จะไป มนุษย์เหล่านั้นเรียนว่า นิมนต์ท่านฉันเถิด ขอรับ พวกกระผมจักถวายข้าวปายาสอื่นอีก ครั้นให้พระเถระฉันเสร็จแล้ว ได้ถวายอีกจนเต็มบาตร

พระเถระไป[หาพระสารีบุตร]แล้วน้อมข้าวปายาสเข้าไปพร้อมกับพูดว่า ท่านสารีบุตร นิมนต์ฉันเถอะ

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระเห็นข้าวปายาสนั้นแล้วพิเคราะห์ดูว่า ข้าวปายาสน่าพอใจ

ยิ่งนัก เกิดขึ้นมาได้อย่างไรหรือ ครั้นเห็นมูลเหตุเกิดของข้าวปายาสนั้นแล้วจึงพูดว่า ท่านโมคคัลลานะ บิณฑบาตไม่ควรแก่การบริโภค

ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระไม่ก่อให้เกิดความคิด[ไม่พอใจ]ว่า พระสารีบุตรไม่ยอมฉันบิณฑบาตที่คนอย่างเรานำมาถวาย ได้จับบาตรที่ขอบปากแล้วเทคว่ำลงในที่สมควรด้วยคำพูดเพียงคำเดียว

อาพาธของพระเถระได้หายไปพร้อมกับข้าวปายาสจรดพื้นดิน จำเดิมแต่นั้นมาตลอด ๔๐ พรรษา ก็มิได้เกิดขึ้นอีก

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ปญฺจจตฺตาลีส วสฺสานิ (๔๕ พรรษา) แต่ท่านพระสารีบุตรมีพรรษาสูงสุดคือ ๔๔ พรรษา ในที่นี้จึงแปลตามฉบับสิงหลที่มีรูปว่า จตฺตาลีส วสฺสานิ (๔๐ พรรษา)

หลังจากนั้น พระเถระจึงกล่าวกับพระมหาโมคคัลลานะว่า ท่านโมคคัลลานะ ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวจีวิญญัติ (การบอกให้รู้ด้วยวาจา) ไม่สมควรฉัน แม้ไส้จะไหลออกมาเที่ยว[หากิน]อยู่ที่พื้นดินก็ตาม และท่านได้เปล่งคำอุทานดังนี้ว่า :-

วจีวิญฺญตฺติวิปฺผารา อุปฺปนฺนํ มธุปายสํ
สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ- สาชีโว ครหิโต มม.[๑๒๔]

"ถ้าว่า เราจะฉันข้าวมธุปายาสที่เกิดจากการเปล่งวจีวิญญัติไซร้
อาชีวะของเราก็จะพึงถูกผู้รู้ตำหนิ"

คำว่า ภเวยฺยาหํสาชีโว ตัดบทเป็น ภเวยฺยํ + อหํ + อสฺส + อาชีโว ลบสระ อ ใน อสฺส ท้ายนิคคหิตด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐) ว่า ปโร วา สโร (สระหลังนิคคหิตย่อมถึงการลบตามสมควร) แล้วลบ สฺ พยัญชนะสังโยคตัวหน้าใน สฺส ด้วยสูตรใน

---

[๑๒๔] มิลินฺท. หน้า ๓๘๐

กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๑) ว่า พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค (เมื่อลบสระหลังนิคคหิตแล้ว พึงกระทำพยัญชนะไม่ให้เป็นสังโยคด้วย) ดังตัวอย่างว่า

เอวํส เต อาสวา (อาสวะเหล่านั้นของภิกษุนั้น[ย่อมไม่มี]อย่างนี้)

[เอวํ + อสฺส เต อาสวา]

ปุปฺผํสา อุปฺปชฺชิ (ต่อมโลหิตเกิดแล้วแก่นางนั้น)

[ปุปฺผํ + อสฺสา อุปฺปชฺชิ]

ยทิปิ เม อนฺตคุณํ นิกฺขมิตฺวา พหิ จเร
เนว ภินฺเทยฺยํ อาชีวํ จชมาโนปิ ชีวิตํ.[๑๒๕]

"แม้ไส้ของเราจะไหลออกมาเที่ยว[หากิน]อยู่ข้างนอก เรายอมเอาชีวิตเข้าแลก จะไม่พึงทำลายอาชีวศีลเป็นอันขาด"

ข้อความว่า "เที่ยวอยู่ข้างนอก" เป็นคำกล่าวตามสำนวนโวหารทางโลก โดยที่ตำหนิคนตะกละที่กินทุกอย่างแม้กระทั่งสิ่งที่ไม่ควรกิน ดังข้อความว่า

พหิ จเรติ อาสยโต นิกฺขมิตฺวา โคจรคฺคหณวเสน พหิ ยทิ วิจเรยฺย. ปรมปฺปิจฺฉํ ทสฺเสตุํ โลกโวหาเรเนวมาห. โลเก หิ อยุตฺตโภชนํ โอทริยํ ครหนฺตา เอวํ วทนฺติ "กึสุ นาม ตสฺส อนฺตานิ พหิ จรนฺตีติ.[๑๒๖]

"คำว่า พหิ จเร (เที่ยวอยู่ข้างนอก) หมายความว่า ถ้าไส้ไหลออกจากที่ตั้งแล้วเที่ยวอยู่ข้างนอกเพื่อหากิน ท่านพระสารีบุตรกล่าวคำนี้เพื่อแสดงความมักน้อยอย่างยิ่งตามคำของชาวโลก ดังจะเห็นได้ว่า ในโลกผู้ที่ตำหนิคนตะกละกินอาหารที่ไม่ควรกินย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า เหตุใดไส้ของเขาจึงเที่ยวหากินอยู่ข้างนอก"

อาราเธมิ สกํ จิตฺตํ วิวชฺเชมิ อเนสนํ
นาหํ พุทฺธปฺปฏิกุฏฺฐํ กาหามิ จ อเนสนํ.[๑๒๕]

---

[๑๒๕] มิลินฺท. หน้า ๓๘๐

[๑๒๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๓

"เราจะทำจิตของเราให้พอใจ หลีกเว้นอเนสนา (การแสวงหาอันไม่สมควร) และไม่กระทำอเนสนาที่พระพุทธองค์ทรงรังเกียจ"

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ควรกล่าวถึงเรื่องพระมหาติสสเถระผู้ไม่หยิบมะม่วงฉัน พำนักอยู่ในจิรคุมพวิหาร

พึงทราบโดยประการทั้งปวงดังพรรณนามาฉะนี้

เรื่องนี้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๓) ว่า ได้ยินมาว่า พระ-มหาติสสเถระออกเดินทางในคราวทุพภิกขภัย (ข้าวยากหมากแพง) มีร่างกายอ่อนแรงด้วยการอดอาหารและความเหน็ดเหนื่อยในการเดินทาง จึงนอนที่โคนต้นมะม่วงที่ผลิผลต้นหนึ่ง ผลมะม่วงจำนวนมากตกลงมาในที่นั้นๆ แต่พระเถระไม่ยอมหยิบมะม่วงฉันเองโดยไม่ได้รับประเคน อุบาสกชราคนหนึ่งในที่นั้นเข้าไปหาท่านแล้วรู้ว่าท่านเหน็ดเหนื่อย จึงคั้นน้ำมะม่วงถวายแล้วยกขึ้นหลังของตนนำไปสู่สถานที่พำนักของท่าน พระเถระสั่งสอนตนว่า

น ปิตา นปิ เต มาตา น ญาติ นปิ พนฺธโว
กโรเต'ตาทิสํ กิจฺจํ สีลวนฺตสฺส การณา.

"อุบาสกนี้มิใช่บิดา มิใช่มารดา มิใช่ญาติ มิใช่มิตรของเธอ แต่เขากระทำกิจเช่นนั้น[คือการแบกไว้บนหลัง]ให้แก่เธอ เพราะการมีศีลเป็นเหตุ"

คาถานี้ยังพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรื่องอปริยันตปาริสุทธิศีล (หน้า ๑๙๐) อีกด้วย

อเนสนาย จิตฺตมฺปิ อชเนตฺวา วิจกฺขโณ
อาชีวํ ปริโสเธยฺย สทฺธาปพฺพชิโต ยติ.

"ภิกษุผู้มีปัญญาบวชแล้วด้วยศรัทธา แม้ความคิดก็อย่าให้เกิดในอเนสนา พึงชำระอาชีวปาริสุทธิศีลให้บริสุทธิ์เถิด"

ปัญญาทำให้ปัจจยสันนิสสิตศีลสำเร็จ

อนึ่ง อาชีวปาริสุทธิศีลพึงให้สำเร็จด้วยวิริยะ ฉันใด ปัจจยสันนิสสิตศีลก็พึงให้สำเร็จด้วยปัญญา ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นมีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะผู้มีปัญญาจึงสามารถเห็นโทษ (การบริโภคหนี้และการต้องอาบัติ) และอานิสงส์ (การพ้นไปจากการบริโภคหนี้และการต้องอาบัติ) ในปัจจัย ๔ ได้

เพราะเหตุนั้น ภิกษุควรขจัดความลุ่มหลงในปัจจัยแล้วพิจารณาปัจจัยอันได้รับโดยชอบธรรมตามวิธีดังที่ได้กล่าวมาแล้วจึงบริโภค พึงทำปัจจยสันนิสสิตศีลนี้ให้สำเร็จด้วยปัญญาเถิด

ในเรื่องนั้น การพิจารณาปัจจัย ๔ มี ๒ อย่าง คือ การพิจารณาในเวลารับ และการพิจารณาในเวลาบริโภค

กล่าวโดยละเอียดว่า ปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นที่ภิกษุพิจารณาโดยความเป็นธาตุหรือความเป็นของปฏิกูลแม้ในเวลารับแล้วเก็บไว้ เมื่อภิกษุใช้สอยเลยจากเวลารับนั้นไป การใช้สอยก็หาโทษมิได้

[เมื่อภิกษุพิจารณาอย่างนั้นแล้วใช้สอย] การใช้สอยแม้ในเวลาใช้สอยก็หาโทษมิได้เหมือนกัน

ข้อความว่า “ความเป็นธาตุ” หมายความว่า พิจารณาว่าจีวรเป็นต้นนั้นเป็นเพียงธาตุ ไม่ใช่สัตว์บุคคลอย่างนี้ว่า จีวรเป็นต้นและบุคคลผู้ใช้สอยเป็นเพียงธาตุที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย [๑๒๗]

ข้อความว่า “ความเป็นของปฏิกูล” หมายความว่า พิจารณาบิณฑบาตโดยอาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิกูล) ส่วนจีวรเป็นต้นทั้งหมดนี้ไม่น่ารังเกียจ แต่เมื่อมาถึงร่างกายอันเน่านี้ก็กลายเป็นของน่ารังเกียจ [๑๒๗]

---

[๑๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๔

การบริโภค ๔ อย่าง

ข้อวินิจฉัยแน่นอนในการพิจารณาในเวลาใช้สอยนั้น มีดังนี้ :-

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร การบริโภคมี ๔ อย่าง คือ

๑. เถยยบริโภค บริโภคที่เป็นขโมย
๒. อิณบริโภค บริโภคที่เป็นหนี้
๓. ทายัชชบริโภค บริโภคที่เป็นทายาท
๔. สามิบริโภค การบริโภคที่เป็นนาย

เถยยบริโภค คือ การบริโภคของภิกษุทุศีลผู้นั่งบริโภคอยู่แม้ในท่ามกลางสงฆ์

ขึ้นชื่อว่า เถยยบริโภค (การบริโภคที่เป็นขโมย) เป็นการบริโภคของภิกษุทุศีลผู้ไม่เหมาะสม แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุญาตปัจจัยแก่ภิกษุผู้ทรงศีลในศาสนาของพระองค์ ไม่ทรงอนุญาตแก่ภิกษุทุศีล แม้ทายกก็บริจาคแก่ภิกษุผู้ทรงศีล ไม่บริจาคแก่ภิกษุทุศีล เพราะหวังให้บุญของตนมีผลมาก โดยประการดังนี้ การบริโภคของภิกษุทุศีลจึงชื่อว่า เถยยบริโภค เพราะเป็นการบริโภคอย่างขโมย เนื่องจากพระศาสดามิได้ทรงอนุญาต และทายกมิได้สละให้ [๑๒๘]

อิณบริโภค คือ การบริโภคไม่ได้พิจารณาของภิกษุผู้ทรงศีล

การบริโภคโดยความเป็นหนี้ ชื่อว่า อิณบริโภค หมายความว่า เหมือนการบริโภคติดหนี้ เพราะไม่มีความหมดจดโดยทักษิณาจากฝ่ายภิกษุผู้รับทาน [๑๒๘] หมายความว่า ภิกษุที่ไม่ใช่พระอรหันต์ผู้ทำให้ทักษิณาหมดจด ถ้าบริโภคโดยมิได้พิจารณา ก็เหมือนกับติดหนี้ พระอรหันต์เท่านั้นจึงบริโภคเป็นนาย เพราะล่วงพ้นตัณหาได้แล้ว

---

[๑๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๕

ดังนั้น จีวรพึงพิจารณาในทุกๆ ขณะที่ใช้สอย บิณฑบาตพึงพิจารณาในทุกๆ คำข้าว เมื่อภิกษุไม่สามารถปฏิบัติเหมือนอย่างนั้นก็ควรพิจารณาในเวลาเช้า (หลังอรุณขึ้นจนถึงเวลาก่อนเที่ยงวัน), เวลาเย็น (ตั้งแต่เที่ยงวันเป็นต้นไปจนถึงเวลาก่อนพระอาทิตย์ตกดิน) ในปุริมยาม (ยามแรก, ยามค่ำ) มัชฌิมยาม (ยามท่ามกลาง, ยามเที่ยงคืน) และปัจฉิมยาม (ยามสุดท้าย, ยามอรุณรุ่ง)

เวลายุคสมัยก่อนทั้งในอินเดีย พม่า และไทย ก่อนจะนิยมใช้เวลาสากลเหมือนในปัจจุบัน ถือว่าวันหนึ่งมี ๖๐ ชั่วโมง โดยแบ่งเป็น ๖ ยาม แต่ละยามมี ๑๐ ชั่วโมง กลางวันมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง กลางคืนมี ๓ ยาม หรือ ๓๐ ชั่วโมง รวมเป็น ๖๐ ชั่วโมง ดังข้อความว่า

ฆฏิกา สฏฺฐฺยโหรตฺโต ปกฺโข เต ทส ปญฺจ จ
เต ตุ ปุพฺพาปรา สุกฺก- กาฬา มาโส ตุ เต ทุเว.[๑๒๙]

"๖๐ ชั่วโมง เป็นวันคืนหนึ่ง วันคืนเหล่านั้น ๑๕ วันคืน ชื่อว่า ปักษ์ ปักษ์เหล่านั้นที่มีก่อน ชื่อว่า สุกกปักษ์ (ข้างขึ้น) ที่มีภายหลัง ชื่อว่า กาฬปักษ์ (ข้างแรม) ปักษ์เหล่านั้น ๒ ปักษ์ ชื่อว่า มาสะ (เดือน)"

ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกากล่าวถึงยาม ๖ ยามในกลางวันและกลางคืน (คำว่า ยาม เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปหาระ) โดยเฉพาะยามกลางคืนเรียกว่า :-

ยามที่ ๑ : ปฐมยาม ปุริมยาม หรือปฐมยาม บ้างตามสมควร เริ่มตั้งแต่เวลา ๑๘.๐๐ — ๒๒.๐๐ น.

ยามที่ ๒ : มัชฌิมยาม มัชฌิมยาม หรือทุติยยาม บ้างตามสมควร เริ่มตั้งแต่เวลา ๒๒.๐๐ — ๐๒.๐๐ น.

ยามที่ ๓ : ปัจฉิมยามบ้าง ปัจฉิมยามบ้าง หรือ ตติยยาม บ้างตามสมควร เริ่มตั้งแต่เวลา ๐๒.๐๐ — ๐๖.๐๐ น.

---

[๑๒๙] อภิธาน. คาถา ๗๔

คำว่า ยาม แปลว่า "ส่วน" หมายถึง ส่วนแห่งเวลาที่แตกต่างกัน คัมภีร์ทางศาสนาจำแนกยามออกเป็น ๖ ยามตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ส่วนคัมภีร์ณวาทิโมคคัลลานจำแนกยามไว้เป็น ๖ ยาม หรือ ๘ ยามโดยกล่าวว่า

ยาตีติ ยาโม. ทินสฺส ฉฏฺโฐ ภาโค, อฏฺฐโม วา.[๑๓๐]

"ส่วนที่ดำเนินไป ชื่อว่า ยาม คือ ส่วนที่ ๖ หรือส่วนที่ ๘ ของวัน"

ถ้าจำแนกเป็น ๖ ยาม นับแต่ละยามมี ๑๐ ชั่วโมงตามเวลายุคเก่า [คือวันละ ๖๐ ชั่วโมง] หรือมียามละ ๔ ชั่วโมงตามเวลาในปัจจุบัน [คือวันละ ๒๔ ชั่วโมง] โดยเริ่มตั้งแต่เวลา ๐๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ถ้าจำแนกเป็น ๘ ยาม นับแต่ละยามมี ๗ ชั่วโมง ๓๐ นาทีตามเวลายุคเก่า หรือมียามละ ๓ ชั่วโมงตามเวลาในปัจจุบัน

อนึ่ง การจำแนกยามเป็น ๘ ยามตามอีกมติหนึ่งนี้ พบในคัมภีร์เหล่านี้ คือ

- **ศัพทกัลปทรุมะ**

ทิวารตฺตีนํ จตุตฺถภาเคกภาโค.[๑๓๑] [ทิวาราตฺรโยศฺจตุรฺถภาไคกภาคะ]

"ส่วนหนึ่งอันเป็นส่วนที่ ๔ ของทิวาราตรี"

- **กัจจายนสารฎีกาใหม่**

ตตฺถ อตีตรตฺติยา อติกฺกนฺตาย นิสฺสยสมฺพนฺธิปจฺฉิโม ปริจฺเฉทวเสน ยายนโต คมนโต ปวตฺตนโต ยาโม, จตุตฺโถ ภาโค ปหาโร.[๑๓๒]

"ยามท้ายของราตรีที่ล่วงแล้ว คือ ยามที่เกี่ยวเนื่องอันเป็นที่อาศัยของราตรีที่ผ่านไปแล้ว ชื่อว่า ยาม เพราะดำเนินไปด้วยการกำหนด[เวลา] หมายถึง ปหาระอันเป็นส่วนที่ ๔"

- **โลกนิติ**

จตุยามํ ตุ ยาจโก.[๑๓๓]

---

[๑๓๐] ณวาทิ. สูตร ๑๓๖

[๑๓๑] ศพฺท.ทฺรุม เล่ม ๔ หน้า ๔๐

[๑๓๒] กจฺ.สารอภินวฏีกา คำอธิบายคาถา ๒๔

[๑๓๓] โลกนิติ. คาถา ๑๑๒

"ยาจกนอน ๔ ยาม"

ในสมัยก่อน ชาวพม่ามีอุปกรณ์กำหนดเวลาโดยการใช้น้ำเป็นเครื่องกำหนด คือ ตั้งหม้อน้ำใหญ่ไว้ให้นิ่ง แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่ารูเข็มไปวางไว้ในหม้อน้ำใหญ่ เมื่อหม้อใบเล็กนั้นมีน้ำเข้าเต็มแล้วจมน้ำครั้งหนึ่งก็ถือว่าเป็น ๑ ชั่วโมง เจ้าหน้าที่จะตีฆ้อง ๑ ครั้ง เป็นสัญญาณ และเมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ ๑๐ ครั้ง ก็ถือว่าเป็น ๑ ยาม จะตีกลองเป็นสัญญาณ ๑ ครั้ง และเมื่อตีกลองครบ ๖๐ ครั้งก็ถือเป็นวันหนึ่ง คัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับปคุกกู คำอธิบายคาถา ๗๔) นำกาพย์พม่าที่กล่าวถึงเรื่องนี้มาแสดงว่า

"ตั้งหม้อน้ำทองแดง ๑๖ กหาปณะ มีปากกว้าง ๙ นิ้ว สูง ๗ นิ้ว แล้วนำหม้อใบเล็กที่เจาะรูเท่าเส้นผม ๑๖ เส้นของเด็กหญิงอายุ ๑๒ ขวบ เมื่อหม้อใบเล็กจมน้ำ ๑ ครั้ง ถือเป็น ๑ ชั่วโมง เมื่อจม ๑๐ ครั้งให้ตีกลอง"

ประเทศไทยในสมัยก่อนนิยมใช้นาฬิกาแดด, นาฬิกาทราย และนาฬิกาน้ำ พบในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (หน้า ๕๘๗) ว่า

"นาฬิกาแดด น. นาฬิกาชนิดหนึ่ง อาศัยเงาไม้หรือเงาแผ่นโลหะเป็นต้นที่ปรากฏบนหน้าปัด

นาฬิกาทราย น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลา ประกอบด้วยกระเปาะแก้ว ๒ กระเปาะที่มีรูเล็กๆ ทะลุถึงกัน ข้างในบรรจุทรายที่จะไหลจากกระเปาะหนึ่งไปยังอีกกระเปาะหนึ่งได้หมดพอดีในเวลาที่กำหนดไว้

นาฬิกาน้ำ น. อุปกรณ์ที่ใช้สำหรับวัดเวลาโดยอาศัยการหยดหรือการไหลของน้ำที่มีปริมาณตามที่กำหนดไว้"

นอกจากนั้น สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (เล่ม ๑๕ หน้า ๙๖๖๐) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

"เชื่อกันว่า ชาวอียิปต์ได้ริเริ่มประดิษฐ์นาฬิกาแดดโดยสังเกตจากเงาของแสงแดด ในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันนี้ ยังมีนาฬิกาทรายและนาฬิกาน้ำที่อาศัยอัตราการไหลของทรายและน้ำผ่านรูรั่วบอกเวลา ต่อมาจึงมีการประดิษฐ์นาฬิกาที่มีกลไกแทน แต่ต้นตอของนาฬิกา

แบบนี้ ยังไม่เป็นที่ทราบชัด นาฬิกาชนิดที่อาศัยตัวจักรและฟันเฟือง และเก่าแก่มาก ยังคงเก็บรักษาอยู่ที่มหาวิหารซอลส์เบอรี (Salisbury Cathedral) ประเทศอังกฤษ”

ถ้าภิกษุนั้นไม่ได้พิจารณา ปล่อยให้อรุณขึ้น ชื่อว่า ตั้งอยู่ในฐานะเป็นอิณบริโภค

แม้เสนาสนะ ก็พึงพิจารณาในทุกๆ ขณะที่ใช้สอย (เวลาเข้าไปสู่ที่พัก)

การมีสติเป็นปัจจัยทั้งในขณะรับและขณะบริโภคเภสัช จึงควร

กระนั้นก็ตาม เมื่อภิกษุทำสติในขณะรับแล้วไม่ได้ทำอีกในขณะบริโภค เป็นอาบัติ ถ้าไม่ทำสติในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภค ไม่เป็นอาบัติ

สุทธิ ๔ อย่าง

อนึ่ง สุทธิมี ๔ อย่าง คือ

๑. เทสนาสุทธิ ความหมดจดด้วยการแสดงอาบัติ คือ ปาติโมกขสังวรศีล เพราะบริสุทธิ์ด้วยการแสดงอาบัติ

๒. สังวรสุทธิ ความหมดจดด้วยการสำรวมอินทรีย์ คือ อินทรียสังวรศีล เพราะหมดจดด้วยการสังวรโดยตั้งใจว่า จักไม่กระทำอย่างนี้ต่อไป

๓. ปริเยฏฐิสุทธิ ความหมดจดด้วยการแสวงหา คือ อาชีวปาริสุทธิศีล เพราะหมดจดด้วยการแสวงหาของภิกษุผู้ขจัดอเนสนาแล้ว จึงยังปัจจัยให้เกิดขึ้นอยู่โดยชอบธรรม

๔. ปัจจเวกขณสุทธิ ความหมดจดด้วยการพิจารณา คือ ปัจจยสันนิสสิตศีล เพราะหมดจดด้วยการพิจารณาดังกล่าวไว้แล้ว

ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ปฏิคฺคหเณ ปน สตึ อกตฺวา ปริโภเค กโรนฺตสฺส อนาปตฺติ (ถ้าไม่ทำสติในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภค ไม่เป็นอาบัติ)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบาย เทสนาสุทฺธิ ในเรื่องนี้ว่า

ตตฺถ สุชฺฌติ เอตายาติ สุทฺธิ, ยถาธมฺมํ เทสนาว สุทฺธิ เทสนาสุทฺธิ. วุฏฺฐานสฺสาปิ เจตฺถ เทสนาย เอว สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ฉินฺนมูลาปตฺตีนํ ปน อภิกฺขุตาปฏิญฺญาว เทสนา.[๑๓๔]

"ในพากย์นั้น คำว่า สุทธิ คือ เครื่องหมดจด คำว่า เทสนาสุทธิ หมายถึง เครื่องหมดจดคือการแสดงอาบัติ

อนึ่ง พึงทราบการรวมการออกจากอาบัติ (วุฏฐานะ) ไว้ในการแสดงอาบัติทีเดียว แต่ภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว มีการปฏิญาณความไม่เป็นภิกษุ (การลาสิกขา) เป็นเทสนาสุทธิ"

ทายัชชบริโภค **คือ การบริโภคปัจจัย ๔ ของพระเสกขบุคคล ๗ จำพวก เพราะท่านเหล่านั้นเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาค จึงบริโภคปัจจัย ๔ โดยเป็นทายาทของปัจจัยอันเป็นสมบัติของพระบิดา**

ถามว่า : พระเสกขบุคคลเหล่านั้นบริโภคปัจจัย ๔ ของพระผู้มีพระภาค หรือของคฤหัสถ์ ?

ตอบว่า : ท่านเหล่านั้นบริโภคปัจจัย ๔ ของพระผู้มีพระภาค เพราะแม้ปัจจัย ๔ ที่คฤหัสถ์ถวายก็จัดเป็นของพระผู้มีพระภาค เพราะพระองค์ทรงอนุญาตไว้ ดังจะเห็นได้ว่า ธัมมทายาทสูตรเป็นหลักฐานในเรื่องนี้

ธัมมทายาทสูตรพบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มีข้อความในเรื่องนี้ว่า

ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ, มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุเมฺหสุ อนุกมฺปา "กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุํ, โน อามิสทายาทาติ. ตุเมฺห จ เม ภิกฺขเว อามิสทายาทา ภเวยฺยาถ, โน ธมฺมทายาทา; ตุเมฺหปิ เตน อาทิสฺสา ภเวยฺยาถ "อามิสทายาทา สตฺถุสาวกา วิหรนฺติ, โน ธมฺมทายาทาติ. อหมฺปิ เตน อาทิสฺโส ภเวยฺยํ "อามิสทายาทา สตฺถุสาวกา วิหรนฺติ, โน ธมฺมทายาทาติ. ตุเมฺห จ เม ภิกฺขเว

---

[๑๓๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๘๕

ธมฺมทายาทา ภเวยฺยาถ, โน อามิสทายาทา; ตุเมฺหปิ เตน น อาทิสฺสา ภเวยฺยาถ "ธมฺมทายาทา สตฺถุสาวกา วิหรนฺติ, โน อามิสทายาทาติ. อหมฺปิ เตน น อาทิสฺโส ภเวยฺยํ "ธมฺมทายาทา สตฺถุสาวกา วิหรนฺติ, โน อามิสทายาทาติ.[๑๓๕]

"พวกเธอจงเป็นธรรมทายาทของเรา อย่าเป็นอามิสทายาทเลย เราเอ็นดูเธออยู่ว่าทำอย่างไรหนอ สาวกของเราจะเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาท หากพวกเธอเป็นอามิสทายาทของเรา ไม่เป็นธรรมทายาท ก็จะถูกวิญญูชนตำหนิว่า สาวกของพระศาสดาเป็นอามิสทายาทอยู่ ไม่เป็นธรรมทายาท แม้เราก็จะถูกวิญญูชนตำหนิเช่นกัน หากพวกเธอเป็นธรรมทายาทของเรา ไม่เป็นอามิสทายาท ก็จะไม่ถูกวิญญูชนตำหนิว่า สาวกของพระศาสดาเป็นอามิสทายาทอยู่ ไม่เป็นธรรมทายาท แม้เราก็จะไม่ถูกวิญญูชนตำหนิเช่นกัน"

สามิบริโภค **คือ การบริโภคของพระขีณาสพ เพราะท่านเหล่านั้นชื่อว่าบริโภคเป็นนาย เนื่องจากล่วงพ้นความเป็นทาสของตัณหา**

ในการบริโภคเหล่านี้ สามิบริโภคและทายัชชบริโภคสมควร[เพื่อเกิด]แก่พระ-อริยะและปุถุชนทั้งหมด อิณบริโภคไม่สมควร จะป่วยกล่าวไปไยในเถยยบริโภค

อนึ่ง การพิจารณาแล้วบริโภคของภิกษุผู้มีศีล เป็นการบริโภคที่ไม่เป็นหนี้ (อาณัณยบริโภค) เพราะตรงกันข้ามกับการบริโภคเป็นหนี้ หรือนับเข้าในทายัชชบริโภค เพราะแม้ภิกษุผู้มีศีลก็นับว่าเป็นเสกขะ (ผู้กำลังฝึกอบรม) เนื่องจากเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยศีลสิกขานี้

ภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยศีลสิกขา ชื่อว่า เสกขะ คือ ผู้กำลังฝึกอบรม เพราะกำลังปฏิบัติการรักษาศีลอยู่ เสกขบุคคล หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค ๔ คือ

๑. โสดาปัตติมรรค ๒. สกทาคามิมรรค

๓. อนาคามิมรรค ๔. อรหัตตมรรค

---

[๑๓๕] ม.มู. ๑๒/๒๙/๑๗

พร้อมทั้งพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผล ๓ (ยกเว้นอรหัตตผล) คือ

๑. โสดาปัตติผล ๒. สกทาคามิผล

๓. อนาคามิผล

ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ที่ยังต้องฝึกอบรมในไตรสิกขา คือ

๑. อธิสีลสิกขา ฝึกอบรมในศีลอันยิ่ง คือ ปาติโมกขสังวรศีล

๒. อธิจิตตสิกขา ฝึกอบรมในจิต (สมาธิ) คือ จิตที่ประกอบด้วยสมาบัติ ๘

๓. อธิปัญญาสิกขา ฝึกอบรมในปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยมรรคและผล

คำว่า เสกฺข มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้กำลังปฏิบัติ

- สิกฺขนฺตีติ เสกฺขา.

(สิกฺข ธาตุ <วิชฺโชปาทาเน = ถือเอาวิชา, ศึกษา, ปฏิบัติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้เกิดในสิกขา ๓

- ตีสุ สิกฺขาสุ ชาตาติ เสกฺขา.

(สิกฺขา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

๓. ผู้มีปัญญาหยั่งเห็น [คือมรรค ผล และสัมมาทิฏฐิ]

- อิกฺขติ เอตายาติ อิกฺขา.

(คำว่า อิกฺขา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- สห อิกฺขาย เย วตฺตนฺตีติ เสกฺขา.

(คำว่า เสกฺขา มาจาก สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส สห ศัพท์ + อิกฺขา ศัพท์ แปลง สห เป็น ส)

ในที่บางแห่งใช้เป็น เสข แทน เสกฺข บ้าง ลบพยัญชนะสังโยคคือ กฺ ใน กฺข

ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้น ย่อมสำเร็จ) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปุตฺตานญฺหิ วโธ ทุโข (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้)
- มาติโฆ ลภเต ทุขํ (ผู้ทำร้ายมารดาย่อมได้รับทุกข์)
- อปฺปสฺสาทา ทุขา กามา (กามมีความเพลิดเพลินน้อย เป็นทุกข์)
- นตฺถิ กามปรํ ทุขํ (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่ากามไม่มี)
- อเปขา ⇨ อเปกฺขา (การมองหา)
- อุปสมฺปทาเปโข ⇨ อุปสมฺปทาเปกฺโข (ผู้มองหาอุปสมบท)

ดังข้อความว่า

สิกฺข วิชฺโชปาทาเน. สิกฺขติ, สิกฺขา, สิกฺขนํ, สิกฺขิตํ, สิปฺปํ, สิกฺขโก, สิกฺขิโต, เสกฺโข, อเสกฺโข. กการโลเป "เสโข อเสโขติ รูปานิ ภวนฺติ.[๑๓๖]

"สิกฺข ธาตุในความหมายว่า ถือเอาวิชา มีรูปว่า

สิกฺขติ (ย่อมศึกษา)	สิกฺขา (การศึกษา)
สิกฺขนํ (การศึกษา)	สิกฺขิตํ (อันเขาศึกษาแล้ว)
สิปฺปํ (สิ่งที่ถูกศึกษา, ศิลปะ)	สิกฺขโก (ผู้ศึกษา)
สิกฺขิโต (ผู้ศึกษาแล้ว)	เสกฺโข (พระเสกขะ)
อเสกฺโข (พระอเสกขะ)	

เมื่อลบ ก อักษร มีรูปว่า

เสโข (พระเสขะ)	อเสโข (พระอเสขะ)"

อนึ่ง ความหมายว่า ศึกษา ในเรื่องนี้ มิใช่หมายถึงการเรียนรู้จากผู้อื่นเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งก็คือ การฝึกอบรม หรือการปฏิบัตินั่นเอง

อนึ่ง สามิบริโภคเป็นการบริโภคชั้นเลิศในการบริโภคเหล่านี้ ดังนั้น ภิกษุ

---

[๑๓๖] นีติ.ธาตุ. หน้า ๓๒

ผู้ปรารถนาสามิบริโภคนั้น พึงพิจารณาด้วยวิธีพิจารณาดังกล่าวมาแล้วจึงบริโภค พึงยังปัจจยสันนิสสิตศีลให้สำเร็จเถิด

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุผู้กระทำดังกล่าวมานี้ (การพิจารณาแล้วบริโภค) ชื่อว่าผู้กระทำกิจที่ควรทำ ดังพระพุทธพจน์ว่า :-

ปิณฺฑํ วิหารํ สยนาสนญฺจ
อาปญฺจ สงฺฆาฏิรชูปวาหนํ
สุตฺวาน ธมฺมํ สุคเตน เทสิตํ
สงฺขาย เสเว วรปญฺญสาวโก.[๑๓๗]

"พระสาวกผู้มีปัญญาอันประเสริฐได้สดับธรรมอันพระสุคตทรงแสดงแล้ว [คือ การพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวรเป็นต้น] พึงพิจารณาก่อนจึงเสพบิณฑบาต วิหาร ที่นอนที่นั่ง น้ำ และจีวรที่ป้องกันฝุ่นธุลี"

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๗) อธิบายคำว่า สงฺฆาฏิรชูปวาหนํ ว่า ปํสุมลาทิโน สงฺฆาฏิคตรชสฺส โธวนํ (น้ำที่ซักฝุ่นธุลีที่มีในจีวรที่เปื้อนฝุ่นธุลีเป็นต้น) แต่ว่าคำแปลนี้ไม่อาจบ่งถึงจีวรได้ และไม่อาจบ่งถึงยารักษาโรคด้วยน้ำที่ซักฝุ่นธุลีในจีวร ดังนั้นวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๑) จึงแปลว่า "น้ำและจีวรที่ป้องกันฝุ่นธุลี" เพราะคำว่า น้ำ หมายรวมถึงยารักษาโรคทุกอย่าง และคำว่า "จีวรที่ป้องกันฝุ่นธุลี" ก็บ่งถึงจีวรโดยตรง ตามคำแปลนี้ทำให้คาถานี้ครอบคลุมปัจจัย ๔ อย่างสมบูรณ์

คำว่า สงฺฆาฏิ โดยทั่วไปหมายถึงผ้าสังฆาฏิ คือ ผ้าคลุมกันหนาวที่พระใช้ทาบบนจีวร ตามปกติภิกษุชาวไทยใช้พับพาดบ่าซ้ายในพิธีสงฆ์ แต่ว่าคำนี้อาจหมายถึงผ้าจีวรโดยทั่วไปอีกด้วย ดังข้อความว่า

---

[๑๓๗] ขุ.สุ. ๒๕/๓๙๕/๔๐๙

สงฺฆาฏีนํ จาโร สงฺฆาฏิจาโร, ปริโภควเสน วา โอตาปนวเสน วา สงฺฆฏิตฏฺเฐน "สงฺฆาฏีติ ลทฺธนามานํ ปญฺจนฺนํ จีวรานํ ปริวตฺตนนฺติ อตฺโถ.[๑๓๘]

"การแลกเปลี่ยนจีวร ชื่อว่า สังฆาฏิจาระ หมายความว่า การแลกเปลี่ยนจีวร ๕ ผืน [คือ อันตรวาสก อุตตราสงฆ์ สังฆาฏิ ผ้ากรองน้ำ และผ้ารัดอก] ที่ได้ชื่อว่า สังฆาฏิ โดยความหมายว่า ถูกเย็บไว้รวมกัน โดยเนื่องด้วยการใช้สอยหรือการตากผ้า"

ตสฺมา หิ ปิณฺเฑ สยนาสเน จ
อาเป จ สงฺฆาฏิรชูปวาหเน
เอเตสุ ธมฺเมสุ อนูปลิตฺโต
ภิกฺขุ ยถา โปกฺขเร วาริพินฺทุ.[๑๓๙]

"ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรยึดติดปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ บิณฑบาต ที่นอนที่นั่ง น้ำ และผ้าจีวรที่ป้องกันฝุ่นธุลี เหมือนหยาดน้ำไม่ติดในใบบัว"

กาเลน ลทฺธา ปรโต อนุคฺคหา
ขชฺเชสุ โภชฺเชสุ จ สายเนสุ จ
มตฺตํ ส ชญฺญา สตตํ อุปฏฺฐิโต
วณสฺส อาเลปนรูหเน ยถา.[๑๓๙]

"ในเวลา[ที่พระอริยบุคคลเสพปัจจัย ๔] ภิกษุนั้นได้รับ[อาหาร] จากผู้อื่น พึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่นเสมอ รู้จักเสพเคี้ยวของฉันและของลิ้ม พอประมาณ โดย[ต้องการจะ]อนุเคราะห์[ผู้ถวาย] เหมือนในเวลาทาแผลให้ผิวหนังอ่อนเกิดขึ้น"

กนฺตาเร ปุตฺตมํสํว อกฺขสฺสพฺภญฺชนํ ยถา
เอวํ อาหาเร อาหารํ ยาปนตฺถมมุจฺฉิโต.

---

[๑๓๘] วิ.ม.อ. ๒/๘๙๘-๘๙/๕๐๐

[๑๓๙] ขุ.สุ. ๒๕/๓๙๕/๔๐๙

"ภิกษุควรเป็นผู้ไม่หลงติด ฉันอาหารเพียงเพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป เหมือนกับมารดาบิดากินเนื้อบุตรในทางกันดาร และเหมือนกับพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลาเกวียน"

อนึ่ง ในการกระทำปัจจยสันนิสสิตศีลนี้ให้บริบูรณ์ ควรกล่าวเรื่องสามเณรสังฆรักขิตผู้เป็นหลาน[ของพระมหาสังฆรักขิตะ] ดังจะเห็นได้ว่า สามเณรนั้นพิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภค ดังคำที่สามเณรนั้นกล่าวว่า :-

อุปชฺฌาโย มํ ภุญฺชมานํ สาลิกูรํ สุนิพฺพุตํ
มา เหว ตฺวํ สามเณร ชิวฺหํ ฌาเปสิ อสญฺญโต.

"พระอุปัชฌาย์ได้สอนข้าพเจ้าซึ่งกำลังฉันข้าวสาลีอันเย็นสนิทว่า พ่อสามเณร เจ้าจงอย่าเป็นคนไม่สำรวม เผาลิ้นตัวเอง"

อุปชฺฌายสฺส วโจ สุตฺวา สํเวค'มลภึ ตทา
เอกาสเน นิสีทิตฺวา อรหตฺตํ อปาปุณึ.

"ข้าพเจ้าได้ฟังคำสอนของพระอุปัชฌาย์แล้ว ได้ความสลดใจในขณะนั้น จึงนั่งอยู่ที่อาสนะเดียวได้บรรลุอรหัตตผล"

คำว่า วโจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ศัพท์ + อํ ทุติยาวิภัตติ แปลง อํ เป็น โอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๒) ว่า สสฺส โจ (แปลง ส วิภัตติและวิภัตติอื่นท้ายศัพท์มโนคณะเป็นต้น เป็น โอ ได้บ้าง) มีตัวอย่างอื่นในเรื่องนี้ว่า

- เจตสา **เจโต** ปริจฺจ ชานามิ (เรากำหนดรู้จิตด้วยจิต) [เจต + อํ]
- **ยโส** กิตฺติญฺจ ปปฺโปติ (ย่อมประสบชื่อเสียงและเกียรติยศ) [ยส + อํ]
- **ยโส** ลทฺธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน) [ยส + อํ]
- กสฺสปสฺส **วโจ** สุตฺวา (ฟังคำของฤๅษีกัสสปะแล้ว) [วจ + อํ]
- อทาเน กุรุเต **มโน** (ตั้งใจไว้ในการไม่บริจาค) [มน + อํ]
- **ตโป** กโรมิ (เราบำเพ็ญตบะ) [ตป + อํ]

ศัพท์ที่แจกตาม มน ศัพท์เรียกว่า มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์เป็นต้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส และ สิ ใน นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ เช่น มนสา, มนโส, มนสิ, วจสา, วจโส, วจสิ เป็นต้น

๒. แปลง อํ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน) เป็นต้น

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นเลิศ), มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปตฺโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

เย เต นา-ส-สฺมึวิสเย สา-โส-สฺยนฺตา ภวนฺติ จ
สมาสตทฺธิตนฺตตฺเต มชฺโฌการา จ โหนฺติ หิ.
โสการนฺตปโยคา จ กฺริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร
เอวํวิธา จ เต สทฺทา เญยฺยา "มโนคโณ" อิติ.[๑๙๐]

"ศัพท์เหล่าใดมีรูป สา, โส และ สิ อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ และมี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือมีตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง ทั้งปรากฏอุทาหรณ์ที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา ศัพท์เหล่านั้นซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ พึงทราบว่าเป็นมโนคณะ"

โสหํ ปริปุณฺณสงฺกปฺโป จนฺโท ปนฺนรโส ยถา
สพฺพาสวปริกฺขีโณ นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว.

"ข้าพเจ้านั้นเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ เหมือนพระจันทร์ในวันเพ็ญ มีอาสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว บัดนี้ภพไม่มีอีกแล้ว"

---

[๑๙๐] นีติ.ปท. หน้า ๑๙๓

ตสฺมา อญฺโญปิ ทุกฺขสฺส ปตฺถยนฺโต ปริกฺขยํ
โยนิโส ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปฏิเสเวถ ปจฺจเย.

"เพราะเหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้ปรารถนาความสิ้นไปของทุกข์ (อรหัตตผล) ควรพิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพปัจจัย ๔ เถิด"

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๕ อย่าง : หมวดที่ ๑

[๒๐] ศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๑ ของหมู่ศีล ๕ อย่าง พึงทราบเนื้อความโดยจำแนกเป็นอนุปสัมปันนศีลเป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กตมํ ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ. อนุปสมฺปนฺนานํ ปริยนฺตสิกฺขาปทานํ, อิทํ ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ. กตมํ อปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ. อุปสมฺปนฺนานํ อปริยนฺตสิกฺขาปทานํ, อิทํ อปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ. กตมํ ปริปุณฺณปาริสุทฺธิสีลํ. ปุถุชฺชนกลฺยาณกานํ กุสลธมฺเม ยุตฺตานํ เสกฺขปริยนฺเต ปริปูรการีนํ กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขานํ ปริจฺจตฺตชีวิตานํ, อิทํ ปริปุณฺณปาริสุทฺธิสีลํ. กตมํ อปรามฏฺฐปาริสุทฺธิสีลํ. สตฺตนฺนํ เสกฺขานํ, อิทํ อปรามฏฺฐปาริสุทฺธิสีลํ. กตมํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิปาริสุทฺธิสีลํ. ตถาคตสาวกานํ ขีณาสวานํ ปจฺเจกพุทฺธานํ ตถาคตานํ อรหนฺตานํ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ, อิทํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิปาริสุทฺธิสีลํ.[๑๔๑]

"ปริยันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันมีที่สุด) คืออะไร ?

คือ ศีลของอนุปสัมบัน (คฤหัสถ์และสามเณร) ผู้มีสิกขาบทอันมีที่สุด ศีลนี้ชื่อว่า ปริยันตปาริสุทธิศีล

อปริยันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันไม่มีที่สุด) คืออะไร ?

คือ ศีลของอุปสัมบัน (ภิกษุอื่นจากกัลยาณปุถุชนผู้เจริญวิปัสสนา และพระอริยะ) ผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุด ศีลนี้ชื่อว่า อปริยันตปาริสุทธิศีล

---

[๑๔๑] ขุ.ป. ๓๑/๓๗/๔๔

ปริปุณณปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันบริบูรณ์) คืออะไร ?

คือ ศีลของกัลยาณปุถุชนผู้ประกอบในกุศลธรรม (วิปัสสนา) ผู้บำเพ็ญบริบูรณ์ในธรรมอันจรดแดนของพระเสกขะ (โคตรภู) ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ยอมสละชีวิตได้ ศีลนี้ชื่อว่า ปริปุณณปาริสุทธิศีล

อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ไม่ถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำ) คืออะไร ?

คือ ศีลของพระเสกขะ ๗ จำพวก ศีลนี้ชื่อว่า อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล

ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ระงับกิเลส) คืออะไร ?

คือ ศีลของพระขีณาสพผู้เป็นสาวกของพระตถาคต ศีลของพระปัจเจกพุทธเจ้า ศีลของพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ศีลนี้ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล"

ปริยันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันมีที่สุด) คือ ศีลของอนุปสัมบันทั้งหลายเพราะมีจำนวนที่สุด

อปริยันตปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลอันไม่มีที่สุด) คือ ศีลของอุปสัมบันที่แม้จะมีจำนวนที่สุด ก็เป็นศีลอันไม่มีที่สุด เพราะหมายเอาการสมาทานโดยไม่มีส่วนเหลือ และการไม่ปรากฏที่สุดด้วยอำนาจลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิต เหมือนศีลของพระมหาติสสเถระผู้ไม่หยิบผลมะม่วงกินผู้พำนักอยู่ในจิรคุมพวิหาร [ศีลที่มีจำนวนที่สุด คือ]

นว โกฏิสหสฺสานิ อสีติสตโกฏิโย
ปญฺญาส สตสหสฺสานิ ฉตฺตึสา จ ปุนาปเร.

เอเต สํวรวินยา สมฺพุทฺเธน ปกาสิตา
เปยฺยาลมุเขน นิทฺทิฏฺฐา สิกฺขา วินยสํวเร.

"สังวรวินัยมีสิกขาบทเก้าพันหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ ห้าล้าน และสามหมื่นหกพันข้อ พระสัมพุทธเจ้าทรงประกาศ[อธิศีล]สิกขา คือสังวรวินัยเหล่านี้ไว้โดยพิสดาร[ในสิกขาบทนั้นๆ] [พระสังคีติกาจารย์]แสดงไว้โดยย่อด้วยเปยยาลนัยในพระวินัยปิฎก"

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย แปลคาถาแรกไว้คล้ายคลึงกันว่า :-

๑. วิสุทธิมรรคแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ภาค ๑ ตอน ๑ หน้า ๙๕

"สิกขาบททั้งหลายที่เป็นเครื่องสังวรและเป็นวินัยเหล่านี้ มี (จำนวนนับได้ถึง) เก้าพันโกฏิข้อ กับแปดสิบร้อยโกฏิข้อ กับอีกห้าสิบแสนข้อ และอื่น ๆ อีก ๓๖ ข้อ (รวมเป็นหนึ่งหมื่นเจ็ดพันโกฏิห้าล้านสามสิบหกข้อ)"

๒. วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๑ หน้า ๑๖๐ ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

"สิกขาบทที่เป็นสังวรวินัย มีจำนวนถึงเก้าพันโกฏิ กับแปดพันโกฏิ ห้าล้าน และอื่นๆ อีกสามสิบหกสิกขาบทเหล่านี้"

๓. วิสุทธิมรรคและมหาฎีกาแปล ภาค ๑ เล่ม ๑ หน้า ๒๐๔ ฉบับมูลนิธิแนบมหานีรานนท์

"เก้าพันโกฏิข้อ กับแปดพันโกฏิข้อ กับห้าล้านข้อ และอื่น ๆ อีกสามสิบหกข้อเหล่านี้"

๔. ปฏิสัมภิทามรรค ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เล่ม ๗ ภาค ๑ หน้า ๕๕๑-๕๒

"เก้าพันแปดร้อยโกฏิ และห้าล้านสามสิบหกโกฏิ กับอื่นๆ อีก"

คำแปลที่ถูกต้องในเรื่องนี้ คือ

	โกฏิ				ล้าน	แสน	หมื่น	พัน	ร้อย	สิบ	หน่วย
นว โกฏิสหสฺสานิ	๙	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐
อสีติ สตโกฏิโย		๑	๘	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐
ปญฺญาส สตสหสฺสานิ					๕	๐	๐	๐	๐	๐	๐
ฉตฺตึส จ ปุนาปเร							๓	๖	๐	๐	๐
รวม	๙	๑	๘	๐	๕	๐	๓	๖	๐	๐	๐
(-เก้าพันหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ ห้าล้าน สามหมื่น หกพัน-)											

คำว่า นว โกฏิสหสฺสานิ ทุกฉบับแปลได้ถูกต้องแล้ว แต่คำว่า อสีติ สตโกฏิโย

ควรแปลว่า “หนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ” ไม่ใช่แปลว่า “แปดสิบร้อยโกฏิ” เพราะสังขยาในภาษาบาลีต้องเขียนตัวหลังก่อน โดยเขียนให้ครบศูนย์ ๗ ตัวเป็นโกฏิ แล้วเขียนเลข ๘๐ คือ อสีติ ต่อมาเขียนเลข ๑ คือ สต ก็จะได้จำนวน ๑,๘๐๐,๐๐๐,๐๐๐ (หนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ: ๑๘๐ × ๑๐,๐๐๐,๐๐๐) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อสีติสตํ (๑๘๐) คำนี้มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๖) ว่า อสีติสตนฺติ อสีติอุตฺตรํ สตํ (คำว่า อสีติสตํ แปลว่า หนึ่งร้อยเกินมาอีก ๘๐)
- อสีติสตปญฺห (ปัญหา ๑๘๐ ข้อ)
- เอกวีสสตํ (จิต ๑๒๑ ดวง)

คำว่า ปญฺญาส สตสหสฺสานิ ทุกฉบับแปลถูกว่า “ห้าสิบแสน” คือ ห้าล้าน

คำว่า ฉตฺตึส จ ปุนาปเร ทุกฉบับแปลว่า “๓๖ ข้อ” หรือ ๓๖ สิกขาบท แต่ความจริงต้องนำเอาคำว่า สหสฺส (พัน) ที่อยู่ท้าย ปญฺญาส สตสหสฺสานิ มาแปลร่วมกับ ฉตฺตึส บาทคาถานี้จึงหมายถึงสิกขาบท ๓๖,๐๐๐ (สามหมื่นหกพันข้อ) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐีว่า

อสีติ สตโกฏิโยติ จ ฉตฺตึส สหสฺสานิ จาติปิ โยเชตพฺพํ.[๑๔๒]

“พึงประกอบบทว่า อสีติ สตโกฏิโย (ร้อยแปดสิบโกฏิ) และ ฉตฺตึส สหสฺสานิ จ (และสามหมื่นหกพัน)”

การประกอบคำว่า สหสฺสานิ เข้ากับ ฉตฺตึส ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ ตามหลักภาษาเรียกว่า สัมพันธสังขยา คือ สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

สตํ หตฺถี สตํ อสฺสา สตํ อสฺสตรีรถา
สตํ กญฺญา สหสฺสานิ อามุกฺกมณิกุณฺฑลา
เอกสฺส ปทวีติหารสฺส กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสึ.[๑๔๓]

---

[๑๔๒] ขุ.ป.คณฺฐิ ข้อ ๓๗ หน้า ๑๖๑

[๑๔๓] สํ.ส. ๑๕/๒๔๒/๒๕๔

"ช้างแสนหนึ่ง ม้าแสนหนึ่ง รถเทียมด้วยม้าอัศดรแสนหนึ่ง
หญิงสาวที่สอดสวมแก้วมณีและกุณฑลแสนหนึ่ง ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖
อันจำแนกแล้ว ๑๖ ครั้ง แห่งการย่างเท้าไปก้าวหนึ่ง"

คำว่า สตํ (ร้อย) ทั้ง ๓ ศัพท์แรกสัมพันธ์กับ สหสฺสานิ (พัน) ในบาทที่ ๓ จึงมีความหมายว่า สตํ สหสฺสานิ หตฺถี (ช้างแสนหนึ่ง) สตํ สหสฺสานิ อสฺสา (ม้าแสนหนึ่ง) และ สตํ สหสฺสานิ อสฺสตรีรถา (รถเทียมด้วยม้าอัศดรแสนหนึ่ง)

การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๖ ประเภท คือ

๑. คุณิตสังขยา : สังขยาคูณ เช่น สมาโส จตุรฏฺฐธา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔ × ๘) เท่ากับ ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ คุณิตา อฏฺฐ จตุรฏฺฐ (แปดคูณด้วยสี่) หรือดังตัวอย่างว่า ทฺวิสตํ (๒๐๐), โสฬสิตฺถิสหสฺสานิ นาริโย สมลงฺกตา (สตรี ๑๖,๐๐๐ นางประดับตกแต่งแล้ว)

๒. มิสสกสังขยา : สังขยาบวก เช่น จตุทฺทส (๑๔) มาจาก จตุ (๔) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า จตฺตาโร จ ทส จ จตุทฺทส (สี่และสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ อธิกา ทส จตุทฺทส (สิบยิ่งด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา : สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น เช่น จตุราสีติสหสฺสธมฺมกฺขนฺธา (พระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สหสฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสีติ เป็น อสีติสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสีติ สหสฺสานิ อสีติสหสฺสานิ (แปดหมื่น), จตฺตาริ อสีติสหสฺสานิ จตุราสีติสหสฺสานิ (แปดหมื่นสี่พัน) หรือดังตัวอย่างว่า อฏฺฐสฏฺฐิโยชนสต- สหสฺสุพฺเพโธ คิริราชา (จอมเขาสิเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์) ในตัวอย่างนี้คำว่า อฏฺฐ, สฏฺฐิ และ สต สัมพันธ์กับคำว่า สหสฺส ทีละศัพท์ จึงเป็นสัมพันธสังขยา

๔. สังเกตสังขยา : สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑, เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

๕. ปริมาณสังขยา : สังขยาที่แสดงจำนวน เช่น ทีโฆ (ยาว), รสฺโส (สั้น), มาโส (เดือน), สํวจฺฉรํ (ปี)

๖. อเนกสังขยา หรืออเนกปริยายสังขยา : สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน เช่น สตรํสิ ทิวากโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีนับร้อย), สหสฺสรํสิ (มีรัศมีนับพัน)

คัมภีร์วจนัตถโชติกาและฉันโทสารัตถมัญชูสาแสดงถึงสังขยา ๖ ประเภท ส่วนคัมภีร์สุตตนิทเทสกล่าวถึงสังขยา ๕ ประเภทว่า

คุณมิสฺสกสมฺพนฺธ- สงฺเกตปริมาณโต
สงฺขฺยาโย ฉพฺพิธา วุตฺตา อเนกปริยายโต.[๑๔๔]

"สังขยามี ๖ ประเภท กล่าวไว้ตามคุณิตสังขยา, มิสสกสังขยา, สัมพันธสังขยา สังเกตสังขยา ปริมาณสังขยา และอเนกปริยายสังขยา"

มิสฺสคุณิตสมฺพนฺธ- สงฺเกตาเนกเภทโต
สงฺขฺยา ปญฺจวิธา เญยฺยา ปาฬิยา คติญายโต.[๑๔๕]

"สังขยามี ๕ ประเภท พึงทราบโดยจำแนกเป็นมิสสกสังขยา คุณิตสังขยา สัมพันธสังขยา สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ตามนัยที่ดำเนินไปในพระบาลี"

อนึ่ง สังเกตสังขยาข้างต้นยังรวมถึงสังขยาศัพท์ทั่วไป เช่น เอโก (๑), เทฺว (๒), ตโย (๓) และสังขยาที่ใช้อักษรแทนศัพท์ ซึ่งโบราณาจารย์พม่าเรียกว่า ปิฏกสังขยา คือสังขยาในพระไตรปิฎก แม้จะไม่มีใช้โดยตรงในพระไตรปิฎกก็พบในวรรณกรรมบาลีต่างๆ หรือมีชื่อเรียกว่า วัณณสังขยา คือ การนับด้วยอักษร ดังคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะกล่าวว่า

วณฺณเลขาย ลกฺเขนฺติ สงฺขฺยํ ยตฺถ วิจกฺขณา
วณฺณสงฺขฺยนฺติ ตํ พนฺธํ พนฺธญฺญู กุสลา'พฺรวุํ.[๑๔๖]

---

[๑๔๔] วจนตฺถโชติกา คำอธิบายคาถา ๑๐, ฉนฺโทสารตฺถมญฺชูสา คำอธิบายคาถา ๙

[๑๔๕] สุตฺตนิทฺเทส คำอธิบายสูตร ๓๙๒ [๑๔๖] วชิรสารตฺถสงฺคห คาถา ๑๐๖

"ปราชญ์เขียนสังขยาในบทประพันธ์ใดด้วยวัณณเลข (เลขที่กำหนดด้วยอักษร) ผู้ชำนาญรู้บทประพันธ์เรียกบทประพันธ์นั้นว่า วัณณสังขยา (การนับด้วยอักษร)"

การเรียงตัวอักษรนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นวสังขยา นับ ๙ คือ

ตั้งแต่อักษร ก ถึงอักษร ฌ โดยนับ ก เป็น ๑ และนับ ฌ เป็น ๙

ตั้งแต่อักษร ฏ ถึงอักษร ธ โดยนับ ฏ เป็น ๑ และนับ ธ เป็น ๙

ตั้งแต่อักษร ย ถึงอักษร ฬ โดยนับ ย เป็น ๑ และนับ ฬ เป็น ๙

๒. ปัญจสังขยา นับ ๕ คือ

ตั้งแต่อักษร ป ถึงอักษร ม โดยนับ ป เป็น ๑ และนับ ม เป็น ๕

๓. สุญญะ นับศูนย์ คือ สระ ๘ เสียงอันได้แก่ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ และ น หรือ ญ

พึงทราบจำนวนเลขเทียบกับอักษร ตามตารางดังนี้

	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๐
อักษร	ก	ข	ค	ฆ	ง	จ	ฉ	ช	ฌ	ญ
	ฏ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ	ต	ถ	ท	ธ	น
	ป	ผ	พ	ภ	ม					
	ย	ร	ล	ว	ศ	ษ	ส	ห	ฬ	สระ ๘

มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

กฏยาทิฌธพนฺตา นวสงฺขฺยา ปกาสิตา
ปาทิมนฺตา ปญฺจสงฺขฺยา สุญฺญา นาม สรา ญนา.[๑๔๗]

---

[๑๔๗] วชิรสารตฺถสงฺคห คาถา ๑๐๖

"อักษรมี ก, ฏ, ย เป็นต้น มี ฌ, ธ, ฬ เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า นวสังขยา อักษรมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา สระทั้งหลาย, ญ และ น เรียกว่า ศูนย์"

กาทีริตา นวสงฺขฺยา กเมน ฏาทิ ยาทิ จ
ปาทโย ปญฺจสงฺขฺยาติ สุญฺญา นาม สรญฺญนา.[๑๔๘]

"อักษรมี ก เป็นต้น, ฏ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นวสังขยา ตามลำดับ อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา สระ [๘ เสียง], ญ และ น เรียกว่า ศูนย์"

กาที ฏาที ยการาที นวสงฺขฺยา ปกาสิตา
ปญฺจสงฺขฺยา ปการาที สุญฺญา นาม สรญฺญนา.[๑๔๙]

"อักษรมี ก เป็นต้น, ฏ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นวสังขยา อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา สระ [๘ เสียง], ญ และ น เรียกว่า ศูนย์"

วิธีนับตามวัณณสังขยานี้ ให้นับอักษรตัวต้นเป็นหลักหน่วย อักษรตัวต่อๆ ไปเป็นหลักสิบ หลักร้อย หลักพัน เป็นต้น แล้วแต่จะมีกี่อักษร กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ นับย้อนอักษร จากตัวท้ายมาหาตัวต้น เช่น กหํปายา นับเป็น ก = ๑, หํ = ๘, ปา = ๑, ยา = ๑ เป็น ๑ ๘๑๑ ถ้าอ่านย้อนจากเลขท้ายเข้ามา ก็จะเป็น ๑๑๘๑ คำว่า กหํปายา นี้เป็นเกณฑ์ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราช และบวกจุลศักราชเป็นพุทธศักราช เช่น ถ้าต้องการทราบว่าพุทธศักราช ๒๕๕๗ ตรงกับจุลศักราชเท่าไร ก็นำเลข ๑๑๘๑ ลบ ๒๕๐๘ ผลลัพธ์คือ ๑๓๗๖ หรือถ้านำเลขจุลศักราช ๑๓๗๖ มาบวกกับ ๑๑๘๑ ก็จะตรงกับพุทธศักราช ๒๕๕๗ ดังนี้เป็นต้น

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะแสดงตัวอย่างของวัณณสังขยาว่า

---

[๑๔๘] สทฺทพินฺทุ คาถา ๒

[๑๔๙] ฉนฺโทสารตฺถมญฺชูสา คำอธิบายคาถา ๙

อเจตนายํ ปถวี อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ
เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน ฉกฺขตฺตุํ สุฏฺฐุ กมฺปยิ.[๑๕๐]

"ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขรู้ทุกข์ ได้หวั่นไหวยิ่งแล้ว ๗ ครั้ง ด้วยอานุภาพของพระเจ้าเวสสันดร"

คำว่า ฉ ใน ฉกฺขตฺตุํ (๗ ครั้ง) ตามปกติแปลว่า "๖" แต่ในที่เป็นวัณณสังขยา จึงแปลว่า "๗" โดยใช้แทน สตฺต คาถาข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า

อเจตนายํ ปถวี อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ
สาปิ ทานพลา มยฺหํ สตฺตกฺขตฺตุํ ปกมฺปถ.[๑๕๑]

"ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขรู้ทุกข์ แม้ปฐพีนั้นได้หวั่นไหวแล้ว ๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา"

เรื่องพระมหาติสสเถระ

กล่าวโดยละเอียดว่า ท่านพระมหาเถระนั้นไม่ละการระลึกของสัตบุรุษอย่างนี้ว่า

ธนํ จเช องฺควรสฺส เหตุ
องฺคํ จเช ชีวิตํ รกฺขมาโน
องฺคํ ธนํ ชีวิตญฺจาปิ สพฺพํ
จเช นโร ธมฺม'มนุสฺสรนฺโต.[๑๕๒]

"บุคคล[ที่ถูกโจรปล้น]ควรสละทรัพย์เพราะอวัยวะสำคัญเป็นเหตุ เมื่อจะรักษาชีวิตก็ควรยอมเสียสละอวัยวะ [ในเวลาถูกงูกัด เป็นต้น] เมื่อระลึกถึงธรรม ก็ควรสละทรัพย์ อวัยวะ และชีวิตทุกอย่าง [เหมือนพระเจ้าสุตโสมเป็นต้น]"

---

[๑๕๐] วชิรสารตฺถสงฺคห คาถา ๑๑๑ [๑๕๑] ขุ.จริยา. ๓๓/๑๒๔/๕๙๖ [๑๕๒] ขุ.ชา. ๒๘/๔๗๐/๑๒๒

แม้เมื่อมีความสงสัยในชีวิต [ว่าจะตายหรือมีชีวิตเพราะความหิว] ท่านไม่ยอมล่วงละเมิดสิกขาบท[ที่ห้ามการฉันก่อนรับประเคน] อาศัยอปริยันตปาริสุทธิศีลนั่นแหละได้บรรลุอรหัตตผลทั้งที่อยู่บนหลังอุบาสก ดังพระเถระกล่าวว่า :-

น ปิตา นปิ เต มาตา น ญาติ นปิ พนฺธโว
กโรเตตาทิสํ กิจฺจํ สีลวนฺตสฺส การณา.

สํเวคํ ชนยิตฺวาน สมฺมสิตฺวาน โยนิโส
ตสฺส ปิฏฺฐิคโต สนฺโต อรหตฺตํ อปาปุณิ.

"อุบาสกนี้มิใช่บิดา มิใช่มารดา มิใช่ญาติ มิใช่มิตรของเธอ แต่เขากระทำกิจเช่นนั้น[คือการแบกไว้บนหลัง]ให้แก่เธอ เพราะมีศีลเป็นเหตุ

ท่านทำความสังเวชให้เกิดขึ้นแล้วกำหนดรู้สังขารโดยแยบคาย ได้บรรลุอรหัตตผลทั้งๆ ที่อยู่บนหลังของอุบาสกนั้น"

ปริปุณณปาริสุทธิศีล คือ ศีลของกัลยาณปุถุชนที่ปราศจากมลทินเพียงขณะจิตหนึ่งก็เป็นปทัฏฐานแก่อรหัตตผลได้ เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งนับแต่อุปสมบท เหมือนแก้วมณีแท้ที่เจียระไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่ทำการหลอมดีแล้ว เหมือนศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระและพระสังฆรักขิตเถระผู้หลาน

เรื่องพระมหาสังฆรักขิตเถระ

ได้ยินมาว่า ภิกษุสงฆ์ได้เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตตรธรรมกับพระมหาสังฆ-รักขิตเถระผู้มีพรรษาเกิน ๖๐ ไปแล้ว ซึ่งนอนอยู่บนเตียงที่จะถึงแก่มรณภาพ

พระเถระตอบว่า โลกุตตรธรรมของฉันไม่มี

ลำดับนั้น ภิกษุหนุ่มอุปัฏฐากของท่านกราบเรียนว่า ท่านขอรับ มหาชน ๑๒ โยชน์โดยรอบมาชุมนุมกันด้วยสำคัญว่า ท่านจะปรินิพพาน ความเดือดร้อนใจจักมีแก่มหาชน เพราะท่านถึงแก่มรณภาพเป็นปุถุชน

พระเถระพูดว่า เธอฉันไม่เพียรปฏิบัติวิปัสสนาด้วยคิดว่า จักรอพบพระพุทธ-เมตไตรย ถ้าเช่นนั้น เธอจงพยุงให้ฉันนั่ง กระทำโอกาสให้ฉัน[เพื่อเจริญวิปัสสนา]

ภิกษุหนุ่มนั้นพยุงให้พระเถระให้นั่งแล้วออกไปข้างนอก พร้อมกับการออกไปข้างนอกของภิกษุหนุ่มนั้น พระเถระได้บรรลุอรหัตตผลแล้วได้ให้สัญญาด้วยการดีดนิ้วมือ สงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ ท่านทำให้โลกุตตรธรรมบังเกิดในเวลาใกล้จะมรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าท่านกระทำสิ่งที่กระทำได้ยาก

พระเถระตอบว่า นี้ไม่ใช่สิ่งกระทำได้ยากดอก อาวุโสทั้งหลาย แต่ฉันจักบอกสิ่งที่กระทำได้ยากแก่เธอทั้งหลาย คือ อาวุโสทั้งหลาย นับจำเดิมตั้งแต่เวลาที่ฉันบวชมาแล้ว ฉันระลึกไม่ได้เลยว่ามีกรรมที่ฉันกระทำ[ผิด]ด้วยความไม่รู้โดยไม่มีสติ

ฝ่ายพระสังฆรักขิตเถระผู้หลานของท่าน ก็ได้บรรลุอรหัตตผลเช่นกันในเวลามีพรรษา ๕๐

อปฺปสฺสุโตปิ เจ โหติ สีเลสุ อสมาหิโต
อุภเยน นํ ครหนฺติ สีลโต จ สุเตน จ.[๑๕๓]

"ถ้าภิกษุมีความรู้น้อย ทั้งไม่ตั้งมั่นอยู่ในศีล ผู้มีปัญญาย่อมจะตำหนิภิกษุนั้นโดยศีลและความรู้ทั้งสองสถาน"

อปฺปสฺสุโตปิ เจ โหติ สีเลสุ สุสมาหิโต
สีลโต นํ ปสํสนฺติ ตสฺส สมฺปชฺชเต สุตํ.[๑๕๓]

"ถ้าภิกษุมีความรู้น้อย แต่ตั้งมั่นดีแล้วในศีล ผู้มีปัญญาย่อมจะชมเชยภิกษุนั้นโดยศีล ความรู้ของเธอ[แม้จะน้อย]ก็ชื่อว่าบริบูรณ์"

พหุสฺสุโตปิ เจ โหติ สีเลสุ อสมาหิโต
สีลโต นํ ครหนฺติ นาสฺส สมฺปชฺชเต สุตํ.[๑๕๓]

---

[๑๕๓] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๖/๘

"แม้ภิกษุมีความรู้มาก แต่ไม่ตั้งมั่นอยู่ในศีล ผู้มีปัญญาย่อมจะตำหนิภิกษุนั้นโดยศีล ความรู้ของเธอไม่ชื่อว่าบริบูรณ์ [เพราะไม่นำประโยชน์ให้แก่ตนและผู้อื่น]"

คำว่า เจ ในบาทที่ ๑ ของคาถานี้ เป็นปาทปูรณนิบาต คือ นิบาตทำบาทคาถาให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ ดังข้อความว่า

พหุสฺสุโตปิ เจติ เอตฺถ เจติ นิปาตมตฺตํ.[๑๕๔]

"บทว่า เจ ในคำว่า พหุสฺสุโตปิ เจ นี้ เป็นเพียงนิบาต"

พหุสฺสุโตปิ เจ โหติ สีเลสุ สุสมาหิโต
อุภเยน นํ ปสํสนฺติ สีลโต จ สุเตน จ.[๑๕๕]

"ถ้าภิกษุมีความรู้มาก ทั้งตั้งมั่นดีแล้วในศีล ผู้มีปัญญาย่อมจะชมเชยภิกษุนั้นโดยศีลและความรู้ทั้งสองอย่าง"

พหุสฺสุตํ ธมฺมธรํ สปฺปญฺญํ พุทฺธสาวกํ
นิกฺขํ ชมฺโพนทสฺเสว โก ตํ นินฺทิตุมรหติ
เทวาปิ นํ ปสํสนฺติ พฺรหฺมุนาปิ ปสํสิโต.[๑๕๕]

"ใครเล่าควรจะตำหนิพระพุทธสาวกนั้นผู้มีความรู้มาก ทรงธรรม มีปัญญาดี ดุจทองชมพูนุทหนัก ๑ นิกขะ (๒.๕ ตำลึง) แม้ทวยเทพก็สรรเสริญเธอ ถึงพรหมก็ยกย่อง"

ทองชมพูนุทเป็นทองธรรมชาติที่เกิดในแม่น้ำที่มีต้นหว้าใหญ่ประจำทวีป โดยเมล็ดของผลหว้าที่สุกงอมแล้วตกลงในแม่น้ำ ต่อมาจึงกลายเป็นทองคำแล้วไหลไปสู่มหาสมุทรตามกระแสน้ำ ผลหว้าดังกล่าวมีขนาดเท่าช้างตัวใหญ่หรือหม้อ ดังข้อความว่า

---

[๑๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๐/๙๐

[๑๕๕] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๖/๙

เทวรุกฺขภูตาย มหาชมฺพุยา ปติฏฺจิตฏฺจาเน นที ชมฺพุนที, ตสฺสํ ปติเตหิ มหาคชปฺปมาณานํ กุมฺภปฺปมาณานํ วา ผลานํ พีเชหิ ชาตํ สุวณฺณํ ชมฺพุนทํ.[๑๕๖]

"แม่น้ำในที่ตั้งต้นหว้าใหญ่ที่เป็นต้นไม้เทพ ชื่อว่า ชัมพุนที ทองที่เกิดจากเมล็ดของผลหว้าที่มีขนาดเท่าช้างตัวใหญ่หรือหม้อ ซึ่งตกลงในแม่น้ำนั้น ชื่อว่า ชัมพุนทะ"

นิกขะเป็นมาตราชั่งโบราณ กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

จตฺตาโร วีหโย คุญฺชา เทฺว คุญฺชา มาสโก ภเว
เทฺว อกฺขา มาสกา ปญฺจกฺ- ขานํ ธรณมฏฺจกํ.
สุวณฺโณ ปญฺจธรณํ นิกฺขํ ตฺวนิตฺถิ ปญฺจ เต
ปาโท ภาเค จตุตฺเถถ ธรณานิ ปลํ ทส.
ตุลา ปลสตํ จาถ ภาโร วีสติ ตา ตุลา
อโถ กหาปโณ นิตฺถี กถฺยเต กริสาปโณ.[๑๕๗]

"๔ ข้าวเปลือก = ๑ คุญชะ

๒ คุญชะ (๘ ข้าวเปลือก) = ๑ มาสก

๑๐ มาสก = ๑ อักขะ (๘๐ ข้าวเปลือก)

๘ อักขะ = ๑ ธรณะ (๖๔๐ ข้าวเปลือก)

๕ ธรณะ = ๑ สุวัณณะ (๓,๒๐๐ ข้าวเปลือก)

๕ สุวัณณะ = ๑ นิกขะ (๑๖,๐๐๐ ข้าวเปลือก = ๒๕ ธรณะ = ๒.๕ ตำลึง)

ปาท ศัพท์เป็นไปในเศษ ๑ ส่วน ๔

๑๐ ธรณะ = ๑ ปละ (ตำลึง)

๑๐๐ ปละ = ๑ ตุลา (ชั่ง)

๒๐ ตุลา = ๑ ภาระ (เล่มเกวียน)

กหาปณะ ไม่ใช่อิตถีลิงค์ [คือ เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์], กริสาปณ (๒ ศัพท์)"

---

[๑๕๖] อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๔๘๘

[๑๕๗] อภิธาน. คาถา ๔๗๙-๘๑

อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล คือ ศีลของพระเสกขะ เพราะเป็นศีลที่ไม่ถูกครอบงำด้วยทิฏฐิ[ว่าเป็นเรา ของเรา] หรือเป็นศีลของปุถุชนที่ไม่ถูกครอบงำด้วยความพอใจ[ภพ] เหมือนศีลของพระติสสเถระบุตรกุฏุมพี

เรื่องพระกุฏุมพิยปุตตติสสเถระ

กล่าวโดยละเอียดว่า ท่านพระเถระนั้นอาศัยศีลเช่นนั้นแล้วเป็นผู้ปรารถนาที่จะตั้งตนไว้ในอรหัตตผล จึงกล่าวรับรองกับโจรผู้เป็นศัตรูว่า

อุโภ ปาทานิ ภินฺทิตฺวา สญฺญเปสฺสามิ โว อหํ
อฏฺฏิยามิ หรายามิ สราคมรณํ อหํ.[๑๕๘]

“อาตมาจักทำลายเท้าทั้งสอง แล้วทำสัญญาให้แก่ท่านทั้งหลาย
เรารังเกียจละอายต่อความตายที่ยังมีราคะ”

คำว่า สญฺญเปสฺสามิ (ทำสัญญา) แปลตามศัพท์ว่า “ยังท่านให้หมายรู้” คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ณาเป การิตปัจจัย + สฺสามิ วิภัตติ รัสสะ อา ใน ญา เป็น อ ดังข้อความว่า

สญฺญเปสฺสามีติ สญฺญตฺตึ กริสฺสามิ.[๑๕๙]

คำว่า สญฺญเปสฺสามิ หมายความว่า ทำการให้หมายรู้”

ตามหลักภาษาบาลี คำว่า สญฺญาเปติ, สญฺญเปติ หรือ ปญฺญาเปติ, ปญฺญเปติ มีการรัสสะ อา ใน ญา ธาตุ เป็น อ ดังข้อความว่า

ปปุพฺโพ นิกฺขิปเน. อาสนํ ปญฺญาเปติ, ปญฺญาปยติ. “อาสนํ ปญฺญเปตีติ รสฺสตฺตมฺปิ ทิสฺสติ. อมตสฺส ทฺวารํ ปญฺญเปติ, ปญฺญา. การิเต “ปุริโส ปุริเสน อาสนํ

---

[๑๕๘] ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๖๓, ม.มู.อ. ๑/๑๐๖/๒๔๘

[๑๕๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๐/๙๐

ปญฺญปาเปตีติ เอกเมว ปทํ. ตานิ “ปญฺญาเปติ, ปญฺญาปยตีติ รูปานิ ยทา “ญา อวโพธเนติ อิมิสฺสา รูปานิ สิยุํ, ตทา เหตุกตฺตุรูปานิ ภวนฺติ.[๑๖๐]

“[ญป ธาตุ]ที่มี ป อยู่หน้า เป็นไปในความหมายว่า วาง เช่น อาสนํ ปญฺญาเปติ, ปญฺญาปยติ (ปูลาดอาสนะ) แม้ความเป็นรัสสะย่อมปรากฏว่า อาสนํ ปญฺญเปติ (ปูลาดอาสนะ), อมตสฺส ทฺวารํ ปญฺญเปติ (วางประตูของอมตมหานิพพาน), ปญฺญา (การวาง) ในการิตปัจจัยมีบทเดียวเท่านั้นว่า ปุริโส ปุริเสน อาสนํ ปญฺญปาเปติ (บุรุษยังบุรุษให้ปูลาดอาสนะ)

เมื่อใด รูปว่า ปญฺญาเปติ, ปญฺญาปยติ เหล่านั้นเป็นรูปของธาตุนี้คือ ญา ธาตุในความหมายว่า รู้ เมื่อนั้น เป็นรูปเหตุกัตตุวาจก”

เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน สมฺมสิตฺวาน โยนิโส
สมฺปตฺเต อรุณุคฺคมฺหิ อรหตฺตํ อปาปุณึ.[๑๖๑]

“เราคิดอย่างนี้แล้วจึงกำหนดรู้สังขารโดยแยบคาย ได้บรรลุ
อรหัตตผลเมื่อยามรุ่งอรุณ”

เรื่องพระมหาเถระรูปหนึ่ง

แม้พระมหาเถระรูปหนึ่งก็เกิดอาพาธอย่างหนัก ไม่อาจใช้มือของตนฉันอาหาร นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตรคูถของตน ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเห็นท่านนั้นแล้วจึงพูดว่า โอหนอ สังขารที่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์เป็นทุกข์

พระมหาเถระได้พูดกับภิกษุหนุ่มนั้นว่า เธอ ฉันตายลงเดี๋ยวนี้ก็จะได้สวรรค์สมบัติ ฉันไม่สงสัยข้อนี้ ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ เหมือนกับความเป็นคฤหัสถ์เพราะลาสิกขา ครั้นแล้วจึงตั้งใจว่า เราจักตายพร้อมกับศีลนี้นั่นเทียว นอนอยู่ ณ ที่นั้น กำหนดรู้โรคนั้นแล้วได้บรรลุอรหัตตผล จึงกล่าวแก่ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาเหล่านี้ว่า :-

---

[๑๖๐] นีติ.ธาตุ. หน้า ๔๒๘

[๑๖๑] ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๖๓, ม.มู.อ. ๑/๑๐๖/๒๔๘

ผุฏฺฐสฺส เม อญฺญตเรน พฺยาธินา
โรเคน พาฬฺหํ ทุขิตสฺส รุปฺปโต
ปริสุสฺสติ ขิปฺป'มิทํ กเฬวรํ
ปุปฺผํ ยถา ปํสุนิ อาตเป กตํ.

"เมื่อเราถูกโรคอย่างหนึ่งบีบคั้น เสียดแทง เป็นทุกข์หนัก สรีระนี้เหี่ยวแห้งลงอย่างรวดเร็ว เหมือนกับดอกไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในฝุ่นกลางแดด"

คำว่า ตเมว โรคํ สมฺมสนฺโต อรหตฺตํ ปตฺวา (กำหนดรู้โรคนั้น ได้บรรลุอรหัตต-ผลแล้ว) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

สมฺมสนฺโตติ โรคภูตํ เวทนํ เวทนามุเขน เสสารูปธมฺเม, รูปธมฺเม จ ปริคฺคเหตฺวา วิปสฺสนฺโต.[๑๖๒]

"คำว่า สมฺมสนฺโต (กำหนดรู้) หมายความว่า กำหนดรู้เห็นเวทนาที่เป็นโรค และนามธรรมที่เหลือโดยมีเวทนาเป็นหลัก พร้อมทั้งรูปธรรม"

ตามคำอธิบายดังกล่าว การกำหนดเวทนาว่าเป็นโรคสามารถทำให้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ตามหลักเวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนา

อชญฺญํ ชญฺญสงฺขาตํ อสุจึ สุจิสมฺมตํ
นานากุณปปริปูรํ ชญฺญรูปํ อปสฺสโต.

"สรีระนี้เป็นของน่ารังเกียจ แต่คนเขลากลับถือว่าน่าพึงใจ สรีระนี้เป็นสิ่งไม่สะอาด แต่คนพาลกลับเห็นว่าสะอาด สรีระนี้เต็มไปด้วยของเน่านานาชนิด[มีมูตรและคูถเป็นต้น] ก็ยังเป็นรูปน่าพึงใจแก่คนเขลาผู้ไม่รู้เห็น[ด้วยปัญญาจักษุ]"

---

[๑๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๐

ธิรตฺถุมํ อาตุรํ ปูติกายํ
ทุคฺคนฺธิยํ อสุจิ พฺยาธิธมฺมํ
ยตฺถปฺปมตฺตา อธิมุจฺฉิตา ปชา
หาเปนฺติ มคฺคํ สุคตูปปตฺติยา.

“ชาวโลกมัวเมาหลงติดอยู่ในสรีระนี้ ย่อมกระทำทางไปสู่สุคติให้เสื่อมไป การรังเกียจสรีระที่เน่าเปื่อยนี้อันกระสับกระส่าย[ด้วยโรคต่างๆ] มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด เจ็บป่วยอยู่เสมอ จงปรากฏ[แก่ท่านทั้งหลาย]”

คำว่า ธิรตฺถุมํ ตัดบทเป็น ธิ + อตฺถุ + อิมํ คำว่า ธิ เป็นนิบาตในความหมายว่า ตำหนิ (นินฺทา) หรือ รังเกียจ (ชิคุจฺฉน) จึงแปลว่า “การรังเกียจ” ใช้แทนกริยานามว่า ชิคุจฺฉา (การรังเกียจ) โดยเป็นประธานของกริยา อตฺถุ ในประโยคนี้ ดังข้อความว่า

หีสาปเน ธิ นินฺทายํ.[๑๖๓]

“ธิ นิบาตย่อมเป็นไปในความหมายว่า ให้เบียดเบียนและตำหนิ”

ธีติ ชิคุจฺฉนตฺเถ นิปาโต.[๑๖๔]

“บทว่า ธิ เป็นนิบาตในความหมายว่า รังเกียจ”

บทที่ประกอบกับ ธิ นิบาต คือ อิมํ อาตุรํ ปูติกายํ ทุคฺคนฺธิยํ อสุจิ และ พฺยาธิธมฺมํ ลงทุติยาวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๙) ว่า กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต (เมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ให้ลงทุติยาวิภัตติ) ดังข้อความว่า

ธิรตฺถุมนฺติ ธิ อตฺถุ อิมํ, ธิ-สทฺทโยเคน สพฺพตฺถ อุปโยควจนํ, “อิมสฺส ปูติกายสฺส ธิกาโร โหตูติ อตฺโถ.[๑๖๕]

“คำว่า ธิรตฺถุมํ ตัดบทเป็น ธิ + อตฺถุ + อิมํ ลงทุติยาวิภัตติในบททั้งหมดที่

---

[๑๖๓] อภิธาน. คาถา ๑๒๐๑ [๑๖๔] ขุ.เถร.อ. ๒/๒๗๙/๑๒ [๑๖๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐/๙๐

ประกอบกับ ธิ ศัพท์ หมายความว่า การกระทำว่าน่ารังเกียจในสรีระที่เน่าเปื่อยนี้จงปรากฏ [แก่ท่านทั้งหลาย]”

มีตัวอย่างอื่นในการประกอบ ธิ นิบาตว่า

ในอรรถนิบาต มีอุทาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

ธิ พฺราหฺมณสฺส หนฺตารํ.[๑๖๖]

“น่าตำหนิคนทำร้ายพราหมณ์”

บทว่า ธิ เป็นนิบาตใช้แทนกิริยา ครหามิ (ตำหนิ) ใช้คุมพากย์ในประโยคนี้ บทว่า หนฺตารํ เป็นอวุตตกรรมของ ธิ นิบาต

รูปว่า ธิรตฺถุ หรือ ธีรตฺถุ และ ธิ พฺราหฺมณสฺส หรือ ธี พฺราหฺมณสฺส ในวรรณกรรมบาลีปรากฏทั้งสองรูป เพราะบางฉบับก็มีรูปว่า ธิ ส่วนบางฉบับก็มีรูปว่า ธี บางท่านสำคัญว่าบาลีควรมีรูปเป็น ธี นิบาตที่มี ๒ มาตรา เพื่อให้สอดคล้องกับสันสกฤตที่มีรูปว่า ธิกฺ ซึ่งมีสองมาตราเหมือนกัน แต่กฎข้อนี้ก็ไม่แน่นอน เพราะในพระบาลีพบรูปว่า อาวิ (แจ้ง) ที่มี ๓ มาตรา ในขณะที่สันสกฤตมีรูปว่า อาวิสฺ ที่มี ๔ มาตรา ดังนั้น รูปว่า ธิรตฺถุ และ ธิ พฺราหฺมณสฺส จึงสมควรเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ ฉบับฉัฏฐสังคีติจึงใช้ ธิ นิบาตเป็นส่วนใหญ่ แต่ในที่บางแห่งก็พบรูปว่า ธี บ้าง

ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล (ปาริสุทธิศีลที่ระงับกิเลส) คือ ศีลของสัตบุรุษมีพระอรหันต์เป็นต้น เพราะระงับกิเลสเร่าร้อนทั้งหมด และเพราะบริสุทธิ์รอบด้าน

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๕ อย่าง โดยจำแนกเป็นปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น

คำอธิบายศีล ๕ อย่าง : หมวดที่ ๒

ในศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ พึงทราบเนื้อความโดยเนื่องด้วยการขจัดบาปมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า :-

---

[๑๖๖] ขุ.ธ. ๒๕/๓๘๙/๘๕

ปญฺจ สีลานิ ปาณาติปาตสฺส. อทินฺนาทานสฺส. กาเมสุมิจฺฉาจารสฺส. มุสา-วาทสฺส. ปิสุณาย วาจาย. ผรุสาย วาจาย. สมฺผปฺปลาปสฺส. อภิชฺฌาย. พฺยาปาทสฺส. มิจฺฉาทิฏฺฐิยา.

เนกฺขมฺเมน กามจฺฉนฺทสฺส. อพฺยาปาเทน พฺยาปาทสฺส. อาโลกสญฺญาย ถีน-มิทฺธสฺส. อวิกฺเขเปน อุทฺธจฺจสฺส. ธมฺมววตฺถาเนน วิจิกิจฺฉาย. ญาเณน อวิชฺชาย. ปาโมชฺเชน อรติยา.

ปฐมชฺฌาเนน นีวรณานํ. ทุติยชฺฌาเนน วิตกฺกวิจารานํ. ตติยชฺฌาเนน ปีติยา. จตุตฺถชฺฌาเนน สุขทุกฺขานํ. อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติยา รูปสญฺญาย ปฏิฆสญฺญาย นานตฺตสญฺญาย. วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติยา อากาสานญฺจายตนสญฺญาย. อากิญฺ-จญฺญายตนสมาปตฺติยา วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาย. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาย.

อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย. ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาย. อนตฺตานุ-ปสฺสนาย อตฺตสญฺญาย. นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิยา. วิราคานุปสฺสนาย ราคสฺส. นิโรธานุปสฺสนาย สมุทยสฺส. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานสฺส. ขยานุปสฺสนาย ฆนสญฺญาย. วยานุปสฺสนาย อายูหนสฺส. วิปริณามานุปสฺสนาย ธุวสญฺญาย. อนิมิตฺตา-นุปสฺสนาย นิมิตฺตสฺส. อปฺปณิหิตานุปสฺสนาย ปณิธิยา. สุญฺญตานุปสฺสนาย อภินิเวสสฺส. อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาย สาราทานาภินิเวสสฺส. ยถาภูตญาณทสฺสเนน สมฺโมหาภินิเวสสฺส. อาทีนวานุปสฺสนาย อาลยาภินิเวสสฺส. ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย อปฺปฏิสงฺขาย. วิวฏฺฏานุ-ปสฺสนาย สญฺโญคาภินิเวสสฺส.

โสตาปตฺติมคฺเคน ทิฏฺเฐกฏฺฐานํ กิเลสานํ. สกทาคามิมคฺเคน โอฬาริกานํ กิเลสานํ. อนาคามิมคฺเคน อนุสหคตานํ กิเลสานํ. อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานํ สีลํ, เวรมณี สีลํ, เจตนา สีลํ, สํวโร สีลํ, อวีติกฺกโม สีลํ. เอวรูปานิ สีลานิ จิตฺตสฺส อวิปฺปฏิสาราย สํวตฺตนฺติ ปาโมชฺชาย สํวตฺตนฺติ, ปีติยา สํวตฺตนฺติ, ปสฺสทฺธิยา สํ-วตฺตนฺติ, โสมนสฺสาย สํวตฺตนฺติ, อาเสวนาย สํวตฺตนฺติ, ภาวนาย สํวตฺตนฺติ, พหุลีกมฺมาย สํวตฺตนฺติ, อลงฺการาย สํวตฺตนฺติ, ปริกฺขาราย สํวตฺตนฺติ, ปริวาราย สํวตฺตนฺติ, ปาริปูริยา

สํวตฺตนฺติ, เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตนฺติ.[๑๖๗]

"ศีล ๕ คือ

๑. - การขจัดปาณาติบาต

- การงดเว้น[จากปาณาติบาต]

- การจงใจ [เจตนาที่ตรงกันข้ามกับปาณาติบาต]

- การปิดกั้นปาณาติบาต

- การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต

ชื่อว่า ศีล

๒. การขจัดอทินนาทาน ...

๓. การขจัดกาเมสุมิจฉาจาร ...

๔. การขจัดมุสาวาท ...

๕. การขจัดปิสุณวาจา ...

๖. การขจัดผรุสวาจา ...

๗. การขจัดสัมผัปปลาปะ ...

๘. การขจัดอภิชฌา ...

๙. การขจัดพยาบาท ...

๑๐. การขจัดมิจฉาทิฏฐิ ...

๑๑. การขจัดกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ (เครื่องพ้นไปจากโลก, กุศลจิตตุปบาทที่มีอโลภะเป็นประธาน) ...

๑๒. การขจัดพยาบาทด้วยการไม่ผูกพยาบาท (เมตตา) ...

๑๓. การขจัดถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา (ความสำคัญในแสงสว่าง) ...

๑๔. การขจัดอุทธัจจะด้วยอวิกเขปะ (สมาธิ) ...

---

[๑๖๗] ขุ.ป. ๓๑/๔๑/๔๗-๙

๑๕. การขจัดวิจิกิจฉาด้วยธัมมววัตถาน (การตัดสินแน่วแน่ในกุศลธรรมเป็นต้น) ...

๑๖. การขจัดอวิชชาด้วยญาณ ...

๑๗. การขจัดอรติ (ความไม่รื่นรมย์ในฌานสมาบัติ) ด้วยปราโมทย์ ...

๑๘. การขจัดนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ...

๑๙. การขจัดวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ...

๒๐. การขจัดปีติด้วยตติยฌาน ...

๒๑. การขจัดสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ...

๒๒. การขจัดรูปสัญญา (สัญญาในรูป, รูปฌาน) ...

๒๓. การขจัดปฏิฆสัญญา (สัญญาที่เกิดจากการกระทบระหว่างวัตถุกับอารมณ์) และนานัตตสัญญา (สัญญาในอารมณ์ต่างกันมีรูปารมณ์เป็นต้น) ด้วยอากาสานัญจายตน-สมาบัติ ...

๒๔. การขจัดอากาสานัญจายตนสัญญา (สัญญาว่าเป็นอากาศหาที่สุดมิได้) ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ...

๒๕. การขจัดวิญญาณัญจายตนสัญญา (สัญญาว่าเป็นวิญญาณหาที่สุดมิได้) ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ...

๒๖. การขจัดอากิญจัญญายตนสัญญา (สัญญาในความไม่มีแห่งอรูปฌานจิตที่ ๑) ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ...

๒๗. การขจัดนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ...

๒๘. การขจัดสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา ...

๒๙. การขจัดอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา ...

๓๐. การขจัดนันที (ความยินดีพอใจ) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา ...

๓๑. การขจัดราคะด้วยวิราคานุปัสสนา ...

๓๒. การขจัดสมุทัย (ความเกิดขึ้น) ด้วยนิโรธานุปัสสนา ...

๓๓. การขจัดอาทานะ (ความยึดมั่น) ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ...

๓๔. การขจัดฆนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน) ด้วยขยานุปัสสนา ...

๓๕. การขจัดอายูหนะ (การสั่งสม) ด้วยวยานุปัสสนา ...

๓๖. การขจัดธุวสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยวิปริณามานุปัสสนา ...

๓๗. การขจัดนิมิต (สัณฐานที่มีอยู่เสมอ) ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ...

๓๘. การขจัดปณิธิ (ความปรารถนา) ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา ...

๓๙. การขจัดอภินิเวสะ (ความใส่ใจผิดว่าเป็นอัตตา) ด้วยสุญญตานุปัสสนา ...

๔๐. การขจัดสาราทานาภินิเวสะ (การใส่ใจที่ถือมั่นว่ามีสาระ) ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ...

๔๑. การขจัดสัมโมหาภินิเวสะ (ความใส่ใจที่สงสัย) ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ ...

๔๒. การขจัดอาลยาภินิเวสะ (การใส่ใจผิดว่าสังขารเป็นที่พึ่ง) ด้วยอาทีนวานุปัสสนา ...

๔๓. การขจัดอัปปฏิสังขา (การไม่เกิดขึ้นอีก) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ...

๔๔. การขจัดสังโยคาภินิเวสะ (การใส่ใจผิดในสังขารด้วยการประกอบไว้) ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา ...

๔๕. การขจัดกิเลสที่อยู่ในบุคคลเดียวกันกับทิฏฐิด้วยโสตาปัตติมรรค ...

๔๖. การขจัดกิเลสหยาบด้วยสกทาคามิมรรค ...

๔๗. การขจัดกิเลสละเอียดด้วยอนาคามิมรรค ...

๔๘. - การขจัดกิเลสอย่างสิ้นเชิงด้วยอรหัตตมรรค

- การงดเว้น
- การจงใจ
- การปิดกั้น
- การไม่ล่วงละเมิด

ชื่อว่า ศีล

ศีลที่มีสภาพอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อให้จิตไม่เดือดร้อน เพื่อปราโมทย์ (ปีติอย่าง

อ่อน) เพื่อปีติ (ปีติอย่างกล้า) เพื่อปัสสัทธิ (ความสงบกายใจ) เพื่อโสมนัส เพื่อเสพคุ้น [สมาธิ] เพื่อเจริญ[สมาธิ] เพื่อทำ[สมาธิ]ให้มาก เพื่อเป็นเครื่องประดับ[ของสมาธิ] (การเกิดของศรัทธินทรีย์เป็นต้นที่เป็นเครื่องประดับของสมาธิ) เพื่อสนับสนุน[สมาธิ] เพื่อเป็นบริวาร[ของสมาธิ] (ความบริบูรณ์ของสติและวิริยะเป็นต้นที่เป็นบริวารของสมาธิ) เพื่อความบริบูรณ์[ของสมาธิ] เพื่อความเบื่อหน่ายโดยแท้ เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้[สัจจะ ๔] เพื่อนิพพาน"

ข้อความว่า "การขจัดอวิชชาด้วยญาณ [๑๖]" หมายความว่า การขจัดอวิชชาที่ตรงข้ามกับญาณด้วยปัญญา คือ นามรูปปริจเฉทญาณ (ปัญญากำหนดรู้รูปนาม) และปัจจยปริคคหญาณ (ปัญญากำหนดเหตุปัจจัยของรูปนาม) ดังข้อความว่า

อิทานิ สอุปายานํ อฏฺฐสมาปตฺติอาทีนํ วเสน ทสฺเสตุํ ญาเณนาติอาทิ วุตฺตํ. นามรูปปริคฺคหกงฺขาวิตรณานํ หิ วิพนฺธภูตสฺส โมหสฺส ทูรีกรเณน ญาตปริญฺญาย ฐิตสฺส อนิจฺจสญฺญาทโย สิชฺฌนฺติ.

ตถา ฌานสมาปตฺตีสุ อภิรตินิมิตฺเตน ปาโมชฺเชน ตตฺถ อนภิรติยา วิโนทิตาย ฌานาทีนํ สมธิคโมติ สมาปตฺติวิปสฺสนานํ อรติวิโนทนอวิชฺชาปทาลนาทินา อุปาโยติ วุตฺตํ ญาเณน อวิชฺชาย, ปาโมชฺเชน อรติยาติ.[๑๖๘]

"บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ญาเณน เป็นต้นเพื่อแสดงโดยเนื่องด้วยสมาบัติ ๘ พร้อมทั้งเหตุ[บรรลุสมาบัติ] กล่าวคือ อนิจจสัญญาเป็นต้นย่อมสำเร็จแก่ผู้ดำรงอยู่ในญาตปริญญา (การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดรู้สภาวะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ของรูปนาม หมายถึง วิปัสสนาญาณที่ ๑-๒) โดยกำจัดโมหะที่เป็นอุปสรรคของการกำหนดรู้รูปนามและการข้ามพ้นความสงสัย

นอกจากนั้น เมื่อความเบื่อหน่ายในฌานสมาบัตินั้นถูกบรรเทาได้ด้วยปราโมทย์ที่มีเหตุคือความรื่นรมย์ในฌานสมาบัติ การบรรลุฌานเป็นต้นจึงมีได้ ดังนั้น เหตุบรรลุ

---

[๑๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๐/๙๒

สมาบัติและวิปัสสนาจึงเป็นการบรรเทาความเบื่อหน่ายและการกำจัดอวิชชาเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ญาเณน อวิชฺชาย, ปาโมชฺเชน อรติยา (การขจัดอวิชชาด้วยญาณ การขจัดอรติด้วยปราโมทย์)"

ข้อความว่า "การขจัดกิเลสที่อยู่ในบุคคลเดียวกันกับทิฏฐิด้วยโสตาปัตติมรรค" มีคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ทิฏฺเฐกฏฺฐานนฺติ ทิฏฺฐิยา สหเชกฏฺฐานญฺจ ปหาเนกฏฺฐานญฺจ.[๑๖๙]

"คำว่า ทิฏฺเฐกฏฺฐานํ (กิเลสที่อยู่ในบุคคลเดียวกันกับทิฏฐิ) คือ กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน (สหเชกัฏฐะ) และกิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่จะพึงละร่วมกัน (ปหาเนกัฏฐะ)"

กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน หมายความว่า จิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิ ๔ ดวง และจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ย่อมถูกโสดาปัตติมรรคละได้ เมื่อจิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงถูกละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะที่เป็นไปพร้อมกับจิตที่เกิดร่วมกับทิฏฐิอันเป็นอสังขาริก ๒ ดวงนั้นก็ย่อมถูกละได้โดยความเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน เมื่อจิตที่เป็นสสังขาริกประกอบด้วยทิฏฐิ ถูกบุคคลละได้อยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับจิตที่เป็นสสังขาริกประกอบด้วยทิฏฐิเหล่านั้น ย่อมถูกละได้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน

กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่จะพึงละร่วมกัน หมายความว่า เมื่อบุคคลขจัดทิฏฐิและวิจิกิจฉาได้ด้วยโสดาปัตติมรรคแล้ว ก็เป็นอันขจัดกิเลสอื่นอันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ ที่ทำให้ตกอบาย (อปายคมนียะ) และขจัดสังโยชน์ คือ อิสสาและมัจฉริยะที่ไม่ได้ชื่อว่า กิเลส อีกด้วย

อนึ่ง ในธรรม ๕ อย่างนั้น นอกไปจากความไม่เกิดขึ้นของปาณาติบาตเป็นต้น

---

[๑๖๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๐/๙๕

ดังกล่าวประเภทไว้แล้ว ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ชื่อว่า การขจัด หามีไม่ แต่การขจัด [ปาณาติบาตเป็นต้น]นั้นๆ เป็นที่ทรงไว้มั่น (อุปธารณ) โดยเป็นที่รองรับกุศลธรรมนั้นๆ [มีเมตตาหรือจาคะเป็นต้น] และเป็นการตั้งไว้ดี (สมาทาน) ด้วยการทำไม่ให้หวั่นไหว ดังนั้น จึงเรียกว่า ศีล โดยความหมายว่า สีลนะ คือการทรงไว้มั่นและการตั้งไว้ดี ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า ปหาน (การละ) โดยองค์ธรรมคือกุศลจิตตุปบาทที่มีหิริ โอตตัปปะ กรุณา และอโลภะเป็นต้นเป็นประธาน ซึ่งทำให้บุคคลขจัดปาณาติบาตได้ การขจัดปาณาติบาตจึงเป็นที่รองรับกุศลคือเมตตา หรือการขจัดอทินนาทานเป็นที่รองรับกุศลคือจาคะ ดังนี้เป็นต้น

ธรรม ๔ อย่างนอกจากนี้ (เวรมณิ, เจตนา, สังวร และอวีติกกมะ) กล่าวไว้โดยหมายเอาการมีจิตดำเนินไปด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นนั้นๆ ด้วยการปิดกั้นปาณาติบาตเป็นต้นนั้นๆ ด้วยความจงใจที่ประกอบด้วยการงดเว้นและการปิดกั้นทั้งสองนั้น ด้วยการไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาตเป็นต้นนั้นๆ ของผู้ไม่ล่วงละเมิดอยู่

ส่วนความเป็นศีลของธรรมเหล่านั้น (ธรรม ๔ อย่างมี เวรมณิ เป็นต้น) ได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้ว

โดยประการดังนี้ ศีลมี ๕ อย่างโดยจำแนกเป็นปหานศีลเป็นต้น

ด้วยถ้อยคำดังนี้ จบวิสัชนาของปัญหาเหล่านี้ว่า :-

๑. ศีล คืออะไร

๒. ชื่อว่าศีล โดยความหมายอะไร

๓. ลักษณะ รสะ (หน้าที่ หรือความบริบูรณ์) อาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของศีล คืออะไร

๔. ศีล มีอานิสงส์อย่างไร

๕. ศีล มีกี่อย่าง

ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของศีล

[๒๑] ถามว่า : ความเศร้าหมองของศีลคืออะไร ความผ่องแผ้วของศีล คืออะไร ?

ตอบว่า : ความเศร้าหมองของศีล คือ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น ส่วนความผ่องแผ้วของศีล คือ ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๖

ความเศร้าหมองของศีล

อนึ่ง ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนั้นนับด้วยศีลวิบัติที่มีลาภและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค (การประกอบเมถุนเล็ก) ๗

อาทิ ศัพท์ใน ลาภยสาทิเหตุเกน (มีลาภและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ) หมายถึง ญาติมิตร อวัยวะ และชีวิต

เมถุนใหญ่ คือ การเสพกามโดยให้มรรคจรดกัน ส่วนเมถุนสังโยคเป็นเมถุนเล็กที่พอใจสัมผัสเป็นต้นของสตรี

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

ศีลขาด คือ สิกขาบทของภิกษุที่ขาดในเบื้องต้นหรือที่สุดในกองอาบัติ ๗ เหมือนผ้าที่ขาดชาย

ศีลทะลุ คือ สิกขาบทของภิกษุที่ขาดตรงกลาง เหมือนผ้าทะลุกลางผืน

ศีลด่าง คือ สิกขาบทของภิกษุที่ขาดสองหรือสามสิกขาบทตามลำดับ เหมือนแม่โคมีสีตัวด่างดำหรือด่างแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยสีต่างชนิดกันซึ่งเกิดที่หลังหรือท้อง

ศีลพร้อย คือ สิกขาบทของภิกษุที่ขาดเป็นตอนๆ ไป เหมือนแม่โคลายเป็นจุด ด้วยสีต่างชนิดกันเป็นระยะๆ ไป

โดยประการดังนี้ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นย่อมมีด้วยศีลวิบัติที่มีลาภและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ

เมถุนสังโยค ๗

ภาวะที่ศีลขาดโดยเนื่องด้วยเมถุนสังโยค ๗ พึงทราบดังต่อไปนี้ตามพระพุทธ-ดำรัส [๑๗๐] ว่า :-

อิธ พฺราหฺมณ เอกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา สมฺมา พฺรหฺมจารี ปฏิ-ชานมาโน น เหว โข มาตุคาเมน สทฺธึ ทฺวยํทฺวยสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ, อปิจ โข มาตุคามสฺส อุจฺฉาทนํ ปริมทฺทนํ นฺหาปนํ สมฺพาหนํ สาทิยติ, โส ตทสฺสาเทติ, ตํ นิกาเมติ, เตน จ วิตฺตึ อาปชฺชติ, อิทมฺปิ โข พฺราหฺมณ พฺรหฺมจริยสฺส ขณฺฑมฺปิ ฉิทฺทมฺปิ สพลมฺปิ กมฺมาสมฺปิ. อยํ วุจฺจติ พฺราหฺมณ อปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ จรติ สํยุตฺโต เมถุเนน สํโยเคน, น ปริมุจฺจติ ชาติยา ชราย มรเณน ฯเปฯ น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุน จปรํ พฺราหฺมณ อิเธกจฺโจ สมโณ วา ฯเปฯ ปฏิชานมาโน น เหว โข มาตุคาเมน สทฺธึ ทฺวยํ ทฺวยสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ. นปิ มาตุคามสฺส อุจฺฉาทนํ ฯเปฯ สาทิยติ. อปิจ โข มาตุคาเมน สทฺธึ สญฺชคฺฆติ สํกีฬติ สํเกลายติ, โส ตทสฺสาเทติ ฯเปฯ น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุน จปรํ พฺราหฺมณ อิเธกจฺโจ สมโณ วา ฯเปฯ น เหว โข มาตุคาเมน สทฺธึ ทฺวยํ ทฺวยสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ. นปิ มาตุคามสฺส อุจฺฉาทนํ ฯเปฯ สาทิยติ. นปิ มาตุคาเมน สทฺธึ สญฺชคฺฆติ สํกีฬติ สํเกลายติ. อปิจ โข มาตุคามสฺส จกฺขุนา จกฺขุํ อุปนิชฺฌายติ เปกฺขติ, โส ตทสฺสาเทติ ฯเปฯ น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

---

[๑๗๐] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๕๐/๔๖-๔๗

ปุน จปรํ พฺราหฺมณ, อิเธกจฺโจ สมโณ วา ฯเปฯ น เหว โข มาตุคาเมน, นปิ มาตุคามสฺส, นปิ มาตุคาเมน, นปิ มาตุคามสฺส ฯเปฯ เปกฺขติ. อปิจ โข มาตุคามสฺส สทฺทํ สุณาติ ติโรกุฏฺฏา วา ติโรปาการา วา หสนฺติยา วา ภณนฺติยา วา คายนฺติยา วา โรทนฺติยา วา, โส ตทสฺสาเทติ ฯเปฯ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุน จปรํ พฺราหฺมณ อิเธกจฺโจ สมโณ วา ฯเปฯ น เหว โข มาตุคาเมน, นปิ มาตุคามสฺส, นปิ มาตุคาเมน, นปิ มาตุคามสฺส ฯเปฯ โรทนฺติยา วา. อปิจ โข ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ มาตุคาเมน สทฺธึ หสิตลปิตกีฬิตานิ, ตานิ อนุสฺสรติ, โส ตทสฺสาเทติ ฯเปฯ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุน จปรํ พฺราหฺมณ อิเธกจฺโจ สมโณ วา ฯเปฯ น เหว โข มาตุคาเมน ฯเปฯ นปิ มาตุคามสฺส ฯเปฯ นปิ ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ มาตุคาเมน สทฺธึ หสิตลปิตกีฬิตานิ, ตานิ อนุสฺสรติ. อปิจ โข ปสฺสติ คหปตึ วา คหปติปุตฺตํ วา ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิตํ สมงฺคีภูตํ ปริจารยมานํ, โส ตทสฺสาเทติ ฯเปฯ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

ปุน จปรํ พฺราหฺมณ อิเธกจฺโจ สมโณ วา ฯเปฯ น เหว โข มาตุคาเมน ฯเปฯ นปิ ปสฺสติ คหปตึ วา คหปติปุตฺตํ วา ฯเปฯ ปริจารยมานํ. อปิจ โข อญฺญตรํ เทวนิกายํ ปณิธาย พฺรหฺมจริยํ จรติ “อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา ตเปน วา พฺรหฺมจริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสามิ เทวญฺญตโร วาติ. โส ตทสฺสาเทติ, ตํ นิกาเมติ, เตน จ วิตฺตึ อาปชฺชติ. อิทมฺปิ โข พฺราหฺมณ พฺรหฺมจริยสฺส ขณฺฑมฺปิ ฉิทฺทมฺปิ สพลมฺปิ กมฺมาสมฺปิ.

“สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม แต่ยังยินดีการลูบคลำ การขัดสี การให้อาบ และการนวดของมาตุคาม เขายินดีปรารถนาพอใจการลูบคลำเป็นต้นนั้น ความยินดีการลูบคลำเป็นต้นของมาตุคามนี้ เป็นความขาดทะลุด่างพร้อยของพรหมจรรย์ เรากล่าวว่าเขาประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๑]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์

โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การขัดสี การให้อาบ และการนวดของมาตุคาม แต่ยังกระซิกกระซี้เล่นหัวทำท่าทะนุถนอมกับมาตุคามอยู่ เขายินดีการกระซิกกระซี้เป็นต้นนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๒]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ แต่ยังชอบเพ่งดูตาต่อตากับมาตุคาม เขายินดีการเพ่งดูนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๓]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวทำเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ ไม่ชอบเพ่งดูตาต่อตากับมาตุคาม แต่ยังชอบฟังเสียงหัวเราะ เสียงพูด เสียงร้องเพลง หรือเสียงร้องไห้ของมาตุคามอยู่ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพง เขายินดีเสียงนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๔]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ ไม่ชอบเพ่งดูตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ชอบฟังเสียงหัวเราะ เสียงพูด เสียงร้องเพลง หรือเสียงร้องไห้ของมาตุคามอยู่ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพง แต่ยังระลึกถึงกิริยาหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน เขายินดีกิริยาหัวเราะพูดจาเล่นหัวนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๕]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ ... ไม่กระซิกกระซี้เล่นหัวเอาอกเอาใจมาตุคามอยู่ ไม่ชอบเพ่งดูตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ชอบฟังเสียงหัวเราะ เสียงพูด เสียงร้องเพลง หรือเสียงร้องไห้ของมาตุคามอยู่ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพง ไม่ระลึกถึงกิริยาหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน แต่เขาเห็นคฤหบดีหรือบุตรของคฤหบดีที่เพียบพร้อมบริบูรณ์เพลิดเพลินอยู่ด้วยกามคุณ ๕ จึงยินดีกามคุณที่ตนพบนั้น เรากล่าวว่า ... ไม่พ้นจากทุกข์ [๖]

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยชอบ แม้จะไม่ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคาม ... ไม่เห็นคฤหบดีหรือบุตรของคฤหบดีที่เพียบพร้อมบริบูรณ์เพลิดเพลินอยู่ด้วยกามคุณ ๕ แต่เขาประพฤติพรหมจรรย์โดยปรารถนาเกิดเป็นหมู่เทพอย่างหนึ่งว่า เราจักเกิดเป็นท้าวเทพหรือเทพตนหนึ่งด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เขายินดีปรารถนาพอใจความเป็นเทพนั้น ความยินดีความเป็นเทพนี้ เป็นความขาดทะลุด่างพร้อยของพรหมจรรย์ [๗]"

ศีล คือ การสมาทานศีล ๕ ที่เรียกว่า ยมะ (การงดเว้นที่ต้องปฏิบัติแน่นอน) หรือศีล ๘ ที่เรียกว่า นิยมะ (ศีลที่ควรกำหนดด้วยกาลเวลา) เป็นต้น

วัตร คือ การไม่ล่วงละเมิดศีลตามที่สมาทานไว้

อีกอย่างหนึ่ง **ศีล** คือ การสมาทานและการไม่ล่วงละเมิด

วัตร คือ ข้อประพฤติที่ให้เป็นไปด้วยการบำเพ็ญทุกรจริยา

อีกอย่างหนึ่ง **ศีล** คือ ข้อประพฤติที่มีลักษณะงดเว้นจากกรรมที่ชาวโลกสมมติว่าไม่ควรทำ

วัตร คือ ข้อประพฤติพิเศษมีการทรงเพศและการทำกิจมีการบริโภคเป็นต้นของผู้มีการสมาทานวัตรนั้นๆ

ตบะ คือ การบำเพ็ญทุกรจริยา

พรหมจรรย์ คือ การหลีกเลี่ยงจากเมถุน[๑๗๑]

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนับด้วยศีลวิบัติที่มีลาภและบริวารเป็นต้นเป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค ๗

---

[๑๗๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑/๙๙

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๗

ความผ่องแผ้วของศีล

ส่วนภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นนับด้วยความไม่ขาดของสิกขาบทโดยสิ้นเชิง ด้วยการแก้ไขสิกขาบทที่ขาดไปแต่ยังแก้ไขได้ ด้วยการไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ด้วยการไม่มีบาป-ธรรมอื่นเป็นต้นว่า ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความริษยา ความตระหนี่ ความมารยา ความโอ้อวด ความหัวดื้อ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความมัวเมา ความประมาท และด้วยการมีคุณธรรมคือ ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา เป็นต้น

โดยแท้จริงแล้ว ศีลที่ไม่ขาดเพื่อลาภเป็นต้น หรือศีลที่ขาดด้วยโทษคือความประมาทแต่แก้ไขแล้ว หรือศีลที่ไม่ถูกทำลายด้วยเมถุนสังโยคหรือบาปธรรมมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น ได้ชื่อว่า ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย โดยสิ้นเชิง และศีลเหล่านั้นชื่อว่า :-

- ภุชิสสะ (เป็นไท) เพราะสร้างความเป็นไท
- วิญญุปสัตถะ (ผู้รู้สรรเสริญ) เพราะเป็นสิ่งที่ผู้รู้ชมเชย
- อปรามัฏฐะ (ไม่ถูกยึดผิด) เพราะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดผิด
- สมาธิสังวัตตนิกะ (ก่อให้เกิดสมาธิ) เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เป็นไป

เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นนี้เป็นความผ่องแผ้วของศีลเหล่านั้น

อนึ่ง ความผ่องแผ้วนั้นสำเร็จด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. การเห็นโทษของศีลวิบัติ

๒. การเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ

โทษของศีลวิบัติ พึงทราบตามสุตตันตนัยมีอาทิดังนี้ว่า

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาทีนวา ทุสฺสีลสฺส สีลวิปตฺติยา.[๑๗๒]

“ภิกษุทั้งหลาย โทษของศีลวิบัติในผู้ทุศีลมี ๕ อย่างเหล่านี้”

พระสูตรนี้ตรงข้ามกับอานิสงส์ของศีลที่ท่านนำมาแสดงไว้ก่อนมีข้อความเต็มดังนี้

ปญฺจิเม คหปตโย อาทีนวา ทุสฺสีลสฺส สีลวิปตฺติยา. กตเม ปญฺจ. อิธ คหปตโย ทุสฺสีโล สีลวิปนฺโน ปมาทาธิกรณํ มหตึ โภคชานึ นิคจฺฉติ, อยํ ปจโม อาทีนโว ทุสฺสีลสฺส สีลวิปตฺติยา. ปุน จปรํ คหปตโย ทุสฺสีลสฺส สีลวิปนฺนสฺส ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ, อยํ ทุติโย อาทีนโว ทุสฺสีลสฺส สีลวิปตฺติยา. ปุน จปรํ คหปตโย ทุสฺสีโล สีลวิปนฺโน ยญฺญเทว ปริสํ อุปสงฺกมติ ยทิ ขตฺติยปริสํ ยทิ พฺราหฺมณปริสํ ยทิ คหปติปริสํ ยทิ สมณปริสํ, อวิสารโท อุปสงฺกมติ มงฺกุภูโต, อยํ ตติโย อาทีนโว ทุสฺสีลสฺส สีลวิปตฺติยา. ปุน จปรํ คหปตโย ทุสฺสีโล สีลวิปนฺโน สมฺมูโฬฺห กาลํ กโรติ, อยํ จตุตฺโถ อาทีนโว ทุสฺสีลสฺส สีลวิปตฺติยา. ปุน จปรํ คหปตโย ทุสฺสีโล สีลวิปนฺโน กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติ, อยํ ปญฺจโม อาทีนโว ทุสฺสีลสฺส สีลวิปตฺติยา.[๑๗๒]

“คหบดีทั้งหลาย โทษของศีลวิบัติในคนทุศีลมี ๕ ประการเหล่านี้ โทษทั้ง ๕ ประการนั้น มีอะไรบ้าง ? คือ

๑. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลในโลกนี้ย่อมถึงการเสื่อมแห่งกองโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่เพราะความประมาทเป็นเหตุ

๒. เกียรติศัพท์อันทรามของคนทุศีลวิบัติด้วยศีลย่อมฟุ้งขจรไป

๓. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลเข้าไปสู่สังคมใดๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ สังคมพราหมณ์ สังคมคหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างเก้อเขินไม่องอาจ

๔. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลเป็นผู้หลงทำกาละล่วงไป

๕. คนทุศีลวิบัติด้วยศีลย่อมไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว

---

[๑๗๒] ที.ม. ๑๐/๑๔๙/๗๗, องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๑๓/๒๓๘-๓๙

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ทุศีล :-

- ไม่เป็นที่เคารพพอใจของเทวดาและมนุษย์ เพราะเป็นผู้ทุศีล
- ไม่ควรรับคำสั่งสอนจากเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย
- มีทุกข์ เพราะการครหาความเป็นผู้ทุศีล
- มีความร้อนใจ เพราะการสรรเสริญของผู้มีศีลทั้งหลาย
- มีผิวพรรณหม่นหมองเหมือนผ้าเปลือกไม้ เพราะความเป็นผู้ทุศีลนั้น
- มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้ตลอดกาลนานแก่คนผู้เอาเยี่ยงอย่างของเขา
- มีคุณค่าน้อย เพราะทำไม่ให้มีผลมากแก่ผู้ที่ตนรับไทยธรรม
- ล้างให้สะอาดได้ยาก เหมือนหลุมคูถที่หมักหมมไว้นานปี
- เสื่อมจากประโยชน์ทั้งสอง (มนุษย์สมบัติและสมณสมบัติ) เหมือนฟืนเผาศพ
- ถึงปฏิญาณตนว่าเป็นภิกษุก็ไม่เป็นภิกษุ เหมือนลาที่ติดตามฝูงโค
- หวาดสะดุ้งอยู่เสมอ เหมือนคนมีเวรอยู่ทั่วไป
- ไม่ควรอยู่ร่วม เหมือนซากศพของคนตาย
- ถึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีความรู้เป็นต้น ก็ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจรรย์ เหมือนไฟในป่าช้าไม่ควรแก่การบูชาของพราหมณ์
- ไม่ควรบรรลุธรรมวิเศษ (ฌาน มรรค และผล) เหมือนคนตาบอดไม่ควรเห็นรูป
- หมดหวังในพระสัทธรรม (ปฏิบัติคือสมถะและวิปัสสนา ปฏิเวธคือมรรคผลนิพพาน) เหมือนเด็กจัณฑาลหมดหวังในราชสมบัติ
- ถึงสำคัญอยู่ว่าเราเป็นสุข ก็ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยแท้ เพราะเป็นผู้มีกองทุกข์ดังที่ตรัสไว้ในเทศนาที่เปรียบเหมือนกองไฟ (อัคคิขันโธปมสูตร)

คำว่า ฉวาลาต (ฟืนเผาศพ) พบในพระบาลีว่า

ฉวาลาตํ ยถา กฏฺจํ น กฺวจิ กิจฺจการกํ
เนว คาเม อรญฺเญ วา น หิ ตํ กฏฺจสมฺมตํ.[๑๗๓]

“อุปมาว่า ฟืนเผาศพใช้ทำกิจอะไรในที่ไหนๆ ก็ไม่ได้ทั้งในบ้าน หรือในป่า ชาวบ้านไม่ถือว่าไม้นั้นเป็นไม้ตามปกติ”

ในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย มีคำอธิบายเรื่องนี้ว่า

ฉวาลาตนฺติ ฉวานํ ทฑฺฒฏฺฐาเน อลาตํ. อุภโตปทิตฺตํ มชฺเฌ คูถคตนฺติ ปมาเณน อฏฺจงฺคุลมตฺตํ ทฺวีสุ ฐาเนสุ อาทิตฺตํ มชฺเฌ คูถมกฺขิตํ. เนว คาเมติ สเจ หิ ตํ ยุคนงฺคล-โคปานสิปกฺขปาสกาทีนํ อตฺถาย อุปเนตุํ สกฺกา อสฺส คาเม กฏฺจตฺถํ ผเรยฺย. สเจ เขตฺต-กุฏิยํ กฏฺจตฺถรมญฺจกาทีนํ อตฺถาย อุปเนตุํ สกฺกา อรญฺเญ กฏฺจตฺถํ ผเรยฺย. ยสฺมา ปน อุภยถาปิ น สกฺกา ตสฺมา เอวํ วุตฺตํ.[๑๗๔]

“คำว่า ฉวาลาตํ คือ ฟืนที่ใช้ในที่เผาศพ

คำว่า อุภโตปทิตฺตํ มชฺเฌ คูถคตํ หมายความว่า มีขนาด ๘ นิ้ว มีไฟลุกโพลงอยู่ทั้งสองแห่ง[ที่โคนและปลาย] เปื้อนคูถตรงกลาง

คำว่า เนว คาเม (ใช้ทำกิจไม่ได้ทั้งในบ้านหรือในป่า) เป็นต้น หมายความว่า ถ้าบุคคลสามารถใช้สอยไม้นั้นเพื่อทำเป็นแอก งอนไถ ไม้กลอนหลังคา และเพดานเป็นต้น ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในบ้านได้ ถ้าสามารถใช้สอยเพื่อทำเป็นไม้ปูพื้นและเตียงเล็กเป็นต้นในกระท่อมนา ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในป่าได้ แต่บุคคลไม่อาจใช้โดยลักษณะทั้งสองอย่าง ดังนั้นจึงตรัสไว้อย่างนี้”

ข้อความว่า “ไม่ควรอยู่ร่วม เหมือนซากศพของคนตาย” หมายความว่า ซากศพของคนตายไม่ควรอยู่ในฝูงชน ฉันใด ภิกษุทุศีลก็ไม่ควรอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ฉันนั้น การอยู่ร่วมกับสงฆ์เรียกว่า สังวาส มี ๓ ประการ คือ

๑. เอกกัมมะ การทำสังฆกรรมร่วมกัน
๒. เอกุทเทสะ การแสดงปาติโมกข์ร่วมกัน

---

[๑๗๓] ขุ.อป. ๓๒/๙/๙๕

[๑๗๔] สํ.ข.อ. ๒/๘๐/๓๒๖

๓. สมสิกขตา การมีสิกขาเสมอกัน คือ การรักษาสิกขาบททั้งหมดที่ภิกษุผู้ทรงศีลพึงรักษา

ดังข้อความว่า

สํวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสิกฺขตา, เอโส สํวาโส นาม.[๑๗๕]

"ขึ้นชื่อว่า สังวาส (การอยู่ร่วมกัน) คือ กรรมอย่างเดียวกัน อุเทศอย่างเดียวกัน และการมีสิกขาเสมอกัน"

อัคคิขันโธปมสูตร

กล่าวโดยละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นประจักษ์ผลกรรมโดยประการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อนยิ่งที่มีความเป็นผู้ทุศีลนั้นเป็นปัจจัย อันสามารถทำความร้อนรุ่มใจให้เกิดขึ้นแล้วบันดาลให้เกิดการกระอักโลหิตสดๆ แม้เพียงแต่ระลึกถึงแก่ภิกษุผู้ทุศีล มีจิตกำหนัดด้วยความยินดีในสุขอันเกิดจากการเสพกามคุณ ๕ และสุขเกิดจากการกราบไหว้นับถือเป็นต้น จึงตรัสว่า

ปสฺสถ โน ตุเมฺห ภิกฺขเว อมุํ มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติภูตนฺติ. เอวํ ภนฺเตติ. ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ อมุํ มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติภูตํ อาลิงฺเคตฺวา อุปนิสีเทยฺย วา อุปนิปชฺเชยฺย วา, ยํ ขตฺติยกญฺญํ วา พฺราหฺมณกญฺญํ วา คหปติกญฺญํ วา มุทุตลุนหตฺถปาทํ อาลิงฺเคตฺวา อุปนิสีเทยฺย วา อุปนิปชฺเชยฺย วา. เอตเทว ภนฺเต วรํ ยํ ขตฺติยกญฺญํ วา ฯเปฯ อุปนิปชฺเชยฺย วา. ทุกฺขํ เหตํ ภนฺเต ยํ อมุํ มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ ฯเปฯ อุปนิปชฺเชยฺย วาติ.

อาโรจยามิ โว ภิกฺขเว, ปฏิเวทยามิ โว ภิกฺขเว, ยถา เอตเทว ตสฺส วรํ ทุสฺสีลสฺส ปาปธมฺมสฺส อสุจิสงฺกสฺสรสมาจารสฺส ปฏิจฺฉนฺนกมฺมนฺตสฺส อสฺสมณสฺส สมณปฏิญฺญสฺส อพฺรหฺมจาริสฺส พฺรหฺมจาริปฏิญฺญสฺส อนฺโตปูติกสฺส อวสฺสุตสฺส กสมฺพุ-

---

[๑๗๕] วิ.มหา. ๑/๕๕/๓๗

ชาตสฺส ยํ อมุํ มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ ฯเปฯ อุปนิปชฺเชยฺย วา. ตํ กิสฺส เหตุ. ตโตนิทานํ หิ โส ภิกฺขเว มรณํ วา นิคจฺเฉยฺย มรณมตฺตํ วา ทุกฺขํ, น เตฺวว ตปฺปจฺจยา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺเชยฺย.[๑๗๖]

“[พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า] ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นหรือไม่ โน่นกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วงอยู่ พวกภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า เห็น พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญคำที่เราจะกล่าวนั้นอย่างไร ? คือการเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งลุกติดเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่น หรือการเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดหญิงกษัตริย์ หญิงพราหมณ์ หรือหญิงคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่ม อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

ภิกษุ : การเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดหญิงกษัตริย์ หญิงพราหมณ์ หรือหญิงคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่ม ประเสริฐกว่า พระพุทธเจ้าข้า เพราะการเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นเป็นทุกข์ยิ่งนัก พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาค : ภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกพวกเธอให้เข้าใจ การเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นประเสริฐกว่า สำหรับภิกษุทุศีลนั้นผู้มีความประพฤติทราม มีความประพฤติไม่สะอาดระลึกด้วยความระแวง ปกปิดกระทำไว้ ไม่ใช่สมณะแต่ปฏิญาณว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีปฏิญาณว่าเป็นพรหมจารี เป็นผู้เน่าใน[คือศีลวิบัติ] ชุ่มโชก[ไปด้วยน้ำฝนคือกิเลส] รกเป็นหยากเยื่อ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุทุศีลนั้นจะเข้าถึงความตายหรือความทุกข์ปางตาย เพราะการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นเหตุ แต่เขาจะไม่ไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป หลังจากตายแล้วเพราะการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นเหตุ”

ครั้นทรงแสดงทุกข์ที่มีการเสพกามคุณ ๕ อันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย โดย

---

[๑๗๖] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๗๒/๑๐๕-๐๖

อุปมาด้วยกองไฟอย่างนี้แล้ว จึงทรงแสดงทุกข์ที่มีการกราบไหว้ การประนมมือ และการบริโภคจีวร บิณฑบาต เตียง ตั่ง และวิหารเป็นปัจจัย โดยทรงอุปมาด้วยเชือกหางสัตว์ หอกคม แผ่นเหล็ก ก้อนเหล็ก เตียงเหล็ก ตั่งเหล็ก และหม้อเหล็กเหล่านี้ว่า

ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ทฬฺหาย วาฬรชฺชุยา อุโภ ชงฺฆา เวเฐตฺวา ฆํเสยฺย, สา ฉวึ ฉินฺเทยฺย, ฉวึ เฉตฺวา จมฺมํ ฉินฺเทยฺย, จมฺมํ เฉตฺวา มํสํ ฉินฺเทยฺย, มํสํ เฉตฺวา นฺหารุํ ฉินฺเทยฺย, นฺหารุํ เฉตฺวา อฏฺฐึ ฉินฺเทยฺย, อฏฺฐึ เฉตฺวา อฏฺฐิมิญฺชํ อาหจฺจ ติฏฺเฐยฺย, ยํ วา ขตฺติยมหาสาลานํ วา พฺราหฺมณมหาสาลานํ วา คหปติมหาสาลานํ วา อภิวาทนํ สาทิเยยฺย.

ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ติณฺหาย สตฺติยา เตลโธตาย ปจฺโจรสฺมึ ปหเรยฺย, ยํ วา ขตฺติยมหาสาลานํ วา พฺราหฺมณมหาสาลานํ วา คหปติมหาสาลานํ วา อญฺชลิกมฺมํ สาทิเยยฺย.

ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ตตฺเตน อโยปฏฺเฏน อาทิตฺเตน สมฺปชฺชลิเตน สโชติภูเตน กายํ สมฺปลิเวเฐยฺย, ยํ วา ขตฺติยมหาสาลานํ วา พฺราหฺมณมหาสาลานํ วา คหปติมหาสาลานํ วา สทฺธาเทยฺยํ จีวรํ ปริภุญฺเชยฺย.

ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส ตตฺเตน อโยสงฺกุนา อาทิตฺเตน สมฺปชฺชลิเตน สโชติภูเตน มุขํ วิวริตฺวา ตตฺตํ โลหคุฬํ อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติภูตํ มุเข ปกฺขิเปยฺย, ตํ ตสฺส โอฏฺฐมฺปิ ฑเหยฺย มุขมฺปิ ชิวฺหมฺปิ กณฺฐมฺปิ อุทรมฺปิ ฑเหยฺย, อนฺตมฺปิ อนฺตคุณมฺปิ อาทาย อโธภาคํ นิกฺขเมยฺย, ยํ วา ขตฺติยพฺราหฺมณคหปติมหาสาลานํ วา สทฺธาเทยฺยํ ปิณฺฑปาตํ ปริภุญฺเชยฺย.

ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส สีเส วา คเหตฺวา ขนฺเธ วา คเหตฺวา ตตฺตํ อโยมญฺจํ วา อโยปีฐํ วา อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติภูตํ อภินิสีทาเปยฺย วา อภินิปชฺชาเปยฺย วา, ยํ วา ขตฺติยพฺราหฺมณคหปติมหาสาลานํ วา สทฺธาเทยฺยํ มญฺจปีฐํ ปริภุญฺเชยฺย.

ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข วรํ ยํ พลวา ปุริโส อุทฺธํปาทํ อโธสิรํ คเหตฺวา ตตฺตาย อโยกุมฺภิยา ปกฺขิเปยฺย อาทิตฺตาย สมฺปชฺชลิตาย สโชติภูตาย โส

ตตฺถ เผณุทฺเทหกํ ปจฺจมาโน สกิมฺปิ อุทฺธํ คจฺเฉยฺย, สกิมฺปิ อโธ คจฺเฉยฺย, สกิมฺปิ ติริยํ คจฺเฉยฺย, ยํ วา ขตฺติยพฺราหฺมณคหปติมหาสาลานํ วา สทฺธาเทยฺยํ วิหารํ ปริ-ภุญฺเชยฺย.[๑๗๗]

"[พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลาย]ว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญคำที่เราจะกล่าวนั้นอย่างไร ? คือ :-

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาเชือกหางสัตว์เหนียวพันแข้งทั้งสองแล้วสีไปมา เชือกนั้นจะตัดผิว ครั้นตัดผิวแล้วจะตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วจะตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วจะตัดเอ็น ครั้นตัดเอ็นแล้วจะตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วจะตัดจรดเยื่อกระดูก หรือการที่ภิกษุทุศีลยินดีการกราบไหว้ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาหอกคมชะโลมด้วยน้ำมันทิ่มเข้าตรงกลางอก หรือการที่ภิกษุทุศีลยินดีการประนมมือของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาแผ่นเหล็กที่ร้อน มีไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วงมาพันกายไว้ หรือการที่ภิกษุทุศีลนุ่มห่มจีวรที่เขาถวายด้วยศรัทธา (ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม และความเลื่อมใสในสมณศีล) ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

การที่บุรุษผู้มีกำลังเอาคีมเหล็กร้อน มีไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มางัดปากแล้วใส่ก้อนเหล็กที่ไฟติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงเข้าในปาก ก้อนเหล็กร้อนนั้นไหม้ริมฝีปากบ้าง ปากบ้าง ลิ้นบ้าง ลำคอบ้าง ท้องบ้าง ของภิกษุทุศีลนั้น พาเอาทั้งไส้ใหญ่ไส้น้อยออกมาเบื้องล่าง หรือการที่ภิกษุทุศีลฉันบิณฑบาตที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

---

[๑๗๗] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๗๒/๑๐๖

บุรุษผู้มีกำลังจับที่ศีรษะหรือคอ แล้วให้นั่งหรือนอนบนเตียงเหล็กหรือตั่งเหล็กที่ร้อนมีไฟติดลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่ หรือการที่ภิกษุทุศีลใช้เตียงหรือตั่งที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?

บุรุษผู้มีกำลังจับทำให้เท้าอยู่บน ศีรษะอยู่ล่าง แล้วใส่ลงในหม้อเหล็กร้อนมีไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านเป็นฟองในหม้อเหล็กร้อนนั้น บางทีลอยขึ้น บางทีจมลม บางทีลอยขวาง หรือการที่ภิกษุทุศีลใช้วิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคหบดีมหาศาล อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่า ?"

การกล่าวถึงกษัตริย์มหาศาล เป็นต้น เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอื่นๆ อีก ดังนั้น คำนี้จึงหมายรวมถึงทายกทายิกาทั่วไปอีกด้วย

ลักษณะของกษัตริย์มหาศาลเป็นต้น กล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๑๐๒๑ หน้า ๕๖๕) และคัมภีร์อรรถกถาอื่นหลายฉบับ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

โกฏีนํ เหฏฺจิมนฺเตน สตํ เยสํ นิธานคํ
กหาปณานํ ทิวส- วลญฺโช วีสตมฺพณํ.
เต ขตฺติยมหาสาลา- สีติโกฏิ ธนานิ ตุ
นิธานคานิ ทิวส- วลญฺโช จ ทสมฺพณํ.
เยสํ ทฺวิชมหาสาลา ตทุปฑฺเฒ นิธานเค
วลญฺเช จ คหปติ- มหาสาลา ธเน สิยุํ.[๑๗๘]

---

[๑๗๘] อภิธาน. คาถา ๓๓๗-๓๙

"กษัตริย์เหล่าใดมีทรัพย์หนึ่งร้อยโกฏิเก็บไว้เป็นอย่างต่ำ ใช้สอยกหาปณะวันละ ๒๐ อัมพณะ กษัตริย์เหล่านั้นชื่อว่า กษัตริย์มหาศาล

พราหมณ์เหล่าใดมีทรัพย์แปดสิบโกฏิเก็บไว้เป็นอย่างต่ำ ใช้สอยกหาปณะวันละ ๑๐ อัมพณะ พราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่า พราหมณ์มหาศาล

คหบดีมหาศาลมีทรัพย์ที่เก็บไว้และใช้สอยครึ่งหนึ่งของพราหมณ์มหาศาล (เก็บไว้ ๔๐ โกฏิ ใช้สอยกหาปณะวันละ ๕ อัมพณะ)"

อัมพณะเป็นมาตราตวงในสมัยก่อน ๑ อัมพณะเทียบเท่า ๑๑ ทะนาน (ดู อภิธาน. คาถา ๔๘๔)

เพราะเหตุนั้น พึงทราบการเห็นโทษในศีลวิบัติด้วยการพิจารณาดังนี้เป็นต้นว่า :-

อคฺคิกฺขนฺธาลิงฺคน- ทุกฺขาธิกทุกฺขกฏุกผลํ
อวิชหโต กามสุขํ สุขํ กุโต ภินฺนสีลสฺส.

"ความสุขของภิกษุผู้มีศีลขาด ไม่สละกามสุขอันมีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะการกอดกองไฟ จักมีแต่ที่ไหน"

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา ประกอบคณะ ๗ คณะ (แต่ละคณะมี ๔ มาตรา) และอันตครุในปุพพัทธะ คือ ครึ่งแรก ได้แก่ บาทที่ ๑ และที่ ๒ มีคณะที่ ๖ เป็น น คณะ คือคำว่า ขกฏุก (๑ ๑ ๑ ๑) ส่วนอปรัทธะ คือ บาทที่ ๓ และที่ ๔ ประกอบคณะ ๗ คณะและอันตครุเช่นเดียวกัน แต่มีคณะที่ ๖ เป็นลหุ คือ คำว่า น (๑) แม้คาถาอื่นจากนี้ก็เป็นปัฐยาอริยาเช่นเดียวกัน

อภิวาทนสาทิยเน กึ นาม สุขํ วิปนฺนสีลสฺส
ทฬฺหวาฬรชฺชุฆํสน- ทุกฺขาธิกทุกฺขภาคิสฺส.

"ความสุขในการยินดีการกราบไหว้ของภิกษุผู้มีศีลวิบัติ ผู้มี

กองทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์ในการเสียดสีของเชือกหางสัตว์เหนียว จักมีได้อย่างไรเล่า”

สทฺธานมญฺชลิกมฺม- สาทิยเน กึ สุขํ อสีลสฺส
สตฺติปฺปหารทุกฺขา- ธิมตฺตทุกฺขสฺส ยํเหตุ.

“ความสุขในการยินดีการประณมมือของผู้มีศรัทธาทั้งหลายของภิกษุผู้ไม่มีศีล จักมีได้อย่างไรเล่า การยินดีการประณมมือดังกล่าวเป็นเหตุของทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์ที่เกิดจากหอกทิ่มแทง”

จีวรปริโภคสุขํ กึ นาม อสํยตสฺส
เยน จิรํ อนุภวิตพฺโพ นิรเย ชลิตอโยปฏฺฏสมฺผสฺโส.

“ความสุขในการใช้สอยจีวรของภิกษุผู้ไม่สำรวมแล้ว ผู้จะต้องเสวยสัมผัสแผ่นเหล็กอันลุกโชนในนรกสิ้นกาลนาน จักมีได้อย่างไร”

มธุโรปิ ปิณฺฑปาโต หลาหลวิสูปโม อสีลสฺส
อาทิตฺตา คิลิตพฺพา อโยคุฬา เยน จิรรตฺตํ.

“แม้บิณฑบาตจะมีรสอร่อยก็เหมือนพิษร้ายสำหรับภิกษุ ผู้ไม่มีศีล เพราะเป็นเหตุให้กลืนกินก้อนเหล็กแดงตลอดกาลนาน”

สุขสมฺมโตปิ ทุกฺโข อสีลิโน มญฺจปีฐปริโภโค
ยํ พาธิสฺสนฺติ จิรํ ชลิตอโยมญฺจปีฐานิ.

“การใช้เตียงและตั่งของภิกษุผู้ไม่มีศีลซึ่งจะต้องถูกเตียงและตั่งเหล็กอันลุกโชนเบียดเบียนตลอดกาลนาน แม้เขาจะสำคัญว่าเป็นสุขก็ชื่อว่าเป็นทุกข์”

ทุสฺสีลสฺส วิหาเร สทฺธาเทยฺยมฺหิ กา นิวาสรติ
ชลิเตสุ นิวสิตพฺพํ เยน อโยกุมฺภิมชฺเฌสุ.

“จะน่ายินดีอะไร ในการที่ภิกษุทุศีลอยู่ในวิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธา เพราะเป็นเหตุให้ต้องตกไปอยู่ในกลางหม้อเหล็กอันลุกโชน”

สงฺกสรสมาจาโร กสมฺพุชาโต อวสฺสุโต ปาโป
อนฺโตปูติ จ ยํ นินฺทนฺโต อาห โลกครุ.

"พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นบรมครูของชาวโลก ทรงตำหนิภิกษุทุศีลว่าเป็นผู้มีความประพฤติที่ระลึกด้วยความระแวง รกเป็นหยากเยื่อ ชุ่มโชก[ด้วยน้ำฝนคือกิเลส] ต่ำทราม และเน่าใน"

ธี ชีวิตํ อสญฺญตสฺส ตสฺส สมณชนเวสธาริสฺส
อสฺสมณสฺส อุปหตํ ขตมตฺตานํ วหนฺตสฺส.

"น่ารังเกียจชีวิตของภิกษุผู้ไม่สำรวม[กายวาจาใจ]นั้น ทรงเพศสมณะแต่มิใช่สมณะ พาตนซึ่งถูกขุด[รากเหง้าของกุศล]ถูกทำลาย[ด้วยศีลวิบัติ]ไปอยู่"

ภิกษุทุศีลเป็นผู้ขุดรากเหง้าของกุศลที่เป็นเหตุให้บรรลุมรรคผล รากเหง้าดังกล่าวคือศีล ส่วนกุศลคือสมาธิและปัญญา เมื่อเขาขุดทำลายศีลของตน ก็ชื่อว่าทำลายตนด้วยศีลวิบัติ การพาตนที่ถูกขุดทำลายไปอยู่ ก็คือการเป็นอยู่อย่างไร้ค่าน่ารังเกียจนั่นเอง

คูถํ วิย กุณปํ วิย มณฺฑนกามา วิวชฺชยนฺตีธ
ยํ นาม สีลวนฺโต สนฺโต กึ ชีวิตํ ตสฺส.

"สัตบุรุษผู้มีศีลในโลกนี้หลีกเลี่ยงภิกษุทุศีล เหมือนกับคนชอบประดับตกแต่งมักหลีกเลี่ยงคูถและซากศพ ชีวิตของภิกษุทุศีลนั้นจะมีประโยชน์อะไรเล่า"

สพฺพภเยหิ อมุตฺโต มุตฺโต สพฺเพหิ อธิคมสุเขหิ
สุปิหิตสคฺคทฺวาโร อปายมคฺคํ สมารูฬฺโห.

"ภิกษุทุศีลเป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง แต่พ้นจากสุขที่ควรบรรลุ (สุขในฌาน มรรค ผล) ทุกอย่าง (เริ่มตั้งแต่อุปจารสมาธิเป็นต้นไป) เป็นผู้ปิดประตูสวรรค์แล้ว ดำเนินขึ้นสู่ทางไปอบาย"

กรุณาย วตฺถุภูโต		การุณิกชนสฺส นาม โก อญฺโญ
ทุสฺสีลสโม ทุสฺสีล-		ตาย อิติ พหุวิธา โทสา.

"ใครอื่นเล่าจะเป็นคนน่าสงสารของผู้มีกรุณา เหมือนภิกษุทุศีล โทษของการทุศีลมีมากมายโดยประการฉะนี้"

และพึงทราบการเห็นอานิสงส์ในศีลสมบัติโดยตรงข้ามกับลักษณะที่กล่าวมาแล้ว [ในศีลวิบัติ]

ข้อความว่า "โดยตรงข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว" หมายความว่า ผู้ทรงศีลย่อมเป็นที่รักชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้น[๑๗๙]

อานิสงส์ของศีลสมบัติ

อีกอย่างหนึ่ง :-

ตสฺส ปาสาทิกํ โหติ		ปตฺตจีวรธารณํ
ปพฺพชฺชา สผลา ตสฺส		ยสฺส สีลํ สุนิมฺมลํ.

"ศีลของภิกษุใดปราศจากมลทินเป็นอย่างดี การทรงบาตรและจีวร (การใช้สอยนุ่งหุ่ม) ของภิกษุนั้นน่าเลื่อมใส บรรพชาของท่านมีผลมาก"

อตฺตานุวาทาทิภยํ		สุทฺธสีลสฺส ภิกฺขุโน
อนฺธการํ วิย รวึ		หทยํ นาวคาหติ.

"ภัยมีการตำหนิตนเองเป็นต้นไม่หยั่งลงสู่ดวงหทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์แล้ว เหมือนความมืดไม่หยั่งลงสู่แสงอาทิตย์"

---

[๑๗๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑/๑๐๒

สีลสมฺปตฺติยา ภิกฺขุ โสภมาโน ตโปวเน
ปภาสมฺปตฺติยา จนฺโท คคเน วิย โสภติ.

“ภิกษุงามอยู่ในป่าเป็นที่บำเพ็ญตบะด้วยศีลสมบัติ เหมือนกับพระจันทร์งามในท้องฟ้าด้วยสมบัติคือรัศมี”

กายคนฺโธปิ ปาโมชฺชํ สีลวนฺตสฺส ภิกฺขุโน
กโรติ อปิ เทวานํ สีลคนฺเธ กถาว กา.

“แม้เพียงกลิ่นกายของภิกษุผู้ทรงศีล ก็ยังทำความปราโมทย์ให้แม้แก่ทวยเทพ จะป่วยกล่าวไปไยในกลิ่นแห่งศีล”

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (ข้อ ๒๑ หน้า ๑๐๒) กล่าวว่า ผู้ศึกษาควรอธิบายเรื่องนี้ด้วยคาถาว่า คนฺโธ อิสีนํ จิรทิกฺขิตานํ เป็นต้น ซึ่งพบในจัตตาลีสกนิบาต สรภังคชาดก ในชาดกนั้นมีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่ง พระอินทร์เข้าไปหาหมู่ฤๅษีที่มีสรภังคะเป็นหัวหน้า แต่พระองค์ประทับยืนอยู่ใต้ลม ศิษย์ของท่านสรภังคะจึงบอกให้ท่านย้ายที่นั่งเพื่อไม่ให้กลิ่นกายรบกวน แต่พระอินทร์ตรัสว่า กลิ่นกายของฤๅษีผู้ทรงศีลบวชมานาน จงมาสู่ข้าพเจ้าเถิด พวกข้าพเจ้าปรารถนากลิ่นนั้นเหมือนกับกลิ่นดอกไม้ เหล่าเทวดาไม่รังเกียจกลิ่นกายของผู้ทรงศีล

สพฺเพสํ คนฺธชาตานํ สมฺปตฺตึ อภิภุยฺยติ
อวิฆาตี ทิสา สพฺพา สีลคนฺโธ ปวายติ.

“กลิ่นแห่งศีลครอบงำความหอมของคันธชาติ (ของหอม) ทุกชนิดย่อมฟุ้งตลบไปทั่วทุกทิศไม่ติดขัด”

อปฺปกาปิ กตา การา สีลวนฺเต มหปฺผลา
โหนฺตีติ สีลวา โหติ ปูชาสกฺการภาชนํ.

“สักการะที่บุคคลกระทำแล้วในภิกษุผู้ทรงศีล แม้จะเล็กน้อยก็มีผลมาก ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงศีลจึงเป็นที่รองรับการบูชาสักการะ”

สีลวนฺตํ น พาธนฺติ อาสวา ทิฏฺฐธมฺมิกา
สมฺปรายิกทุกฺขานํ มูลํ ขนติ สีลวา.

"อันตรายในปัจจุบัน[มีการฆ่าหรือจองจำเป็นต้น] ไม่อาจเบียด-เบียนภิกษุผู้ทรงศีลได้ ภิกษุผู้ทรงศีลย่อมทำลายศีลวิบัติอันเป็นมูลเหตุของทุกข์ที่จะมีในชาติเบื้องหน้า"

ยา มนุสฺเสสุ สมฺปตฺติ ยา จ เทเวสุ สมฺปทา
น สา สมฺปนฺนสีลสฺส อิจฺฉโต โหติ ทุลฺลภา.

"สมบัติใดมีอยู่ในโลกมนุษย์และในโลกเทวดา ผู้มีศีลถึงพร้อมแล้วเมื่อต้องการ ก็จะได้รับสมบัตินั้นโดยง่ายดาย"

อจฺจนฺตสนฺตา ปน ยา อยํ นิพฺพานสมฺปทา
มโน สมฺปนฺนสีลสฺส ตเมว อนุธาวติ.

"อนึ่ง นิพพานสมบัติเป็นสภาวะสงบอย่างไม่มีขอบเขต ใจของผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วย่อมแล่นตรงไปสู่นิพพานสมบัตินั้นนั่นเทียว"

สพฺพสมฺปตฺติมูลมฺหิ สีลมฺหิ อิติ ปณฺฑิโต
อเนกาการโวการํ อานิสํสํ วิภาวเย.

"ผู้มีปัญญาควรแสดงอานิสงส์อันหลากหลายเป็นอเนกประการของศีลอันเป็นมูลเหตุของสมบัติทั้งปวงอย่างนี้"

ข้อความว่า "ควรแสดงอานิสงส์" หมายความว่า ผู้ศึกษาควรพิจารณาให้อานิสงส์ของศีลปรากฏในจิตของตน ไม่ใช่อธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจ เมื่อถือเอาความหมายเช่นนี้ ก็จะสอดคล้องกับข้อความที่จะกล่าวในประโยคต่อไป

ประโยชน์ของการแสดง คือ จิตของผู้มีปัญญาที่แสดงตามนัยที่กล่าวมาแล้วนี้ มักหวาดกลัวศีลวิบัติแล้วน้อมไปหาศีลสมบัติ ดังนั้น จึงควรเห็นโทษของศีลวิบัติและ

อานิสงส์ของศีลสมบัตินี้ตามที่กล่าวมาแล้ว ชำระศีลให้ผ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อทั้งปวงเถิด

ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ได้แสดงศีลเป็นลำดับแรกในทางสู่ความหมดจดที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธานในคาถานี้ว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ (ชนผู้ฉลาดดำรงอยู่ในศีลแล้ว) เป็นต้นด้วยถ้อยคำดังนี้

จบปริจเฉทที่ ๑
ชื่อสีลนิทเทส (คำอธิบายศีล)
ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๒
ธุตังคนิทเทส : คำอธิบายธุดงค์

[๒๒] ผู้บำเพ็ญเพียรที่สมาทานศีลแล้วควรสมาทานธุดงค์ เพื่อเพิ่มพูนคุณ มีความมักน้อย สันโดษ เป็นต้น อันทำให้ศีลที่ได้จำแนกประเภทไว้แล้วผ่องแผ้ว ผลที่ได้รับคือ เมื่อภิกษุสมาทานเช่นนี้แล้ว ศีลของท่านที่ถูกชำระมลทินด้วยน้ำคือคุณ มีความมักน้อย สันโดษ ขัดเกลากิเลส สงัด ไม่สั่งสมกิเลส ปรารภความเพียร และความเป็นผู้เลี้ยงง่าย เป็นต้น ก็จักหมดจดด้วยดี ทั้งการประพฤติ[ธุดงค์]ของท่านก็จักสมบูรณ์

หิ ศัพท์ในประโยคว่า เอวญฺหิสฺส ฯเปฯ ภวิสฺสติ ทำหน้าที่ผลโชตกะ คือ แสดงผล ในที่นี้แปลว่า “ผลที่ได้รับคือ” ตามคำแปลของวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๓)

เมื่อเป็นเช่นนี้ (คือ เมื่อเป็นผู้มีศีลหมดจดและประพฤติธุดงค์สมบูรณ์) ผู้บำเพ็ญเพียรที่มีความประพฤติ[ทางกาย วาจา ใจ]ทั้งปวงหมดจดด้วยคุณคือศีลและการประพฤติ[ธุดงค์]อันหาโทษมิได้ ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์ ๓ ประการแรก (ความสันโดษในจีวร ความสันโดษในบิณฑบาต และความสันโดษในเสนาสนะตามมีตามได้) จักเป็นผู้ควรบรรลุอริยวงศ์ประการที่ ๔ ที่เรียกว่าความเป็นผู้ยินดีในภาวนา (สมถะและวิปัสสนา) ดังนั้น ข้าพเจ้าจักเริ่มแสดงเรื่องธุดงค์ ณ บัดนี้

ต้นฉบับวิสุทธิมรรคมีข้อความว่า โปราเณ อริยวํสตฺตเย ปติฏฺฐาย (ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์อันเป็นวงศ์เก่า ๓ ประการ) แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๒๒ หน้า ๑๐๓)

และวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๒๒ หน้า ๗๙) ก็กล่าวถึงคำว่า โปราเณ (อันเป็นวงศ์เก่า) เช่นเดียวกัน แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๘๔) กล่าวว่า ควรมีรูปว่า ปุริเม อริยวํสตฺตเย ปติฏฺฐาย (ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์ ๓ ประการแรก) เพราะถ้าระบุว่า อริยวงศ์ ๓ ประการเป็นวงศ์เก่า อริยวงศ์ประการที่ ๔ ก็ไม่ใช่วงศ์เก่า แต่ถ้ากล่าวถึงการดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์ ๓ ประการแรกแล้วควรบรรลุอริยวงศ์ประการที่ ๔ ก็จะทำให้ข้อความสอดคล้องกัน

ธุดงค์ ๑๓ ประการ

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตธุดงค์ ๑๓ อย่างแก่กุลบุตรผู้สละโลกามิส (เหยื่อของชาวโลก คือ ลาภและสักการะเป็นต้น) ไม่ห่วงใยในร่างกายและชีวิต ปรารถนาจะทำปฏิปทาอันควรแก่พระนิพพาน (วิปัสสนาภาวนา) ให้ถึงพร้อมเท่านั้น ธุดงค์เหล่านี้ คือ

๑. ปังสุกูลิกังคธุดงค์	การทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
๒. เตจีวริกังคธุดงค์	การทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร
๓. ปิณฑปาติกังคธุดงค์	การบิณฑบาตเป็นวัตร
๔. สปทานจาริกังคธุดงค์	การบิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตร
๕. เอกาสนิกังคธุดงค์	การฉันในอาสนะเดียวเป็นวัตร
๖. ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์	การฉันในบาตรเป็นวัตร
๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์	การไม่ฉันภัตในภายหลังเป็นวัตร
๘. อารัญญิกังคธุดงค์	การอยู่ในป่าเป็นวัตร
๙. รุกขมูลิกังคธุดงค์	การอยู่โคนไม้เป็นวัตร
๑๐. อัพโภกาสิกังคธุดงค์	การอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร
๑๑. โสสานิกังคธุดงค์	การอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร
๑๒. ยถาสันถติกังคธุดงค์	การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงให้เป็นวัตร

๑๓. เนสัชชิกังคธุดงค์ การนั่งเป็นวัตร

ข้อวินิจฉัยธุดงค์ ๑๐ อย่าง

ในธุดงค์ ๑๓ อย่างนั้น

อตฺถโต ลกฺขณาทีหิ สมาทานวิธานโต
ปเภทโต เภทโต จ ตสฺส ตสฺสานิสํสโต.
กุสลตฺติกโต เจว ธุตาทีนํ วิภาคโต
สมาสพฺยาสโต จาปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

"พึงทราบข้อวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ อย่างนั้นโดย :-

๑. ความหมาย ๒. ลักษณะเป็นต้น
๓. การสมาทาน ๔. วิธีปฏิบัติ
๕. ประเภท ๖. การขาด[ธุดงค์]
๗. อานิสงส์ของธุดงค์นั้นๆ ๘. ความเป็นกุสลติกะ
๙. การจำแนกธุดงค์เป็นต้น ๑๐. ความย่อและพิสดาร"

ข้อวินิจฉัยโดยความหมาย[ของศัพท์]

ปังสุกูลิกังคะ

[๒๓] ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ในคำว่า อตฺถโต (โดยความหมาย[ของศัพท์]) คำว่า ปังสุกูละ คือ ผ้าที่เหมือนสะสมฝุ่นในกองขยะเป็นต้นนั้นๆ โดยความหมายว่า สะสมมากขึ้น เพราะถูกทิ้งไว้อยู่เหนือกองฝุ่นในที่ใดที่หนึ่งมีถนน ป่าช้า และกองขยะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปังสุกูละ คือ ผ้าที่ถึงความน่ารังเกียจเหมือนฝุ่น ความหมายคือ ถึงภาวะที่น่าขยะแขยง

คำว่า ปํสุกูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผ้าที่[อยู่สูง]เหมือนฝั่งน้ำเหนือกองฝุ่น

- ปํสุมฺหิ กูลํ ปํสุกูลํ, ปํสุกูลมิวาติ ปํสุกูลํ.

(ปํสุกูล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒. ผ้าที่ถึงความน่ารังเกียจเหมือนฝุ่น

- ปํสุ วิย กุจฺฉิตภาวํ อุลตีติ ปํสุกูลํ.

(ปํสุ บทหน้า + กุ บทหน้า + อุล ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ปังสุกูลิกะ คือ ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ซึ่งได้รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) อย่างนี้

คำว่า ปังสุกูลิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร

คำว่า ปํสุกูลิก มาจาก ปํสุกูล (การทรงผ้าบังสุกุล) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการทรงผ้าบังสุกุล หรือ ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า ปํสุกูลิกงฺค มาจาก ปํสุกูลิก (ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร

เหตุชื่อว่า อังคะ (ปํสุกูลิกงฺค = ปํสุกูลิก + องฺค) ดังนั้น พึงทราบว่าคำนี้เป็นชื่อของเจตนาที่เป็นเหตุสมาทานทำให้ภิกษุนั้นเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร

โดยทั่วไป องฺค ศัพท์มีความหมายว่า “ส่วน, อวัยวะ” แต่ในที่นี้มีความหมายว่า “เหตุ” ดังข้อความว่า

องฺคติ อตฺตโน ผลํ ปฏิจฺจ เหตุภาวํ คจฺฉตีติ องฺคํ, การณํ. เยน ปุคฺคโล

“ปํสุกูลิโกติ วุจฺจติ, โส สมาทานเจตนาสงฺขาโต ธมฺโม ปํสุกูลิกสฺส องฺคนฺติ ปํสุกูลิกงฺคํ. เตนาห “ปํสุกูลิกสฺสาติอาทิ.[๑]

“สิ่งที่ถึงความเป็นเหตุโดยอาศัยผลของตน ชื่อว่า องค์ คือ เหตุ

บุคคลได้ชื่อว่า ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรด้วยธรรมใด ธรรมที่เรียกว่าเจตนาอันเป็นเหตุสมาทานนั้น เป็นองค์ของผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ดังนั้นจึงชื่อว่า ปังสุกูลิกังคะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปํสุกูลิกสฺส (คำว่า ปังสุกูลิกังคะ คือ องค์ของภิกษุทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร) เป็นต้น”

เตจีวริกังคะ

ตามนัยที่กล่าวมานี้ คำว่า เตจีวริกะ คือ ภิกษุผู้ทรงผ้าไตรจีวรที่เรียกว่า ผ้าสังฆาฏิ ผ้าอุตตราสงค์ และผ้าอันตรวาสกเป็นวัตร

คำว่า เตจีวริกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุทรงผ้าไตร-จีวรเป็นวัตร

คำว่า เตจีวริก มาจาก ติจีวร (การทรงผ้าไตรจีวร) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการทรงผ้าไตรจีวร หรือ ผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า เตจีวริกงฺค มาจาก เตจีวริก (ผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร

ปิณฑปาติกังคะ

คำว่า ปิณฑปาตะ คือ การตกลงของก้อนอามิสที่เรียกว่า ภิกษา ความหมายคือ การตกลงของก้อนข้าวที่ผู้อื่นให้ในบาตร

---

[๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓/๑๐๔

คำว่า ปิณฑปาติกะ คือ ภิกษุผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าวนั้น กล่าวคือ เข้าไปแสวงหาในตระกูลนั้นๆ

อีกอย่างหนึ่ง ปิณฑปาตี คือ ภิกษุผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต คำว่า ปติตุํ แปลว่า เพื่อเที่ยวไป

คำว่า ปิณฑปาติกะ คือ ภิกษุผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาตนั้นแหละ

คำว่า ปิณฑปาติกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุแสวงหาการตกลงของก้อนข้าว (หรือ) องค์ของภิกษุผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต

คำว่า ปิณฺฑปาติก มาจาก ปิณฺฑปาต (การตกลงของก้อนข้าว) + ณิก (ผู้แสวงหา) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว ส่วนคำว่า ปิณฺฑ-ปาติกงฺค มาจาก ปิณฺฑปาติก (ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปิณฺฑปาติกงฺค มาจาก ปิณฺฑปาติก (ผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต, ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

คำว่า ปิณฺฑปาติก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว

- ปิณฺฑานํ ปาโตติ ปิณฺฑปาโต. (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ปิณฺฑปาตํ อุญฺฉตีติ ปิณฺฑปาติโก.

(ปิณฺฑปาต ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุญฺฉติ ตัทธิต)

๒. ผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต, ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

- ปิณฺฑาย ปติตุํ วตเมตสฺสาติ ปิณฺฑปาตี.

(ปิณฺฑ บทหน้า + ปต ธาตุ <เที่ยวไป> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปิณฺฑปาตี เอว ปิณฺฑปาติโก.

(ปิณฺฑปาตี ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

สปทานจาริกังคะ

การขาดตอน ชื่อว่า ทานะ

คำว่า อปทานะ คือ ปราศจากการขาดตอน หมายความว่า ไม่ขาดตอน

คำว่า สปทานะ คือ การเที่ยวที่มีการไม่ขาดตอน ความหมายคือ เว้นการขาดตอน คือ ตามลำดับเรือน

คำว่า สปทานจารี คือ ภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอน (ตามลำดับเรือน) เป็นวัตร

คำว่า สปทานจาริกะ คือ ภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตรนั้นแหละ

คำว่า สปทานจาริกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุนั้นที่เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตร

คำว่า สปทานจาริก มาจาก สปทานจาร (การเที่ยวไปไม่ขาดตอน) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการเที่ยวไปไม่ขาดตอน หรือ ผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า สปทานจาริกงฺค มาจาก สปทานจาร (ผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร

ทาน ศัพท์ใน อปทาน มาจาก ทาน ธาตุในความหมายว่า อวขณฺฑน (ตัด, ขาด) ดังข้อความว่า

ทาน อวขณฺฑเน. ทานติ, อปทานํ.[๒]

“ทาน ธาตุในความหมายว่า ตัด เช่น ทานติ (ย่อมตัด, ขาด), อปทานํ (ปราศจากการขาดตอน)”

นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาได้กล่าวถึงความหมายของ ทาน ศัพท์ว่า

---

[๒] นีติ.ธาตุ. หน้า ๑๕๒

ทานํ จาเค มเท สุทฺเธ ขณฺฑเน ลวเน ขเย.[๓]

“ทาน ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า การสละ การมัวเมา ความหมดจด การตัด การเกี่ยว และการสิ้นไป”

เอกาสนิกังคะ

คำว่า เอกาสนะ คือ การฉันในที่นั่งเดียว

คำว่า เอกาสนิกะ คือ ภิกษุผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตร

คำว่า เอกาสนิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุนั้นผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตร

คำว่า เอกาสนิก มาจาก เอกาสน (การฉันในที่นั่งเดียว) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการฉันในที่นั่งเดียว หรือ ผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า เอกาสนิกงฺค มาจาก เอกาสนิก (ผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตร

ปัตตปิณฑิกังคะ

คำว่า ปัตตปิณฑะ คือ ก้อนข้าวในบาตรอย่างเดียวเท่านั้น เพราะห้ามภาชนะอันที่สอง

บัดนี้ ภิกษุกระทำสัญญาว่าเป็นก้อนข้าวในบาตรขณะฉัน จึงได้ชื่อว่า ปัตต-ปิณฑิกะ เพราะเป็นผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร

คำว่า ปัตตปิณฑิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุนั้นผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร

---

[๓] อภิธาน. คาถา ๑๐๑๔

คำว่า ปตฺตปิณฺฑิกงฺค มาจาก ปตฺตปิณฺฑ (ก้อนข้าวในบาตร) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการฉันก้อนข้าวในบาตร หรือ ผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า ปตฺตปิณฺฑิกงฺค มาจาก ปตฺตปิณฺฑิก (ผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร

ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

บทว่า ขลุ เป็นนิบาตในความหมายว่า ปฏิเสธ

คำว่า ปัจฉาภัตตะ คือ ภัตที่ได้รับหลังจากที่ตนห้ามแล้ว (ปัจฉาภัต)

ตามหลักวินัยทั่วไป เมื่อภิกษุฉันอาหาร ๕ อย่าง คือ ข้าวสุก (โอทน) ขนมปัง (กุมฺมาส) ข้าวตู (สตฺตุ) ปลา (มจฺฉ) และเนื้อ (มํส) อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าปฏิเสธอาหารดังกล่าวที่ผู้อื่นนำมาถวายภายในหัตถบาสโดยกล่าวว่า “พอแล้ว” ชื่อว่าทำการห้ามภัต ถ้าภิกษุนั้นเปลี่ยนอิริยาบถไปแล้ว เช่น ลุกขึ้นจากที่นั่งเดิมไปยังสถานที่อื่น ย่อมไม่อาจฉันอาหารซึ่งเรียกว่า ปัจฉาภัต ได้อีก ถ้าต้องการจะฉันปัจฉาภัตนั้นจะต้องทำวินัยกรรมโดยกล่าวกับพระวินัยธรว่า อติริตฺตํ กโรถ ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ ท่านจงทำให้เป็นของเหลือ) ส่วนพระวินัยธรต้องกล่าวว่า อลเมตํ สพฺพํ (ทั้งหมดนี้สมควร) เมื่อทำเช่นนี้แล้ว ภิกษุนั้นจึงฉันปัจฉาภัตนั้นได้ วินัยกรรมดังกล่าวนี้ชื่อว่า อติริตตวินัยกรรม คือ วินัยกรรมที่ทำเป็นของเหลือจากพระวินัยธร

แม้การทำวินัยกรรมดังกล่าวจะทำให้ภิกษุที่เปลี่ยนอิริยาบถไปแล้วฉันปัจฉาภัตได้ แต่ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ประเภทนี้จะไม่ทำวินัยกรรมดังกล่าวเพื่อฉันปัจฉาภัต เพราะได้สมาทานธุดงค์ข้อนี้แล้ว

คำว่า ปัจฉาภัตตโภชนะ คือ การฉันปัจฉาภัตนั้น

การฉันปัจฉาภัตโดยทำสัญญาว่าเป็นปัจฉาภัตในขณะฉัน เป็นวัตรของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ปัจฉาภัตติกะ (ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร)

คำว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ คือ ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร, ผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร

คำนี้เป็นชื่อของโภชนะที่เหลืออยู่ซึ่งถูกห้ามเนื่องด้วยการสมาทาน

คำว่า ปจฺฉาภตฺติก มาจาก ปจฺฉาภตฺต (การฉันภัตที่ได้รับภายหลัง, การฉันปัจฉาภัต) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการฉันปัจฉาภัต หรือผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตรนั่นเอง คำว่า ขลุ แปลว่า "ไม่" คำว่า ขลุปจฺฉาภตฺติก จึงแปลว่า ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร, ผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร ส่วนคำว่า ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺค มาจาก ขลุปจฺฉาภตฺติก (ผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร

แต่ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า

ขลูติ เอโก สกุโณ. โส มุเขน ผลํ คเหตฺวา ตสฺมึ ปติเต ปุน อญฺญํ น ขาทติ. ตาทิโส อยนฺติ ขลุปจฺฉาภตฺติโก.

"คำว่า ขลุ เป็นนกชนิดหนึ่ง มันใช้ปากคาบผลไม้แล้วไม่ยอมกินผลไม้อื่นอีกในขณะที่ผลไม้นั้นหล่นไป

ภิกษุนี้มีปฏิปทาเหมือนนกชนิดนั้น [โดยไม่ฉันอาหารที่ได้รับภายหลังการห้ามภัตว่า พอแล้ว] จึงเรียกว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ (ผู้มีปัจฉาภัตเหมือนนกขลุ)"

คำว่า ขลุปัจฉาภัตติกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร (หรือ) องค์ของภิกษุผู้มีปัจฉาภัตเหมือนนกขลุ

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ขลุปจฺฉาภตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขลุ วิย ปจฺฉาภตฺติโก ขลุปจฺฉาภตฺติโก.

  ผู้มีปัจฉาภัตเป็นวัตรเหมือนนกขลุ ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ

  (อุปมาบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- ขลุปจฺฉาภตฺติกสฺส องฺคํ ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้มีปัจฉาภัตเป็นวัตรเหมือนนกขลุ ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกังคะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

อารัญญิกังคะ

คำว่า อารัญญิกะ คือ ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร

คำว่า อารัญญิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร

คำว่า อารญฺญิก มาจาก อรญฺญนิวาส (การอยู่ในป่า) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในป่า หรือ ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า อารญฺญิกงฺค มาจาก อารญฺญิก (ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร

รุกขมูลิกังคะ

คำว่า รุกขมูละ คือ การอยู่โคนไม้

คำว่า รุกขมูลิกะ คือ ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร

คำว่า รุกขมูลิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร

คำว่า รุกฺขมูลิก มาจาก รุกฺขมูลนิวาส (การอยู่โคนไม้) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่โคนไม้ หรือ ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า รุกฺขมูลิกงฺค มาจาก รุกฺขมูลิก (ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร

อัพโภกาสิกังคะ และ โสสานิกังคะ

แม้คำว่า อัพโภกาสิกังคะและโสสานิกังคะ ก็เช่นเดียวกัน

ประโยคข้างต้นระบุถึงข้อความว่า

ก. คำว่า อัพโภกาสิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร

ข. คำว่า โสสานิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร

คำว่า อพฺโภกาสิก มาจาก อพฺโภกาสนิวาส (การอยู่ในที่กลางแจ้ง) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในที่กลางแจ้ง หรือ ผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า อพฺโภกาสิกงฺค มาจาก อพฺโภกาสิก (ผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร

คำว่า โสสานิก มาจาก สุสานนิวาส (การอยู่ในป่าช้า) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในป่าช้า หรือ ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า โสสานิกงฺค มาจาก โสสานิก (ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร

ยถาสันถติกังคะ

คำว่า ยถาสันถตะ คือ เสนาสนะตามที่จัดแจงไว้ คำนี้เป็นชื่อของเสนาสนะที่สงฆ์บอกไว้แต่แรกอย่างนี้ว่า เสนาสนะนี้มาถึงแก่ท่าน

คำว่า ยถาสันถติกะ คือ ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร

คำว่า ยถาสันถติกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้มีการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร

คำว่า ยถาสนฺถติก มาจาก ยถาสนฺถตนิวาส (การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้)

+ ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้ หรือ ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า ยถาสนฺถติกงฺค มาจาก ยถาสนฺถติก (ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร

เนสัชชิกังคะ

คำว่า เนสัชชิกะ คือ ผู้ห้ามการนอนแล้วอยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตร

คำว่า เนสัชชิกังคะ คือ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุผู้มีการนั่งเป็นวัตร

คำว่า เนสชฺชิก มาจาก นิสชฺชา (การนั่ง) + ณิก (ผู้มีปกติ) คำนี้จึงมีความหมายว่า ผู้มีปกติคือการนั่ง หรือ ผู้มีการนั่งเป็นวัตรนั่นเอง ส่วนคำว่า เนสชฺชิกงฺค มาจาก เนสชฺชิก (ผู้มีการนั่งเป็นวัตร) + องฺค (องค์) คำนี้จึงมีความหมายว่า องค์ของภิกษุผู้มีการนั่งเป็นวัตร

ความหมายของธุดงค์

อนึ่ง ปังสุกูลิกธุดงค์เป็นต้นทั้งหมดนั้นได้ชื่อว่า ธุดงค์ โดยความหมายว่า :-

๑. องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุชื่อว่า ธุตะ (ผู้กำจัดกิเลส) เพราะเป็นผู้กำจัดกิเลส [คือตัณหาและอุปาทานเป็นต้นโดยตทังคปหาน] ด้วยการสมาทานนั้นๆ

๒. การสมาทานที่มีปัญญาซึ่งได้ชื่อว่า ธุตะ เพราะกำจัดกิเลส เป็นเหตุ [นำหน้า]

๓. เหตุของการปฏิบัติ[มีศีลเป็นต้น]อันกำจัดกิเลส

พึงทราบข้อวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนั้นโดยความหมายอย่างนี้ก่อน

คำว่า ธุตงฺค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. องค์ของภิกษุผู้กำจัดกิเลส

- ธุตสฺส องฺคานิ ธุตงฺคานิ.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

๒. การสมาทานที่มีปัญญาเป็นเหตุ[นำหน้า]

- ธุตํ องฺคํ เอเตสนฺติ ธุตงฺคานิ.

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

๓. เหตุของการปฏิบัติอันกำจัดกิเลส

- ธุตานิ จ ตานิ องฺคานิ จาติ ธุตงฺคานิ.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ข้อวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

นอกจากนั้น ธุดงค์ทั้งหมดนั้นมีลักษณะคือเจตนาในการสมาทาน ดังข้อความ [ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า

โย สมาทิยติ, โส ปุคฺคโล. เยน สมาทิยติ, จิตฺตเจตสิกา เอเต ธมฺมา. ยา สมาทานเจตนา, ตํ ธุตงฺคํ. ยํ ปฏิกฺขิปติ, ตํ วตฺถุ.

"ผู้ที่สมาทาน คือ บุคคล เครื่องสมาทาน (สัมปยุตตธรรม) คือ สภาวธรรมอันได้แก่ จิตและเจตสิก เจตนาในการสมาทาน คือ ธุดงค์ สิ่งที่ถูกห้าม คือ วัตถุ (มีผ้าที่ทายกถวายเป็นต้น)"

อนึ่ง ธุดงค์ทั้งหมดนั้น :-

มีหน้าที่กำจัดความละโมบ

มีการปราศจากความละโมบเป็นอาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ]

มีอริยธรรมคือความมักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

พึงทราบข้อวินิจฉัยในธุดงค์เหล่านี้โดยลักษณะเป็นต้นอย่างนี้

คำว่า อปฺปิจฺฉตาทิอริยธมฺมปทฏฺฐานานิ (มีอริยธรรมคือความมักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุใกล้) พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับ แต่ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาพบข้อความว่า

อริยธมฺมปทฏฺฐานานีติ ปริสุทฺธสีลาทิสทฺธมฺมปทฏฺฐานานิ.[๙]

"คำว่า อริยธมฺมปทฏฺฐานานิ (มีอริยธรรมเป็นเหตุใกล้) หมายความว่า มีสัทธรรมอันมีศีลที่หมดจดเป็นต้นเป็นเหตุใกล้"

ตามนัยนี้แสดงว่า ในสมัยพระฎีกาจารย์มีปาฐะว่า อริยธมฺมปทฏฺฐานานิ ท่านจึงอธิบายอริยธรรมว่าคือสัทธรรมอันมีศีลที่หมดจดเป็นต้น ในเรื่องนี้ ท่านอาจารย์มหาสี-สยาดอ (พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต) ให้ข้อสังเกตไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๕) ว่า ปาฐะว่า อปฺปิจฺฉตาทิอริยธมฺมปทฏฺฐานานิ น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะแม้ภิกษุจะบริบูรณ์ด้วยศีล ถ้าไม่บริบูรณ์ด้วยความมักน้อยเป็นต้น ก็ไม่อาจประพฤติธุดงค์ได้

ข้อวินิจฉัยโดยการสมาทานและวิธีปฏิบัติ

นอกจากนั้น ในลักษณะ ๕ อย่างมีการสมาทานและวิธีปฏิบัติเป็นต้น มีข้อวินิจฉัยดังนี้ :-

ก. เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่ ควรสมาทานธุดงค์ทั้งหมดในสำนักของพระพุทธองค์

ข. เมื่อพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว ควรสมาทานเอาในสำนักของพระมหาสาวก

ค. เมื่อไม่มีพระมหาสาวกนั้น ควรสมาทานในสำนักของพระขีณาสพ ... พระอนาคามี ... พระสกทาคามี ... พระโสดาบัน ภิกษุผู้ทรงไตรปิฎก ... ภิกษุผู้ทรง

---

[๙] วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

ทวิปิฎก ... ภิกษุผู้ทรงเอกปิฎก ... ภิกษุผู้ทรงเอกสังคีติกะ (นิกายหนึ่งในนิกาย ๕) ... อรรถกถาจารย์ ... ภิกษุผู้ทรงธุดงค์

ฆ. เมื่อไม่มีภิกษุผู้ทรงธุดงค์ ควรกวาดลานพระเจดีย์แล้วนั่งกระโหย่งทำเป็นเหมือนกล่าวสมาทานอยู่ในสำนักของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ง. แม้การสมาทานด้วยตนเองก็ควร

ข้อความว่า "เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่ ควรสมาทานธุดงค์ทั้งหมดในสำนักของพระพุทธองค์" นี้กล่าวไว้เพื่อการไม่ขาดธุดงค์ในระหว่างปฏิบัติ เหมือนการที่ราชบุรุษผู้เลี้ยงชีพอาศัยพระราชาต้องทำหน้าที่ซึ่งตนได้รับมอบหมายให้สำเร็จลุล่วงไปอย่างแน่นอน แม้ในการสมาทานจากบุคคลอื่นก็มีนัยเดียวกัน[๕]

ข้อความว่า "อรรถกถาจารย์" คือ อาจารย์ผู้ช่ำชองลำดับข้อความที่อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถา[๕]

ในเรื่องนี้ ควรกล่าวเรื่องความมักน้อยในธุดงค์ของพระเถระผู้พี่ในพระเถระสองพี่น้องที่เจติยบรรพต

จบเรื่องทั่วไปเกี่ยวกับธุดงค์ทั้งหมดแต่เพียงนี้ก่อน [ต่อไปจะกล่าวถึงธุดงค์ทีละข้อ]

พระเถระผู้พี่สมาทานเนสัชชิกธุดงค์ คือ ไม่เอนหลังนอน ไม่มีใครทราบว่าท่านสมาทานธุดงค์ดังกล่าว ต่อมาวันหนึ่ง พระเถระผู้น้องเห็นท่านนั่งอยู่ที่เตียงนอนในเวลากลางคืนด้วยสายฟ้าแลบ จึงถามว่า ท่านสมาทานเนสัชชิกธุดงค์หรือ ? พระเถระผู้พี่ได้ล้มตัวลงนอนแล้วสมาทานในภายหลัง เพราะไม่ต้องการให้ผู้อื่นทราบว่าตนสมาทานธุดงค์[๕]

ข้อความข้างต้นพบในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ส่วนในอรรถกถาของมัชฌิมนิกายและอังคุตตรนิกายมีเรื่องดังต่อไปนี้

---

[๕] วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

พระเถระผู้เป็นพี่น้องกันสองรูปอยู่ที่เจติยบรรพต พระเถระผู้น้องถือท่อนอ้อยที่อุปัฏฐากส่งไปถวายแล้วไปยังสำนักของพระเถระผู้พี่พลางกล่าวว่า “นิมนต์ท่านฉันเถิดขอรับ” เวลานั้นเป็นเวลาที่พระเถระทำภัตกิจเสร็จบ้วนปากแล้ว พระเถระนั้นจึงกล่าวว่า “อย่าเลยคุณ” พระน้องชายกล่าวว่า “ท่านเป็นผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตรหรือขอรับ” พระเถระกล่าวว่า “คุณเอาท่อนอ้อยมาเถิด” แม้ถือการฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตรตลอด ๕๐ ปี ก็ยังปกปิดธุดงค์ไว้ ทำการฉันแล้วบ้วนปาก อธิษฐานธุดงค์อีกแล้วจึงจากไป[๖]

๑. เรื่องปังสุกูลิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๒๔] บัดนี้ จักอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของธุดงค์ทีละข้อ

ลำดับแรก ภิกษุสมาทานปังสุกูลิกังคธุดงค์ด้วยคำใดคำหนึ่งในคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ

๑. คหปติทานจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นผ้าจีวรที่คหบดีถวาย)

๒. ปํสุกูลิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร)

ข้อนี้เป็นการสมาทานปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ก่อน

ข้อความว่า คหปติทานจีวรํ (ผ้าจีวรที่คหบดีถวาย) หมายความว่า แม้สมณะผู้ถวายจีวรก็นับเข้าในฝ่ายคหบดีสำหรับภิกษุผู้เคร่งครัดโดยความเป็นผู้ถวายจีวร[๗] กล่าวคือ คำว่า คหปติ (คหบดี) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย ดังคำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา)

---

[๖] ม.ม.อ. ๒/๒๕/๔๗, องฺ.เอกก.อ. ๑/๖๓/๖๘

[๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓/๑๐๖

กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอีกด้วย หรือเรียกว่า อุป-ลักขณนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (ราชกุมารได้รับเศวตฉัตรแล้ว) คำนี้ยังหมายถึง พระราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีกด้วย

ผ้าที่ถูกทิ้งไว้โดยหมายใจว่า "บรรพชิตจักถือเอา" เป็นผ้าจีวรของคหบดี แต่ไม่ใช่ผ้าจีวรที่คหบดีถวาย ดังนั้น ท่านจึงประกอบคำว่า ทาน (ถวาย) เพื่อยกเว้นผ้าเช่นนั้น[๘]

การสมาทานดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ผู้สมาทานอาจกล่าวภาษาบาลีหรือภาษาถิ่นของตน หรืออาจกล่าวทั้งสองภาษา และกล่าวเพียงข้อใดข้อหนึ่งในสองข้อตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ หรืออาจกล่าวทั้งสองข้อก็ได้ นอกจากนั้น ควรกล่าวสมาทานเพียงครั้งเดียว หรืออาจพูดสมาทาน ๓ ครั้งเพื่อให้หนักแน่น

ประโยคหลังแสดงการสมาทานโดยตรง ประโยคแรกแสดงการงดเว้นโดยตรง แต่แสดงการสมาทานโดยอ้อม ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงการงดเว้นผ้าจีวรที่คหบดีถวาย ก็มีความหมายโดยอ้อมว่า การรับจีวรอื่นจากนั้น ซึ่งก็คือผ้าบังสุกุลนั้นเอง เหมือนกับคำว่า เทวทตฺโต ทิวา น ภุญฺชติ (เทวทัตไม่บริโภคในเวลากลางวัน) ซึ่งมีความหมายโดยอ้อมว่า เขาบริโภคในเวลากลางคืน

การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อัตถาปันนนัย คือ วิธีที่เข้าถึงได้โดยเนื้อความ ดังข้อความว่า

วินา ภาวตฺถาปนฺเนน คยฺหตฺถาปนฺนโก ทตฺโต
ถูโล ทิวา น ภุตฺโตติ รตฺตึ ภุตฺโตติ อาปนฺโน.[๙]

"อัตถาปันนนัย คือ วิธีที่บุคคลถือเอาด้วยการเข้าถึงได้โดยปราศจากเนื้อความโดยตรง เหมือนคำว่า ทตฺโต ถูโล ทิวา น ภุตฺโต (เทวทัตอ้วน ไม่บริโภคในเวลากลางวัน) จึงมีเนื้อความที่เข้าถึงว่า เขาบริโภคในเวลากลางคืน"

---

[๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓/๑๐๖

[๙] สทฺท.ชาลินี คาถา ๗๒

อญฺญตเรนาติ เอตฺถ สมาทานวจเนน ตาว สมาทินฺนํ โหตุ, ปฏิกฺเขปวจเนน ปน กถนฺติ. อตฺถโต อาปนฺนตฺตา. ยถา “เทวทตฺโต ทิวา น ภุญฺชตีติ วุตฺเต “รตฺติยํ ภุญฺชตีติ อตฺถโต อาปนฺนเมว โหติ, ตสฺส อาหาเรน วินา สรีรฏฺฐิติ นตฺถีติ, เอวมิธาปิ ภิกฺขุโน คหปติทานจีวเร ปฏิกฺขิตฺเต ตทญฺญจีวรปฺปฏิคฺคโห อตฺถโต อาปนฺโน เอว โหติ, จีวเรน วินา สาสเน ฐิติ นตฺถีติ.[๑๐]

“ในคำว่า อญฺญตเรน (ด้วยคำใดคำหนึ่ง) นี้

ถามว่า : การสมาทานมีได้ด้วยคำสมาทานก่อน แต่การสมาทานมีได้ด้วยคำแสดงการงดเว้นอย่างไร ?

ตอบว่า : เพราะเข้าถึงได้โดยเนื้อความ ดังเช่นเมื่อกล่าวว่า เทวทตฺโต ทิวา น ภุญฺชติ (เทวทัตไม่บริโภคในเวลากลางวัน) มีการเข้าถึงโดยเนื้อความว่า เขาบริโภคในเวลากลางคืน เพราะสรีระของเขาไม่อาจดำรงอยู่ได้โดยปราศจากอาหาร ฉันใด แม้เมื่อภิกษุนี้งดเว้นผ้าจีวรที่คหบดีถวาย การรับเอาจีวรอื่นจากนั้นย่อมเข้าถึงโดยเนื้อความ ฉันนั้น เพราะการดำรงอยู่ในพระศาสนามีไม่ได้โดยปราศจากจีวร”

ผ้า ๒๓ ชนิด

ภิกษุนั้นผู้สมาทานธุดงค์อย่างนี้แล้วควรเอาผ้าชนิดใดชนิดหนึ่งในผ้า ๒๓ ชนิด มาตัดแบ่งแล้วฉีกส่วนที่ใช้ไม่ได้ทิ้ง ซักส่วนที่ทนทานทำเป็นจีวร เปลื้องคหบดีจีวรเก่าออกแล้วใช้สอยเถิด ผ้า ๒๓ ชนิดดังกล่าว คือ

๑. ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า (โสสานิก)

๒. ผ้าที่ตกอยู่ในตลาด (ปาปณิก)

๓. ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ตามถนน (รถิยโจฬ)

๔. ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่กองขยะ (สงฺการโจฬ)

---

[๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓/๑๐๗

๕. ผ้าเช็ดครรภ์ (โสตฺถิย)
๖. ผ้าที่ใช้อาบน้ำมนต์ (นฺหานโจฬ)
๗. ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่ท่า (ติตฺถโจฬ)
๘. ผ้าที่คนไปป่าช้าแล้วกลับมาทิ้งไว้ (คตปจฺจาคต)
๙. ผ้าที่ถูกไฟไหม้ (อคฺคิฑฑฺฒ)
๑๐. ผ้าที่โคกัด (โคขายิต)
๑๑. ผ้าปลวกกัด (อุปจิกาขายิต)
๑๒. ผ้าหนูกัด (อุนฺทูรขายิต)
๑๓. ผ้าขาดกลาง (อนฺตจฺฉินฺน)
๑๔. ผ้าขาดชาย (ทสาจฺฉินฺน)
๑๕. ผ้าที่นำมาผูกเป็นธงแล้วทิ้งไป (ธชาหฏ)
๑๖. ผ้าที่วงล้อมจอมปลวก (ถูปจีวร)
๑๗. ผ้าของสมณะ (สมณจีวร)
๑๘. ผ้าที่ทิ้งไว้ในที่อภิเษก (อาภิเสกิก)
๑๙. ผ้าที่เกิดด้วยฤทธิ์ (อิทฺธิมย)
๒๐. ผ้าที่ตกอยู่ตามทาง (ปนฺถิก)
๒๑. ผ้าที่ลมพัดไป (วาตาหฏ)
๒๒. ผ้าที่เทวดาถวาย (เทวทตฺติย)
๒๓. ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก (สามุทฺทิย)

คำอธิบายผ้า ๒๓ ชนิด

ในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิดนั้น :-

คำว่า โสสานิก แปลว่า ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า

คำว่า ปาปณิก แปลว่า ผ้าที่ตกอยู่ที่ประตูตลาด

คำว่า รถิยโจฬ (ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ตามถนน) คือ ผ้าที่ผู้หวังบุญทิ้งไว้ในถนนตามช่องหน้าต่าง

คำว่า สงฺการโจฬ แปลว่า ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่กองขยะ

คำว่า โสตฺถิย (ผ้าเช็ดครรภ์) คือ ผ้าที่ใช้เช็ดมลทินแห่งครรภ์แล้วทิ้งไว้

ได้ยินมาว่า มารดาของติสสะอำมาตย์ให้คนเอาผ้ามีราคาตั้งร้อยมาเช็ดมลทินแห่งครรภ์แล้วให้เอาไปทิ้งไว้ที่ถนนตาลเวฬิโดยตั้งใจว่า ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลจักหยิบไป ภิกษุทั้งหลายเก็บเอาเพื่อปะผ้าตรงที่ชำรุดนั่นเทียว

คำว่า นฺหานโจฬ (ผ้าที่ใช้อาบน้ำมนต์) คือ ผ้าที่ถูกหมอผีคลุมให้อาบน้ำดำหัวแล้วทิ้งไปโดยถือว่าเป็นผ้ากาฬกิณี

คำว่า ติตฺถโจฬ (ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ที่ท่า) คือ ผ้าเก่าที่ถูกทิ้งไว้ที่ท่าอาบน้ำ

คำว่า คตปจฺจาคต (ผ้าที่คนไปป่าช้าแล้วกลับมาทิ้งไว้) คือ ผ้าที่คนไปป่าช้าแล้วกลับมาอาบน้ำทิ้งไว้

คำว่า อคฺคิฑฑฺฒ (ผ้าที่ถูกไฟไหม้) คือ ผ้าที่ถูกไฟไหม้ไปแถบหนึ่ง โดยแท้จริงแล้ว คนทั้งหลายมักทิ้งผ้าดังกล่าว[โดยถือว่าเป็นอัปมงคล]

ผ้าที่ถูกโคกัดเป็นต้นปรากฏชัดแล้ว เพราะคนทั้งหลายมักทิ้งผ้าเช่นนั้น

คำว่า ธชาหฏ (ผ้าที่นำมาผูกเป็นธงแล้วทิ้งไป) คือ ผ้าที่คนขึ้นเรือเอามาผูกเป็นธงขึ้นไว้ เมื่อลับสายตาของคนเหล่านั้นไป ภิกษุจะถือเอาก็ควร แม้ผ้าที่ผูกเป็นธงไว้ในสนามรบ เวลาทหารทั้งสองฝ่ายกลับไป ภิกษุจะถือเอาก็ควร

คำว่า ถูปจีวร (ผ้าที่วงล้อมจอมปลวก) คือ ผ้าที่เขาห่มจอมปลวกแล้วทำการเซ่นสรวง

คำว่า สมณจีวร (ผ้าของสมณะ) คือ ผ้าของภิกษุ

คำว่า อาภิเสกิก (ผ้าที่ทิ้งไว้ในที่อภิเษก) คือ ผ้าที่ถูกทิ้งไว้ในที่ราชาภิเษก

คำว่า อิทฺธิมย (ผ้าที่เกิดด้วยฤทธิ์) คือ ผ้าของภิกษุผู้เป็นเอหิภิกขุ

คำว่า ปนฺถิก (ผ้าที่ตกอยู่ตามทาง) คือ ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ส่วนผ้าที่ตกไปด้วยความเผลอสติของเจ้าของ ภิกษุควรรอสักพักหนึ่งแล้วจึงเก็บไว้

คำว่า วาตาหฏ (ผ้าที่ลมพัดไป) คือ ผ้าที่ถูกลมพัดไปตกในที่ไกล เมื่อภิกษุไม่เห็นเจ้าของจะเก็บเอาไปก็ควร

คำว่า เทวทตฺติย (ผ้าที่เทวดาถวาย) คือ ผ้าที่ทวยเทพถวาย เหมือนถวายแก่พระอนุรุทธเถระ

คำว่า สามุททิย (ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก) คือ ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ก. ผ้าที่ไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุล คือ ผ้าที่ทายกถวายแก่สงฆ์โดยกล่าวว่า สงฺฆสฺส เทม (ข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์) ผ้าที่ภิกษุเที่ยวขอได้มา แม้ในผ้าที่ภิกษุถวาย ผ้าที่ภิกษุแจกให้ตามลำดับพรรษา[ของภิกษุผู้ทรงธุดงค์] หรือผ้าที่ถวายเจาะจงภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะ [เพราะไม่ใช่ผ้าของสมณะตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๑๗ และไม่นับเข้าในข้ออื่นทั้ง ๒๒ ข้อ]

ข. ผ้าบังสุกุล คือ ผ้าที่ภิกษุไม่แจกให้[ตามลำดับพรรษาของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล] แต่แจกให้[โดยเป็นส่วนแบ่งที่ได้รับจากสงฆ์หรือคณะ]

ค. ผ้าบริสุทธิ์ฝ่ายเดียว คือ ผ้าที่ทายกวางไว้แทบเท้าของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นมอบถวายไว้ในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล แม้ในผ้าที่ภิกษุถวาย[โดยไม่ตามลำดับพรรษาของภิกษุผู้ทรงธุดงค์]นั้น

ฆ. ผ้าบริสุทธิ์สองฝ่าย คือ ผ้าที่ทายกวางไว้แทบเท้าของภิกษุ แม้ภิกษุนั้นก็ถวายไว้อย่างนั้น [คือวางไว้แทบเท้า ไม่ถวายไว้ในมือ]

ง. ผ้าที่ไม่เป็นผ้าจีวรอย่างอุกฤษฏ์ คือ ผ้าที่ภิกษุได้มาโดยทายกวางไว้ในมือแล้วภิกษุนั้นวางไว้ในมือ[ของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล]

ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเข้าใจความต่างกันของผ้าบังสุกุลนี้อย่างนี้แล้ว ควรใช้สอยจีวรเถิด

ผ้าของสมณะ คือ ผ้าที่ภิกษุไม่แจกให้ตามลำดับพรรษาของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล

แต่ให้ภิกษุดังกล่าวที่อยู่ก่อนรับผ้า หรือเป็นผ้าที่แจกให้โดยเป็นส่วนแบ่งที่ได้รับจากสงฆ์หรือคณะ หรือเป็นผ้าที่ภิกษุเจาะจงถวายเป็นส่วนตัว ภิกษุผู้มอบผ้าดังกล่าวอาจวางไว้แทบเท้าหรือในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลก็ได้

คำว่า เสนาสนจีวรํ (ผ้าที่ถวายเจาะจงภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะ) คือ ผ้าที่ทายกให้สร้างเสนาสนะแล้วถวายไว้โดยตั้งใจว่า ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะนี้จึงใช้สอย [๑๑]

คำว่า ภิกฺขุทตฺติย (ผ้าที่ภิกษุถวาย) มาจาก ภิกฺขุ ศัพท์ + ทินฺน ศัพท์ แปลง ทินฺน เป็น ทตฺติย ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๗๔๙) ว่า นิจฺจํ สกฺกาทิโต ทตฺติโย (แปลง ทินฺน ศัพท์ที่อยู่ท้าย สกฺก ศัพท์เป็นต้นเป็น ทตฺติย แน่นอน) จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภิกฺขูหิ ทินฺนํ ภิกฺขุทตฺติยํ.
  ผ้าที่ภิกษุถวาย ชื่อว่า ภิกขุทัตติยะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

มีอุทาหรณ์อื่นในเรื่องนี้ว่า

- สกฺเกน ทินฺนํ สกฺกทตฺติยํ.
  อาศรมที่ท้าวสักกะถวาย ชื่อว่า สักกทัตติยะ
- พฺรหฺมุนา ทินฺนํ พฺรหฺมทตฺติยํ.
  ผ้าที่พรหมถวาย ชื่อว่า พรัหมทัตติยะ
- เทเวน ทินฺนํ เทวทตฺติยํ.
  ผ้าที่เทวดาถวาย ชื่อว่า เทวทัตติยะ

ประเภท

ประเภทมีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรมี ๓ ประเภท คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ผู้รับเอาผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าและที่อื่นๆ

---

[๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔/๑๐๗

๒. ผู้ถืออย่างกลาง : ผู้รับเอาผ้าที่ทายกวางไว้โดยมุ่งหมายว่า บรรพชิตทั้งหลายจักเก็บเอาไป

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ผู้รับเอาผ้าที่ทายกถวายโดยวางไว้แทบเท้า

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๑) กล่าวว่า เอว ศัพท์ในคำว่า โสสานิกํเยว คณฺหนฺโต (ผู้รับเอาผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าและที่อื่นๆ) ทำหน้าที่สมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความอื่น ดังนั้น คำว่า โสสานิกํเยว จึงแปลว่า “ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าและที่อื่นๆ” ไม่แปลว่า “ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น” เพราะถ้า เอว ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) โดยแปลว่า “เท่านั้น” ผู้ที่รับเอาผ้าที่ตกอยู่ในสถานที่อื่น ๒๒ แห่งนอกจากป่าช้าก็ไม่จัดว่าเป็นผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ แต่ความจริงแล้วแม้จะรับเอาผ้าที่ตกอยู่ในสถานที่เหล่านั้นก็จัดว่าเป็นผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เช่นกัน เพราะต่างกับผู้ถืออย่างกลางและผู้ถืออย่างอ่อน

เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่ สมุจจยะ ดังกล่าวนี้พบในปาฐะว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ (การดับสนิทตัณหานั้นและทุกข์ด้วยอริยมรรค) โดย เอว ศัพท์ในคำว่า ตสฺสาเยว ตณฺหาย นั้น แปลว่า “ตัณหานั้นและทุกข์” เพราะการดับสนิทของตัณหาเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน คือ การดับกิเลสที่มีขันธ์เหลืออยู่ ส่วนการดับสนิททุกข์คือขันธ์ ๕ เป็นอนุปาทิเสสนิพพาน คือ การดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ และข้อความนี้ก็กล่าวถึงนิพพานทั้งสองประเภทดังกล่าว ดังนั้น เอว ศัพท์จึงทำหน้าที่สมุจจยะในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม ในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๔) กล่าวว่า คำว่า โสสานิกํเยว น่าจะคลาดเคลื่อนมาจากคำว่า โสสานาทิกํเยว (ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเป็นต้นทีเดียว) เพราะ เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจยะดังกล่าวมีใช้น้อย จึงน่าจะเป็นอักขระที่วิบัติจากเดิม จึงขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของปังสุกูลิกภิกษุประเภทใดประเภทหนึ่งใน ๓ ประเภทนั้นขาดไปใน

ขณะที่ภิกษุยินดีผ้าที่คฤหัสถ์ถวายด้วยความพอใจของตน หรือด้วยการรับ [เพื่อใช้สอยโดยอนุเคราะห์ผู้ถวาย]

ถ้าภิกษุยินดีผ้าที่คฤหัสถ์ถวายด้วยความพอใจของตนก็ถือว่าธุดงค์ขาด แต่ถ้าคฤหัสถ์คิดว่าภิกษุไม่รับแล้วปราศจากความเยื่อใยกลับไป ภิกษุจะรับผ้านั้นไว้ก็ควร เพราะถือว่าเป็นผ้าบังสุกุลได้ ดังข้อความในวิสุทธิมรรคคัณฐีว่า

อตฺตโน รุจิยา คิหิทินฺนกนฺติ คณฺหถ ภนฺเต เอตํ มมานุคฺคหายาติ ภิกฺขุสฺส ปาทมูเล จปิตํ น วฏฺฏติ. สเจ ปน ทิยฺยมาเน น คณฺหิสฺสตีติ ภิกฺขุสฺส ปาทมูเล ฉฑฺเฑตฺวา นิรเปกฺขา คจฺฉนฺติ, ตํ คเหตุํ วฏฺฏติ.[๑๒]

"คำว่า อตฺตโน รุจิยา คิหิทินฺนกํ (ผ้าที่คฤหัสถ์ถวายด้วยความพอใจของตน) หมายความว่า ผ้าที่วางไว้แทบเท้าของภิกษุโดยกล่าวว่า 'ท่านผู้เจริญ ท่านโปรดรับผ้านี้เพื่ออนุเคราะห์ข้าพเจ้า' ไม่ควร แต่ถ้าคฤหัสถ์วางผ้าไว้แทบเท้าของภิกษุแล้วไม่มีเยื่อใยกลับไปโดยคิดว่า 'ภิกษุจักไม่รับเอาในเวลาที่เราถวาย' การรับผ้านั้นควรอยู่"

นอกจากนั้น การรับเพื่อใช้สอยโดยอนุเคราะห์ผู้ถวายทำให้ธุดงค์นี้ขาด แต่หากภิกษุรับเพื่อถวายต่อให้แก่ภิกษุอื่นโดยอนุเคราะห์ผู้ถวาย ไม่ทำให้ธุดงค์ขาด ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจูฬฎีกาว่า

เอเตน "อตฺตโน ธารณปริโภครุจิยา อภาเวปิ คิหีนํ ปสาทานุรกฺขนตฺถํ เตหิ ทิยฺยมานํ อปฏิกฺขิปิตฺวา "ปเรสํ ทสฺสามีติ สาทิตํ อานนฺทตฺเถราทีนํ วิย ธุตงฺคเภทาย น โหตีติ ทสฺเสติ.[๑๓]

"ด้วยคำว่า ขนฺติยา (ด้วยการรับ[เพื่อใช้สอยโดยอนุเคราะห์ผู้ถวาย]) ท่านแสดงว่า แม้ไม่มีความพอใจในการทรงไว้ใช้สอยเพื่อตน การที่ภิกษุไม่ปฏิเสธจีวรที่คฤหัสถ์เหล่านั้นถวายเพื่อรักษาศรัทธาของคฤหัสถ์แล้วยินดีโดยดำริว่า 'เราจักถวายแด่ภิกษุอื่น' ไม่ทำให้ธุดงค์ขาด เหมือนการยินดีจีวรของพระอานันทเถระเป็นต้น"

---

[๑๒] วิสุทฺธิ.คณฺจิ หน้า ๒๓๓

[๑๓] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๔/๘๕

ต้นฉบับวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา ฉบับภูมิพโลภิกขุ ไม่มี น ปฏิเสธอยู่ในประโยคว่า ธุตงฺคเภทาย **น** โหตีติ ทสฺเสติ แต่มีข้อความว่า ธุตงฺคเภทาย โหตีติ ทสฺเสติ ส่วนฉบับวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๒) อ้างข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคจูฬฎีกามี น ปฏิเสธ เรื่องนี้ผู้แปลเข้าใจว่าฉบับภูมิพโลภิกขุคงจะพิมพ์ตามฉบับใบลานที่จารผิด ทำให้ความหมายคลาดเคลื่อนไป

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. มีการปฏิบัติอันเหมาะสมกับปัจจัยที่เป็นเครื่องอาศัยตามพระพุทธดำรัสว่า ปํสุกูลจีวรํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา (บรรพชาอาศัยผ้าบังสุกุล) [๑๔]

๒. ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่ ๑ [คือ ความสันโดษในจีวร]

๓. ไม่เป็นทุกข์ในการรักษา

๔. ไม่มีความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น

๕. ไม่หวาดกลัวโจรภัย

๖. ไม่ใช้สอยด้วยตัณหา

๗. มีบริขารเหมาะสมแก่สมณะ

๘. มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า อปฺปานิ เจว สุลภานิ จ ตานิ จ อนวชฺชานิ (ผ้าเหล่านั้นมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ) [๑๕]

๙. เป็นผู้น่าเลื่อมใส

๑๐. อำนวยผลมีความมักน้อยเป็นต้น

๑๑. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ[ยิ่งๆ ขึ้นไป]

๑๒. ทำให้อนุชนถือเอาเป็นแบบอย่าง

---

[๑๔] วิ.ม. ๔/๑๒๘/๑๓๙

[๑๕] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๗/๓๑, ขุ.อิติ. ๒๕/๑๐๑/๓๒๐

คำว่า อปฺปิจฺฉตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนา, ความไม่ปรารถนา = อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี)

๒. ความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย, ความปรารถนาน้อย, ความมักน้อย = อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า ขุทฺทก (เล็กน้อย)

ดังข้อความว่า

อปฺปา อิจฺฉา เอตสฺสาติ อปฺปิจฺโฉ, อนิจฺโฉ. อภาวตฺโถ หิ เอตฺถ อปฺปสทฺโท. ตสฺส ภาโว อปฺปิจฺฉตา.[๑๖]

"ผู้ไม่มีความปรารถนา ชื่อว่า อัปปิจฉะ คือ ผู้ไม่ปรารถนา โดยแท้จริงแล้ว อปฺป ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า ไม่มี

ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนานั้น ชื่อว่า อัปปิจฉตา"

อปฺปิจฺฉตนฺติ อิจฺฉาวิรหิตตฺตํ. เอตฺถ หิ พฺยญฺชนํ สาวเสสํ วิย, อตฺโถ ปน นิรวเสโส. อปฺปสทฺโท เหตฺถ อภาวตฺโถติ สกฺกา วิญฺญาตุํ "อปฺปาพาธตญฺจ สญฺชานามีติ อาทีสุ วิย. เตเนวาห "นิตฺตณฺหภาวนฺติ.[๑๗]

"คำว่า อปฺปิจฺฉตํ แปลว่า ความเป็นผู้ไม่ปรารถนา โดยแท้จริงแล้ว ศัพท์ในบทนี้เหมือนมีส่วนเหลือ [คือ ความเป็นผู้ปรารถนาน้อย] แต่เนื้อความไม่มีส่วนเหลือ [คือ ความเป็นผู้ไม่ปรารถนา] ดังจะเห็นได้ว่า อปฺป ศัพท์ในบทนี้อาจทราบได้ว่ามีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปาพาธตญฺจ สญฺชานามิ (เรารู้ความไม่มีโรค) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิตฺตณฺหภาวํ (ความเป็นผู้ไม่ปรารถนา)"

"อปฺปิจฺโฉ, อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺโสติ เอวมาทีสุ วิย อปฺปสทฺโท อภาวตฺโถติ อธิปฺปาเยนาห "อปฺปาพาโธติ อโรโค, อปฺปาตงฺโกติ นิทฺทุกฺโขติ. อปฺปตฺโถ วา อิธ ตตฺถาปิ อปฺปสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ. เอวญฺหิ "โย หิ คหปติ อิมํ ปูติกายํ ปริหรนฺโต มุหุตฺตมฺปิ อาโรคฺยํ ปฏิชาเนยฺย, กิมญฺญตฺร พาลฺยาติ สุตฺตปทํ สมตฺถิตํ โหติ.[๑๘]

---

[๑๖] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๒/๗๙ [๑๗] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๓๙/๓๑ [๑๘] ม.อุ.ฏีกา ๓/๓๐๔/๑๗๑

"ท่านกล่าวว่า อปฺปาพาโธติ อโรโค, อปฺปาตงฺโกติ นิทฺทุกฺโข (คำว่า อปฺปาพาโธ แปลว่า ไม่มีโรค, คำว่า อปฺปาตงฺโก แปลว่า ไม่มีทุกข์) โดยมุ่งหมายว่า อปฺป ศัพท์มีอรรถว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปิจฺโฉ (เป็นผู้ไม่ต้องการ), อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺโส (ไม่มีสัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และงู) เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ อปฺป ศัพท์แม้ในบทนั้นว่ามีความหมายว่า อปฺป (น้อย) เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงยืนยันบทในพระสูตรว่า 'คหบดี บุคคลใดรักษาร่างกายที่เน่าเปื่อยนี้อยู่ กล้าพูดรับรองความไม่มีโรคแม้เพียงชั่วครู่ จะมีเหตุอะไรเล่านอกไปจากความโง่เขลา' "

ความมักน้อย คือ การปิดบังคุณธรรมที่มีอยู่ในตน โดยไม่ต้องการให้ผู้อื่นทราบว่าตนเป็นผู้มีศรัทธา ศีล หรือทรงธุดงค์เป็นต้น และการรู้จักพอประมาณในการรับและบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ ดังข้อความว่า

สนฺตคุณนิคูหนตา ปน ปฏิคฺคหเณ จ มตฺตญฺญุตา อปฺปิจฺฉตา นาม, ตาย สมนฺนาคโต ปุคฺคโล อตฺตนิ วิชฺชมานมฺปิ คุณํ ปฏิจฺฉาเทตุกามตาย สทฺโธ สมาโน "สทฺโธติ มํ ชโน ชานาตูติ น อิจฺฉติ. สีลวา, ปวิวิตฺโต, พหุสฺสุโต, อารทฺธวีริโย, สมาธิสมฺปนฺโน, ปญฺญวา, ขีณาสโว สมาโน ขีณาสโวติ มํ ชโน ชานาตูติ น อิจฺฉติ.[๑๙]

"อนึ่ง การปิดบังคุณที่มีจริงและการรู้จักพอประมาณในการรับ ชื่อว่า ความมักน้อย บุคคลผู้ประกอบด้วยความมักน้อยนั้นแม้เป็นผู้มีศรัทธาก็ไม่ปรารถนาว่า ขอชาวบ้านจงรู้เราว่าเป็นคนมีศรัทธา เป็นผู้มีศีล ... ชอบความสงัด ... มีความรู้... ปรารภความเพียร ... ถึงพร้อมด้วยสมาธิ... มีปัญญา... เป็นพระขีณาสพ ก็ไม่ปรารถนาว่า ขอชาวบ้านจงรู้เราว่าเป็นพระขีณาสพ เพราะต้องการจะปกปิดคุณแม้ที่มีอยู่จริงในตน"

อยํ ธมฺโมติ เอวํ สนฺตคุณนิคูหเนน จ ปจฺจยปฏิคฺคหเณ มตฺตญฺญุตาย จ อปฺปิจฺฉสฺส ปุคฺคลสฺส อยํ นวโลกุตฺตรธมฺโม สมฺปชฺชติ โน มหิจฺฉสฺส.[๒๐]

"คำว่า อยํ ธมฺโม (ธรรมนี้) หมายความว่า โลกุตตรธรรม ๙ นี้ย่อมสำเร็จแก่

---

[๑๙] ม.มู.อ. ๒/๒๕๒/๔๖, องฺ.เอกก. ๑/๖๓/๖๗

[๒๐] ที.ม.อ. ๒/๓๕๘/๒๖๓-๖๔

บุคคลผู้มักน้อยด้วยการปิดบังคุณที่มีจริงและการรู้จักพอประมาณในการรับ ไม่สำเร็จแก่ผู้โลภมาก”

บุคคลผู้มักน้อยแบ่งออกเป็น ๔ จำพวก พบในคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย (เล่ม ๓ ข้อ ๓๕๘ หน้า ๒๖๓-๖๔) คือ

๑. ปัจจยอัปปิจฉะ ผู้มักน้อยในปัจจัย คือ รับเอาแต่น้อยในเวลาที่ทายกถวายมาก หรือรับเอาน้อยมากหรือไม่รับเลยในเวลาที่ทายกถวายน้อย ไม่รับเอาทั้งหมด

๒. อธิคมอัปปิจฉะ ผู้มักน้อยในธรรมที่ตนได้บรรลุ คือ ไม่ต้องการให้ผู้อื่นรู้ธรรมที่ตนได้บรรลุแล้ว

๓. ปริยัตติอัปปิจฉะ ผู้มักน้อยในปริยัติ คือ แม้เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกก็ไม่ต้องการให้ผู้อื่นทราบความรู้ของตน

๔. ธุตังคอัปปิจฉะ ผู้มักน้อยในธุดงค์ คือ ไม่ให้ผู้อื่นทราบว่าตนประพฤติธุดงค์

มารเสนวิฆาตาย ปํสุกูลธโร ยติ
สนฺนทฺธกวโจ ยุทฺเธ ขตฺติโย วิย โสภติ.

“ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเพื่อกำจัดมารและกองทัพ ย่อมสง่างาม ดุจกษัตริย์ผู้ทรงสวมเกราะแล้วสง่างามในยุทธภูมิ”

คำว่า ยติ แปลว่า “ภิกษุ, นักบวช” มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้สำรวมกาย วาจา ใจ [๒๑]

- กายวาจาจิตฺเตหิ ยโต สํยโตติ ยติ.

(ยต ธาตุ <อุปรเม = งดเว้น> + อิ ปัจจัย)

๒. ผู้พยายามสมถะและวิปัสสนา [๒๒]

- สมถวิปสฺสนาสุ สมฺมเทว ยตตีติ ยติ.

(ยต ธาตุ <ปยตเน = พยายาม> + อิ ปัจจัย)

---

[๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔/๑๐๘

[๒๒] สํ.ม.ฏีกา ๒/๖๕๑

๓. ผู้พยายามเพื่อความหลุดพ้น[๒๓]

- ยตเต โมกฺขตฺถนฺติ ยติ.

(ยต ธาตุ <ปยตเน = พยายาม> + อิ ปัจจัย)

ปหาย กาสิกาทีนิ วรวตฺถานิ ธาริตํ
ยํ โลกครุนา โก ตํ ปํสุกูลํ น ธารเย.

"พระบรมครูของชาวโลกทรงเลิกใช้ผ้าอย่างดีมีผ้ากาสีเป็นต้น แล้วทรงใช้ผ้าบังสุกุล ใครเล่าจะไม่ใช้ผ้าบังสุกุลนั้น"

พระพุทธองค์ทรงจำพรรษาแรกแล้วเสด็จไปโปรดฤษีสามพี่น้องมีอุรุเวลกัสสปะเป็นต้น แล้วเสด็จไปป่าช้าหยิบเอาผ้าบังสุกุลห่อสรีระของนางทาสีชื่อปุณณาในป่าช้า ต่อมาภายหลังทรงแลกผ้าสังฆาฏินั้นกับท่านพระมหากัสสปะเพื่ออนุเคราะห์ท่าน ดังข้อความว่า

อหํ อิมํ จีวรํ ปุณฺณํ นาม ทาสึ ปารุปิตฺวา อามกสุสาเน ฉฑฺฑิตํ ตํ สุสานํ ปวิสิตฺวา ตุมฺพมตฺเตหิ ปาณเกหิ สมฺปริกิณฺณํ เต ปาณเก วิธุนิตฺวา มหาอริยวํเส จตฺวา อคฺคเหสึ. ตสฺส เม อิมํ จีวรํ คหิตทิวเส ทสสหสฺสจกฺกวาเฬ มหาปถวี มหาวิรวํ วิรวมานา กมฺปิตฺถ.[๒๔]

"เราเข้าไปป่าช้านั้นแล้วดำรงอยู่ในอริยวงศ์ หยิบผ้าที่ห่อศพนางทาสีชื่อปุณณาซึ่งถูกทิ้งไว้ในป่าช้าผีดิบนี้ มีหนอนราว ๑ ตุมพะ (๔ กอบมือ) สะบัดหนอนเหล่านั้นออกไป ในวันที่เราหยิบผ้าผืนนี้ มหาปฐพีในหมื่นจักรวาลส่งเสียงสั่นสะเทือน"

ตสฺมา หิ อตฺตโน ภิกฺขุ ปฏิญฺญํ สมนุสฺสรํ
โยคาจารานุกูลมฺหิ ปํสุกูเล รโต สิยา.

"เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้ระลึกถึงคำปฏิญาณของตน[ในเวลา

---

[๒๓] ศพฺท.ทรุม หน้า ๓๔๙

[๒๔] สํ.นิ.อ. ๒/๑๕๔/๒๒๒

อุปสมบท] พึงเป็นผู้ยินดีในผ้าบังสุกุลอันเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญเพียร
เถิด”

ข้อความว่า “ระลึกถึงคำปฏิญาณของตน” หมายความว่า ในเวลาอุปสมบทนั้น พระอุปัชฌาย์กล่าวว่า ตตฺถ เต ยาวชีวํ อุสฺสาโห กรณีโย (เธอควรกระทำความอุตสาหะในผ้าบังสุกุลนั้นตลอดชีพ) นาคได้กล่าวคำปฏิญาณแก่พระสงฆ์ที่มีอุปัชฌาย์เป็นประธานในโรงอุโบสถว่า อาม ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ กระผมขอรับไว้)

ดังนั้นจึงจะกล่าวข้อความนี้[๒๕]

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของปังสุกูลิกังคธุดงค์แต่เพียงนี้ก่อน

---

๒. เรื่องเตจีวริกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๒๕] ต่อจากปังสุกูลิกังคธุดงค์นั้น ภิกษุสมาทานเตจีวริกังคธุดงค์ด้วยคำใดคำหนึ่งในคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ

๑. จตุตฺถกจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นผ้าผืนที่ ๔)

๒. เตจีวริกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร)

ข้อความว่า “ผ้าผืนที่ ๔” คือ ผ้าผืนที่ ๔ ซึ่งควรแก่การนุ่งห่ม เพราะมิได้ทรงห้ามผ้าอังสะ[๒๖]

---

[๒๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔/๑๐๘, วิสุทฺธิ.จูฬฎีกา ๑/๒๔/๑๙๗ [๒๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕/๑๐๙

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรนั้นได้ผ้าสำหรับทำจีวรมาแล้ว ควรเก็บไว้ได้ตลอดเวลาที่ตนไม่อาจจะทำได้ เพราะไม่สบายบ้าง หาคนช่วยทำไม่ได้บ้าง หรือเครื่องอุปกรณ์มีเข็ม เป็นต้น บางอย่างยังไม่พร้อมบ้าง ไม่มีโทษเพราะการเก็บไว้เป็นเหตุ แต่นับจากเวลาย้อมผ้าเสร็จแล้ว ไม่ควรเก็บไว้ (ถ้าเก็บไว้) จะได้ชื่อว่า โจรธุดงค์

ข้อความว่า "แต่นับจากเวลาย้อมผ้าเสร็จแล้ว ไม่ควรเก็บไว้" หมายถึง การเก็บไว้ใช้จนถึงอรุณขึ้นของอีกวันหนึ่ง ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจูฬฎีกาว่า

นิกฺขิปิตุํ น วฏฺฏตีติ นิฏฺฐิเต รชเน ปุน อรุณํ อุฏฺฐาเปนฺตสฺส ธุตงฺคเภโท โหตีติ อธิปฺปาโย.[๒๗]

"คำว่า นิกฺขิปิตุํ น วฏฺฏติ (ไม่ควรเก็บไว้) หมายความว่า เมื่อการย้อมเสร็จแล้ว ภิกษุผู้รับอรุณอีกวันหนึ่งเป็นอันขาดธุดงค์"

ประเภท

แม้ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ต้องย้อมผ้าอันตรวาสก หรือผ้าอุตตราสงค์ก่อน ครั้นนุ่งผ้าผืนที่ย้อมแล้วจึงย้อมอีกผืนหนึ่ง ควรห่มผ้าที่ย้อมแล้วนั้นจึงย้อมผ้าสังฆาฏิ แต่ไม่ควรนุ่งผ้าสังฆาฏิ ข้อนี้เป็นวัตรปฏิบัติในวัดใกล้หมู่บ้านของภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรนั้น

แต่ในวัดป่า การซักย้อมพร้อมกัน ๒ ผืนย่อมสมควร ภิกษุควรนั่งอยู่ในที่ใกล้ผ้าโดยที่เห็นใครๆ แล้วดึงผ้ามาห่มได้ทันท่วงที

---

[๒๗] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๕/๘๗

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : จะนุ่งหรือห่มผ้าจีวรเพื่อใช้ในขณะย้อมในโรงย้อมผ้า แล้วทำการย้อมผ้า ก็สมควร

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : จะนุ่งหรือห่มผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันแล้วทำการย้อมก็ควร แม้ผ้าปูลาดในที่นั้นก็สมควรแก่เธอ แต่ไม่สมควรนำไปใช้ แม้การยืมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวก็ไม่ควร ภิกษุผู้ถือเตจีวริกธุดงค์จะมีผ้าอังสะเท่านั้นเพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ จึงควร และผ้าอังสะนั้นควรกว้าง ๑ คืบ ยาว ๓ ศอกเท่านั้น

คำว่า สภาค แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีส่วนเสมอกัน" คือ ผู้สนิทสนมกัน ผู้ไม่มีเวรกัน หมายถึง ผู้ยืมผ้าจีวรใช้แทนกันได้ ส่วนภิกษุผู้มีเวรกัน ไม่ชอบพอกัน เรียกว่า วิสภาค แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีส่วนไม่เสมอกัน" ดังข้อความว่า

สภาเคติ วิสฺสาสิเก.[๒๘]

"คำว่า สภาเค (ผู้มีส่วนเสมอกัน) คือ ผู้สนิทสนมกัน"

สภาคมตฺตเมว ปมาณนฺติ อเวริสภาคมตฺตเมว ปมาณํ.[๒๙]

"คำว่า สภาคมตฺตเมว ปมาณํ (ความเป็นผู้มีส่วนเสมอกันจึงเป็นประมาณ) หมายความว่า ความเป็นผู้ไม่มีเวรกันเท่านั้นจึงเป็นประมาณ"

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับฉัฏฐสังคีติ ฉบับมหาจุฬาฯ ฉบับสิงหล และฉบับยุโรป มีรูปที่ไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธว่า

สภาคภิกฺขูนํ จีวรมฺปิ อนฺตรนฺตรา ปริภุญฺชิตุํ วฏฺฏติ.

"แม้การยืมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวก็ควร"

แต่ฉบับมหามกุฏฯ (เล่ม ๑ หน้า ๘๑) มีข้อความที่ประกอบด้วย น ปฏิเสธว่า

น สภาคภิกฺขูนํ จีวรมฺปิ อนฺตรนฺตรา ปริภุญฺชิตุํ วฏฺฏติ.

"แม้การยืมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวก็ไม่ควร"

---

[๒๘] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๕๑/๘๕

[๒๙] กงฺขา.อภินวฏีกา หน้า ๒๗๕

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๙) มีคำแปลเหมือนกับฉบับมหามกุฏ เพราะเห็นว่าภิกษุผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตรต้องใช้ผ้า ๓ ผืนเท่านั้น จะใช้ผ้าเกิน ๓ ผืนยกเว้นผ้าอังสะไม่ได้ จึงไม่อาจจะยืมจีวรของภิกษุอื่นมาใช้เป็นครั้งคราว แม้ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๖) ก็กล่าวว่าต้องมี น ปฏิเสธจึงจะถูกต้อง เพราะท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า "การยืมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวเหมือนเวลาย้อมผ้าจีวร สมควรหรือไม่" อธิบายว่า การยืมผ้าจีวรของภิกษุผู้สนิทสนมกันมาใช้เป็นครั้งคราวก็ไม่ควร

อนึ่ง ในประโยคต่อมาว่า

ธุตงฺคเตจีวริกสฺส ปน จตุตฺถํ วตฺตมานํ อํสกาสาวเมว วฏฺฏติ.

"ภิกษุผู้ถือเตจีวริกธุดงค์จะมีผ้าอังสะเท่านั้นเพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ จึงควร"

ปน ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่อันวยะ คือ แสดงความคล้อยตาม การประกอบใช้ประโยคอันวยะต่อจากประโยคพยติเรกะที่มี น ปฏิเสธในลักษณะนี้ เป็นวิธีใช้ทั่วไปของประโยคบาลี ดังนั้น วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๖) จึงกล่าวว่า "เมื่ออ้าง ปน ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อันวยโชตกะ จึงเห็นว่าควรมี น ปฏิเสธในประโยคต้น"

นอกจากนั้น ในที่นี้จะกล่าวถึงผ้าอังสะเท่านั้น แต่ก็ยังหมายรวมไปถึงผ้าปูนอนอีกด้วย ดังข้อความว่า

"อํสกาสาวํ ปริกฺขารโจฬํ โหติ, อิติ ปจฺจตฺถรณํ อํสกาสาวนฺติ อิมานิ เทฺวปิ อติเรกจีวรฏฺฐาเน ฐิตานิปิ ธุตงฺคเภทํ น กโรนฺตีติ อฏฺฐกถายํ วุตฺตนฺติ วทนฺติ.[๓๐]

"อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า 'ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ผ้าอังสะจัดเป็นผ้าบริขาร แต่ผ้า ๒ ผืน คือ ผ้าปูนอนและผ้าอังสะ แม้จะอยู่ในผ้าเกินกว่า ๓ ผืน ก็ไม่ทำให้ธุดงค์ขาด' "

ผ้าอังสะ คือ ผ้าที่ภิกษุสามเณรใช้ห้อยเฉวียงบ่า ใช้เพื่อกันเหงื่อเป็นต้นไม่ให้เปื้อนจีวร ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจูฬฎีกาว่า

---

[๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕/๑๐๙

จตุตฺถนฺติ นิวาสนปารุปนารหํ. เตนาห อํสกาสาวนฺติ. ปารุปเน เสทาทิมลนิวารณตฺถํ อํเส ปจฺมํ ปารุปิตพฺพํ กาสาวนฺติ อตฺโถ.[๓๑]

คำว่า จตุตฺถํ (ผ้าผืนที่ ๔) คือ ผ้าที่ควรแก่การนุ่งห่ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อํสกาสาวํ (ผ้าอังสะ) หมายความว่า ผ้าที่ควรพาดที่ไหล่ก่อน[ห่มจีวร]เพื่อป้องกันมลทินมีเหงื่อเป็นต้นในผ้าจีวรที่ใช้ห่ม”

ข้อความว่า “กว้าง ๑ คืบ” แสดงขนาดที่ไม่ควรอธิษฐาน หมายความว่า ผ้าอังสะต้องมีขนาดเล็กกว่าขนาดที่อธิษฐานได้จึงสมควร กล่าวคือ ตามหลักพระวินัย ผ้าที่ควรอธิษฐานเป็นผ้าบริขาร (ปริกขารโจฬ) มีขนาดอย่างต่ำสุดยาว ๘ นิ้ว และกว้าง ๔ นิ้ว ด้วยองคุลีของพระสุคต เทียบได้กับส่วนยาว ๑ ศอก กว้าง ๑ คืบของช่างไม้ และยาว ๑ ศอกคืบ กว้าง ๑ คืบ ๖ นิ้วของปกติบุรุษ ดังนั้น ผ้าอังสะที่กว้าง ๑ คืบ หรือกว้างกว่านั้นเล็กน้อย จึงสมควรตามพระวินัย ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจูฬฎีกาว่า

วิตฺถารโต วิทตฺถีติ อธิฏฺจานสฺส อปฺปโหนกวิตฺถารปฺปมาณทสฺสนํ. เอเตน อธิฏฺจานปฺปโหนกวิตฺถารโต โอนกํ วฏฺฏตีติ ญาปิตํ โหติ.[๓๒]

คำว่า วิตฺถารโต วิทตฺถิ (กว้าง ๑ คืบ) แสดงขนาดกว้างที่ไม่พอจะอธิษฐานได้ คำนี้แสดงให้รู้ว่า ผ้าอังสะที่เล็กกว่าความกว้างที่พอจะอธิษฐานได้ ควรอยู่”

ข้อความว่า “ยาว ๓ ศอก” แสดงขนาดที่สามารถพันร่างกายได้ ดังนั้น แม้จะมีขนาดยาวกว่า ๓ ศอกเล็กน้อย ก็สมควร เพราะไม่เพียงพอจะอธิษฐานได้ ดังข้อความในวิสุทธิมรรคจูฬฎีกาว่า

ติหตฺถเมวาติ อิทํ ปน วินิโยคปฺปมาณมตฺตทสฺสนํ. เตน ตโต กิญฺจิ อธิเกปิ อธิฏฺจานปฺปโหนกตาภาวา วิโรโธ นตฺเถว.[๓๓]

“ส่วนคำว่า ติหตฺถเมว (ยาว ๓ ศอกเท่านั้น) นี้ แสดงขนาดในการใช้ ดังนั้น แม้ผ้าอังสะจะยาวกว่านั้นเล็กน้อยก็ไม่มีโทษ เพราะไม่พอจะอธิษฐานได้”

---

[๓๑] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๕/๘๗ [๓๒] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๕/๘๗-๘ [๓๓] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๕/๒๐๐

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุยินดีผ้าผืนที่ ๔

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตรเป็นผู้สันโดษด้วยจีวรรักษากาย ดังนั้น เธอจึงเพียงแต่ครองจีวรไปเท่านั้น เหมือนนกบินไป

๒. มีการงานน้อย

๓. เว้นการสั่งสมผ้า

๔. มีการเป็นอยู่เบาสบาย (ไม่หนักด้วยภาระ)

๕. ละความละโมบในจีวรอันเกินกว่า ๓ ผืน

๖. ประพฤติขัดเกลา เพราะทำความพอดีในผ้าที่สมควร

๗. อำนวยผลมีความมักน้อยเป็นต้น

คุณมีอาทิดังพรรณนามานี้ ย่อมสำเร็จบริบูรณ์แก่ภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร

อติเรกวตฺถตณฺหํ ปหาย สนฺนิธิวิวชฺชิโต ธีโร
สนฺโตสสุขรสญฺญู ติจีวรธโร ภวติ โยคี.

"ผู้เพียรปฏิบัติมีปัญญา ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นวัตร ละความโลภในผ้าอันเกินกว่า ๓ ผืน งดเว้นการสะสม ย่อมรู้เห็นรสคือสุขในสันโดษ"

ตสฺมา สปตฺตจรโณ ปกฺขีว สจีวโรว โยคิวโร
สุขมนุวิจริตุกาโม จีวรนิยเม รตึ กยิรา.

"ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประเสริฐ มีเพียงจีวรไปเท่านั้น เหมือนนกมีปีกเที่ยวไป ประสงค์จะจาริกไปสะดวก ควรทำความพอใจในการกำหนดจีวรเถิด"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของเตจีวริกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๓. เรื่องปิณฑปาติกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๒๖] ภิกษุสมาทานปิณฑปาติกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. อติเรกลาภํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นลาภที่เกินจากบิณฑบาต)

๒. ปิณฺฑปาติกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรนั้นไม่ควรยินดีภัต ๑๔ ประเภทเหล่านี้ คือ

๑. สังฆภัต ภัตถวายสงฆ์ (ภิกษุทุกรูปในวัดและรวมสามเณรอีกด้วย)

๒. อุทเทสภัต ภัตถวายภิกษุบางรูปที่สงฆ์เจาะจงให้ตามลำดับพรรษาของภิกษุ หรือตามวาระที่เวียนรับกิจนิมนต์

๓. นิมันตนภัต ภัตที่นิมนต์มาถวายที่บ้าน

๔. สลากภัต ภัตที่จับสลากถวายตามบ้านนั้นๆ

๕. ปักขิกภัต ภัตถวายประจำปักษ์ (วันหนึ่งภายในปักษ์หนึ่งที่เป็นข้างขึ้นหรือข้างแรม)

๖. อุโปสถิกภัต ภัตถวายประจำวันอุโบสถ

๗. ปาฏิปทิกภัต ภัตถวายในวันปาฏิบท (วันขึ้นหรือวันแรมหนึ่งค่ำหลังวันอุโบสถ)

๘. อาคันตุกภัต ภัตถวายแก่พระอาคันตุกะที่มาพักวัดชั่วคราว

๙. คมิกภัต ภัตถวายแก่ภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง

๑๐. คิลานภัต ภัตถวายแก่ภิกษุอาพาธ

๑๑. คิลานุปัฏฐากภัต ภัตถวายแก่ภิกษุผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ

๑๒. วิหารภัต ภัตถวายเจาะจงวัด

๑๓. ธุรภัต ภัตถวายในเรือนแรกของหมู่บ้านบิณฑบาต

๑๔. วารกภัต ภัตที่ชาวบ้านถวายตามวาระที่มาถึง

ถ้าทายกถวายภัตโดยมิได้กล่าวตามนัยว่า “ขอท่านจงรับสังฆภัต” เป็นต้น แต่กล่าวว่า “ขอสงฆ์จงรับภิกษาในเรือนของข้าพเจ้า แม้ท่านก็จงรับภิกษาด้วย” การยินดีภัตเหล่านั้นควรอยู่ สลากที่ประกอบด้วยยาเป็นต้นอันปราศจากยาวกาลิกที่ได้รับจากสงฆ์ และภัตที่หุงถวายในวัด ย่อมสมควรทีเดียว

ในคำว่า นิรามิสสลากา (สลากที่ประกอบด้วยยาเป็นต้นอันปราศจากยาวกาลิก) คำว่า อามิส คือ อาหาร ตามหลักพระวินัยเรียกว่า ยาวกาลิก กล่าวคือ ของบริโภคที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุรับประเคนและฉันได้มี ๔ อย่าง คือ

๑. ยาวกาลิก คือ อาหารที่เรียกว่า ของควรเคี้ยวควรบริโภค (ขาทนีย-โภชนียะ) ฉันได้ตั้งแต่เวลาอรุณขึ้นไปจนถึงเวลาเที่ยงวัน

๒. ยามกาลิก คือ น้ำปานะ ฉันได้ตั้งแต่เที่ยงวันจนถึงอรุณของวันใหม่

๓. สัตตาหกาลิก คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย ฉันได้ภายใน ๗ วันหลังจากรับประเคนแล้ว

๔. ยาวชีวิก คือ ยา ฉันได้เมื่อเจ็บป่วยโดยไม่มีกำหนด

ประเภท

แม้ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : รับภิกษาที่ทายกนำมาถวายจากบ้านข้างหน้าที่ยังไม่ถึงและบ้านข้างหลังที่เดินผ่านมาแล้ว ยืนที่ประตูบ้านที่กำลังมาถึงแล้วให้บาตรแก่ทายกผู้รับ และรับภิกษาที่นำมาถวายในโรงฉันได้ แต่เมื่อนั่งแล้วย่อมไม่รับภิกษาในวันนั้น

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : นั่งรับภิกษาในวันนั้นได้ แต่ไม่รับภิกษาในวันพรุ่งนี้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : รับภิกษาในวันพรุ่งนี้และวันต่อไปได้

ผู้ถืออย่างปานกลางและอย่างอ่อนทั้งสองจำพวกนั้นย่อมไม่ได้รับสุขในการอยู่อย่างเสรีคงได้แต่ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เท่านั้น

ในประเทศไทยมีธรรมเนียมใส่บาตรหน้าบ้าน แต่ธรรมเนียมการใส่บาตรในสมัยพุทธกาลนั้นมีข้อแตกต่างกัน คือ ทายกบางคนรับบาตรแล้วนิมนต์เข้าไปในบ้าน เมื่อใส่อาหารในบาตรแล้วก็นิมนต์ให้ฉันในบ้าน หรือถ้าต้องการจะกลับไปฉันที่โรงฉันของวัด หรือศาลาในหมู่บ้าน ก็นำกลับไปฉันได้ ธรรมเนียมนี้ยังคงอยู่ที่ประเทศพม่าจนถึงปัจจุบัน

ข้อความว่า "รับภิกษาที่ทายกนำมาถวาย" หมายความว่า ทายกใช้ภาชนะใส่อาหารแล้วนำมาถวายภิกษุ โดยไม่รับบาตรของภิกษุเข้าไปในบ้าน เพราะภิกษุผู้ทรงธุดงค์นี้ต้องปล่อยบาตรออกจากมือในเรือนที่ไปถึงเท่านั้น ไม่ปล่อยบาตรจากมือในบ้านข้างหน้าที่ยังไม่ถึงและบ้านข้างหลังที่เดินผ่านมาแล้ว

ได้ยินว่า มีธรรมเทศนาเรื่องอริยวงศ์ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรอย่างอุกฤษฏ์ชักชวนภิกษุ ๒ รูปนอกนี้ว่า "อาวุโสทั้งหลาย มาเถิด เราไปฟังธรรมกัน" ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่ง[ผู้ถืออย่างปานกลาง]พูดว่า "ท่านครับ โยมคนหนึ่งนิมนต์กระผมให้ไปรับบิณฑบาต" อีกรูปหนึ่ง[ผู้ถืออย่างอ่อน]พูดว่า "ท่านครับ กระผมจะรับภิกษาของโยมคนหนึ่งในวันพรุ่งนี้" ภิกษุทั้ง ๒ รูปเหล่านั้นเป็นผู้พลาด[จากธรรมรส

มีปราโมทย์เป็นต้น]อย่างนี้ ส่วนภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์นอกนี้บิณฑบาตแต่เช้ามืดแล้วไป[ฟังธรรม] จึงเสวยธรรมรสได้

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุยินดีลาภที่เกินจากบิณฑบาตมีสังฆภัตเป็นต้น

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. มีการปฏิบัติอันเหมาะสมกับปัจจัยที่เป็นเครื่องอาศัยตามพระพุทธดำรัสว่า ปิณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา[๓๔] (บรรพชาอาศัยคำข้าวที่ได้รับด้วยการบิณฑบาต)

๒. ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่ ๒ [คือ ความสันโดษในบิณฑบาต]

๓. ไม่มีความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น

๔. มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า อปฺปานิ เจว สุลภานิ จ ตานิ จ อนวชฺชานิ[๓๕] (ภัตเหล่านั้นมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ)

๕. ย่ำยีความเกียจคร้าน

๖. มีอาชีวะบริสุทธิ์

๗. บำเพ็ญเสขิยวัตร

๘. ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น

๙. ทำการอนุเคราะห์ผู้อื่น (ทายกผู้ต้องการถวายภัต)

---

[๓๔] วิ.ม. ๔/๑๒๘/๑๓๙

[๓๕] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๗/๓๑, ขุ.อิติ. ๒๕/๑๐๑/๓๒๐

๑๐. ละมานะ

๑๑. ขจัดตัณหาในรส

๑๒. ไม่ต้องอาบัติตามคณโภชนสิกขาบท ปรัมปรโภชนสิกขาบท และจาริตตสิกขาบท

๑๓. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

๑๔. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ[ยิ่งๆ ขึ้นไป]

๑๕. อนุเคราะห์อนุชน[โดยให้ถือเอาเป็นแบบอย่าง]

ปิณฺฑิยาโลปสนฺตุฏฺโฐ อปรายตฺตชีวิโก
ปหีนาหารโลลุปฺโป โหติ จาตุทฺทิโส ยติ.

"ภิกษุยินดีคำข้าวที่ได้รับด้วยการบิณฑบาต เป็นอยู่ไม่อาศัยคนอื่น ละความละโมบในอาหารแล้ว ย่อมไปได้ไม่ติดขัดในจตุรทิศ"

วิโนทยติ โกสชฺชํ อาชีวสฺส วิสุชฺฌติ
ตสฺมา หิ นาติมญฺเญยฺย ภิกฺขาจริยาย สุเมธโส.

"เธอย่อมกำจัดความเกียจคร้าน มีการเลี้ยงชีพหมดจด ดังนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาดีจึงไม่ควรดูหมิ่นภิกษาจาร"

โดยแท้จริงแล้ว :-

ปิณฺฑปาติกสฺส ภิกฺขุโน
อตฺตภรสฺส อนญฺญโปสิโน
เทวาปิ ปิหยนฺติ ตาทิโน
โน เจ ลาภสิโลกนิสฺสิโต.

"แม้ทวยเทพก็เคารพรักภิกษุเช่นนั้น ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร เลี้ยงตนเองได้ ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น มีความมั่นคงเห็นปานนั้น ถ้าเธอไม่เป็นผู้มุ่งลาภยศ"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของปิณฑปาติกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๔. เรื่องสปทานจาริกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๒๗] ภิกษุสมาทานสปทานจาริกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นการเที่ยวบิณฑบาตด้วยความละโมบ)

๒. สปทานจาริกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตรนั้น ควรยืนที่ประตูบ้านแล้วต้องกำหนดดูให้รู้ความไม่มีอันตราย [คือ ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น] ควรละถนนหรือหมู่บ้านที่มีอันตรายไปถนนหรือหมู่บ้านอื่น ถ้าไม่ได้อย่างใดอย่างหนึ่งที่ประตูเรือน ถนนหรือบ้านใด พึงทำความสำคัญว่าไม่ใช่บ้านแล้วผ่านเลยไป เมื่อได้อย่างใดอย่างหนึ่งในที่ใด ไม่ควรผ่านเลยที่นั้นไป อนึ่ง ภิกษุนี้ต้องเข้าไปบิณฑบาตแต่เช้าตรู่ เพราะเมื่อเข้าไปแต่เช้าตรู่อย่างนี้ จึงจะผ่านสถานที่อันไม่สะดวกแล้วไปที่อื่นได้ทันกาล

ถ้าชาวบ้านให้ทานอยู่ในวัดของภิกษุนั้น หรือมาพบในระหว่างทาง เขาจะรับเอาบาตรแล้วถวายบิณฑบาตก็ควร อนึ่ง แม้เมื่อเธอเดินทาง ไม่ควรเดินผ่านหมู่บ้านที่ตน

ไปถึงในเวลาภิกษาจาร เมื่อไม่ได้ภิกษาในหมู่บ้านนั้น หรือได้เพียงนิดหน่อย ก็ต้องเดินเที่ยวไปตามลำดับหมู่บ้าน

ประเภท

แม้ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ไม่รับภิกษาที่ทายกนำมาถวายจากบ้านข้างหน้าที่ยังไม่ถึง บ้านข้างหลังที่เดินผ่านมาแล้ว และภิกษาที่นำมาถวายที่โรงฉัน แต่สละบาตรให้[เพื่อใส่ภัต]ที่ประตูบ้านซึ่งไปถึงแล้ว โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุผู้เสมอเหมือนท่านพระมหากัสสปเถระไม่มีในธุดงค์นี้ แม้สถานที่สละบาตรให้ของท่านยังปรากฏอยู่

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง รับภิกษาที่ทายกนำมาถวายจากบ้านข้างหน้า บ้านข้างหลัง และภิกษาที่นำมาถวายที่โรงฉัน สละบาตรให้ที่ประตูบ้านซึ่งตนเดินไปถึงแล้ว แต่ไม่นั่งรอรับภิกษา ตามนัยนี้ภิกษุนั้นชื่อว่าอนุโลมแก่ภิกษุผู้ถือบิณฑบาตอย่างอุกฤษฏ์

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน นั่งคอยรับภิกษาในวันนั้นได้

ในคัมภีร์อุทาน สักกทานสูตร[๓๖] มีเรื่องที่พระอินทร์กับนางสุชาดาจำแลงเป็นนายช่างหูกกับภรรยาอยู่ในเมืองราชคฤห์ แล้วถวายบิณฑบาตแก่ท่านพระมหากัสสปะที่เข้านิโรธสมาบัติ ๗ วันในถ้ำปิปผลิคุหาแล้วออกบิณฑบาตในเวลาเช้า สถานที่ท่านพระมหากัสสปะมอบบาตรแก่พระอินทร์ยังปรากฏอยู่ที่เมืองราชคฤห์ในสมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถา

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

---

[๓๖] ขุ.อุ. ๒๕/๒๗/๑๓๑

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่เที่ยวบิณฑบาตด้วยความละโมบเกิดขึ้น

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย์

๒. เป็นผู้เปรียบด้วยดวงจันทร์ (เพราะมีใจไม่ยึดติดในทุกที่ และมีใจใสกระจ่าง)

๓. ละความตระหนี่ในตระกูลได้ (เพราะไม่มีใจหวงแหนตระกูล)

๔. เกื้อกูลทายกเสมอภาคกัน (เพราะไม่มีการแบ่งแยกบุคคล)

๕. ไม่มีโทษในการเข้าไปสู่ตระกูล (มีการยกย่องและการคลุกคลีเป็นต้น)

๖. ไม่รับคำนิมนต์

๗. ไม่ต้องการภิกษาที่นำมาส่ง

๘. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

จนฺทูปโม นิจฺจนโว กุเลสุ
อมจฺฉรี สพฺพสมานุกมฺโป
กุลูปกาทีนววิปฺปมุตฺโต
โหตีธ ภิกฺขุ สปทานจารี.

“ภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นวัตรในพระศาสนานี้ ประดุจพระจันทร์ เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย์ ไม่ตระหนี่ตระกูล เกื้อกูลทายกเสมอภาคกัน เป็นผู้พ้นจากโทษในการเข้าไปสู่ตระกูล”

โลลุปฺปจารญฺจ ปหาย ตสฺมา
โอกฺขิตฺตจกฺขุ ยุคมตฺตทสฺสี
อากงฺขมาโน ภุวิ เสริจารํ
จเรยฺย ธีโร สปทานจารํ.

"เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา หวังการเที่ยวไปตามอำเภอใจ
ในโลกปฐพีควรละการเที่ยวบิณฑบาตด้วยความละโมบ มีจักษุทอดลง
มองชั่วแอก ประพฤติการเที่ยวไปตามลำดับเรือนเถิด"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของสปทานจาริกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๕. เรื่องเอกาสนิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๒๘] ภิกษุสมาทานเอกาสนิกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นการฉันในที่นั่งหลายแห่ง)

๒. เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตรนั้น เมื่อจะนั่งในโรงฉัน อย่านั่งบนที่นั่งของพระ-เถระ พึงกำหนดเอาที่นั่งอันสมควรว่า "ที่นั่งนี้สมควรแก่เรา" แล้วจึงนั่ง ถ้าเมื่อภิกษุนั้นกำลังฉันค้างอยู่ มีอาจารย์หรืออุปัชฌาย์มาถึง เธอควรลุกขึ้นทำวัตร [อาจริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตร]

ท่านพระจูฬอภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า "ที่นั่งอาจรักษาภิกษุนั้นผู้กำลังฉันอยู่ได้ (ถ้าภิกษุไม่ลุกขึ้นจนกว่าจะฉันเสร็จ ที่นั่งย่อมรักษาไม่ให้ธุดงค์ขาด) หรือโภชนะ

[ที่ยังมิได้ฉัน]อาจรักษาได้ แต่ภิกษุนี้กำลังฉันค้างอยู่ ดังนั้น พึงทำวัตรเถิด แต่อย่าฉันโภชนะ”

ภิกษุที่กำลังฉันอยู่ เมื่อลุกขึ้นทำวัตรแก่อาจารย์หรืออุปัชฌาย์ โภชนะย่อมไม่อาจรักษาไม่ให้ธุดงค์ขาด เพราะกำลังฉันอยู่ และที่นั่งก็รักษาไม่ได้ เพราะลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว ดังนั้น จึงไม่ควรฉันต่อ ถ้าฉันต่อถือว่าธุดงค์ขาด

ประเภท

แม้ภิกษุผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : เมื่อหย่อนมือลงไปในโภชนะใด จะน้อยหรือมากก็ตาม ย่อมไม่รับเอาโภชนะอื่นจากนั้น แม้ชาวบ้านเห็นว่าพระเถระไม่ได้ฉันอะไรๆ จึงนำเนยใสเป็นต้นมาถวาย ควรฉันเพื่อเป็นเภสัช ไม่ควรฉันเพื่อเป็นอาหาร

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : รับโภชนะอื่นได้ตราบเท่าที่โภชนะในบาตรยังไม่หมด ที่จริงแล้ว ภิกษุนี้ชื่อว่าเป็นผู้มีโภชนะเป็นที่สุด

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ฉันได้ตราบเท่าที่ยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่ง อันที่จริงแล้วภิกษุนี้ชื่อว่าเป็นผู้มีการรับน้ำล้างบาตรเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตร หรือชื่อว่าเป็นผู้มีการลุกจากที่นั่งเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้น

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ฉันโภชนะในที่นั่งหลายแห่ง

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ไม่มีโรค **๒. ไม่มีความลำบากกาย**

๓. ลุกขึ้นคล่องแคล่ว **๔. แข็งแรง**

๕. อยู่สำราญ

๖. ไม่ต้องอาบัติเพราะฉันโดยไม่ทำให้เป็นของเหลือ (อติริตตกรรม)

๗. บรรเทาตัณหาในรส

๘. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

คำว่า อปฺปาพาธตา (ความไม่มีโรค) ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า

อปฺปาพาธตาติ อโรคตา.[๓๗]

"คำว่า อปฺปาพาธตา แปลว่า ความไม่มีโรค"

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อปฺปาพาธ มาจาก อปฺป + อาพาธ อปฺป ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺโปสฺสุกฺก (ไม่ขวนขวาย) แม้คัมภีร์อื่นก็กล่าวยืนยันเรื่องนี้ว่า

อปฺโปสฺสุกฺกาติ อนุสฺสุกฺกา.[๓๘]

"คำว่า อปฺโปสฺสุกฺกา แปลว่า ไม่ขวนขวาย"

อนุสฺสุกฺกาติ ตสฺส ปหาตพฺพสฺส ปหาเน อุสฺสุกฺกรหิตา.[๓๙]

"คำว่า อนุสฺสุกฺกา (ไม่ขวนขวาย) หมายความว่า ปราศจากความขวนขวายในการกำจัดธรรมที่ควรกำจัดนั้น"

อปฺปาพาโธติ อโรโค.[๔๐]

"คำว่า อปฺปาพาโธ แปลว่า ไม่มีโรค"

---

[๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘/๑๑๒

[๓๘] ม.ม.อ. ๓/๑๕๑/๑๒๓

[๓๙] ม.ม.อ. ๓/๑๕๑/๘๙

[๔๐] ที.อุ.อ ๓/๓๑๗/๒๒๗

อปฺปสทฺโท อภาวตฺโถ "อปฺปสทฺทสฺส ฯเปฯ โข ปนาติอาทีสุ วิยาติ อาห อโรโคติ.[๔๑]

"อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปสทฺทสฺส ฯเปฯ โข ปน เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อโรโค (ไม่มีโรค)"

เอกาสนโภชเน รตํ
น ยตึ โภชนปจฺจยา รุชา
วิสหนฺติ รเส อโลลุโป
ปริหาเปติ น กมฺมมตฺตโน.

"โรคที่มีการฉันเป็นเหตุย่อมไม่เบียดเบียนภิกษุผู้พอใจการฉันในที่นั่งเดียว ภิกษุไม่ละโมบในรสย่อมบำเพ็ญสมณกิจของตนให้บริบูรณ์"

อิติ ผาสุวิหารการเณ
สุจิสลฺเลขรตูปเสวิเต
ชนเยถ วิสุทฺธมานโส
รติเมกาสนโภชเน ยติ.

"เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีใจสะอาด พึงทำความพอใจให้บังเกิดในการฉันในที่นั่งเดียว อันเป็นเหตุแห่งความผาสุกที่ผู้ยินดีในการขัดเกลากิเลสให้สะอาดซ่องเสพแล้วเกิด"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของเอกาสนิกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

[๔๑] ที.อุ.ฏีกา ๓/๓๑๗/๓๑๑

๖. เรื่องปัตตปิณฑิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๒๙] ภิกษุสมาทานปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. ทุติยกภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นภาชนะที่ ๒)

๒. ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตรนั้นถึงเวลาดื่มข้าวยาคู เมื่อได้อาหารมาไว้ในภาชนะแล้ว พึงฉันอาหารก่อนหรือจะดื่มข้าวยาคูก่อนก็ได้ เพราะถ้าใส่อาหารลงในข้าวยาคู เมื่ออาหารที่ใส่คือปลาร้าเป็นต้น ข้าวยาคูก็จะเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ ที่แท้เธอควรทำข้าวยาคูให้เป็นของไม่น่ารังเกียจก่อนแล้วจึงค่อยฉัน

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคำนี้[ว่า พึงฉันอาหารก่อน] โดยหมายเอาอาหารที่น่ารังเกียจเช่นนั้น ส่วนสิ่งที่ไม่น่ารังเกียจมีน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดเป็นต้นพึงใส่ได้[ในข้าวยาคู] แต่ในเวลารับควรรับพอประมาณ ผักสดจะใช้มือจับฉันก็ควร แต่เมื่อไม่ทำเช่นนั้นพึงใส่ลงในบาตรเท่านั้น ส่วนภาชนะอย่างอื่นแม้จะเป็นใบไม้ก็ตามก็ไม่ควรใช้ เพราะเป็นผู้งดเว้นภาชนะที่ ๒

ข้อความว่า "แต่ในเวลารับควรรับพอประมาณ" หมายความว่า ภิกษุควรใส่ใจว่า "จะรับเพียงภาชนะเดียว" ไม่ควรรับไว้มากแล้วทิ้ง[อาหารที่เหลือ] [๔๒]

---

[๔๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙/๑๑๓

ประเภท

แม้ภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ไม่ควรทิ้งเศษอาหาร[มีก้างปลาเป็นต้นในภาชนะที่สอง] ยกเว้นเวลาเคี้ยวอ้อย แม้ก้อนข้าวสุก ปลา เนื้อ และขนม จะฉันแยกชนิดกันก็ไม่ควร (ต้องฉันผสมกันทุกอย่าง)

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : จะใช้มือข้างหนึ่งบิออกแล้วฉันก็ควร ภิกษุผู้ถืออย่างปานกลางนี้ ชื่อว่า หัตถโยคี (ผู้ใช้มือ)

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : เธอใช้มือบิหรือฟันกัดแยกฉันทุกอย่างที่ใส่ลงในบาตรควรอยู่ ผู้ถืออย่างอ่อนนี้ ชื่อว่า ปัตตโยคี (ผู้ใช้บาตร)

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ ข้อ ๒๙ หน้า ๑๗๙) อธิบายว่า ข้อความว่า “ไม่ควรทิ้งเศษอาหาร” ไม่ได้หมายถึงภิกษุไม่ควรยินดีภาชนะใส่อาหารที่สองเท่านั้น แต่ไม่ควรยินดีแม้กระทั่งจานเล็กสำหรับทิ้งเศษอาหาร ตามคำอธิบายดังกล่าว ภิกษุผู้ทรงธุดงค์ประเภทนี้ต้องใช้บาตรเท่านั้น ไม่อาจใช้ถ้วยหรือกระโถนเพื่อใส่เศษอาหาร ส่วนวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๔) แสดงความเห็นว่า ก่อนจะเคี้ยวอ้อยภิกษุต้องแยกเปลือกอ้อยทิ้งไปในภาชนะอื่นก่อน แล้วจึงเคี้ยวอ้อย ถ้าเป็นเศษอาหารอย่างอื่น ไม่ควรนำออกจากบาตรก่อนจะฉัน ต้องเคี้ยวแล้วจึงจะนำออกจากปากได้ การฉันโดยไม่แยกอาหารเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อกำจัดรสตัณหาในอาหาร

คำว่า หตฺถโยคี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตฺเถน โยโค หตฺถโยโค.

  การประกอบด้วยมือ, การใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคะ

  (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- หตฺถโยโค อสฺส อตฺถีติ หตฺถโยคี.

  ผู้มีการประกอบด้วยมือ, ผู้ใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคี

  (หตฺถโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

คำว่า ปตฺตโยคี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปตฺเตน โยโค ปตฺตโยโค.
  การประกอบด้วยบาตร, การใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคะ
  (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- ปตฺตโยโค อสฺส อตฺถีติ ปตฺตโยคี.
  ผู้มีการประกอบด้วยบาตร, ผู้ใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคี
  (ปตฺตโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุยินดีภาชนะที่ ๒

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. บรรเทาตัณหาในรสต่างๆ

๒. ละความตะกละ

๓. เป็นผู้มุ่งแต่เพียงประโยชน์[ที่พระพุทธองค์ทรงแสดง]ในอาหาร

๔. ไม่ต้องลำบากในการรักษาภาชนะเป็นต้น

๕. ไม่ฉันโดยเหลียวแล[เพื่อหาภาชนะอื่น]

๖. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

คำว่า อตฺริจฺฉตา (ความตะกละ) มาจาก อตฺริจฺฉ ศัพท์ (ผู้ตะกละ) + ตา ปัจจัย (ความเป็น) ในภาวตัทธิต คำว่า อตฺริจฺฉ ประกอบด้วย อตฺร (นั้นๆ) + อิจฺฉา (ปรารถนา) มีความหมายตามศัพท์ว่า "ผู้ปรารถนารสต่างๆ ในภาชนะนั้นๆ" คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

อตฺร อตฺร นานาภาชเน จิเต นานารเส อิจฺฉา เอตสฺสาติ อตฺริจฺโฉ.[๔๓]

“ผู้ปรารถนารสต่างๆ ที่ดำรงอยู่ในภาชนะนั้นๆ ชื่อว่า อัตริจฉะ”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อตฺริจฺฉ ศัพท์มาจาก อติจฺจ (ยิ่ง)+ อิจฺฉา (ปรารถนา) เมื่อสำเร็จเป็นรูปพหุพพีหิสมาสว่า อติจฺจิจฺฉ แล้ว ให้แปลงสระ อิ ใน ติ กับ จฺจ ใน จฺจิ เป็น ร คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อติจฺจ อิจฺฉตีติ อตฺริจฺโฉ (ผู้ปรารถนายิ่ง ชื่อว่า อัตริจฉะ)

ดังข้อความว่า

อติจฺจ อิจฺฉตีติ อติจฺจิจฺโฉ, ตสฺส ภาโว อติจฺจิจฺฉตาติ วตฺตพฺเพ จฺจิ-การโลปํ กตฺวา “อติจฺฉตาติ วุตฺตํ. อตฺริจฺฉตาติ จ สา เอว วุจฺจตีติ. ตตฺราปิ เนรุตฺติกวิธาเนน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๔๔]

“ผู้ปรารถนายิ่ง ชื่อว่า อติจจิจฉะ ความเป็นผู้ปรารถนายิ่งนั้น ชื่อว่า อติจจิจฉตา เมื่อควรกล่าวว่า อติจฺจิจฺฉตา ได้กล่าวว่า อติจฺฉตา โดยลบ จฺจิ อักษร และคำนั้นกล่าวว่าเป็น อตฺริจฺฉตา นั่นเทียว พึงทราบการสำเร็จบทแม้ในคำนั้นตามวิธีของนิรุตตินัย”

เนรุตฺติกวิธาเนนาติ อิการ-จฺจการานญฺจ รการตาปาทเนน.[๔๕]

“คำว่า เนรุตฺติกวิธาเนน (ตามวิธีของนิรุตตินัย) คือ ด้วยการแปลง อิ อักษรและ จฺจ อักษรเป็น ร อักษร”

นานาภาชนวิกฺเขปํ หิตฺวา โอกฺขิตฺตโลจโน
ขณนฺโต วิย มูลานิ รสตณฺหาย สุพฺพโต.
สรูปํ วิย สนฺตุฏฺฐึ ธารยนฺโต สุมานโส
ปริภุญฺเชยฺย อาหารํ โก อญฺโญ ปตฺตปิณฺฑิโก.

“ภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร มีวัตรปฏิบัติอันงดงาม

---

[๔๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙/๑๑๓
[๔๔] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๒/๘๔๙/๒๓๕
[๔๕] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๒/๘๔๙/๒๓๑

มีใจงดงาม ขจัดความยึดติดในภาชนะนานาชนิด มีสายตาทอดลงใน
บาตร ย่อมเป็นเสมือนขุดรากเหง้าของตัณหาในรส เธอรักษาความ
สันโดษเสมือนอัตภาพของตน พึงฉันอาหารได้[ในบาตรอย่างเดียว]
ภิกษุอื่นใครเล่าจะฉันได้”

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ แต่เพียงนี้

---

๗. เรื่องขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๓๐] ภิกษุสมาทานขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. อติริตฺตโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นโภชนะที่เหลืออยู่)

๒. ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร)

เมื่อภิกษุฉันอาหาร ๕ อย่าง คือ ข้าวสุก (โอทน) ขนมปัง (กุมฺมาส) ข้าวตู (สตฺตุ) ปลา (มจฺฉ) และเนื้อ (มํส) อย่างใดอย่างหนึ่ง หากปฏิเสธอาหารดังกล่าวที่ผู้อื่นนำมาถวายภายในหัตถบาสโดยกล่าวว่า “พอแล้ว” ชื่อว่าทำการห้ามภัต ถ้าภิกษุนั้นเปลี่ยนอิริยาบถไปแล้ว เช่น ลุกขึ้นจากที่นั่งเดิมไปยังสถานที่อื่น แล้วยังฉันอาหารอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามปฐมปวารณาสิกขาบท ดังข้อความว่า

โย ปน ภิกฺขุ ภุตฺตาวี ปวาริโต อนติริตฺตํ ขาทนียํ วา โภชนียํ วา ขาเทยฺย วา ภุญฺเชยฺย วา, ปาจิตฺติยํ.[๙๖]

---

[๙๖] วิ.มหา. ๒/๒๓๘/๒๓๐

“ภิกษุใดฉันแล้ว ห้ามภัตตาหารแล้ว เคี้ยวของเคี้ยว หรือฉันของฉันที่ไม่เป็นเดน ต้องอาบัติปาจิตตีย์”

ดังนั้น ถ้าหากภิกษุต้องการจะฉันปัจฉาภัตนั้น ต้องทำวินัยกรรมโดยกล่าวกับพระวินัยธรว่า อติริตฺตํ กโรถ ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ ท่านจงทำให้เป็นของเหลือ) พระวินัยธรต้องกล่าวว่า อลเมตํ สพฺพํ (ทั้งหมดนี้สมควร) เมื่อทำเช่นนี้ ภิกษุนั้นจึงฉันปัจฉาภัตนั้นได้ วินัยกรรมดังกล่าวนี้ชื่อว่า อติริตตวินัยกรรม คือ วินัยกรรมที่ทำเป็นของเหลือจากพระวินัยธร หรือถ้าเป็นอาหารที่เหลือจากภิกษุไข้ ก็ถือว่าเป็นอาหารเหลือเช่นเดียวกัน ภิกษุไม่ต้องทำอติริตตวินัยก็ฉันอาหารเหลือจากภิกษุไข้ได้

แม้การทำวินัยกรรมดังกล่าวนั้นจะทำให้ภิกษุที่เปลี่ยนอิริยาบถไปแล้วสามารถฉันปัจฉาภัตได้ แต่ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ประเภทนี้จะไม่ทำวินัยกรรมดังกล่าวเพื่อฉันปัจฉาภัต เพราะได้สมาทานธุดงค์ข้อนี้แล้ว

คำว่า อติริตตะ คือ อาหารที่เหลือจากพระวินัยธรด้วยการทำอติริตตวินัยกรรม หรือเหลือจากภิกษุไข้ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติเรกํ ริจติ คจฺฉตีติ อติริตฺตํ.

  อาหารที่ถึงความเหลือเฟือ ชื่อว่า อติริตตะ

  (อติ บทหน้า + ริจ ธาตุ <โยคาโยเค = ประกอบและไม่ประกอบ> + ต ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

ดังข้อความว่า

อติเรกํ ริจติ คจฺฉตีติ อติริตฺตํ, น อติริตฺตํ อนติริตฺตนฺติ อตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห “น อติริตฺตนฺติ. อธิกนฺติ อิมินา อติริตฺตสทฺทสฺส อติสุญฺญตฺถํ นิวตฺเตติ.[๔๗]

“ท่านจะแสดงข้อความว่า อาหารที่ถึงความเหลือเฟือ ชื่อว่า อติริตตะ อาหารที่ไม่ถึงความเหลือเฟือ ชื่อว่า อนติริตตะ จึงกล่าวว่า น อติริตฺตํ (อาหารที่ไม่ถึงความ

---

[๔๗] ปาจิตฺยาทิโยชนา ข้อ ๒๓๙ หน้า ๗๕

เหลือเฟือ) ท่านห้ามความหมายว่า ว่างเปล่า ของ อติริตฺต ศัพท์ ด้วยคำนี้ว่า อธิกํ (คือมากเกินไป)”

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตรนั้น ครั้นห้ามโภชนะแล้วไม่พึงให้ทำโภชนะเป็นกัปปิยะ (ให้เป็นของควรฉัน) แล้วฉันอีก

ข้อความว่า “ไม่พึงให้ทำโภชนะเป็นกัปปิยะแล้วฉันอีก” แสดงว่าภิกษุผู้ทรงธุดงค์ประเภทนี้ควรเคารพพระวินัย ถ้าท่านไม่ทำอติริตตวินัยกรรมให้เป็นของสมควรฉันแล้วฉันอาหารดังกล่าว ไม่เพียงธุดงค์ขาดเท่านั้น ยังต้องอาบัติอีกด้วย

ประเภท

แม้ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : เมื่อห้ามโภชนะ[ก้อนข้าวคำที่สองเป็นต้นไป]อย่างนี้ ฉันก้อนข้าวคำแรกแล้วไม่ฉันก้อนข้าวคำที่สอง เพราะการห้ามโภชนะไม่มีในก้อนข้าวคำแรก แต่เมื่อก้อนข้าวคำแรกนั้นถูกฉันอยู่ ภิกษุผู้ห้ามก้อนข้าวอื่นจึงห้ามโภชนะได้

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ยังฉันโภชนะที่ตนห้ามแล้ว[ซึ่งกำลังฉันอยู่]ได้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ฉัน[โภชนะที่นำมาถวาย]ได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกจากที่นั่ง

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุห้ามโภชนะแล้วให้ทำโภชนะเป็นกัปปิยะแล้วฉันอีก

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ห่างไกลจากอาบัติเพราะฉันโภชนะอันไม่ใช่ของเหลือ[จากภิกษุอาพาธหรือพระวินัยธร]

๒. ไม่เป็นคนตะกละ

๓. ไม่สั่งสมอามิส (อาหาร)

๔. ไม่แสวงหาอาหารอีก

๕. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

ปริเยสนาย เขทํ น ยาติ น กโรติ สนฺนิธึ ธีโร
โอทริกตฺตํ ปชหติ ขลุปจฺฉาภตฺติโก โยคี.

"ผู้เพียรปฏิบัติทรงปัญญา มิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร ย่อมไม่ลำบากแสวงหาอาหาร ไม่ทำการสะสม ละความเป็นคนตะกละได้"

ตสฺมา สุคตปสตฺถํ สนฺโตสคุณาทิวุฑฺฒิสญฺชนนํ
โทเส วิธุนิตุกาโม ภเชยฺย โยคี ธุตงฺคมิทํ.

"เพราะฉะนั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะกำจัดโทษ พึงบำเพ็ญธุดงค์นี้ที่พระสุคตทรงชมเชย ก่อให้เกิดความเจริญแห่งคุณมีความสันโดษเป็นต้น"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๘. เรื่องอารัญญิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๓๑] ภิกษุสมาทานอารัญญิกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. คามนฺตเสนาสนํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่พักใกล้หมู่บ้าน)

๒. อารญฺญิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนั้น ต้องออกจากที่พักใกล้หมู่บ้านไปรับอรุณในป่า ในคำดังกล่าว ที่พักใกล้หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านพร้อมทั้งสถานที่ใกล้หมู่บ้าน

คำอธิบาย บ้าน

บ้าน คือ สถานที่อยู่แห่งใดแห่งหนึ่ง มีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่[เพราะไปสถานที่อื่นชั่วคราว]ก็ตาม แม้สถานที่พักแห่งใดแห่งหนึ่งของพ่อค้า (พ่อค้าเดินเท้า พ่อค้าเกวียน และพ่อค้าเรือ) ที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ

คำอธิบาย บริเวณบ้าน

บริเวณบ้าน คือ ชั่วก้อนดินตกของบุรุษผู้มีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่เสาเขื่อนต้นใน ถ้ามีเสาเขื่อน ๒ ต้นในบ้านที่มีรั้วล้อมเหมือนอนุราธบุรี

พระวินัยธรตัดสินลักษณะของเลฑฑุบาตนั้น (ชั่วก้อนดินตก) ว่า “สถานที่ด้านในที่ก้อนดินตกไปซึ่งถูกขว้างโดยคนหนุ่มที่ลองกำลังของตนเหยียดแขนขึ้นแล้วขว้างไป”

ท่านผู้ทรงพระสูตรกล่าวว่า "สถานที่ด้านในที่ก้อนดินตกไปซึ่งถูกขว้างแบบไล่กา"

ในบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม :-

บริเวณเรือน คือ สถานที่ตกไปแห่งน้ำล้างภาชนะที่แม่บ้านยืนที่ประตูเรือนหลังสุดท้ายแล้วสาดออกไป นับแต่บริเวณเรือนนั้นออกไปชั่วก้อนดินตกครั้งหนึ่งตามนัยที่กล่าวมาแล้วชื่อว่า บ้าน ชั่วก้อนดินตกครั้งที่สองชื่อว่า บริเวณบ้าน

คำอธิบาย ป่า

ส่วนป่า :-

ก. กล่าวตามวินัยเทศนาว่า

ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ สพฺพเมตํ อรญฺญํ.[๔๘]

"สถานที่เหลือยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า"

ข. กล่าวตามอภิธรรมเทศนาว่า

นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา, สพฺพเมตํ อรญฺญํ.[๔๙]

"สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเขื่อน ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ป่า"

ค. กล่าวตามสุตตันตเทศนาในเรื่องธุดงค์นี้ มีลักษณะอย่างนี้ [ตามที่ระบุถึงภิกษุผู้อยู่ในที่พักป่าในอารัญญกสิกขาบท]ว่า

อารญฺญกํ นาม เสนาสนํ ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิมํ.[๕๐]

"ที่พักที่ชื่อว่าป่า มีระยะ ๕๐๐ ชั่วคันธนูเป็นอย่างต่ำ"

ที่พักป่าดังกล่าว พึงกำหนดวัดด้วยคันธนูของอาจารย์ที่ขึ้นสายแล้ว สำหรับ

---

[๔๘] วิ.มหา. ๑/๙๒/๖๑ [๔๙] อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๙/๓๐๒ [๕๐] วิ.มหา. ๒/๖๕๔/๙๗

บ้านที่มีรั้วล้อม ให้วัดตั้งแต่เสาเขื่อนจนถึงรั้ววัด สำหรับบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม วัดตั้งแต่ชั่วก้อนดินตกครั้งแรกจนถึงรั้ววัด

ในคัมภีร์อรรถกถาวินัยกล่าวว่า

สเจ ปน วิหาโร อปริกฺขิตฺโต โหติ, ยํ สพฺพปฐมํ เสนาสนํ วา ภตฺตสาลา วา ธุวสนฺนิปาตฏฺฐานํ วา โพธิ วา เจติยํ วา ทูเร เจปิ เสนาสนโต โหติ, ตํ ปริจฺเฉทํ กตฺวา มินิตพฺพํ.[๕๑]

“ถ้าวัดไม่มีรั้วล้อม พึงวัดเอาที่พักหลังแรกให้เป็นเครื่องกำหนด หรือพึงวัดเอาโรงฉัน ที่ประชุมประจำ ต้นโพธิ์ หรือพระเจดีย์แม้ที่อยู่ห่างไป[จากที่พักหลังแรก]”

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย[๕๒] กล่าวว่า “แม้บริเวณวัดก็เหมือนบริเวณบ้าน พึงวัดระหว่างก้อนดินตกสองครั้ง[ด้วยวิธีขว้างก้อนดินแบบไล่กา]” ความเห็นนี้เป็นหลักในการวัดระยะห่างของที่พักป่า

คำว่า อิทเมตฺถ ปมาณํ (ความเห็นนี้เป็นหลักในการวัดระยะห่างของที่พักป่า) หมายความว่า แม้ข้อความในคัมภีร์ทั้งสอง คือ อรรถกถาวินัยและอรรถกถามัชฌิมนิกายจะไม่สอดคล้องกัน แต่พระอรรถกถาจารย์ก็ยืนยันความเห็นของคัมภีร์หลังว่าสมควรในเรื่องนี้ เพราะการประพฤติธุดงค์เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระสูตร ไม่ใช่เรื่องพระวินัย เนื่องจากพระพุทธองค์มิได้ตรัสพระสูตรตามวินัยเทศนาว่า

อรญฺเญ วสนโต อารญฺญิโก ปนฺตเสนาสโน.[๕๓]

“ภิกษุชื่อว่าผู้อยู่ป่าเป็นวัตร มีเสนาสนะสงัด เพราะอยู่ในป่า”

อนึ่ง ความเห็นหลังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ถือว่าเป็นความเห็นหลักที่ท่านเห็นชอบและตัดสินว่าสมควร จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยได้กล่าวถึงความเห็น

---

[๕๑] วิ.มหา.อ. ๒/๖๕๓-๕๔/๖๔๗-๔๘

[๕๒] ม.ม.อ. ๒/๑๒๒

[๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๑/๑๑๔

ของพระมหาสุมเถระและพระมหาปทุมเถระไว้หลายแห่ง แม้ท่านจะมิได้ตัดสินว่าความเห็นของท่านใดสมควรกว่าก็จัดว่าท่านถือเอาความเห็นที่กล่าวไว้ภายหลังเป็นหลัก เนื่องจากความเห็นของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลัง เป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ ดังข้อความว่า

ยถา เจตฺถ, เอวํ สพฺพตฺถ โย โย อฏฺฐกถาวาโท วา เถรวาโท วา ปจฺฉา วุจฺจติ, โส ปมาณโต ทฏฺฐพฺโพ.[๕๔]

"อนึ่ง ข้อความในที่นี้เป็นฉันใด ความเห็นของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลัง พึงกำหนดโดยความเป็นหลักสำคัญ ฉันนั้น"

ตามหลักตรรกศาสตร์ของสันสกฤต คัมภีร์นยายสูตรกล่าวถึงเหตุที่ทำให้เข้าใจและตัดสินเนื้อความ ๔ อย่าง คือ

๑. ปัจจักขะ การรู้เห็นโดยประจักษ์

๒. อนุมาน การอนุมานรู้

๓. อุปมานะ การเปรียบ

๔. สัททะ คำกล่าวยืนยันจากคัมภีร์

ปจฺจกฺขานุมาโนปมานสทฺทา ปมาณานิ.[๕๕]

[ปฺรตฺยกฺษานุมาโนปมานศพฺทาะ ปฺรมาณานิ.]

"ปัจจักขะ อนุมาน อุปมานะ และสัททะเป็นหลักสำคัญของความเข้าใจอย่างถูกต้อง"

ถ้าหมู่บ้านอยู่ใกล้วัด ภิกษุสามเณรที่อยู่ในวัดได้ยินเสียงของชาวบ้าน แต่ไม่อาจเดินตรงไปเพราะมีภูเขาและแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ ทางใดเป็นทางเดินโดยปกติของวัดนั้นแม้จะสัญจรทางเรือก็ตาม พึงวัดเอาระยะ ๕๐๐ ชั่วคันธนูด้วยทางนั้น แต่ภิกษุใดปิดกั้นทางจากสถานที่นั้นๆ เพื่อให้ทางใกล้บ้านสำเร็จเป็นองค์[ที่พักป่ามีระยะ ๕๐๐ ชั่วคันธนู] ภิกษุนี้ได้ชื่อว่า โจรธุดงค์

---

[๕๔] วิ.มหา.อ. ๑/๙๒/๓๒๒

[๕๕] นฺยายสูตฺร ๒/๑/๓

ถ้าอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรเจ็บป่วย เมื่อท่านไม่ได้ยาเป็นต้นที่เหมาะสมในป่า ก็ควรพาไปปรนนิบัติในวัดใกล้หมู่บ้าน แต่ต้องออกไปแต่เช้าตรู่ รับอรุณในที่ประกอบด้วยองค์แห่งป่า ถ้าโรคของท่านกำเริบขึ้นในเวลาอรุณขึ้น ต้องทำกิจปรนนิบัติท่านเหล่านั้น ไม่ควรห่วงทำธุดงค์ให้หมดจด

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ควรรับอรุณขึ้นในป่าตลอดกาล (ทั้ง ๓ ฤดู)

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : อยู่ในวัดใกล้หมู่บ้านได้ตลอดฤดูฝน ๔ เดือน

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : อยู่ในวัดใกล้หมู่บ้านได้ตลอดฤดูหนาว ๔ เดือนอีกด้วย (คือ ฤดูฝนและฤดูหนาว รวม ๘ เดือน)

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

เมื่อภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นออกมาจากป่าแล้วฟังธรรมเทศนาอยู่ในวัดใกล้บ้าน แม้ถึงอรุณจะขึ้นในเวลาตามที่กำหนดไว้ (คือ ฤดู ๓ สำหรับผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ฤดูหนาวและฤดูร้อนสำหรับผู้ถืออย่างปานกลาง และฤดูร้อนสำหรับผู้ถืออย่างอ่อน) ธุดงค์ก็ไม่ขาด ครั้นฟังธรรมแล้วกำลังเดินทางกลับไปอยู่ ถึงอรุณจะขึ้นในระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่ขาด

แต่เมื่อพระธรรมกถึกลุกขึ้นแล้ว ถ้าภิกษุเหล่านั้นคิดว่า “จักพักนอนสักครู่หนึ่งแล้วจึงไป” แล้วหลับไปถึงอรุณขึ้น หรือรับอรุณขึ้นในวัดใกล้บ้านตามความชอบใจของตน [ที่ต้องการอยู่ในวัดใกล้บ้าน] ธุดงค์ย่อมขาด

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตรใส่ใจสัญญาว่าเป็นป่า ย่อมควรได้รับสมาธิที่ยังไม่ได้หรือรักษาสมาธิที่ได้แล้ว

๒. แม้พระศาสดาก็พอพระทัยเธอ ดังพระบาลีว่า

เตนาหํ นาคิต ตสฺส ภิกฺขุโน อตฺตมโน โหมิ อรญฺญวิหาเรน.[๕๖]

"นาคิตะ เรายินดีการอยู่ในป่าดังกล่าวของภิกษุนั้น"

๓. รูปารมณ์เป็นต้นที่ไม่เหมาะสมย่อมไม่รบกวนจิตของเธอ ผู้อยู่ในที่พักอันสงัด

๔. เป็นผู้ปราศจากความตกใจกลัว

๕. สละความเยื่อใยในชีวิตได้

๖. ยินดีรสแห่งสุขที่เกิดจากวิเวก

๗. แม้ความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเป็นต้นก็เหมาะสมแก่เธอ

ปวิวิตฺโต อสํสฏฺโจ ปนฺตเสนาสเน รโต
อาราธยนฺโต นาถสฺส วนวาเสน มานสํ.

"ภิกษุผู้สงัด[ทั้งกายและใจ] ไม่คลุกคลี ยินดีในที่พักอันสงัด เป็นผู้ยังหฤทัยของพระโลกนาถให้โปรดปรานด้วยการอยู่ป่า"

เอโก อรญฺเญ นิวสํ ยํ สุขํ ลภเต ยติ
รสํ ตสฺส น วินฺทนฺติ อปิ เทวา สอินฺทกา.

"ภิกษุผู้อยู่ในป่าแต่เดียวดาย ย่อมได้รับสุขใด รสแห่งสุขนั้น แม้กระทั่งทวยเทพพร้อมทั้งพระอินทร์ก็ไม่อาจได้รับ"

ปํสุกูลญฺจ เอโสว กวจํ วิย ธารยํ
อรญฺญสงฺคามคโต อวเสสธุตายุโธ.

---

[๕๖] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๔๒/๓๒๙, องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๘๖/๒๘๕

สมตฺโถ นจิรสฺเสว เชตุํ มารํ สวาหินึ
ตสฺมา อรญฺญวาสมฺหิ รตึ กยิราถ ปณฺฑิโต.

"ภิกษุนี้ทรงผ้าบังสุกุลจีวรเหมือนนักรบสวมเกราะมีธุดงค์ที่เหลือ
เป็นอาวุธ เข้าสู่สงครามคือป่า ย่อมเอาชนะมารพร้อมทั้งกองทัพได้
โดยพลัน ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงปัญญาจึงควรพอใจการอยู่ป่า"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของอารัญญิกธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๙. เรื่องรุกขมูลิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๓๒] ภิกษุสมาทานรุกขมูลิกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่มุงหลังคา)

๒. รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร)

ที่มุงหลังคา มี ๕ อย่าง คือ กระเบื้อง ศิลา ปูนขาว หญ้า และใบไม้

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจ ฉทนานิ. อิฏฺฐกาฉทนํ สิลาฉทนํ สุธาฉทนํ ติณจฺฉทนํ ปณฺณจฺฉทนนฺติ.[๕๗]

"ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเครื่องมุง ๕ ชนิด คือ กระเบื้อง ศิลา ปูนขาว หญ้า และใบไม้"

---

[๕๗] วิ.จู. ๗/๓๐๓/๗๓

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นปกตินั้น พึงยึดเอาต้นไม้ที่อยู่สุดเขตวัด โดยละเว้นต้นไม้เหล่านี้ คือ

ก. ต้นไม้อยู่ในระหว่างพรมแดน
ข. ต้นไม้เป็นที่นับถือบูชา
ค. ต้นไม้มียาง
ฆ. ต้นไม้ผล
ง. ต้นไม้มีดอก
จ. ต้นไม้มีค้างคาว
ฉ. ต้นไม้มีโพรง
ช. ต้นไม้อยู่กลางวัด

คำว่า เจติย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อันบุคคลพึงบูชา, เป็นที่บูชา

- เจติตพฺพํ ปูเชตพฺพนฺติ เจติยํ.

(จิต ธาตุ <ปูชายํ = บูชา> + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. เทวสถาน, สถานที่ถูกก่อด้วยอิฐเป็นต้นโดยความเป็นเทวาลัย

- เทวายตนภาเวน อิฏฺฐกาทีหิ จียเตติ เจติยํ.

(จิ ธาตุ <จเย = สั่งสม> + ติย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า เจติยรุกฺข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ต้นไม้เป็นที่บูชา

- เจติยภูโต รุกฺโข เจติยรุกฺโข.

(สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. ต้นไม้ที่ชาวโลกสมมติว่าเป็นเทวสถาน

- เจติยนฺติ สมฺมโต รุกฺโข เจติยรุกฺโข.

(ลบ สมฺมต ศัพท์ในท่ามกลางสมาส)

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : จับจองต้นไม้ตามชอบใจแล้วใช้คนอื่นให้ปัดกวาดไม่ได้ ควรใช้เท้าเขี่ยใบไม้ที่ร่วงหล่นอยู่เถิด

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ใช้ผู้ที่มาถึงสถานที่นั้นให้ปัดกวาดได้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : เรียกคนงานวัดหรือสามเณรมาแล้วใช้ให้ช่วยปัดกวาดให้สะอาด ปรับพื้นให้สม่ำเสมอ เกลี่ยทราย ล้อมรั้ว และติดประตูแล้วอยู่ได้ แต่ในวันฉลอง อย่านั่งอยู่ในที่นั้น ควรไปนั่งในที่กำบังแห่งอื่น

พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการอยู่โคนไม้ตลอด ๘ เดือนด้วยพระพุทธดำรัสว่า

อฏฺฐ มาเส โข มยา เทวทตฺต รุกฺขมูลเสนาสนํ อนุญฺญาตํ.[๕๘]

“เทวทัต ตถาคตอนุญาตที่พักโคนไม้ ๘ เดือน”

คัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๒ ข้อ ๔๑๐ หน้า ๑๐๔) กล่าวว่า “พระพุทธองค์ทรงห้ามการอยู่โคนไม้ตลอดฤดูฝน ๔ เดือน” อีกทั้งมีข้อบัญญัติที่ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก (เล่ม ๔ ข้อ ๒๐๔ หน้า ๒๒๕) ว่า “ภิกษุไม่ควรจำพรรษาในที่กลางแจ้ง” และ “ภิกษุผู้ไม่มีที่พักไม่ควรจำพรรษา” ดังนั้น จึงอาจทำให้เข้าใจว่า ภิกษุไม่อาจประพฤติธุดงค์ที่อยู่โคนไม้และในที่กลางแจ้งภายในฤดูฝน ๔ เดือน แต่ความจริงถ้าเป็นที่พักมีประตูสามารถกันฝนได้ก็จำพรรษาในที่พักนั้นได้ ถ้าภิกษุไม่เข้าไปใต้หลังคาของที่พัก ธุดงค์ก็ไม่ขาด

ข้อความที่นำมากล่าวไว้ มีดังต่อไปนี้

จตฺตาโร ปน มาเส รุกฺขมูลเสนาสนํ ปฏิกฺขิตฺตเมว.[๕๙]

“พระพุทธเจ้าทรงห้ามที่พักโคนไม้ตลอด ๔ เดือน”

---

[๕๘] วิ.มหา. ๑/๔๐๙/๓๐๙, วิ.จู. ๗/๓๔๓/๑๔๑

[๕๙] วิ.มหา.อ. ๒/๔๑๐/๑๐๔

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู อชฺโฌกาเส วสฺสํ อุปคจฺฉนฺติ. เทเว วสฺสนฺเต รุกฺขมูลมฺปิ นิพฺพโกสมฺปิ อุปธาวนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุํ. "น ภิกฺขเว อชฺโฌกาเส วสฺสํ อุปคนฺตพฺพํ, โย อุปคจฺเฉยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.[๖๐]

"สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายเข้าจำพรรษาในที่แจ้ง เมื่อฝนตก พากันวิ่งเข้าโคนไม้บ้าง ชายคาบ้าง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเข้าจำพรรษาในที่แจ้ง รูปใดเข้าจำ ต้องอาบัติทุกกฏ' "

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู อเสนาสนิกา วสฺสํ อุปคจฺฉนฺติ, สีเตนปิ กิลมนฺติ, อุณฺหนปิ กิลมนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุํ. น ภิกฺขเว อเสนาสนิเกน วสฺสํ อุป-คนฺตพฺพํ, โย อุปคจฺเฉยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.[๖๐]

"สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่มีเสนาสนะเข้าจำพรรษา จึงลำบากเพราะความหนาวบ้าง ความร้อนบ้าง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่มีเสนาสนะ ไม่พึงเข้าจำพรรษา รูปใดเข้าจำ ต้องอาบัติทุกกฏ' "

คำว่า ปณฺณสฏ แปลว่า "ใบไม้ที่ร่วงหล่นแล้ว" ตามข้อความว่า

ปณฺณสฏนฺติ รุกฺขโต ปตีตปณฺณํ.[๖๑]

"คำว่า ปณฺณสฏํ แปลว่า ใบไม้ที่ร่วงหล่นแล้วจากต้นไม้"

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปณฺณสฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สริตฺถาติ สฏํ = สิ่งที่ล่วงหล่นแล้ว ชื่อว่า สฏะ

(สร ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อดีตกาล)

- ปณฺณญฺจ ตํ สฏญฺจาติ ปณฺณสฏํ.

ใบไม้ที่ร่วงหล่นแล้ว ชื่อว่า ปัณณสฏะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

---

[๖๐] วิ.ม. ๔/๒๐๔/๒๒๕

[๖๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๒/๑๑๕

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สฏ แปลว่า “เก่า” ดังนั้น คำว่า ปณฺณสฏ จึงแปลว่า “ใบไม้เก่า” พบในข้อความว่า

ติณกฏฺจปณฺณสฏนฺติ ตตฺถ ตตฺถ ปติตํ ติณกฏฺจปณฺณํ. อถวา ติณญฺจ นิสฺสารกํ ลหุกํ กฏฺจญฺจ ติณกฏฺจํ. ปณฺณสฏนฺติ ปุราณปณฺณํ.[๖๒]

“คำว่า ติณกฏฺจปณฺณสฏํ (หญ้า ไม้ และใบไม้ที่ร่วงหล่นแล้ว) คือ หญ้า ไม้ และใบไม้ที่ร่วงหล่นแล้วในที่นั้นๆ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ติณกัฏฐะ คือ หญ้าและไม้ที่เบาใช้การไม่ได้

คำว่า ปณฺณสฏํ แปลว่า ใบไม้เก่า”

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุ[เข้าไป]อยู่ในที่มุงหลังคา

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “ธุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา”

คำว่า ชานิตฺวา ฉนฺเน อรุณํ อุฏฺฐาปิตมตฺเต (ในขณะที่ภิกษุทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา) ท่านกล่าวไว้เพราะการอยู่ในที่มุงหลังคามิได้เพื่อการฟังธรรม เป็นต้น[๖๓] หมายความว่า ถ้าภิกษุฟังธรรมอยู่ในที่มุงหลังคาแล้วอรุณขึ้นโดยที่เธอไม่ทราบ ธุดงค์ไม่ขาด แต่ถ้าเธอทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา ถือว่าธุดงค์ขาด

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

---

[๖๒] วิ.มหา.อ. ๒/๔๒๔/๑๑๔

[๖๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๒/๑๑๕

๑. มีการปฏิบัติอันเหมาะสมกับปัจจัยที่เป็นเครื่องอาศัยตามพระพุทธดำรัสว่า รุกฺขมูลเสนาสนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา [๖๔] (บรรพชาอาศัยที่อยู่คือโคนไม้)

๒. มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า อปฺปานิ เจว สุลภานิ จ ตานิ จ อนวชฺชานิ [๖๕] (ที่พักเหล่านั้นมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ)

๓. ให้อนิจจสัญญาเกิดขึ้นได้โดยเห็นว่าใบไม้เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

๔. ไม่มีความตระหนี่ในที่พักและไม่มีความยินดีในการงาน (นวกรรม, การก่อสร้าง)

๕. อยู่ร่วมกับเทวดาทั้งหลาย

๖. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

รุกขเทวดาอยู่ในวิมานบนต้นไม้ แม้ภิกษุผู้ทรงธุดงค์ประเภทนี้ก็อยู่ที่โคนต้นไม้ทีเดียว จึงนับว่าอยู่ร่วมกับเทวดาทั้งหลาย [๖๖]

วณฺณิโต พุทฺธเสฏฺเฐน นิสฺสโยติ จ ภาสิโต
นิวาโส ปวิวิตฺตสฺส รุกฺขมูลสโม กุโต.

"ที่พักของภิกษุผู้ชอบความสงัด อันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญและตรัสว่าเป็นที่อาศัย[ของบรรพชา] ซึ่งเสมอด้วยโคนไม้จะมีแต่ที่ไหน"

อาวาสมจฺเฉรหเร เทวตา ปริปาลิเต
ปวิวิตฺเต วสนฺโต หิ รุกฺขมูลมฺหิ สุพฺพโต.
อภิรตฺตานิ นีลานิ ปณฺฑูนิ ปติตานิ จ
ปสฺสนฺโต ตรุปณฺณานิ นิจฺจสญฺญํ ปนูทติ.

---

[๖๔] วิ.ม. ๔/๑๒๘/๑๓๙

[๖๕] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๗/๓๑, ขุ.อิติ. ๒๕/๑๐๑/๓๒๐

[๖๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๒/๑๑๕

“เพราะภิกษุผู้มีวัตรอันงาม อยู่ที่โคนไม้อันสงัดกำจัดความหวง-
แหนที่อยู่ มีเทวดาเฝ้ารักษา เมื่อเห็นใบไม้สีแดงอ่อน สีเขียวสด
และสีเหลืองร่วงหล่นไป ย่อมบรรเทาความสำคัญว่าเที่ยงได้”

ตสฺมา หิ พุทฺธทายชฺชํ ภาวนาภิรตาลยํ
วิวิตฺตํ นาติมญฺเญยฺย รุกฺขมูลํ วิจกฺขโณ.

“เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้ทรงปัญญา ไม่ควรดูหมิ่นโคนไม้อันสงัด
อันเป็นมรดกของพระพุทธเจ้า เป็นที่พำนักของผู้รื่นรมย์ในภาวนา”

การประสูติ การตรัสรู้ การแสดงธรรมจักกัปปวัตนสูตร รวมถึงการปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคเกิดขึ้นที่โคนไม้นั่นเทียว จึงกล่าวว่า “โคนไม้อันเป็นมรดกของพระพุทธเจ้า”[๖๗]

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของรุกขมูลิกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๑๐. เรื่องอัพโภกาสิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๓๓] ภิกษุสมาทานอัพโภกาสิกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่มุงหลังคาและโคนไม้)

๒. อพฺโภกาสิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นวัตร)

---

[๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๒/๑๑๖

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ก. ภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นปกตินั้นจะเข้าไปโรงอุโบสถเพื่อฟังธรรมเทศนาหรือเพื่อทำอุโบสถก็ได้ เมื่อเข้าไปแล้วฝนตก ครั้นฝนกำลังตกอยู่ ก็ไม่ต้องออก เมื่อฝนหายแล้วจึงค่อยออก

ข. เธอจะเข้าไปโรงฉันหรือโรงไฟเพื่อทำกิจวัตร หรือเข้าไปนิมนต์พระเถระให้รับภัตในโรงฉันก็ได้

ค. ภิกษุผู้เป็นครูสอนพระบาลี หรือศิษย์เรียนพระบาลี จะเข้าไปที่มุงหลังคาก็ได้

ฆ. เธอจะเก็บเตียงและตั่งเป็นต้นที่วางไว้ไม่ดีข้างนอกไว้ข้างในก็ได้

ง. ถ้าภิกษุกำลังเดินทางถือเครื่องบริขารของพระเถระผู้ใหญ่ไป เมื่อฝนตกจะเข้าไปยังศาลาที่อยู่กลางทางก็ได้ ถ้าไม่ได้ถืออะไรๆ จะรีบเดินไปโดยตั้งใจว่าจะพักอยู่ในศาลา ไม่ควร[เพราะไม่เหมาะสม] แต่ควรเดินไปอย่างปกติเข้าไปในศาลาแล้วอยู่จนกว่าฝนจะหายจึงไป

แม้ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตรก็มีนัยเดียวกัน

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : จะเข้าไปอยู่ใต้ต้นไม้ ภูเขาหรือเรือนไม่ได้ ต้องทำกระท่อมผ้า (กางกลด) อยู่กลางแจ้งเท่านั้น

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : จะอาศัยร่มเงาต้นไม้ ภูเขา และบ้าน แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ใช้เงื้อมเขาที่ไม่มีขอบเขตมุงหลังคา ปะรำที่มุงด้วยกิ่งไม้ ตั่งผ้า หรือกระท่อมชาวนาที่อยู่ตามที่นั้นๆ ที่คนเฝ้านาเป็นต้นทอดทิ้งไว้ได้

ในข้อความว่า "แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่" ภายในของต้นไม้ คือ โคนไม้ ภายในของภูเขา คือ ส่วนหนึ่งของภูเขาที่เหมือนเงื้อมเขา [๖๘]

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นขาดไปในขณะที่ภิกษุเข้าไปสู่ที่มุงหลังคาหรือโคนไม้เพื่ออยู่อาศัย

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า "ธุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคาหรือโคนไม้เหล่านั้น"

ข้อความว่า "ทราบแล้ว" หมายความว่า ภิกษุเข้าไปสู่ที่มุงหลังคาหรือโคนไม้เพื่อฟังธรรมเป็นต้นแล้วนั่งอยู่ ทราบว่าอรุณขึ้นในกาลนี้ [๖๘] หมายความว่า ถ้าภิกษุฟังธรรมอยู่ในที่มุงหลังคาหรือโคนไม้แล้วอรุณขึ้นโดยที่เธอไม่ทราบ ธุดงค์ไม่ขาด แต่ถ้าเธอทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคาหรือโคนไม้ ถือว่าธุดงค์ขาด

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ตัดความกังวลในที่อยู่ได้

๒. บรรเทาถีนมิทธะ (ความง่วงเหงาหาวนอน)

๓. ควรรับคำชมเชย[ของเทวดา]ว่า มิคา วิย อสงฺคจาริโน, อนิเกตา วิหรนฺติ ภิกฺขโว [๖๙] (ภิกษุทั้งหลายเที่ยวไปไม่ติดที่อยู่เหมือนฝูงเนื้อ เป็นผู้ไม่มีที่พักประจำ)

๔. ไม่มีความยึดติด[ที่อยู่]

---

[๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๓/๑๑๗

[๖๙] สํ.ส. ๑๕/๒๒๔/๒๔๐

๕. ไปได้ไม่ติดขัดในทิศทั้ง ๔

๖. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

ข้อความว่า "ตัดความกังวลในที่อยู่ได้" หมายความว่า ความกังวลในที่อยู่ที่มีความผูกพันเกิดร่วมกันมีได้ในโคนไม้ เพราะมีการอยู่สบายในโคนไม้บางแห่ง ดังนั้น จึงกล่าวอานิสงส์ข้อนี้ไว้ในธุดงค์นี้เท่านั้น [๗๐]

ข้อความว่า "ไปได้ไม่ติดขัดในทิศทั้ง ๔" หมายความว่า ภิกษุไม่มีความยึดติดในที่กลางแจ้งนั้นเพราะไม่มีการครอบครองสถานที่ จึงปราศจากที่พักประจำในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ดังนั้นจึงไปได้ไม่ติดขัดในทิศทั้ง ๔ เพราะปราศจากความดำริเช่นนี้ว่า ตนไม่อาจไปสถานที่แห่งนั้นได้ [๗๐]

อนคาริยภาวสฺส อนุรูเป อทุลฺลเภ
ตารามณิวิตานมฺหิ จนฺททีปปฺปภาสิเต.

อพฺโภกาเส วสํ ภิกฺขุ มิคภูเตน เจตสา
ถินมิทฺธํ วิโนเทตฺวา ภาวนารามตํ สิโต.

ปวิเวกรสสฺสาทํ นจิรสฺเสว วินฺทติ
ยสฺมา ตสฺมา หิ สปฺปญฺโญ อพฺโภกาสรโต สิยา.

"ภิกษุผู้ขจัดความง่วงเหงาหาวนอนให้สร่างซา มีใจดุจเนื้อทรายอยู่ในที่กลางแจ้งอันมีเพดานประดับด้วยแก้วมณีคือดารา สว่างไสวด้วยประทีปคือจันทรา เหมาะสมแก่ภาวะของผู้ไม่มีเรือน และหาได้ง่าย เป็นผู้อาศัยความรื่นรมย์ในภาวนาแล้ว ย่อมได้รับความยินดีในรส [คือ สุขในฌานและมรรคผล]อันเกิดจากวิเวกโดยพลัน เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาจึงควรเป็นผู้ยินดีในที่กลางแจ้งเถิด"

---

[๗๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๓/๑๑๗

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของอัพโภกาสิกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๑๑. เรื่องโสสานิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๓๔] ภิกษุสมาทานโสสานิกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. น สุสานํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นที่อันมิใช่ป่าช้า)

๒. โสสานิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ก. ภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตรนั้นไม่ควรอยู่ในสถานที่ซึ่งชาวบ้านสร้างหมู่บ้านใหม่แล้วกำหนดหมายว่า ที่นี้เป็นป่าช้า เพราะสถานที่นั้นไม่ชื่อว่าป่าช้าเมื่อยังมิได้เผาศพ แต่นับจากเวลาที่เผาศพแล้ว แม้จะถูกทิ้งร้างไปถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง

ข้อความว่า “แต่นับจากเวลาที่เผาศพแล้ว แม้จะถูกทิ้งร้างไปถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง” กล่าวไว้เพราะสถานที่ศพนอนเท่านั้นจึงถึงลักษณะของป่าช้า เนื่องจากสถานที่นอนของศพชื่อว่า สุสาน [๗๑]

---

[๗๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๘

ข้อความข้างต้นที่กล่าวว่า “เนื่องจากสถานที่นอนของศพชื่อว่า สุสาน” (ฉวสยนํ หิ สุสานนฺติ วุจฺจติ) แสดงว่า สุสาน ศัพท์มาจาก ฉว (ศพ) + สยน (ที่นอน) แปลง ฉว เป็น สุ, ลบ ย อักษรและทีฆะสระ อ ใน ส เป็น อา ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๓๔๑) ว่า สยเน ฉวสฺส สุ ยสฺส โลโป สสฺสโร ทีฆํ (แปลง ฉว ศัพท์เป็น สุ ในเพราะ สยน ศัพท์, ลบ ย อักษร และทีฆะสระของ ส อักษร) ดังนั้น จึงได้รูปว่า สุสาน คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เสนฺติ อตฺราติ สยนํ.
  ที่นอน ชื่อว่า สยนะ
  (สิ ธาตุ <สเย = นอน> + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- ฉวานํ สยนํ สุสานํ.
  ที่นอนของศพ ชื่อว่า สุสาน
  (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ข. เมื่อภิกษุอยู่ในป่าช้านั้น ไม่ควรให้สร้างปะรำสำหรับจงกรมเป็นต้น [หรือ] ปูลาดเตียงตั่ง ตั้งน้ำฉันน้ำใช้แล้วสอนธรรม เพราะธุดงค์นี้รักษาได้ยาก ดังนั้น จึงควรบอกพระสังฆเถระหรือเจ้าหน้าที่ [มีผู้ใหญ่บ้านเป็นต้น] ให้ทราบไว้เพื่อป้องกันอันตรายที่อาจเกิดขึ้นแล้วอยู่อย่างไม่ประมาทเถิด

ข้อความว่า “เพื่อป้องกันอันตรายที่อาจเกิดขึ้น” หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าป่าช้าเป็นที่ลับหูลับตาของมนุษย์ ดังนั้น พวกโจรที่ทำกรรมคือการขโมยแล้วหรือยังมิได้ทำมักมาชุมนุมกัน เมื่อโจรในป่าช้าเห็นเจ้าของทรัพย์แล้วก็ทิ้งของไว้ใกล้ภิกษุแล้วหนีไป ชาวบ้านเข้าใจผิดว่าภิกษุเป็นโจรจึงทุบตีได้ ดังนั้น ภิกษุจึงควรบอกพระสังฆเถระหรือเจ้าหน้าที่มีผู้ใหญ่บ้านเป็นต้นให้ทราบเรื่องที่ตนไปป่าช้าเพื่อป้องกันอันตรายดังกล่าว [๗๒]

คำว่า ราชยุตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔/๑๑๘

- โยชาปียิตฺถาติ ยุตฺโต.

ผู้ถูกให้ประกอบแล้ว, ผู้ถูกแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ยุตตะ

(ยุช ธาตุ <โยเค = ประกอบ> + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกรรม-สาธนะ)

- รญฺญา ยุตฺโต ราชยุตฺโต.

ผู้อันพระราชาให้ประกอบแล้ว, ผู้อันพระราชาแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ราชยุตตะ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ราชยุตฺโต เอว ราชยุตฺตโก.

ผู้อันพระราชาให้ประกอบแล้วนั่นแหละ ชื่อว่า ราชยุตตกะ (ราชยุตฺต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๔ หน้า ๑๑๘) ว่า สงฺฆตฺเถรํ วา โคจรคาเม รญฺญา นิยุตฺตํ ราชยุตฺตกํ วา (พระสังฆเถระหรือเจ้าหน้าที่ซึ่งพระราชาแต่งตั้งไว้ในหมู่บ้านบิณฑบาต) ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ยุตฺต เป็นบทที่ลงการิตปัจจัยแล้วลบไป ชื่อว่า การิตันโตคธะ คือ บทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยุตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ต ปัจจัย โดยไม่ลง เณ การิตปัจจัย ดังข้อความว่า

ราชยุตฺเตหีติ รญฺโญ กมฺเม นิยุตฺตปุริเสหิ.[๗๓]

"คำว่า ราชยุตฺเตหิ แปลว่า บุรุษผู้ประกอบในงานของพระราชา"

ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ราชยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยุญฺชิตฺถาติ ยุตฺโต.

ผู้ประกอบแล้ว ชื่อว่า ยุตตะ

(ยุช ธาตุ <โยเค = ประกอบ> + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

---

[๗๓] ม.ม.ฎีกา ๒/๔๖๗/๓๕๒

- รณฺโณ กมฺเม ยุตฺโต ราชยุตฺโต.

ผู้ประกอบแล้วในงานของพระราชา ชื่อว่า ราชยุตตะ

(มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส)

สรุปความว่า คำว่า ราชยุตฺต หรือ ราชยุตฺตก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้อันพระราชาให้ประกอบ, ผู้อันพระราชาแต่งตั้ง

๒. ผู้ประกอบในงานของพระราชา

ค. เมื่อเดินจงกรม ควรเดินแลดูป่าช้าด้วยการหรี่ตา[เพื่อให้เกิดความสลดใจ]

ฆ. อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า "ในเวลาไปป่าช้า ควรหลีกจากทางสายใหญ่แล้วเดินไปตามทางนอก [เพื่อไม่ให้ปรากฏการที่ตนเป็นผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร] ควรกำหนดหมายอารมณ์ไว้แต่ในเวลากลางวัน (เช่น ตรงนี้จอมปลวก ตรงนี้ต้นไม้ ตรงนี้ตอไม้) ผลที่ได้คือ เมื่อกำหนดหมายอย่างนี้ ตอไม้เป็นต้นนั้นจักไม่น่ากลัวในเวลากลางคืน ถึงยักษ์เที่ยวร่ำร้องอยู่ในเวลากลางคืน ก็อย่าขว้างปาด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (เช่น ก้อนดิน ก้อนหิน) ภิกษุนั้นต้องไปป่าช้าทุกวัน อยู่ในป่าช้าตลอดมัชฌิมยาม (เวลา ๒๒.๐๐-๐๒.๐๐ น.) แล้วจึงกลับในเวลาปัจฉิมยาม (เวลา ๐๒.๐๐-๐๖.๐๐ น.)"

ง. ไม่ควรบริโภคของเคี้ยวของฉันอันเป็นที่ชอบใจของพวกอมนุษย์ เช่น งาบด ข้าวคลุกถั่ว ปลา เนื้อ นม น้ำมัน และน้ำอ้อยเป็นต้น

คำว่า ติลปิฏฺฐ (งาบด) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า ติลปิฏฺฐนฺติ ติล-จุณฺณํ (คำว่า ติลปิฏฺฐํ (งาบด) คือ งาที่เป็นผง) [๗๔]

นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๔ หน้า ๑๑๘) อธิบายคำนี้ว่า ติลปิฏฺฐํ วุจฺจติ ปลลํ (งาบด ชื่อว่า ติลปิฏฐะ) [๗๕]

---

[๗๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๖๖๙/๓๙๒

[๗๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๘

อนึ่ง พจนานุกรมสันสกฤตแสดงความหมายของ ปลล ศัพท์ไว้ ๓ อย่าง คือ เนื้อ เปือกตม และงาบด ดังข้อความว่า

ปลล. น. ปล — กลจฺ. มำเส ปงฺเก ติลจูรฺเณ จ. ปลํ ลาติ ลา — ก.ราก฿ษเส ปุ.[๗๖]

“ปลล นปุงสกลิงค์ ปล ธาตุ + กลจฺ ปัจจัย เป็นไปในความหมายว่า เนื้อ เปือก-ตม และงาบด

บุคคลใดย่อมถือเอา[คือกิน]เนื้อ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปลละ (ผู้กินเนื้อ) ลา ธาตุ + ก ปัจจัย ปุงลิงค์ เป็นไปในรากษส”

ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่าคำนี้แปลว่า งาบด หรือ งาผง ตามที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๔๖)

จ. ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งตระกูล

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ต้องอยู่ในป่าช้าที่มีการเผาศพประจำ (ทุกวัน), มีศพประจำ และมีเสียงร้องไห้เนืองนิจเท่านั้น

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ควรมีลักษณะอย่างหนึ่งในลักษณะของป่าช้า ๓ ประเภทนั้น

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ควรอยู่ในป่าช้าที่พอเข้าลักษณะของป่าช้าตามนัยที่กล่าวมาแล้ว[ว่านับจากเวลาที่เผาศพแล้ว แม้จะถูกทิ้งร้างไปถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง]

---

[๗๖] ศพฺท.ทฺรุม หน้า ๒๖๕

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์นี้ขาดไปโดยที่ภิกษุทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้อยู่ในที่อันมิใช่ป่าช้า

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “ธุดงค์นี้ขาดไปในวันที่ไม่ไปป่าช้า”

อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะท่านประสงค์เอาว่า การกลับออกจากป่าช้าในปัจฉิมยามควรอยู่ [๗๗] หมายความว่า แม้ภิกษุจะไม่ได้อยู่ในป่าช้าตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน แต่ไปอยู่ในป่าช้าในเวลากลางคืนแล้วกลับวัดในปัจฉิมยามก่อนอรุณขึ้น ธุดงค์ไม่ขาด เพราะถือว่าได้ไปป่าช้าทุกวัน (ตามธรรมเนียมทางศาสนานับเวลาอรุณขึ้นเป็นวันใหม่ โดยเฉลี่ยคือเวลา ๐๖.๐๐ น. แต่ไม่แน่นอนตามฤดูกาลและสถานที่นั้นๆ เพราะอรุณขึ้นช้าในฤดูหนาว แต่ขึ้นเร็วในฤดูร้อน ไม่นับเวลา ๑๒.๐๐ น. ตามหลักสากลในปัจจุบัน)

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ได้ระลึกถึงความตาย (เพราะเห็นซากศพในป่าช้าเสมอ)

๒. อยู่ด้วยความไม่ประมาทเสมอ

๓. ได้รับอสุภนิมิต[คืออารมณ์ที่ไม่สวยงาม] (เพราะเห็นซากศพที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้านั้น)

๔. บรรเทากามราคะได้

๕. เห็นสภาพของร่างกายอยู่เนืองๆ (เพราะกำหนดความไม่สะอาด กลิ่นเหม็นและความน่ารังเกียจของสรีระโดยมาก)

๖. มีความสังเวชมาก (เพราะได้ระลึกถึงความตาย)

---

[๗๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔/๑๑๘

๗. ละความมัวเมาในสุขภาพเป็นต้นได้ (ละความประมาทในสุขภาพ วัย และชีวิต เพราะเห็นคนเจ็บป่วย คนแก่ชรา และคนตายในป่าช้านั้น)

๘. อดทนต่อภัยน้อยใหญ่ได้ (เพราะครอบงำภัยน้อยใหญ่ได้)

๙. เป็นที่เคารพยกย่องของอมนุษย์ทั้งหลาย (เพราะผู้สลดใจย่อมพากเพียรด้วยปัญญา)

๑๐. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

โสสานิกญฺหิ มรณานุสติปฺปภาวา
นิทฺทาคตมฺปิ น ผุสนฺติ ปมาทโทสา
สมฺปสฺสโต จ กุณปานิ พหูนิ ตสฺส
กามานุราควสคมฺปิ น โหติ จิตฺตํ.

"โทษคือความประมาทย่อมไม่ครอบงำภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร แม้จะหลับอยู่ก็ตามเพราะอานุภาพของมรณานุสสติ จิตของภิกษุนั้นผู้เห็นศพมากมายย่อมไม่ตกไปสู่อำนาจของราคะที่พอใจกาม (วัตถุกาม)"

สํเวคเมติ วิปุลํ น มทํ อุเปติ
สมฺมา อโถ ฆฏติ นิพฺพุติเมสมาโน
โสสานิกงฺคมิติ เนกคุณาวหตฺตา
นิพฺพานนินฺนหทเยน นิเสวิตพฺพํ.

"ภิกษุนั้นไม่มัวเมาเพราะได้รับความสังเวชอย่างใหญ่หลวง และได้ชื่อว่าพยายามแสวงหาพระนิพพานโดยชอบ ดังนั้น ภิกษุผู้มีใจน้อมไปในพระนิพพานจึงควรปฏิบัติโสสานิกังคธุดงค์ เพราะนำคุณเป็นอเนกประการมาให้"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของโสสานิกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

๑๒. เรื่องยถาสันถติกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๓๕] ภิกษุสมาทานยถาสันถติกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. เสนาสนโลลุปฺปํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นความละโมบในเสนาสนะ)

๒. ยถาสนฺถติกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่ถูกจัดแจงไว้เป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่ถูกจัดตั้งไว้เป็นวัตรนั้นควรพอใจเสนาสนะที่เจ้าหน้าที่ให้รับเอาโดยกล่าวว่า “เสนาสนะนี้มาถึงแก่ท่าน” ไม่ควรให้ย้ายภิกษุอื่น

เจ้าหน้าที่ในวัดมักจัดแจงที่พักไว้ตามลำดับพรรษา ถ้าพระเถระต้องการที่พักของพระนวกะ พระนวกะต้องย้ายที่พักตามที่พระเถระต้องการ เมื่อจัดแจงไว้อย่างนี้ พระนวกะอาจลำบากด้วยการย้ายที่พัก แต่ภิกษุผู้ทรงธุดงค์นี้ต้องอยู่ในที่พักซึ่งเจ้าหน้าที่จัดแจงให้ ไม่อาจขอและยึดครองที่พักของภิกษุอื่นที่มีพรรษาน้อยกว่า

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่ถูกจัดตั้งไว้เป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ไม่อาจถามถึงเสนาสนะที่ถึงแก่ตนว่า อยู่ไกลหรือใกล้ ถูกยักษ์และงูเป็นต้นรบกวนไหม ร้อนหรือเย็น (เพราะธุดงค์ของภิกษุนั้นเศร้าหมองได้แม้ด้วยการถาม)

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ถามได้ แต่ไปตรวจดูไม่ได้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ไปตรวจดูเสนาสนะแล้ว ถ้าไม่ชอบใจเสนาสนะนั้น [เพราะอยู่ไม่เป็นที่สัปปายะ] ก็เปลี่ยนเอาเสนาสนะอื่น[ที่เหมาะสม]ได้

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๗๘] กล่าวว่า

ความละโมบของผู้ถืออย่างอ่อน : การสละที่พักตามที่ตนได้รับแล้วถือเอาที่พักอื่นโดยความไม่มีโรค

ความละโมบของผู้ถืออย่างปานกลาง : การไปดูที่พัก

ความละโมบของผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : การถามถึงที่พัก

จึงไม่ต้องกล่าวถึงการให้ผู้อื่นย้ายไปแล้วถือเอาของภิกษุทุกประเภท

การขาด

การขาดของธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้เกิดความละโมบในเสนาสนะนั่นเทียว

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ทำตามโอวาทที่ตรัสไว้ว่า ยํ ลทฺธํ เตน ตุฏฺฐพฺพํ [๗๙] (บุคคลได้สิ่งใด ควรพอใจสิ่งนั้น)

๒. มุ่งประโยชน์ต่อเพื่อนพรหมจารี (เพราะไม่ย้ายเพื่อนพรหมจารีที่อ่อนกว่าแม้จะบอกให้ย้ายได้)

---

[๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕/๑๑๙

[๗๙] วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๗๙๓/๗๙, ขุ.ชา. ๒๗/๑๓๖/๓๔

๓. สละความคิดว่าเลวหรือประณีต (เพราะไม่ทำการแบ่งแยกว่าดีหรือทราม)

๔. ขจัดความยินดีและยินร้าย (เพราะมีคุณคล้อยตามลักษณะที่เป็นตาทิคุณ คือ คุณอันไม่หวั่นไหว)

๕. ปิดประตูความมักมาก (เพราะไม่ให้โอกาส)

๖. ประพฤติคล้อยตามความมักน้อยเป็นต้น

ข้อความของบาทคาถาว่า ยํ ลทฺธํ เตน ตุฏฺฐพฺพํ มีดังต่อไปนี้ คือ

ยํ ลทฺธํ เตน ตุฏฺฐพฺพํ อติโลโภ หิ ปาปโก
หํสราชํ คเหตฺวาน สุวณฺณา ปริหายถ.[๘๐]

"บุคคลได้สิ่งใด ควรพอใจด้วยสิ่งนั้น ความโลภเกินไปเป็นความชั่วร้าย เหมือนถุลลนันทาจับพญาหงส์แล้วเสื่อมจากทอง"

ยํ ลทฺธํ เตน สนฺตุฏฺโจ ยถาสนฺถติโก ยติ
นิพฺพิกปฺโป สุขํ เสติ ติณสนฺถรเกสุปิ.

"ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่ถูกจัดแจงไว้เป็นวัตร ได้สิ่งใดก็ยินดีด้วยสิ่งนั้น ไม่เลือก ย่อมอยู่เป็นสุขในที่ปูลาดด้วยหญ้าก็ตาม"

คำว่า นิพฺพิกปฺป (ไม่เลือก) มาจาก นิ (ปราศจาก) + วิ (พิเศษ) + กปฺป (ความดำริ) คำนี้หมายถึง "ผู้ปราศจากความดำริพิเศษว่าไม่ดี" คือ ไม่เลือกว่าเป็นสิ่งที่ไม่ดีแล้วไม่พอใจ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กปฺปนํ กปฺโป.

ความดำริ ชื่อว่า กัปปะ

(กปฺป ธาตุ <ตกฺเก = ดำริ> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

---

[๘๐] วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๗๙๓/๗๙, ขุ.ชา. ๒๗/๑๓๖/๓๔

- วิเสโส กปฺโป วิกปฺโป.

ความดำริพิเศษ ชื่อว่า วิกัปปะ

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- วิกปฺปโต วิรหิโต นิพฺพิกปฺโป.

ผู้ปราศจากความดำริพิเศษ ชื่อว่า นิพพิกัปปะ

(อมาทิปรตัปปุริสสมาส)

น โส รชฺชติ เสฏฺฐมฺหิ หีนํ ลทฺธา น กุปฺปติ
สพฺรหฺมจารินวเก หิเตน อนุกมฺปติ.

"ภิกษุนั้นไม่ติดใจในเสนาสนะที่ดี ได้ที่พักเลวแล้วก็ไม่เสียใจ ย่อมสงเคราะห์เกื้อกูลเพื่อนพรหมจารีผู้บวชใหม่"

ตสฺมา อริยสตาจิณฺณํ มุนิปุงฺคววณฺณิตํ
อนุยุญฺเชถ เมธาวี ยถาสนฺถตรามตํ.

"ดังนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาจึงควรหมั่นประพฤติความเป็นผู้ยินดีในเสนาสนะตามที่ถูกจัดแจงไว้ อันพระอริยะผู้มีสติประพฤติอยู่เสมอ พระจอมมุนีทรงสรรเสริญ"

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของยถาสันถติกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

---

๑๓. เรื่องเนสัชชิกังคธุดงค์

การสมาทาน

[๓๖] ภิกษุสมาทานเนสัชชิกังคธุดงค์ด้วยคำหนึ่งในคำสมาทานเหล่านี้ คือ

๑. เสยฺยํ ปฏิกฺขิปามิ (ข้าพเจ้างดเว้นการนอน)

๒. เนสชฺชิกงฺคํ สมาทิยามิ (ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์ของภิกษุผู้อยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตร)

วิธีปฏิบัติ

วิธีปฏิบัติธุดงค์นั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้อยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตรนั้นต้องลุกขึ้นเดินจงกรมตลอดยามหนึ่งในยามทั้งสามแห่งราตรี เพราะในอิริยาบถ ๔ การนอนเท่านั้นไม่สมควร (ส่วนอิริยาบถ ๓ ย่อมสมควร)

ประเภท

แม้ภิกษุผู้อยู่ด้วยการนั่งเป็นวัตรนี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน คือ

๑. ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ : ใช้พนักอิง ผ้ารัดเข่า และสายโยกรัดไม่ได้

๒. ผู้ถืออย่างปานกลาง : ใช้ของอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างนี้ได้

๓. ผู้ถืออย่างอ่อน : ใช้พนักอิง ผ้ารัดเข่า เชือกรัดเข่า หมอน เก้าอี้มีองค์ ๕ และเก้าอี้มีองค์ ๗ ได้

เก้าอี้มีองค์ ๕ (คือเท้า ๔ พนักหลัง ๑) คือ เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลัง

เก้าอี้มีองค์ ๗ คือ เก้าอี้ที่ทำมีพนักด้านหลัง และมีพนักทั้งสองด้าน[ทางซ้ายขวา] ได้ยินมาว่า ทายกทำเก้าอี้มีองค์ ๗ นั้นถวายแก่ท่านพระมิฬาภยเถระ พระเถระเป็นพระอนาคามีแล้วมรณภาพ

ท่านแสดงพระอภยเถระเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า “พระเถระเป็นพระอนาคามีแล้วมรณภาพ” เพื่อห้ามความสงสัยว่า ผู้ทรงเนสัชชิกธุดงค์ที่นั่งพิงเก้าอี้ทั้งสองด้านและด้าน

หลัง ต่างกับผู้ไม่ทรงเนสัชชิกธุดงค์อย่างไร[๘๑] หมายความว่า พระเถระนั้นประพฤติอย่างนี้แล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี การปฏิบัติธุดงค์ของท่านแม้จะเป็นการถืออย่างอ่อนก็ส่งผลให้บรรลุธรรมได้เหมือนกัน

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเก้าอี้มีองค์ ๕ ในเรื่องนี้ว่า

จตฺตาโร ปาทา, ปิฏฺจิอปสฺสโย จาติ อิเมหิ ปญฺจหิ องฺเคหิ ปญฺจงฺโค. จตูหิ อฏฺฏนีหิ ปิฏฺจิอปสฺสเยน จ ปญฺจงฺโคติ อปเร.[๘๑]

"เก้าอี้มีองค์ ๕ ด้วยองค์เหล่านี้ คือ เท้า ๔ พนักหลัง ๑ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า มีองค์ ๕ ด้วยองค์เหล่านี้ คือ แคร่ ๔ พนักหลัง ๑"

คำว่า ปลฺลตฺถิกา แปลตามศัพท์ว่า "การรัดโดยรอบ" หมายความว่า การนั่งชันเข่าขึ้นแล้วรัดเข่าทั้งสองด้วยสายโยกรัดที่ทำด้วยเชือก ด้วยมือ หรือด้วยผ้าสังฆาฏิเป็นต้น แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อาโยคปัลลัตถิกา การนั่งรัดเข่าด้วยสายโยกรัด (เส้นเชือกสำหรับรัดเข่าทั้งสองข้าง)

๒. หัตถปัลลัตถิกา การนั่งรัดเข่าด้วยมือ (โอบมือทั้งสองข้างเข้าหากัน)

๓. ทุสสปัลลัตถิกา การนั่งรัดเข่าด้วยผ้าอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ผ้าสังฆาฏิ

ปลฺลตฺถิกายาติ อาโยคปลฺลตฺถิกาย วา หตฺถปลฺลตฺถิกาย วา ทุสฺสปลฺลตฺถิกาย วา ยาย กายจิ ปลฺลตฺถิกาย นิสินฺนสฺส อคิลานสฺส เทเสตุํ น วฏฺฏติ.[๘๒]

"คำว่า ปลฺลตฺถิกาย (ด้วยการนั่งรัดเข่า) หมายความว่า ภิกษุไม่ควรแสดงธรรมแก่คนไม่เจ็บป่วยที่นั่งรัดเข่าอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยสายโยกรัด ด้วยมือรัด หรือด้วยผ้ารัด"

คำว่า อาโยคปลฺลตฺถิกา (สายโยกรัด) คือ เส้นเชือกสำหรับรัดเข่าทั้งสองข้าง ดังข้อความในคัมภีร์จูฬวรรคว่า

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ คิลาโน โหติ, ตสฺส วินา อาโยคา น ผาสุ

---

[๘๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖/๑๒๐

[๘๒] วิ.ม.อ. ๒/๖๔๒/๔๕๖

โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุํ. อนุชานามิ ภิกฺขเว อาโยคนฺติ. อถ โข ภิกฺขูนํ เอตทโหสิ “กถํ นุ โข อาโยโค กาตพฺโพติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุํ. “อนุชานามิ ภิกฺขเว ตนฺตกํ เวมํ วฏฺฏํ สลากํ สพฺพํ ตนฺตภณฺฑกนฺติ.[๘๓]

“สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งป่วย ท่านขาดผ้ารัดเข่าย่อมไม่มีความผาสุก ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผ้ารัดเข่า’

ภิกษุทั้งหลายได้ปรึกษากันดังนี้ว่า ‘จะทำผ้ารัดเข่าอย่างไร’ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเครื่องหูกทุกอย่าง คือ ไม้สะดึงที่แผ่ด้าย ฟืม ด้ายพัน และไม้สลักทอ’ ”

คำว่า ทุสฺสปลฺลตฺถิกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การนั่งรัดเข่าด้วยผ้า มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริคฺคเหตฺวา อาสนํ ปลฺลตฺถา.

(ปริ บทหน้า + อส ธาตุ <ภุวิ = มี, เป็น> + อต ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- ปลฺลตฺถา เอว ปลฺลตฺถิกา.

(ปลฺลตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- ทุสฺเสน ปลฺลตฺถิกา ทุสฺสปลฺลตฺถิกา.

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

๒. ผ้าที่มีเพื่อการนั่งรัดเข่า มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปลฺลตฺถาย วตฺตตีติ ปลฺลตฺถิกา.

(ปลฺลตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน วตฺตติ ตัทธิต)

- ทุสฺโส เอว ปลฺลตฺถิกา ทุสฺสปลฺลตฺถิกา.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

---

[๘๓] วิ.จู. ๗/๒๗๗/๔๒

การขาด

ธุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้ทำการนอนนั่นเทียว

อานิสงส์

อานิสงส์ มีดังต่อไปนี้ :-

๑. ตัดเครื่องผูกพันใจตามพระพุทธดำรัสว่า เสยฺยสุขํ ปสฺสสุขํ มิทฺธสุขํ อนุยุตฺโต วิหรติ[๘๔] (ภิกษุประกอบความสุขในการนอน การเอกเขนก และการหลับอยู่)

๒. เหมาะแก่การหมั่นเจริญกรรมฐานทั้งปวง (เพราะการนั่งทำให้ไม่หดหู่และไม่ฟุ้งซ่าน)

๓. มีอิริยาบถที่น่าเลื่อมใส

๔. เกื้อกูลต่อการปรารภความเพียร

๕. เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ (มีศีลเป็นต้น)

อาภุชิตฺวาน ปลฺลงฺกํ ปณิธาย อุชุํ ตนุํ
นิสีทนฺโต วิกมฺเปติ มารสฺส หทยํ ยติ.

"ภิกษุนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ย่อมยังดวงหฤทัยของพญามาร ให้หวาดหวั่น (ผิดหวัง)"

เสยฺยสุขํ มิทฺธสุขํ หิตฺวา อารทฺธวีริโย
นิสชฺชาภิรโต ภิกฺขุ โสภยนฺโต ตโปวนํ.

"ภิกษุละความสุขในการนอนและการหลับ ปรารภความเพียร พอใจในการนั่ง ย่อมทำป่าคือตบะให้งดงาม"

---

[๘๔] ที.ปา. ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ม.มู. ๑๒/๑๘๖/๑๕๗

คำว่า ตโปวน มาจาก ตป (ข้อประพฤติเผากิเลส, ตบะ) + วน (ป่า) หมายถึงป่าคือพระศาสนาอันเป็นข้อประพฤติ ๓ อย่าง ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา อันเผากิเลสนั่นเอง กล่าวคือ

๑. ศีล เผากิเลสระดับวีติกกมะ คือ กิเลสที่ล่วงละเมิดทางกายและวาจา

๒. สมาธิ เผากิเลสระดับปริยุฏฐาน คือ กิเลสที่ฟูขึ้นมาในใจโดยประกอบร่วมกับจิต

๓. ปัญญา เผากิเลสระดับอนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต

คำว่า ตโปวน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตโป เอว วนํ ตโปวนํ.
  ป่าคือตบะ ชื่อว่า ตโปวนะ
  (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

นิรามิสํ ปีติสุขํ ยสฺมา สมธิคจฺฉติ
ตสฺมา สมนุยุญฺเชยฺย ธีโร เนสชฺชิกํ วตํ.

เธอได้รับปีติสุขอันปราศจากกามคุณ ดังนั้น ภิกษุผู้ทรงปัญญา
จึงควรหมั่นประพฤติธุดงค์ที่อยู่ด้วยการนั่งเถิด

จบคำอธิบายการสมาทาน วิธีปฏิบัติ ประเภท การขาด และอานิสงส์ของเนสัชชิกังคธุดงค์แต่เพียงนี้

เรื่องทั่วไปเกี่ยวกับธุดงค์

[๓๗] บัดนี้ จะอธิบายโดยเนื่องด้วยคาถาว่า

กุสลตฺติกโต เจว ธุตาทีนํ วิภาวโต
สมาสพฺยาสโต จาปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

"พึงทราบข้อวินิจฉัยธุดงค์โดยกุสลติกะ การจำแนก ธุต ศัพท์ เป็นต้น โดยย่อและพิสดาร"

ข้อวินิจฉัยโดยกุสลติกะ

ในเรื่องนั้น คำว่า กุสลตฺติกโต (โดยกุสลติกะ) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กล่าวโดยละเอียดว่า ธุดงค์ทั้งหมดนั้น บางอย่างเป็นกุศลโดยเนื่องด้วยพระเสกขะและปุถุชน บางอย่างเป็นอัพยากฤตโดยเนื่องด้วยพระขีณาสพ ธุดงค์ที่เป็นอกุศลหามีไม่

โดยทั่วไปคำว่า สิยา เป็นบทอาขยาตที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ แปลง เอยฺย เป็น อิยา และลบ อ ของ อส ธาตุ แต่ในประโยคว่า สพฺพาเนว หิ ธุตงฺคานิ เสกฺขปุถุชฺชนขีณาสวานํ วเสน สิยา กุสลานิ, สิยา อพฺยากตานิ (ธุดงค์ทั้งหมดนั้น บางอย่างเป็นกุศลโดยเนื่องด้วยพระเสกขะและปุถุชน บางอย่างเป็นอัพยากฤตโดยเนื่องด้วยขีณาสพ) คำว่า สิยา เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า "บางอย่าง" (เอกจฺเจ) ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนีกล่าวถึงความหมายของ สิยา และ สิยุํ นิบาต ๓ ประการ คือ

๑. บางอย่าง (เอกจฺเจ) ๒. อย่างไรเล่า (กินฺนุ)

๓. มีอยู่ (สิยา เหมือน ภวติ หรือ สิยุํ เหมือน ภวนฺติ)

เอเต เทฺว นิปาตาปิ โหนฺติ. "เวทนากฺขนฺโธ สิยา กุสโล, สิยา อกุสโล, สิยา อพฺยากโตติ อาทีสุ เอกจฺโจติ อตฺโถ. "สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา"ติอาทีสุ กินฺนูติ อตฺโถ. "ทฺวาทสากุสลา สิยุนฺติอาทีสุ ภวนฺตีติ อตฺโถ.[๘๕]

"บททั้งสองเหล่านี้เป็นนิบาตอีกด้วย คือ มีความหมายว่า

---

[๘๕] **นิรุตฺติ. สูตร ๖๓๕**

๑. บางอย่าง (เอกจฺเจ) ดังคำว่า เวทนากฺขนฺโธ สิยา กุสโล, สิยา อกุสโล, สิยา อพฺยากโต (เวทนาขันธ์บางอย่างเป็นกุศล บางอย่างเป็นอกุศล บางอย่างเป็นอัพยากฤต) เป็นต้น

๒. อย่างไรเล่า (กินฺนุ) ดังคำว่า สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา (กุศลธรรมพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยโดยอาศัยกุศลธรรมอย่างไรเล่า)

๓. ย่อมมี (ภวนฺติ) ดังคำว่า ทฺวาทสากุสลา สิยุํ (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง)"

นอกจากนั้น สิยา ศัพท์เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า กทาจิ (ในบางคราว, บ้าง) ได้อีกด้วย พบในข้อความว่า

สพฺพาปตฺติโย หิ กิริยาวเสน ปญฺจวิธา โหนฺติ, เสยฺยถิทํ- อตฺถาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺฐาติ, อตฺถิ อกิริยโต, อตฺถิ กิริยากิริยโต, อตฺถิ สิยา กิริยโต สิยา อกิริยโต, อตฺถิ สิยา กิริยโต สิยา กิริยากิริยโตติ.[๘๖]

"อาบัติทั้งหมดมี ๕ อย่างโดยเนื่องด้วยการกระทำ กล่าวคือ

๑. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะกระทำ

๒. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะไม่กระทำ

๓. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะทำและไม่ทำ

๔. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะทำบ้าง ไม่ทำบ้าง

๕. อาบัติที่เกิดขึ้น เพราะทำบ้าง เพราะทำและไม่ทำบ้าง"

สิยา กโรนฺตสฺสาติอาทีสุ สิยาติ "สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺสาติอาทีสุ วิย กทาจีติ อิมินา สมานตฺโถ นิปาโต.[๘๗]

"ในคำว่า สิยา กโรนฺตสฺส (กระทำในบางคราว) เป็นต้น ศัพท์ว่า สิยา เป็นนิบาตที่มีความหมายเสมอกับคำว่า กทาจิ (ในบางคราว) นี้ ดังอุทาหรณ์ว่า สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺส (พราหมณ์ ความดำริพึงมีแก่ท่านในบางคราวอย่างนี้) เป็นต้น"

---

[๘๖] กงฺขา. หน้า ๑๓๖

[๘๗] กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๐๑

สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) แสดงความหมายของ สิยา นิบาตไว้ ๒ ประการ คือ
๑. บางอย่าง, ส่วนหนึ่ง (เอกํส) ๒. คงจะมีได้ (วิกปฺปน)

สิยาติ เอกํเส จ วิกปฺปเน จ "ปถวีธาตุ สิยา อชฺฌตฺติกา, สิยา พาหิราติ เอกํเส. "สิยา อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อาปตฺติวีติกฺกโมติ วิกปฺปเน. สิยาติ เอกมาขฺยาตปทํ, เอกมพฺยยปทํ. อาขฺยาตตฺเต เอกวจนนฺตํ, อพฺยยตฺเต ยถาปาวจนํ. "ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถีติ เอตฺถ อตฺถีติ อพฺยยปทมิว เอกวจนนฺตมฺปิ พหุวจนนฺตมฺปิ ภวติ. ตสฺสาขฺยาตตฺเต ปโยโควิทิโตว. อพฺยยตฺเต ปน "สุขํ น สุขสหคตํ, สิยา ปีติสหคตนฺติ "อิเม ธมฺมา สิยา ปริตฺตารมฺมณาติ จ เอกวจนพหุวจนปฺปโยคา เวทิตพฺพา. เอตฺถ ธาตุยา กิจฺจํ นตฺถิ.[๘๘]

"คำว่า สิยา เป็นในความหมายว่า

๑. บางอย่าง, ส่วนหนึ่ง (เอกํส) เช่น ปถวีธาตุ สิยา อชฺฌตฺติกา, สิยา พาหิรา (ปฐวีธาตุบางอย่างเป็นภายใน บางอย่างเป็นภายนอก)

๒. คงจะมีได้ (วิกปฺปน) เช่น สิยา อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อาปตฺติวีติกฺกโม (การละเมิดอาบัติของภิกษุรูปหนึ่งคงจะมีได้)

คำว่า สิยา บทหนึ่งเป็นบทอาขยาต บทหนึ่งเป็นบทอัพยยะ ในความเป็นอาขยาตมีเอกพจน์อยู่ท้าย ในความเป็นอัพยยะมีพจน์ตามพระบาลี เหมือนบทอัพยยะว่า อตฺถิ ที่มีเอกพจน์หรือพหูพจน์อยู่ท้ายในประโยคว่า ปุตฺตา มตฺถิ (บุตรของเรามีอยู่) ธนมตฺถิ (ทรัพย์มีอยู่)

อุทาหรณ์ของ สิยา นั้นปรากฏชัดเจนในความเป็นอาขยาต ส่วนในความเป็นอัพยยะ พึงทราบการประกอบเอกพจน์และพหูพจน์ว่า

- สุขํ น สุขสหคตํ, สิยา ปีติสหคตํ (สุขไม่ประกอบด้วยสุข บางอย่างประกอบด้วยปีติ)

- อิเม ธมฺมา สิยา ปริตฺตารมฺมณา (ธรรมเหล่านี้บางอย่างเป็นปริตตารมณ์)

ไม่มีกิจที่ต้องทำด้วยธาตุ [คือ อส ธาตุ]ในบทนิบาตว่า สิยา นี้"

---

[๘๘] นีติ.ธาตุ. หน้า ๒๔๙

อนึ่ง ความหมายว่า เอกํส (บางอย่าง, ส่วนหนึ่ง) ที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ข้างต้น ก็คือความหมายว่า เอกจฺเจ (บางอย่าง) ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีนั่นเอง

ถามว่า : แม้ธุดงค์ที่เป็นอกุศลก็มีได้ตามพระบาลีว่า

ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อารญฺญิโก โหติ.[๘๙]

“ภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว ถูกความอยากครอบงำ จึงอยู่ในป่า”

ตอบว่า : ข้าพเจ้ามิได้กล่าวปฏิเสธว่าภิกษุอยู่ในป่าด้วยอกุศลจิตไม่ได้ แต่ภิกษุที่อยู่ในป่า ชื่อว่า อารัญญิกะ (ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร) เธออาจเป็นคนปรารถนาชั่วบ้าง เป็นคนมักน้อยบ้าง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว (ในความหมายของธุดงค์ ข้อ ๒๓) ว่า ชื่อว่า ธุดงค์โดยความหมายว่า :-

๑. องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของภิกษุชื่อว่า ธุตะ (ผู้กำจัดกิเลส) เพราะเป็นผู้กำจัดกิเลส [คือตัณหาและอุปาทานเป็นต้นโดยตทังคปหาน] ด้วยการสมาทานนั้นๆ

๒. การสมาทานที่มีปัญญาซึ่งได้ชื่อว่า ธุตะ เพราะกำจัดกิเลส เป็นเหตุ[นำหน้า]

๓. เหตุของการปฏิบัติ[มีศีลเป็นต้น]อันกำจัดกิเลส

อนึ่ง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งชื่อว่า ธุตะ (ผู้กำจัดกิเลส) ย่อมไม่มีด้วยอกุศล มิฉะนั้นแล้ว การสมาทานธุดงค์เหล่านั้นก็อาจเป็นองค์ของภิกษุดังกล่าวได้

ในรูปวิเคราะห์ที่ ๑ ว่า ธุตสฺส ภิกฺขุโน องฺคานิ ธุตงฺคานิ (องค์ของภิกษุชื่อว่า ธุตะ <ผู้กำจัดกิเลส> ชื่อว่า ธุดงค์) ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งชื่อว่า ธุตะ (ผู้กำจัดกิเลส) ย่อมไม่มี

---

[๘๙] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

ด้วยอกุศล ดังนั้น อกุศลจึงไม่ใช่เหตุของความเป็นผู้กำจัดกิเลส ด้วยเหตุนี้ อกุศลจึงไม่ชื่อว่า ธุดงค์ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์นี้

นอกจากนั้น อกุศลมิได้กำจัดกิเลสอะไร (เพราะไม่ใช่ฝ่ายตรงกันข้าม) มิฉะนั้นแล้ว อกุศลนั้นก็เป็นองค์ของการสมาทานธุดงค์ดังกล่าว (เหมือนปัญญาที่ได้ชื่อว่า ธุตะ) ดังนั้น จึงกล่าวการสมาทานว่าเป็นธุดงค์

ในรูปวิเคราะห์ที่ ๒ ว่า ธุตํ องฺคํ เอเตสนฺติ ธุตงฺคานิ (การสมาทานที่มีปัญญาเป็นเหตุ[นำหน้า] ชื่อว่า ธุดงค์) อกุศลไม่อาจกำจัดกิเลสได้เหมือนปัญญา ถ้าอกุศลดังกล่าวสามารถกำจัดกิเลสได้ ก็ควรได้ชื่อว่า ธุตะ เหมือนปัญญา เมื่อเป็นเช่นนั้น เจตนาในการสมาทานก็อาจมีเหตุนำหน้าคืออกุศลได้ ดังนั้น อกุศลเจตนาอันเป็นเหตุสมาทานธุดงค์จึงควรได้ชื่อว่าธุดงค์อีกด้วย แต่เพราะอกุศลไม่อาจกำจัดกิเลส จึงไม่ได้ชื่อว่า ธุดงค์ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์นี้

นอกจากนั้น อกุศลไม่กำจัดความละโมบจีวรเป็นต้นและไม่ใช่เหตุของการปฏิบัติ[มีศีลเป็นต้น] ด้วยเหตุดังกล่าว ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ดีแล้วว่า “ธุดงค์ที่เป็นอกุศลหามีไม่”

ในรูปวิเคราะห์ที่ ๓ ว่า ธุตานิ จ ตานิ องฺคานิ จาติ ธุตงฺคานิ (เหตุของการปฏิบัติอันกำจัดกิเลส ชื่อว่า ธุดงค์) อกุศลไม่ชื่อว่า ธุตะ (สภาวะกำจัดกิเลส) เพราะไม่อาจกำจัดความละโมบจีวรเป็นต้น และไม่ชื่อว่า องค์ (เหตุ) เพราะไม่ใช่เหตุของการปฏิบัติมีศีลเป็นต้น ดังนั้น จึงไม่ได้ชื่อว่า ธุดงค์ ตามความหมายในรูปวิเคราะห์นี้

ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่าใด [ชาวนิกายอภัยคิรีผู้กล่าวว่าธุดงค์เป็นบัญญัติ] พ้นไปจากกุสลติกะ ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่านั้นย่อมไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ บัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์จักได้ชื่อว่า ธุดงค์ เพราะกำจัดกิเลสอะไร ? นอกจากนั้น ความเห็นอาจารย์เหล่านั้นก็ยังขัดแย้งกับข้อความว่า

ธุตคุเณ สมาทาย วตฺตติ.[๙๐]

“ย่อมสมาทานประพฤติคุณที่กำจัดกิเลส”

ด้วยเหตุนั้น จึงไม่ควรเชื่อความเห็นของอาจารย์ชาวนิกายอภัยคิรีเหล่านั้น

จบคำอธิบายโดยกุสลติกะแต่เพียงนี้ก่อน

ข้อความเต็มของประโยคข้างต้น คือ

อจิรุปสมฺปนฺโน จ ปนายสฺมา สุทินฺโน เอวรูเป ธุตคุเณ สมาทาย วตฺตติ. อารญฺญิโก โหติ ปิณฺฑปาติโก ปํสุกูลิโก สปทานจาริโก, อญฺญตรํ วชฺชิคามํ อุปนิสฺสาย วิหรติ.[๙๐]

“เมื่อบวชได้ไม่นาน ท่านพระสุทินย่อมสมาทานประพฤติคุณที่กำจัดกิเลสดังนี้ คือ อยู่ป่า เที่ยวบิณฑบาต ใช้ผ้าบังสุกุล และเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเรือนเป็นวัตร อาศัยอยู่ใกล้หมู่บ้านชาววัชชีแห่งหนึ่ง”

ข้อวินิจฉัยโดยการจำแนก ธุต ศัพท์เป็นต้น

ในบาทคาถาว่า ธุตาทีนํ วิภาคโต (โดยการจำแนก ธุต ศัพท์เป็นต้น) พึงทราบเรื่องเหล่านี้ คือ :-

ก. ธุตะ ผู้กำจัดกิเลส

ข. ธุตวาทะ ผู้สอนธุดงค์

ค. ธุตธรรม ธรรมกำจัดกิเลส

ฆ. ธุดงค์ องค์ (เจตนาอันเป็นเหตุสมาทาน) ของผู้กำจัดกิเลส

ง. การปฏิบัติธุดงค์เหมาะสมแก่ใคร

---

[๙๐] วิ.มหา. ๑/๓๐/๑๘

ธุตะ

ธุตะ คือ ผู้กำจัดกิเลส (พระอรหันต์) หรือธรรมกำจัดกิเลส

แม้พระอรหันต์ทั้งหมดจะเป็นผู้กำจัดกิเลสได้แล้ว แต่ในเรื่องนี้หมายถึงพระขีณาสพผู้กำจัดกิเลสได้ด้วยการประพฤติธุดงค์เป็นหลักว่าเป็นผู้กำจัดกิเลส [๙๑] ส่วนวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๗ หน้า ๑๐๕) กล่าวว่า ผู้กำจัดกิเลส คือ กัลยาณปุถุชนเป็นต้นไปจนถึงพระขีณาสพเป็นที่สุด

อริยมรรคทั้งหมดชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสโดยตรง อรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสโดยพิเศษ ส่วนวิปัสสนาญาณเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสโดยอ้อม ส่วนปัญญาที่ประกอบกับเจตนาในธุดงค์ ชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลสเป็นอย่างต่ำ [๙๑]

ธุตวาทะ

ธุตวาทะ (ผู้สอนธุดงค์) มีอธิบายว่า :-

ก. ผู้กำจัดกิเลสได้ แต่ไม่สอนธุดงค์ คือ ผู้ที่กำจัดกิเลสของตนด้วยธุดงค์แต่ไม่แนะนำสั่งสอนผู้อื่นด้วยธุดงค์ เหมือนท่านพระพากุลเถระ ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา พากุโล ธุโต น ธุตวาโท.[๙๒]

“ท่านพากุละนั้นกำจัดกิเลสได้ แต่ไม่สอนธุดงค์”

ข. ผู้กำจัดกิเลสไม่ได้ แต่สอนธุดงค์ คือ ผู้ที่มิได้กำจัดกิเลสของตนด้วยธุดงค์แต่แนะนำสั่งสอนผู้อื่นด้วยธุดงค์ เหมือนท่านพระอุปนันทเถระ ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา อุปนนฺโท สกฺยปุตฺโต น ธุโต ธุตวาโท.[๙๒]

“ท่านอุปนันทะผู้เป็นศากยบุตรนั้นกำจัดกิเลสไม่ได้ แต่สอนธุดงค์”

---

[๙๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๗/๑๒๒

[๙๒] วิ.ป. ๘/๓๒๕/๒๘๑, องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

ค. ผู้กำจัดกิเลสไม่ได้ และไม่สอนธุดงค์ คือ ผู้ที่เสื่อมจากทั้งสองฝ่าย เหมือนท่านพระลาฬุทายี ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา ลาฬุทายี เนว ธุโต น ธุตวาโท.[๙๓]

"พระลาฬุทายีนั้นกำจัดกิเลสไม่ได้ และไม่สอนธุดงค์"

ฆ. ผู้กำจัดกิเลสได้ และสอนธุดงค์ คือ ผู้ถึงพร้อมทั้งสองฝ่าย เหมือนกับพระธรรมเสนาบดี ดังข้อความว่า

ตยิทํ อายสฺมา สาริปุตฺโต ธุโต เจว ธุตวาโท จ.[๙๓]

"ท่านพระสารีบุตรนั้นกำจัดกิเลสได้ และสอนธุดงค์"

ธุตธรรม

ธุตธรรม คือ ธรรม ๕ ประการที่อุปถัมภ์เจตนาอันกำจัดกิเลส ได้แก่

ก. ความมักน้อย (อปฺปิจฺฉตา)

ข. ความสันโดษ (สนฺตุฏฺฐิตา)

ค. ความขัดเกลา (สลฺเลขตา)

ฆ. ความสงัด (ปวิเวกตา)

ง. ความต้องการธุดงค์คุณเหล่านี้ (อิทมตฺถิตา) ดังข้อความว่า

อปฺปิจฺฉํเยว นิสฺสาย.[๙๔]

"เพราะอาศัยความมักน้อย"

คำว่า อิทมตฺถิตา พบรูปวิเคราะห์ในวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๗ หน้า ๑๐๕) ว่า

---

[๙๓] วิ.ป. ๘/๓๒๕/๒๘๑, องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

[๙๔] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

- อิเม ธุตงฺคคุเณ อตฺถยติ สีเลนาติ อิทมตฺถี.

ผู้มีปกติต้องการธุดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิทมัตถี

(อิม บทหน้า + อตฺถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อิทมตฺถิโน ภาโว อิทมตฺถิตา.

ความเป็นผู้มีปกติต้องการธุดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิทมัตถิตา

(อิทมตฺถี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ข้อความเต็มของประโยคว่า อปฺปิจฺฉตํเยว นิสฺสาย (เพราะอาศัยความมักน้อย) คือ

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อารญฺญิกา. กตเม ปญฺจ. มนฺทตฺตา โมมูหตฺตา อารญฺญิโก โหติ, ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อารญฺญิโก โหติ, อุมฺมาทา จิตฺตกฺเขปา อารญฺญิโก โหติ, วณฺณิตํ พุทฺเธหิ พุทฺธสาวเกหีติ อารญฺญิโก โหติ, อปฺปิจฺฉตญฺเญว นิสฺสาย สนฺตุฏฺฐิญฺเญว นิสฺสาย สลฺเลขญฺเญว นิสฺสาย ปวิเวกญฺเญว นิสฺสาย อิทมตฺถิตญฺเญว นิสฺสาย อารญฺญิโก โหติ.[๙๕]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตรมี ๕ จำพวกเหล่านี้ ภิกษุทั้ง ๕ จำพวกมีอะไรบ้าง ? คือ

๑. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตรเพราะโง่เขลา หลงงมงาย

๒. ภิกษุมีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ จึงอยู่ป่าเป็นวัตร

๓. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตรเพราะเป็นบ้า มีจิตฟุ้งซ่าน

๔. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตรโดยเข้าใจว่า เป็นวัตรที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกของพระพุทธเจ้าสรรเสริญ

๕. ภิกษุอยู่ป่าเป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย สันโดษ ขัดเกลา สงัด และต้องการกุศลเกี่ยวกับธุดงค์เช่นนี้"

ในเรื่องนั้น ความมักน้อยและความสันโดษ [โดยองค์ธรรม]จัดเป็นอโลภะ

---

[๙๕] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๘๑/๒๐๗

ความขัดเกลากับความสงัด นับเข้าในธรรม ๒ อย่าง คือ อโลภะและอโมหะ

ความต้องการธุดงค์คุณเหล่านี้ เป็นปัญญาโดยตรง

ในอโลภะและอโมหะเหล่านั้น :-

ก. อโลภะกำจัดความโลภในวัตถุที่ควรงดเว้น[ด้วยธุดงค์นั้นๆ มีผ้าจีวรของคหบดีเป็นต้น]

ข. อโมหะกำจัดความหลงอันปกปิดโทษ (ทุกข์ที่เกิดจากการรักษา ความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น และโจรภัยเป็นต้น) ในวัตถุที่ควรงดเว้นดังกล่าว

ค. อโลภะกำจัดกามสุขัลลิกานุโยค (การประกอบตนในกามสุข) อันเกิดจากเหตุคือการเสพวัตถุที่ทรงอนุญาต (มีที่นอนอันอ่อนนุ่มเป็นต้น)

ฆ. อโมหะกำจัดอัตตกิลมถานุโยค (การประกอบตนให้ลำบาก) อันเกิดจากเหตุคือความขัดเกลาจนเกินไปในธุดงค์

ด้วยเหตุนั้น ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่า ธรรมกำจัดกิเลส

ธุดงค์

ธุดงค์ มี ๑๓ ประเภท คือ ปังสุกูลิกังคธุดงค์ ... และเนสัชชิกังคธุดงค์ ข้าพเจ้าได้แสดงธุดงค์เหล่านั้นโดยความหมายและลักษณะเป็นต้นแล้ว

การปฏิบัติธุดงค์เหมาะสมแก่ใคร

การปฏิบัติธุดงค์เหมาะสมแก่ใคร หมายความว่า การปฏิบัติธุดงค์เหมาะสมแก่คนราคจริตและคนโมหจริต เพราะการเสพธุดงค์เป็นข้อปฏิบัติที่ลำบากและอยู่อย่างขัดเกลากิเลส ทั้งราคะย่อมสงบได้เพราะอาศัยการปฏิบัติลำบาก โมหะย่อมถูกขจัดได้เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลส

อีกอย่างหนึ่ง การปฏิบัติอารัญญิกังคธุดงค์กับรุกขมูลิกังคธุดงค์ในธุดงค์เหล่านี้

เหมาะสมแก่คนโทสจริตอีกด้วย เพราะโทสะย่อมสงบไปจากภิกษุผู้ไม่ถูก[ผู้อื่น]กระทบกระทั่งอยู่ในป่าหรือโคนไม้นั้น

จบคำอธิบายบาทคาถาว่า ธุตาทีนํ วิภาคโต (โดยการจำแนก ธุต ศัพท์เป็นต้น) แต่เพียงนี้

ข้อวินิจฉัยโดยย่อ

คำว่า สมาสพฺยาสโต (โดยย่อและพิสดาร) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ธุดงค์เหล่านี้มี ๘ ประการโดยย่อ จำแนกเป็น :-

องค์ที่เป็นประธาน ๓ คือ

๑. สปทานจาริกังคธุดงค์ คือ เมื่อภิกษุรักษาสปทานจาริกังคธุดงค์ก็จะรักษาปิณฑปาติกังคธุดงค์ไปด้วย

๒. เอกาสนิกังคธุดงค์ คือ เมื่อภิกษุรักษาเอกาสนิกังคธุดงค์ ก็ต้องรักษาปัตตปิณฑิกังคธุดงค์และขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ไปด้วย

๓. อัพโภกาสิกังคธุดงค์ คือ เมื่อภิกษุรักษาอัพโภกาสิกังคธุดงค์ ก็ไม่จำเป็นต้องรักษารุกขมูลิกังคธุดงค์และยถาสันถติกังคธุดงค์

องค์ที่ไม่ระคนกัน ๕ คือ

๑. อารัญญิกังคธุดงค์

๒. ปังสุกูลิกังคธุดงค์

๓. เตจีวริกังคธุดงค์

๔. เนสัชชิกังคธุดงค์

๕. โสสานิกังคธุดงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธุดงค์เหล่านี้แบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ

ก. ธุดงค์เนื่องด้วยจีวร ๒

ข. ธุดงค์เนื่องด้วยบิณฑบาต ๕

ค. ธุดงค์เนื่องด้วยเสนาสนะ ๕

ฆ. ธุดงค์เนื่องด้วยความเพียร ๑

ในบรรดาธุดงค์เหล่านี้ ธุดงค์เนื่องด้วยความเพียร คือ เนสัชชิกังคธุดงค์ ธุดงค์ ๓ อย่างอื่นปรากฏชัดเจนแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง ธุดงค์ทั้งหมดมี ๒ ประเภทจำแนกตามที่อาศัย คือ

ก. ธุดงค์ที่อาศัยปัจจัย ๑๒

ข. ธุดงค์ที่อาศัยความเพียร ๑

อีกอย่างหนึ่ง ธุดงค์มี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นธุดงค์ที่ควรปฏิบัติและไม่ควรปฏิบัติ หมายความว่า เมื่อภิกษุใดปฏิบัติธุดงค์อยู่ กรรมฐานเจริญขึ้น ภิกษุนั้นควรปฏิบัติธุดงค์ เมื่อภิกษุใดปฏิบัติธุดงค์อยู่ กรรมฐานเสื่อมลง ภิกษุนั้นไม่ควรปฏิบัติธุดงค์ แต่ภิกษุใดปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติธุดงค์ กรรมฐานเจริญฝ่ายเดียว ไม่เสื่อม ภิกษุนั้นควรปฏิบัติธุดงค์เพื่ออนุเคราะห์อนุชน ภิกษุใดปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติธุดงค์ กรรมฐานไม่เจริญ ภิกษุนั้นควรปฏิบัติเสพธุดงค์เพื่อความเป็นวาสนาบารมี

ธุดงค์ทั้งหมดที่มี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นธุดงค์ที่ควรปฏิบัติและไม่ควรปฏิบัติอย่างนี้ มีอย่างเดียวโดยเนื่องด้วยเจตนา เพราะธุดงค์คือเจตนาในการสมาทานมีอย่างเดียวเท่านั้น แม้ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถาก็กล่าวว่า

ยา เจตนา, ตํ ธุตงฺคนฺติ วทนฺติ.

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เจตนาชื่อว่า ธุดงค์”

ข้อวินิจฉัยโดยพิสดาร

ธุดงค์มี ๔๒ ประเภทโดยพิสดาร คือ

ก. ธุดงค์ของภิกษุ ๑๓ ประเภท คือ ถ้าป่าช้าที่ถึงพร้อมด้วยองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรมีอยู่กลางแจ้ง แม้ภิกษุรูปเดียวก็ปฏิบัติธุดงค์ทั้งหมดได้พร้อมกัน

ข. ธุดงค์ของภิกษุณี ๘ ประเภท คือ

ธุดงค์ ๒ ประเภท ถูกห้ามไว้แก่ภิกษุณีด้วยสิกขาบท ได้แก่

๑. อารัญญิกังคธุดงค์

๒. ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์

ธุดงค์ ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ

๑. อัพโภกาสิกังคธุดงค์

๒. รุกขมูลิกังคธุดงค์

๓. โสสานิกังคธุดงค์

ทั้งสามเป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เพราะภิกษุณีไม่ควรอยู่ปราศจากเพื่อน และเพื่อนที่มีฉันทะเสมอกันในสถานที่เช่นนั้นก็หาได้ยาก ถึงแม้จะหาได้ก็ไม่พ้นจากการอยู่คลุกคลี เมื่อเป็นดังนี้ ประโยชน์ที่ภิกษุณีประพฤติธุดงค์ย่อมไม่อาจสำเร็จได้ ธุดงค์ของภิกษุณีจึงมีเพียง ๘ ประเภทโดยลดเสีย ๕ ประเภท เพราะเธอไม่อาจประพฤติได้อย่างนี้

อารัญญิกังคธุดงค์ถูกห้ามไว้แก่ภิกษุณีด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับการปลีกตัวจากคณะภิกษุณี ชื่อว่า เอกคามันตรคมนสิกขาบท (โอหียนสิกขาบท) อันเป็นสังฆาทิเสสข้อ ๓ ของภิกษุณี ดังข้อความว่า

ยา ปน ภิกฺขุนี เอกา วา คามนฺตรํ คจฺเฉยฺย, เอกา วา นทีปารํ คจฺเฉยฺย, เอกา วา รตฺตึ วิปฺปวเสยฺย, เอกา วา คณมฺหา โอหีเยยฺย; อยมฺปิ ภิกฺขุนี ปฐมาปตฺติกํ ธมฺมํ อาปนฺนา นิสฺสารณียํ สํฆาทิเสสนฺติ.[๙๖]

“ภิกษุณีใดไปสู่ละแวกหมู่บ้านรูปเดียว ข้ามฝั่งแม่น้ำรูปเดียว ออกไปอยู่พักแรมในราตรีรูปเดียว หรือปลีกตัวจากคณะอยู่รูปเดียว แม้ภิกษุณีนี้ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสที่ต้องอาบัติในขณะล่วงละเมิด ต้องถูกขับออกจากสงฆ์”

ส่วน ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ถูกห้ามไว้แก่ภิกษุณีด้วยปวาริตสิกขาบท (อนติ-

---

[๙๖] วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๖๙๑/๒๗

ริตตสิกขาบท) ที่ ๔ ของอารามวรรค ปาจิตตีย์ เพราะเมื่อภิกษุณีห้ามภัตแล้วไม่อาจทำอติริตตวินัยกรรมแล้วฉันอีกได้ และการสมาทานธุดงค์มีประโยชน์เพื่อขจัดความละโมบในวัตถุที่สมควร ไม่ใช่ขจัดความละโมบในวัตถุที่ไม่สมควร เพราะถูกห้ามไว้ด้วยสิกขาบท[๙๗]

ดังข้อความในปวาริตสิกขาบทว่า

ยา ปน ภิกฺขุนี นิมนฺติตา วา ปวาริตา วา ขาทนียํ วา โภชนียํ วา ขาเทยฺย วา ภุญฺเชยฺย วา, ปาจิตฺติยนฺติ.[๙๘]

"ภิกษุณีใดได้รับนิมนต์แล้ว ห้ามภัตตาหารแล้ว เคี้ยวของเคี้ยว หรือฉันของฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์"

ค. ธุดงค์ของสามเณร ๑๒ ประเภท คือ ธุดงค์ที่เหลือ ๑๒ ประเภท ยกเว้นเตจีวริกังคธุดงค์ในธุดงค์ตามที่กล่าวมาแล้ว

ฆ. ธุดงค์ของสิกขมานาและสามเณรี ๗ ประเภท [ยกเว้นเตจีวริกังคธุดงค์จากธุดงค์ ๘ ประเภทของภิกษุณี]

ภิกษุณีแม้จะมีผ้า ๕ ผืนรวมทั้งผ้ารัดอกและผ้าอาบน้ำฝน ก็นับว่าเป็นผ้าไตรจีวร ๓ ผืน ดังนั้น จึงกล่าวว่า ธุดงค์ของภิกษุณีมี ๘ ประเภท[๙๙]

ง. ธุดงค์ของอุบาสกและอุบาสิกา ๒ ประเภท คือ เอกาสนิกังคธุดงค์ และปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ อันเหมาะสมและสามารถปฏิบัติได้

โดยประการดังนี้ ธุดงค์มี ๔๒ ประเภทโดยพิสดาร

จบคำอธิบายโดยย่อและพิสดารแต่เพียงนี้

ข้าพเจ้าได้แสดงเรื่องธุดงค์ที่ควรสมาทานเพื่อเพิ่มพูนคุณมีความมักน้อยสันโดษเป็นต้น อันทำให้ศีลที่ได้จำแนกประเภทไว้แล้วผ่องแผ้วในทางสู่ความหมดจดที่พระพุทธ-

---

[๙๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๗/๑๒๔ [๙๘] วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๑๐๓๘/๑๕๙-๖๐ [๙๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๗/๑๒๔

องค์ทรงแสดงไว้โดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธานในคาถานี้ว่า สีเล ปติฏฺจาย นโร สปญฺโญ (ชนผู้ฉลาดดำรงอยู่ในศีลแล้ว) เป็นต้นด้วยถ้อยคำดังนี้

จบปริจเฉทที่ ๒

ชื่อธุตังคนิทเทส (คำอธิบายธุดงค์)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานํ
ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก
ธมฺโม หเว ติภวทุกฺขวินาสเหตุ
ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา. เตลกฏาหคาถา (๘)

พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด

ปริจเฉทที่ ๓

กัมมัฏฐานคหณนิทเทส

คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน

[๓๘] บัดนี้ ผู้เพียรปฏิบัติดำรงอยู่ในศีลอันหมดจดด้วยคุณมีความมักน้อยเป็นต้น ซึ่งสำเร็จด้วยการบำเพ็ญธุดงค์อย่างนี้แล้ว ควรเจริญสมาธิที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยมีจิตเป็นประธานตามพระดำรัสว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ (ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่) และสมาธินั้นเข้าใจได้ยาก เพราะทรงแสดงไว้ย่อยิ่งนัก[ว่าอบรมจิต] ยิ่งมิต้องกล่าวถึงวิธีเจริญสมาธิ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงขอตั้งคำถามนี้เพื่อแสดงความพิสดารของสมาธินั้นและวิธีปฏิบัติ

คำว่า "เป็นต้น" ในข้อความว่า "คุณมีความมักน้อย (อปฺปิจฺฉตา) เป็นต้น" นี้ หมายถึง ความสันโดษ (สนฺตุฏฺฐิตา) การขัดเกลากิเลส (สลฺเลข) ความสงัด (ปวิเวก) การไม่สั่งสมกิเลส (อปจย) และการปรารภความเพียร (วีริยารมฺภ) เป็นต้น[๑]

ข้อความว่า "ด้วยเหตุดังกล่าว" หมายความว่า เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรเจริญสมาธิ และเพราะสมาธินั้นเข้าใจได้ยาก เนื่องจากทรงแสดงไว้โดยย่อด้วยพระดำรัสว่า จิตฺตํ ภาวยํ (อบรมจิต) โดยตรัสถึงสมาธิโดยมีจิตเป็นประธาน

การกล่าวถึงสมาธิโดยมีจิตเป็นประธานนี้เป็นสำนวนทางภาษาชื่อว่า ปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา

---

[๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๘/๑๒๕

อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอีกด้วย ดังนั้น แม้จะกล่าวถึงการอบรมจิตก็คือการอบรมสมาธิ เพราะองค์ธรรมของสมาธิคือ เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) แต่เอกัคคตานั้นเป็นเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตทุกดวง (สัพพจิตตสาธารณเจตสิก) และเกิดกับทุกชีวิตแม้กระทั่งสัตว์ดิรัจฉาน แต่เป็นเพียงสภาวะที่ทำให้เหล่าสัตว์รับรู้อารมณ์เดียวในขณะเดียว ไม่อาจรับรู้อารมณ์สองอย่างในขณะเดียวกันด้วยอำนาจของเอกัคคตาเจตสิก แต่เจตสิกดวงนี้ต้องได้รับการพัฒนาให้ถึงภาวะที่เรียกว่าสมาธิ คือ ตั้งจิตไว้สม่ำเสมอและโดยชอบ จึงจะมีพลังทำให้จิตผ่องใสจนกระทั่งหลุดพ้นจากทุกข์ได้

การกล่าวถึงสมาธิโดยมีจิตเป็นประธานในลักษณะนี้ ยังพบในคำว่า อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกอบรมจิต (จิตที่ประกอบด้วยสมาบัติ ๘) หมายถึง การฝึกอบรมเอกัคคตาเจตสิกให้ถึงความเป็นสมาธินั่นเอง

ปัญหาเกี่ยวกับสมาธิ ๘ ข้อ

๑. อะไร ชื่อว่าสมาธิ

๒. ที่ชื่อว่าสมาธิ โดยความหมายอะไร

๓. อะไร เป็นลักษณะ รส อาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐานของสมาธิ

๔. สมาธิ มีกี่อย่าง

๕. อะไร เป็นความเศร้าหมองของสมาธิ

๖. อะไร เป็นความผ่องแผ้วของสมาธิ

๗. พึงเจริญสมาธิ อย่างไร

๘. อะไร เป็นอานิสงส์ของการเจริญสมาธิ

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

ในบรรดาคำถามเหล่านั้น มีคำตอบดังต่อไปนี้ :-

ถามว่า : อะไร ชื่อว่าสมาธิ

ตอบว่า : สมาธินั้นมีหลายอย่าง[โดยกุศลสมาธิเป็นต้น] หลายประการ[โดยอารมณ์ต่างกันเป็นต้น] ถ้าจะพยายามแสดงสมาธิทั้งหมดนั้น คำตอบจะไม่อาจทำประโยชน์ที่ต้องการให้สำเร็จ และทำให้ฟั่นเฝือยิ่งขึ้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงขอตอบเจาะจงสมาธิที่ประสงค์เอาในที่นี้ว่า ภาวะที่กุศลจิตตั้งมั่น[ในอารมณ์เดียว] ชื่อว่า สมาธิ

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

ถามว่า : ที่ชื่อว่าสมาธิ โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : ที่ชื่อว่า สมาธิ โดยความหมายว่า สมาธานะ

ถามว่า : สมาธานะ คืออะไร

ตอบว่า : คือ ความตั้งไว้สม่ำเสมอ[ให้อินทรีย์สมดุลกัน] และความตั้งไว้โดยชอบ[ไม่ให้ซัดส่าย]ในอารมณ์เดียวของจิตและเจตสิก ดังนั้น จิตและเจตสิกย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างสม่ำเสมอและโดยชอบ ไม่ฟุ้งซ่านซัดส่ายด้วยอำนาจของสภาวะใด สภาวะนี้ชื่อว่า สมาธานะ (ความตั้งไว้สม่ำเสมอและโดยชอบ)

คำว่า สมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอ คือ ตั้งจิตไว้ให้มีอินทรีย์สมดุลกันโดยศรัทธาเสมอกับปัญญา และสมาธิเสมอกับวิริยะ

- สมํ อาทธาตีติ สมาธิ.

(สมํ <สม่ำเสมอ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

๒. สภาวะตั้งไว้โดยชอบ คือ ตั้งจิตไว้ในอารมณ์เดียวโดยไม่ให้ซัดส่าย

- สมฺมา อาทธาตีติ สมาธิ.

(สํ <โดยชอบ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

จะเห็นได้ว่า คำว่า สมํ สมฺมา จ อาธานํ (ความตั้งไว้สม่ำเสมอ[ให้อินทรีย์สมดุลกัน] และความตั้งไว้โดยชอบ[ไม่ให้ซัดซ่าย]) แสดงการตัดบท สมาธิ ว่ามาจาก สม +

อาธิ และ สํ + อาธิ และ สํ อุปสรรคก็มีความหมายว่า สมฺมา (โดยชอบ) แม้คัมภีร์อนุ-ทีปนีก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

"สมาธีติ ปทสฺส สํ อาธีติ วา, สมอาธีติ วา ทฺวิธา ปทจฺเฉโท. ตตฺถ สํอุปสคฺโค สมฺมาสทฺทตฺโถ. สมสทฺโท ปน ธมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรตีติอาทีสุ วิย นามิกสทฺโทติ ทฺวิธา วิกปฺปํ ทสฺเสนฺโต "สาเยว จิตฺตนฺติอาทิมาห. สาเยว จิตฺตํ สมฺมา จ อาธิยตีติ สมาธิ, สาเยว จิตฺตํ สมญฺจ อาธิยตีติ สมาธีติ ทฺวิธา วิกปฺโป.[๒]

"ท่านจะแสดงนัย ๒ ประการว่า คำว่า สมาธิ ตัดบท ๒ อย่าง คือ สํ + อาธิ หรือ สม + อาธิ ในบทนั้น อุปสรรคคือ สํ มีความหมายเหมือน สมฺมา ศัพท์ ส่วน สม ศัพท์เป็นบทนาม ดังคำเป็นต้นว่า ธมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรติ (ครองราชย์โดยสม่ำเสมอตามธรรม, โดยชอบธรรม) จึงกล่าวไว้ว่า สาเยว จิตฺตํ เป็นต้น เอกัคคตานั้นตั้งจิตไว้โดยชอบ จึงชื่อว่า สมาธิ และตั้งจิตไว้สม่ำเสมอ จึงชื่อว่า สมาธิ ดังนั้น จึงมีนัย ๒ ประการดังกล่าว"

คำว่า สมาธิ ข้างต้นมาจากศัพท์สองศัพท์ คือ สม + อาธิ และ สํ + อาธิ จึงแสดงความหมายสองประการในศัพท์เดียว ตามหลักภาษาเรียกได้ดังนี้

๑. ตันตนัย (นัยที่เหมือนเส้นด้าย) หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ความจริงแล้วศัพท์แต่ละศัพท์ย่อมแสดงความหมายได้เพียงอย่างเดียว แต่ไม่อาจแสดงความหมายสองอย่างในศัพท์เดียวกันได้ ดังนั้น จึงถือว่าเป็นตันตนัย

๒. สามัญญนิทเทสนัย (นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์) คือ แม้ศัพท์ว่า สมาธิ ทั้งสองศัพท์จะมีความหมายต่างกัน แต่ก็มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว

๓. เอกเสสนัย คือ การลบศัพท์หน้าไปศัพท์หนึ่ง แต่ความหมายของศัพท์ที่ถูกลบไปนั้นยังคงอยู่ในศัพท์ที่เหลือ โดยมีรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสว่า สมาธิ จ สมาธิ จ สมาธิ (สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอและสภาวะตั้งไว้โดยชอบ ชื่อว่า สมาธิ)

---

[๒] อนุทีปนี หน้า ๖๑

ยํ ปทํ สุติสามญฺญํ อเนกอตฺถทีปกํ
ตํ สามญฺญนิทฺเทโสติ เอกเสสนโยติ วา.[๓]

"บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงข้อความหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่าสามัญญนิทเทสนัย หรือเอกเสสนัย"

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

ถามว่า : อะไร เป็นลักษณะ รสะ อาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐานของสมาธินั้น

ตอบว่า : สมาธินั้น :-

- มีลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน
- มีหน้าที่กำจัดความฟุ้งซ่าน
- มีอาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] คือความไม่หวั่นไหว
- มีสุขเป็นปทัฏฐาน ดังพระพุทธดำรัสว่า สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ (จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น)[๔]

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๔

[๓๙] ถามว่า : สมาธิ มีกี่อย่าง ?

ตอบว่า : สมาธิมี :-

- ๑ อย่าง โดยลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน
- ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-
  อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ
  โลกิยสมาธิ และโลกุตตรสมาธิ

---

[๓] สีลักขันธ์ภาสาฎีกา ๑/๑๒๘

[๔] ที.สี. ๙/๒๒๕/๗๔

สัปปีติกสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยปีติ) และนิปปีติกสมาธิ (สมาธิปราศจากปีติ)

สุขสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา) และอุเปกขาสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา)

คำว่า อุปจาร มาจาก อุป (ใกล้) + จาร (เป็นไป) คำนี้จึงหมายความว่า สมาธิที่เป็นไปใกล้อัปปนา คือ ฌาน หมายความว่า สมาธิในกรรมฐาน ๑๐ อย่างมีพุทธานุสสติเป็นต้นที่จะกล่าวต่อไป แม้มิได้เป็นไปใกล้อัปปนาจริงๆ เพราะไม่มีอัปปนาสมาธิในกรรมฐานเหล่านั้น แต่ก็มีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิที่เป็นไปใกล้อัปปนา เพราะกำจัดนิวรณ์ได้

ดังข้อความว่า

ตสฺเสวํ วายมมานสฺส นจิเรเนว ธาตุปฺปเภทาวภาสนปญฺญาปริคฺคหิโต สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชติ.[๕]

“เมื่อภิกษุนั้นพยายามอยู่อย่างนี้ สมาธิที่เกิดจากปัญญาหยั่งเห็นความแตกต่างของธาตุ อันเป็นเพียงอุปจารสมาธิที่ยังไม่ถึงอัปปนา เพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยพลัน”

อุปจารสมาธีติ จ รุฬฺหีวเสน เวทิตพฺพํ. อปฺปนํ หิ อุเปจฺจ จารี สมาธิ อุปจารสมาธิ, อปฺปนา เจตฺถ นตฺถิ. ตาทิสสฺส ปน สมาธิสฺส สมานลกฺขณตาย เอวํ วุตฺตํ. กสฺมา ปเนตฺถ อปฺปนา น โหตีติ ตตฺถ การณมาห “สภาวธมฺมารมฺมณตฺตาติ. สภาวธมฺเม หิ ตสฺส คมฺภีรภาวโต อสติ ภาวนาวิเสเส อปฺปนาฌานํ น อุปฺปชฺชติ, โลกุตฺตรํ ปน ฌานํ วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมวเสน, อารุปฺปํ อารมฺมณาติกฺกมภาวนาวเสน อปฺปนาปฺปตฺตํ โหตีติ มรณานุสฺสตินิทฺเทเส วุตฺโตวายมตฺโถ.[๖]

“อนึ่ง พึงทราบคำว่า อุปจารสมาธิ โดยความเป็นรุฬหี (สำนวนที่ยกขึ้นกล่าวด้วยความเหมือนกันบางอย่าง) กล่าวคือ สมาธิที่เป็นไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจารสมาธิ

---

[๕] วิสุทฺธิ. ๑/๓๐๘/๓๘๙

[๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๑

แต่อัปปนาไม่มีในกรรมฐานนี้ อย่างไรก็ตาม ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะสมาธิเช่นนั้นมีลักษณะเหมือนกับ[อัปปนา]สมาธิ

ท่านจะแสดงเหตุของคำถามว่า เหตุใดอัปปนาจึงไม่มีในกรรมฐานนี้ จึงกล่าวว่า สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา (เพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์) กล่าวคือ เมื่อไม่มีภาวนาพิเศษ อัปปนาฌานไม่เกิดขึ้นในสภาวธรรม เพราะเป็นสิ่งที่สุขุมลุ่มลึก แต่โลกุตตรฌานบรรลุอัปปนาได้ตามลำดับการอบรมวิสุทธิ ๗ และอรูปฌานก็บรรลุอัปปนาได้ตามลำดับการผ่านอารมณ์ ท่านได้กล่าวถึงข้อความนี้ไว้ในคำอธิบายมรณานุสสติ”

หนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๒) แสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ปฏิบัติที่เจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ปีติเป็นต้น ที่เกิดจากการเจริญพุทธานุสสติเป็นต้น อาจบรรลุอัปปนาสมาธิในขณะบรรลุมรรคญาณได้ เพราะสมาธิในมรรคญาณอยู่ในระดับเดียวกับฌาน เนื่องจากมีองค์ ๕ ทัดเทียมกัน ดังนั้น สมาธิที่เกิดจากการเจริญพุทธานุสสติเป็นต้นจึงชื่อว่า อุปจารสมาธิ เพราะเป็นไปใกล้อัปปนาสมาธิคือมรรคญาณ

คำว่า อุปจาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปนํ อุเปจฺจ จรตีติ อุปจาโร.

สภาวะเป็นไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจาระ

(อุป บทหน้า + จร ธาตุ <จรเณ = ประพฤติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า อปฺปนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อปฺเปตีติ อปฺปนา.

สภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ถึงอารมณ์, สภาวะน้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์ ชื่อว่า อัปปนา

(อปฺป ธาตุ <ปาปุณเน = ถึง> + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุ-สาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นของ อปฺปนา แต่เดิมหมายถึงวิตก คือ สภาวะตรึกอารมณ์ หมายความว่า วิตกเป็นสภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ถึงอารมณ์ คือ น้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์ คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่มุ่งให้หมายถึงฌานธรรม (คือ องค์ฌาน ๕ ได้แก่

วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา) ฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระทั้งหมด เพราะวิตกเป็นประธานของธรรมดังกล่าว เนื่องจากวิตกทำหน้าที่น้อมจิตสู่อารมณ์เพื่อให้ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว เหมือนการเล็งเป้าก่อนจะยิงธนู อย่างไรก็ตาม ในที่นี้หมายถึงสมาธิ เพราะสมาธิเป็นประธานในองค์ฌานเหล่านั้น ดังข้อความว่า

สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อปฺเปนฺโต วิย ปวตฺตตีติ วิตกฺโก อปฺปนา. ตถา หิ โส อปฺปนา พฺยปฺปนาติ[๗] นิทฺทิฏฺโจ. ตปฺปมุขตาวเสน ปน สพฺพสฺมึ มหคฺคตานุตฺตเร ฌานธมฺเม “อปฺปนาติ อฏฺจกถาโวหาโร. ตถา ตสฺส อนุปฺปตฺติฏฺจานภูเต ปริตฺตฌาเน อุปจารโวหาโร. คามาทีนํ สมีปฏฺจาเน คามูปจาราทิสมญฺญา วิยาติ อาห “อุปจารปฺปนา-วเสน ทุวิโธติ. อิธ ปน สมาธิวเสน เวทิตพฺพํ.[๘]

“สภาวะดำเนินไปเหมือนยังสัมปยุตตธรรมให้เข้าถึงอารมณ์ ชื่อว่า อัปปนา หมายถึง วิตก ดังจะเห็นได้ว่า วิตกนั้นมีแสดงไว้ว่า อปฺปนา (สภาวะน้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์), พฺยปฺปนา (สภาวะน้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์โดยประการต่างๆ) แต่ชื่อเรียกในคัมภีร์อรรถกถาว่า อัปปนา ย่อมมีในฌานธรรมฝ่ายมหัคคตะและโลกุตตระทั้งหมด โดยมีวิตกนั้นเป็นประธาน

นอกจากนั้น ชื่อเรียกว่า อุปจาระ ย่อมมีในฌานเล็กน้อยที่ไม่ใช่ที่บังเกิดของฌานธรรมนั้น ดังชื่อว่า คามูปจาระ (ที่ใกล้หมู่บ้าน) เป็นต้น ซึ่งปรากฏในสถานที่ใกล้หมู่บ้านเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปจารปฺปนาวเสน ทุวิโธ (มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ) อย่างไรก็ตาม ในที่นี้เนื่องด้วยสมาธิ”

โส หิ ปาฬิยํ “อปฺปนา พฺยปฺปนาติ นิทฺทิฏฺโจ, ตํสมฺปโยคโต วา ยสฺมา ฌานํ อปฺปนาติ อฏฺจกถาโวหาโร, ฌานงฺเคสุ จ สมาธิ ปธานํ, ตสฺมา ตํ อปฺปนาติ ทสฺเสนฺโต “อวเสสฌานงฺคปฏิมณฺฑิตา อปฺปนาสงฺขาตา จปนา จ สมฺปชฺชตีติ อาห.[๙]

“โดยแท้จริงแล้ว วิตกนั้นมีแสดงว่า อปฺปนา พฺยปฺปนา ในพระบาลี อีกอย่างหนึ่ง ชื่อเรียกในคัมภีร์อรรถกถาว่า ฌานชื่อว่าอัปปนา ย่อมมีเพราะประกอบกับวิตกนั้น และสมาธิเป็นประธานในองค์ฌาน ดังนั้น เมื่อท่านจะแสดงว่าสมาธินั้นชื่อว่า อัปปนา จึงกล่าว

---

[๗] อภิ.สํ. ๓๔/๗/๒๒ [๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๙/๑๒๖ [๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๘/๓๙๘

ว่า อวเสสฌานงฺคปฏิมณฺฑิตา อปฺปนาสงฺขาตา จปนา จ สมฺปชฺชติ (และการตั้งไว้ที่เรียกว่า อัปปนา ซึ่งประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ ย่อมสำเร็จ)”

- ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

หีนสมาธิ (สมาธิขั้นต่ำโดยสภาวะ ปัจจัย และผล) มัชฌิมสมาธิ (สมาธิขั้นกลาง) และปณีตสมาธิ (สมาธิขั้นประณีต)

สวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิที่มีวิตกและวิจาร) เป็นต้น

ปีติสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยปีติ) เป็นต้น

ปริตตสมาธิ (สมาธิเล็กน้อย) มหัคคตสมาธิ (สมาธิยิ่งใหญ่) และอัปปมาณสมาธิ (สมาธิไร้กิเลส)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๙ หน้า ๑๒๘) อธิบายเรื่องนี้ว่า

ปริตตสมาธิ คือ สมาธิเล็กน้อย หมายถึง สมาธิที่ยังข่มนิวรณ์ ๕ ไม่ได้

มหัคคตสมาธิ คือ สมาธิยิ่งใหญ่ด้วยการข่มนิวรณ์โดยวิกขัมภนปหานเหมือนใช้หินทับหญ้าไว้ มีผลมากโดยให้ผลไปเกิดเป็นพรหมที่มีอายุหลายกัป และมีกระแสยาวนานโดยดำรงอยู่ได้นานในขณะเข้าฌานสมาบัติ อีกอย่างหนึ่ง มหัคคตสมาธิ คือ สมาธิที่บุคคลบรรลุด้วยอิทธิบาท ๔ อันยิ่งใหญ่ เพราะผู้เพียรปฏิบัติต้องเจริญอิทธิบาท ๔ อย่างใหญ่หลวงจึงจะสามารถบรรลุฌานได้

ส่วน อัปปมาณสมาธิ คือ สมาธิที่ประกอบกับมรรคญาณ

คำว่า ปริตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิถูกธรรมที่เป็นข้าศึกตัดรอนรอบด้าน

- ปฏิปกฺเขหิ สมนฺตโต ขณฺฑียิตฺถาติ ปริตฺโต.

(ปริ บทหน้า + ขณฺฑ ธาตุ <อวขณฺฑเน = ตัด> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. สมาธิเหมือนวัตถุเล็กน้อย

- ปริตฺตํ วิยาติ ปริตฺโต.

(ปริตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า มหคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิถึงความยิ่งใหญ่

- มหนฺตภาวํ คโต มหคฺคโต.

(ทุติยาตัปปุริสสมาส)

๒. สมาธิที่บุคคลบรรลุด้วยธรรมอันยิ่งใหญ่ [คือฉันทะเป็นต้น]

- มหนฺเตหิ อุฬารจฺฉนฺทาทีหิ คโต มหคฺคโต.

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า ปมาณ ใน อปฺปมาณ แปลว่า “ธรรมเทียบเคียง” คือ ราคะเป็นต้นที่กระทำการเทียบเคียง หมายความว่า ราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่ผู้ใดผู้หนึ่งย่อมให้คนอื่นเข้าใจว่าผู้นั้นยังเป็นคนธรรมดา ไม่สูงส่งเหมือนพระอริยะ

คำว่า อปฺปมาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิที่ไม่มีธรรมเทียบเคียง[โดยการรับอารมณ์หรือโดยการประกอบร่วม]

- นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา.

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า อภาว <ไม่มี>)

๒. สมาธิที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเทียบเคียง

- น ปมาณํ อปฺปมาโณ.

(นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า วิรุทฺธ <ขัดแย้ง>)

- ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ (สมาธิที่ปฏิบัติลำบากบรรลุช้า) เป็นต้น

ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ (สมาธิที่ไม่คล่องแคล่ว และไม่ได้ขยายอารมณ์) เป็นต้น

องค์แห่งฌาน ๔

หานภาคิยสมาธิ (สมาธิที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม) เป็นต้น

กามาวจรสมาธิ (สมาธิที่เป็นกามาวจร) เป็นต้น

อธิบดี ๔ [มีฉันทาธิปติสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นอธิบดี) เป็นต้น]

- ๕ อย่าง โดยจำแนกตามองค์ฌาน ๕ ในปัญจกนัย

คำอธิบายสมาธิอย่างเดียว

ในเรื่องนั้น สมาธิ ๑ อย่างมีเนื้อความชัดเจนแล้ว [จึงไม่ต้องอธิบายอีก]

คำว่า อุตฺตานตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุคฺคโต ตาโน ยสฺมาติ อุตฺตาโน.

ความพิสดารปรากฏแล้วจากเนื้อความนั้น เหตุนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่า อุตตานะ

(ปัญจมีตัปปุริสสมาส มาจาก อุ อุปสรรค <ปรากฏแล้ว> + ตาน ศัพท์ <ความพิสดาร>)

- อุตฺตาโน จ โส อตฺโถ จาติ อุตฺตานตฺโถ.

เนื้อความที่มีความพิสดารปรากฏแล้ว ชื่อว่า อุตตานัตถะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในที่บางแห่งพบคำว่า อุตฺตาน หมายถึง บทที่มีความพิสดารปรากฏแล้ว, บทที่ชัดเจนแล้ว ดังข้อความว่า

อุตฺตาน ติ. อุคฺคโต ตาโน วิตฺถาโร ยสฺมา. วิตฺถารสุญฺเญ, ภูมิลคฺคปิฏฺฐิตาย อุทฺธภาเวน ฐิเต, อุทฺธมุเข จ.[๑๐]

[อุตฺตาน ตฺริ/ อุทฺคตสฺตาโน วิสฺตาโร ยสฺมาตฺ/ วิสฺตารศูนฺเย, ภูมิลคฺนปฤษฺฐตยา อูรฺทฺธภาเวน สฺถิเต, อูรฺทฺธมุเข จ.]

"อุตฺตาน ไตรลิงค์ [มีรูปวิเคราะห์ว่า] อุคฺคโต ตาโน วิตฺถาโร ยสฺมา (ความพิสดาร

[๑๐] ศพฺท.มหานิธิ หน้า ๘๐

ปรากฏแล้วจากเนื้อความนั้น) [เป็นไปในความหมายว่า] ว่างจากความพิสดาร, ดำรงอยู่โดยความเป็นเบื้องบน เพราะความมีหลังติดกับพื้น (นอนหงาย) และใบหน้าที่แหงนขึ้นเบื้องบน”

คำอธิบายสมาธิ ๒ อย่าง

ในสมาธิ ๒ อย่าง หมวดที่ ๑ สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๑.๑ อุปจารสมาธิ คือ ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวเกิดจากกรรมฐาน ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ อนุสสติ ๖ (คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ) มรณสติ (การระลึกถึงความตาย) อุปสมานุสสติ (การระลึกถึงคุณของพระนิพพาน) อาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล) จตุธาตุววัตถาน (การกำหนดธาตุ ๔) และภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวในเบื้องต้นของอัปปนาสมาธิ

๑.๒ อัปปนาสมาธิ คือ ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวต่อจากบริกรรมสมาธิ [คือโคตรภู] ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปฐมสฺส ฌานสฺส ปริกมฺมํ ปฐมสฺส ฌานสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.[๑๑]

“บริกรรมสมาธิแห่งปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

หมวดที่ ๒ สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๒.๑ โลกิยสมาธิ คือ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยกุศลจิตในภูมิ ๓ [กามภูมิ, รูปภูมิ และอรูปภูมิ]

๒.๒ โลกุตตรสมาธิ คือ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมรรค (มรรคญาณอันประเสริฐ)

หมวดที่ ๓ สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๓.๑ สัปปีติกสมาธิ (สมาธิที่ประกอบด้วยปีติ) คือ เอกัคคตาในฌาน ๒ ตาม

---

[๑๑] อภิ.ป. ๔๑/๖๑/๓๒๙

จตุกกนัย (ปฐมฌานและทุติยฌาน) และในฌาน ๓ ตามปัญจกนัย (ปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน)

๓.๒ นิปปีติกสมาธิ (สมาธิที่ปราศจากปีติ) คือ เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือ (ตติยฌานและจตุตถฌานตามจตุกกนัย หรือจตุตถฌานและปัญจมฌานตามปัญจกนัย) ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยปีติก็มี ที่ปราศจากปีติก็มี

หมวดที่ ๔ สมาธิมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็น :-

๔.๑ สุขสหคตสมาธิ (สมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนา) คือ เอกัคคตาในฌาน ๓ ตามจตุกกนัย และในฌาน ๔ ตามปัญจกนัย

๔.๒ อุเปกขาสหคตสมาธิ (สมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา) คือ เอกัค-คตาในฌานที่เหลือ ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาก็มี

คำอธิบายสมาธิ ๓ อย่าง

ในสมาธิ ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๑.๑ หีนสมาธิ (สมาธิขั้นต่ำ) คือ สมาธิที่เพียงแต่ได้บรรลุ [ยังไม่เสพคุ้นให้มาก]

๑.๒ มัชฌิมสมาธิ (สมาธิขั้นกลาง) คือ สมาธิที่ยังไม่ได้อบรมเป็นอย่างดี [ยังไม่ชำนาญ]

๑.๓ ปณีตสมาธิ (สมาธิขั้นประณีต) คือ สมาธิที่อบรมดีแล้วถึงความชำนาญ

หมวดที่ ๒ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๒.๑ สวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิมีวิตกและวิจาร) คือ อุปจารสมาธิและสมาธิในปฐมฌาน

๒.๒ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ (สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร) คือ สมาธิในทุติย-ฌานตามปัญจกนัย หมายถึง สมาธิของผู้ที่เห็นโทษของวิตกอย่างเดียว[ว่าวิตกทำให้จิต

กระเพื่อมไม่สงบ] ไม่เห็นโทษของวิจาร[โดยใส่ใจว่าวิจารสงบ] จึงต้องการละวิตกอย่างเดียว [เพียรปฏิบัติแล้ว]ผ่านพ้นปฐมฌานไป ย่อมได้รับสมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร

๒.๓ อวิตักกาวิจารสมาธิ (สมาธิไม่มีวิตกและวิจาร) คือ เอกัคคตาในฌาน ๓ มีทุติยฌานเป็นต้นตามจตุกกนัย และมีตติยฌานเป็นต้นตามปัญจกนัย

หมวดที่ ๓ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๓.๑ ปีติสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยปีติ) คือ เอกัคคตาในฌาน ๒ [เบื้องต้น]ตามจตุกกนัย และในฌาน ๓ [เบื้องต้น]ตามปัญจกนัย

๓.๒ สุขสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา) คือ เอกัคคตาในฌานที่ ๓ และฌานที่ ๔ ตามจตุกกนัยและปัญจกนัยนั้น

๓.๓ อุเปกขาสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา) คือ เอกัคคตาในฌานสุดท้าย[ตามจตุกกนัย และปัญจกนัย] คือในจตุตถฌานหรือในปัญจมฌาน ส่วนอุปจารสมาธิ ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาก็มี

หมวดที่ ๔ สมาธิมี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็น :-

๔.๑ ปริตตสมาธิ (สมาธิเล็กน้อย, กามาวจรสมาธิ) คือ เอกัคคตาในระดับอุปจารสมาธิ (จิตตุปบาทที่ประกอบร่วมกับอุปจารฌาน)

๔.๒ มหัคคตสมาธิ (สมาธิยิ่งใหญ่) คือ เอกัคคตาในรูปาวจรกุศลจิตและอรูปาวจรกุศลจิต

๔.๓ อัปปมาณสมาธิ (สมาธิไร้กิเลส) คือ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมรรค

คำอธิบายสมาธิ ๔ อย่าง

ในสมาธิ ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ สมาธิมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ เป็นต้น กล่าวคือ :-

๑.๑ ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญาสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า

๑.๒ ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญาสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว

๑.๓ สุขาปฏิปทา ทันธาภิญญาสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า

๑.๔ สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญาสมาธิ สมาธิที่ปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว

ในเรื่องนั้น ปฏิปทา คือ การอบรมสมาธิที่ดำเนินไปตั้งแต่การใฝ่ใจปฏิบัติครั้งแรกจนถึงอุปจารสมาธิของฌานนั้นๆ เกิดขึ้น

อภิญญา (การบรรลุ) คือ ปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจารสมาธิจนถึงอัปปนา-สมาธิ

อนึ่ง การปฏิบัตินั้นของบางคนเป็นทุกข์ หมายความว่า ลำบาก ซ่องเสพไม่สะดวก เพราะธรรมฝ่ายตรงกันข้ามมีนิวรณ์เป็นต้นเกิดขึ้นรบกวน แต่การปฏิบัติของบางคนสะดวก เพราะไม่มีธรรมดังกล่าวรบกวน

แม้การบรรลุของบางคนก็ช้า ไม่เกิดเร็ว แต่ของบางคนเร็ว ไม่ช้า เกิดขึ้นโดยฉับพลัน

อนึ่ง การปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า มีแก่ผู้ที่เสพสิ่งที่ไม่สัปปายะ

บุรพกิจมีการตัดปลิโพธ (เครื่องรบกวน) เป็นต้น และความฉลาดในอัปปนาที่ข้าพเจ้าจักอธิบายข้างหน้า

การปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว มีแก่ผู้ที่เสพสิ่งที่สัปปายะ

พึงทราบการปฏิบัติและการบรรลุระคนกันมีแก่ผู้ที่เสพสิ่งที่ไม่สัปปายะก่อนแล้วเสพสิ่งที่สัปปายะต่อมา หรือเสพสิ่งที่สัปปายะก่อนแล้วเสพสิ่งที่ไม่สัปปายะต่อมา

นอกจากนั้น การปฏิบัติลำบากมีแก่ผู้ที่ไม่ได้ทำบุรพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นก่อน แล้วขวนขวายเจริญภาวนา การปฏิบัติสะดวกย่อมมีได้โดยตรงกันข้าม

การบรรลุช้ามีแก่ผู้ไม่บำเพ็ญความฉลาดในอัปปนา การบรรลุเร็วย่อมมีได้โดยตรงกันข้าม

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทของการปฏิบัติและการบรรลุเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยตัณหาและอวิชชา อีกทั้งโดยเนื่องด้วยการเพียรเจริญสมถะและวิปัสสนา กล่าวโดยละเอียดว่า :-

การปฏิบัติลำบาก มีแก่ผู้ถูกตัณหาครอบงำ [เพราะตัณหารบกวนการเจริญสมถะเนื่องจากเป็นข้าศึกโดยตรงแก่สมาธิ]

การปฏิบัติสะดวก มีแก่ผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำ

การบรรลุช้า มีแก่ผู้ถูกอวิชชาครอบงำ [เพราะอวิชชาเป็นข้าศึกโดยตรงแก่ปัญญา]

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ

นอกจากนั้น การปฏิบัติลำบากมีแก่ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมถะ

การปฏิบัติสะดวก มีแก่ผู้เคยเพียรเจริญสมถะ [เพราะการปฏิบัติมีสมาธิเป็นประธาน]

การบรรลุช้า มีแก่ผู้ไม่เคยเพียรเจริญวิปัสสนา

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้เคยเพียรเจริญวิปัสสนา [เพราะอัปปนาในการบรรลุธรรมมีปัญญาเป็นประธาน]

ข้อความว่า "ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมถะ" หมายถึง ผู้ไม่เคยปฏิบัติสมถะในภพก่อน ส่วนผู้ที่เคยปฏิบัติสมถะในภพก่อนย่อมทำภาวนาให้สำเร็จได้ง่าย เหมือนกับตำราที่บุคคลทรงจำคล่องปากแล้วละเลยไป ก็เป็นของคล่องปากดำเนินไปดีได้ง่าย เพราะเคยสั่งสมไว้ดีแล้ว ดังนั้น การปฏิบัติสะดวกจึงมีแก่ผู้เคยเพียรเจริญสมถะ [๑๒]

พึงทราบประเภทของการปฏิบัติและการบรรลุเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยกิเลส และอินทรีย์ ๕ อีก กล่าวคือ

การปฏิบัติลำบาก และการบรรลุช้า มีแก่ผู้มีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อน

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

การปฏิบัติสะดวก และการบรรลุช้า มีแก่ผู้มีกิเลสเบาบาง มีอินทรีย์อ่อน

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

---

[๑๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๙/๑๓๑

สรุปความในเรื่องนี้ว่า

การปฏิบัติลำบาก มีแก่ผู้ถูกตัณหาครอบงำ, ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมถะ หรือผู้มีกิเลสกล้า

การปฏิบัติสะดวก มีแก่ผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำ, ผู้เคยเพียรเจริญสมถะ หรือผู้มีกิเลสเบาบาง

การบรรลุช้า มีแก่ผู้ถูกอวิชชาครอบงำ, ผู้ไม่เคยเพียรเจริญวิปัสสนา หรือผู้มีอินทรีย์อ่อน

การบรรลุเร็ว มีแก่ผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ, ผู้เคยเพียรเจริญวิปัสสนา หรือผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า

- ผู้ไม่เคยเพียรเจริญสมถะ มักถูกตัณหาครอบงำและมีกิเลสกล้า
- ผู้เคยเพียรเจริญสมถะ มักไม่ถูกตัณหาครอบงำและมีกิเลสเบาบาง
- ผู้ไม่เคยเพียรเจริญวิปัสสนา มักถูกอวิชชาครอบงำและมีอินทรีย์อ่อน
- ผู้เคยเพียรเจริญวิปัสสนา มักไม่ถูกอวิชชาครอบงำและมีอินทรีย์แก่กล้า

ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่า

ก. ผู้ที่เคยเพียรเจริญสมถะในภพก่อน สามารถบรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณ ๑ - ๑๑ ได้ง่าย

ข. ผู้ที่เคยเพียรเจริญวิปัสสนาในภพก่อน สามารถบรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณ ๑๒ - ๑๖ ได้ง่าย

ในการปฏิบัติและการบรรลุตามที่กล่าวมานี้ สมาธิที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า คือสมาธิของผู้บรรลุด้วยปฏิปทาอันลำบากและบรรลุช้า

พึงทราบนัยนี้แม้ในสมาธิ ๓ อย่างที่เหลือ

หมวดที่ ๒ สมาธิมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นปริตตปริตตารัมมณสมาธิ เป็นต้น กล่าวคือ :-

๒.๑ ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิเล็กน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย [มีขนาดเท่ากระด้งหรือขันน้ำที่ขยายไม่ได้]

๒.๒ ปริตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิเล็กน้อย มีอารมณ์ใหญ่หลวง [มีขนาดใหญ่กว่าขันน้ำ หรือใหญ่เท่าลานนวดข้าวเป็นต้น]

๒.๓ อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิใหญ่หลวง มีอารมณ์เล็กน้อย

๒.๔ อัปปมาณอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิใหญ่หลวง มีอารมณ์ใหญ่หลวง

คำว่า อปฺปมาณ แปลตามศัพท์ว่า “มีขอบเขตใหญ่หลวง” และคำว่า อปฺปมาณารมฺมณ แปลตามศัพท์ว่า “มีอารมณ์อันมีขอบเขตใหญ่หลวง” โดย ปมาณ ศัพท์แปลว่า “ขอบเขต” ส่วน น ศัพท์ที่แปลงเป็น อ มีความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) ดังคำว่า ผลาผล (ผลไม้น้อยใหญ่), อเสกฺขา ธมฺมา (เสกขธรรมที่เจริญสูงสุด) ดังข้อความว่า

ยํ วิปุเล อารมฺมเณ ปวตฺตํ, ตํ วุฑฺฒิปฺปมาณตฺตา อปฺปมาณํ อารมฺมณํ อสฺสาติ อปฺปมาณารมฺมณํ.[๑๓]

“คำว่า อัปปมาณารัมมณะ คือ ฌานที่มีอารมณ์อันมีขอบเขตใหญ่หลวง เพราะมีขอบเขตกว้างขวาง ซึ่งดำเนินไปในอารมณ์อันกว้างขวาง”

สมาธิเล็กน้อย [เพราะมีอานุภาพน้อย] คือ สมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง

สมาธิมีอารมณ์เล็กน้อย คือ สมาธิที่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย [เช่น ขยายวงกสิณออกไปจากนิมิตที่เห็นทางใจ ๑ หรือ ๒ นิ้ว]

สมาธิใหญ่หลวง คือ สมาธิที่คล่องแคล่วอบรมดีแล้ว สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง

สมาธิมีอารมณ์ใหญ่หลวง คือ สมาธิที่เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว

---

[๑๓] อภิ.สํ.อ. ๑/๑๘๑/๒๓๘

พึงทราบนัยที่ระคนกันโดยผสมลักษณะที่กล่าวมาแล้ว

นัยที่ระคนกันระหว่างสมาธิที่ ๑ กับที่ ๔ และสมาธิที่ ๒ กับที่ ๓ คือ

สมาธิเล็กน้อย แต่มีอารมณ์ใหญ่หลวง คือ สมาธิที่ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว

สมาธิใหญ่หลวง แต่มีอารมณ์เล็กน้อย คือ สมาธิที่เป็นปัจจัยแก่ฌานชั้นสูง แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย

หมวดที่ ๓ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นองค์ฌาน ๔ กล่าวคือ :-

๓.๑ ปฐมฌานมีองค์ ๕ ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ (เอกัคคตา) ที่ข่มนิวรณ์ได้แล้ว

๓.๒ ทุติยฌานมีองค์ ๓ [คือ ปีติ สุข และสมาธิ] ที่ระงับวิตกและวิจารต่อจากปฐมฌานนั้น

๓.๓ ตติยฌานมีองค์ ๒ คือ [สุข และสมาธิ] ที่คลายปีติต่อจากทุติยฌานนั้น

๓.๔ จตุตถฌานมีองค์ ๒ คือ สมาธิที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา (อุเบกขาและสมาธิ) ที่ขจัดสุขได้ต่อจากตติยฌานนั้น

โดยประการดังนี้ สมาธิที่เป็นองค์ประกอบของฌาน ๔ มี ๔ อย่าง [เพราะฌานมี ๔ ประเภท]

หมวดที่ ๔ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นหานภาคิยสมาธิ เป็นต้น กล่าวคือ :-

๔.๑ หานภาคิยสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายเสื่อม ด้วยการเกิดขึ้นของธรรมฝ่ายตรงกันข้าม[คือ นิวรณ์ วิตก และวิจาร เป็นต้น]

๔.๒ ฐิติภาคิยสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายตั้งอยู่ ด้วยการดำรงอยู่แห่งสติอันสมควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุนั้น

๔.๓ วิเสสภาคิยสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายพัฒนา ด้วยการทำให้บรรลุฌานขั้นสูง

๔.๔ นิพเพธภาคิยสมาธิ สมาธิมีในฝ่ายแทงตลอดสัจธรรม ด้วยการเกิดสัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยปัญญาเบื่อหน่าย (นิพพิทาญาณ)

คำว่า หานภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิเสพฝ่ายเสื่อม

- หานํ ภชตีติ หานภาคิโย.

(หาน ศัพท์ + ภช ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สมาธิมีในฝ่ายเสื่อม

- หานภาโค เอตสฺส อตฺถีติ หานภาคิโย.

(หานภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

แม้คำว่า จิติภาคิย เป็นต้นก็มีความหมาย ๒ ประการดังที่กล่าวมานี้

ในคำว่า ปจฺจนีกสมุทาจารวเสน หานภาคิยตา (ความเป็นหานภาคิยสมาธิ มีได้เนื่องด้วยการเกิดขึ้นของธรรมฝ่ายตรงกันข้าม) คำว่า สมุทาจาร แปลว่า “เกิดขึ้น, เป็นไป” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมุทาจรณํ สมุทาจาโร.

ความเป็นไป ชื่อว่า สมุทาจาระ

(สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + อา บทหน้า + จร ธาตุ <จรเณ = ประพฤติ> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

ปจฺจนีกสมุทาจารวเสนาติ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส ปจฺจนีกานํ นีวรณวิตกฺกวิจาราทีนํ ปวตฺติวเสน.[๑๔]

“คำว่า ปจฺจนีกสมุทาจารวเสน (เนื่องด้วยการเกิดขึ้นของธรรมฝ่ายตรงกันข้าม) หมายความว่า เนื่องด้วยความเป็นไปของธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับฌาน คือ นิวรณ์ วิตก และวิจาร เป็นต้น”

---

[๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๙/๑๓๒

ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภึ กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, หานภาคินี ปญฺญา. ตทนุธมฺมตา สติ สนฺติฏฺฐติ, ฐิติภาคินี ปญฺญา. อวิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, วิเสสภาคินี ปญฺญา. นิพฺพิทาสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, วิราคูปสญฺหิตา นิพฺเพธภาคินี ปญฺญา.[๑๕]

"เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยกาม (รับกามเป็นอารมณ์) เกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุปฐมฌาน ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายเสื่อม เมื่อสติอันควรแก่ปฐมฌานนั้นดำรงอยู่ ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายตั้งอยู่ เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยฌานอันไม่มีวิตกเกิดขึ้น ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายพัฒนา เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยปัญญาเบื่อหน่าย (วิปัสสนาญาณ) เกิดขึ้น ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายแทงตลอดสัจธรรมอันประกอบด้วยมรรค"

ข้อความว่า "การดำรงอยู่แห่งสติอันควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุนั้น" หมายความว่า สติที่ประกอบกับฌานมีความพอใจฌานสุข จึงไม่สามารถทำให้บรรลุฌานขั้นสูงกว่านั้นได้ ด้วยอำนาจของนิกันติ คือ ตัณหา และจิตตุปบาทที่เกิดร่วมกับตัณหาที่พอใจฌาน ดังนั้น สติดังกล่าวจึงไม่อาจก่อให้เกิดสมาธิมีในฝ่ายพัฒนาได้ ดังข้อความว่า

"สา ปน ตทสฺสาทสงฺขาตา ตทสฺสาทสมฺปยุตฺตกฺขนฺธสงฺขาตา วา มิจฺฉาสตีติ สมฺโมหวิโนทนิยํ วุตฺตํ. ตตฺถ สาเปกฺขสฺส อุปริ วิเสสํ นิพฺพตฺเตตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา อวิคตนิกนฺติกา ตํตํปริหรณสตีติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. เอวญฺจ กตฺวา "สติยา วา นิกนฺติยา วาติ วิกปฺปวจนญฺจ ยุตฺตํ โหติ.[๑๖]

"อนึ่ง ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีกล่าวว่า 'สติที่เรียกว่าตัณหาอันพอใจฌานนั้น หรือสัมปยุตตขันธ์ (ขันธ์ที่ประกอบร่วมกับตัณหา) ที่พอใจฌานนั้น ชื่อว่า มิจฉาสติ' และอาจกล่าวได้ว่าเป็นสติที่รักษาฌานนั้นๆ ซึ่งยังมีนิกันติอยู่ เพราะผู้มุ่งหวังฌานเดิมนั้น ไม่อาจ

---

[๑๕] อภิ.วิ. ๓๕/๗๙๙/๔๐๒-๐๓

[๑๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๙/๑๓๓

ทำให้เกิดฌานวิเศษขั้นสูงต่อไปได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ในคำที่แน่นอนนี้[ว่า สติยา] จึงควรประกอบคำวิกัปป์ (คำแสดงความไม่แน่นอน) ว่า สติยา วา นิกนฺติยา วา (สติ หรือนิกันติ)”

ข้อความในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีที่ท่านอ้างถึงในเรื่องนี้ มีดังนี้

สติ สนฺติฏฺจตีติ อิทํ มิจฺฉาสตึ สนฺธาย วุตฺตํ น สมฺมาสตึ. ยสฺส หิ ปจมชฺฌานานุรูปสภาวา ปจมชฺฌานํ สนฺตโต ปณีตโต ทิสฺวา อสฺสาทยมานา อภินนฺทมานา นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส นิกนฺติวเสน สา ปจมชฺฌานปญฺญา เนว หายติ น วฑฺฒติ จิติโกฏฺจาสิกา โหติ. เตน วุตฺตํ “จิติภาคินี ปญฺญาติ.[๑๗]

“พระดำรัสว่า สติ สนฺติฏฺจติ (สติย่อมตั้งอยู่) นี้ ตรัสหมายถึงมิจฉาสติ มิใช่สัมมา-สติ เพราะปัญญาในปฐมฌานนั้นของผู้ที่เกิดนิกันติอันควรแก่ปฐมฌานซึ่งยินดีเพลิดเพลินเพราะเห็นปฐมฌานว่าสงบประณีต ย่อมไม่เสื่อมไม่เจริญขึ้นด้วยอำนาจนิกันติ เป็นปัญญามีในฝ่ายดำรงอยู่ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า จิติภาคินี ปญฺญา (ปัญญามีในฝ่ายดำรงอยู่)”

ข้อนี้หมายความว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีข้อความว่า ตทนุธมฺมตาย สติยา สณฺ-จานวเสน จิติภาคิยตา (ฐิติภาคิยสมาธิ คือ สมาธิมีในฝ่ายตั้งอยู่ ด้วยการดำรงอยู่แห่งสติอันควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุนั้น) แต่พระฎีกาจารย์เห็นว่า ควรประกอบ วา ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอนเป็นรูปว่า ตทนุธมฺมตาย สติยา วา นิกนฺติยา วา สณฺจานวเสน จิติ-ภาคิยตา ซึ่งมีคำแปลว่า “จิติภาคิยสมาธิ คือ สมาธิมีในฝ่ายตั้งอยู่ ด้วยการดำรงอยู่แห่งสติหรือนิกันติอันควรแก่ฌานที่กำลังบรรลุนั้น” เหตุที่ท่านกล่าวตามคัมภีร์สัมโมห-วิโนทนีเช่นนี้ เพราะคัมภีร์นั้นแยกมิจฉาสติเป็น ๒ อย่าง คือ นิกันติ และจิตตุปบาท (จิตและเจตสิก) ที่ประกอบร่วมกับนิกันติ

โดยประการดังนี้ แม้สมาธิที่ประกอบด้วยปัญญานั้นก็มี ๔ อย่างเหมือนกัน

---

[๑๗] อภิ.สํ.อ. ๒/๗๙๙/๔๔๗

หมวดที่ ๕ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นกามาวจรสมาธิ เป็นต้น กล่าวคือ :-

๕.๑ กามาวจรสมาธิ สมาธิที่เป็นกามาวจร

๕.๒ รูปาวจรสมาธิ สมาธิที่เป็นรูปาวจร

๕.๓ อรูปาวจรสมาธิ สมาธิที่เป็นอรูปาวจร

๕.๔ อปริยาปันนสมาธิ สมาธิที่ไม่นับเข้าในโลก

กามาวจรสมาธิ คือ เอกัคคตาในอุปจารสมาธิทั้งหมด

เช่นเดียวกันนี้ สมาธิ ๓ อย่างอื่น คือ เอกัคคตาของกุศลจิตที่เป็นรูปาวจร เป็นต้น

หมวดที่ ๖ สมาธิมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นอธิบดี ๔ อย่างนี้ คือ

ฉนฺทํ เจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิ ฯเปฯ วีริยํ เจ ภิกฺขุ ฯเปฯ จิตฺตํ เจ ภิกฺขุ ฯเปฯ วีมํสํ เจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ อยํ วุจฺจติ วีมํสาสมาธิ.[๑๘]

"ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นใหญ่แล้วบรรลุสมาธิได้รับภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้ชื่อว่า ฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่)

ถ้าภิกษุทำวิริยะให้เป็นใหญ่แล้ว ... สมาธินี้ชื่อว่า วิริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่)

ถ้าภิกษุทำความตั้งใจให้เป็นใหญ่แล้ว ... สมาธินี้ชื่อว่า จิตตสมาธิ (สมาธิที่มีความตั้งใจเป็นใหญ่)

ถ้าภิกษุทำปัญญาให้เป็นใหญ่แล้วบรรลุสมาธิ ได้รับภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้ชื่อว่า วิมังสาสมาธิ (สมาธิที่มีปัญญาเป็นใหญ่)"

คำว่า ฉนฺทสมาธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๑๘] สํ.ม. ๑๙/๘๒๕/๒๓๕, อภิ.วิ. ๓๕/๔๒๓-๔๑/๒๖๐-๖๔

- ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ.

สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่า ฉันทสมาธิ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ อธิปติ ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

คำอธิบายสมาธิ ๕ อย่าง

หมวดที่ ๕ สมาธิมี ๕ อย่าง โดยจำแนกตามองค์ฌาน ๕ อย่างนี้ คือ ฌาน ๕ จำแนกทุติยฌานที่กล่าวไว้ตามประเภทฌานจตุกกนัยเป็น ๒ ฌานอย่างนี้ คือ ทุติยฌานด้วยการล่วงพ้นวิตก และตติยฌานด้วยการล่วงพ้นวิตกและวิจาร และสมาธิที่เป็นองค์ประกอบของฌานเหล่านั้นก็มี ๕ อย่างเหมือนกัน

ฌานมี ๔ อย่างตามจตุกกนัย คือ นัยที่กล่าวถึงฌาน ๔ ได้แก่

๑. ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา

๒. ทุติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา (ล่วงพ้นวิตกและวิจาร)

๓. ตติยฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา (ล่วงพ้นปีติ)

๔. จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา (ล่วงพ้นสุข)

ฌานมี ๕ อย่างตามปัญจกนัย คือ นัยที่กล่าวถึงฌาน ๕ ได้แก่

๑. ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา

๒. ทุติยฌาน มีองค์ ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา (ล่วงพ้นวิตก)

๓. ตติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา (ล่วงพ้นวิจาร)

๔. จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา (ล่วงพ้นปีติ)

๕. ปัญจมฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา (ล่วงพ้นสุข)

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๕ และที่ ๖

[๔๐] ในคำถามเหล่านี้ว่า อะไรเป็นความเศร้าหมองของสมาธิ และอะไรเป็นความ

ผ่องแผ้วของสมาธิ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบไว้ในคัมภีร์วิภังค์ [ญาณวิภังค์] ดังพระพุทธ-ดำรัสในคัมภีร์นั้นว่า

สํกิเลสนฺติ หานภาคิโย ธมฺโม. โวทานนฺติ วิเสสภาคิโย ธมฺโม.[๑๙]

“คำว่า สํกิเลสํ (ความเศร้าหมอง) คือ ธรรมที่มีในฝ่ายเสื่อม

คำว่า โวทานํ (ความผ่องแผ้ว) คือ ธรรมที่มีในฝ่ายพัฒนา”

ในพากย์นั้น พึงทราบธรรมที่มีในฝ่ายเสื่อมตามนัยนี้ว่า

ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภึ กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, หานภาคินี ปญฺญา.[๒๐]

“เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยกาม (รับกามเป็นอารมณ์) เกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุปฐมฌาน ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายเสื่อม”

พึงทราบธรรมที่มีในฝ่ายพัฒนาตามนัยนี้ว่า

อวิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, วิเสสภาคินี ปญฺญา.[๒๐]

“เมื่อสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยฌานอันไม่มีวิตกเกิดขึ้น ปัญญา[ของบุคคลนั้น]มีในฝ่ายพัฒนา”

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๗

[๔๑] ในคำถามว่า พึงเจริญสมาธิอย่างไร

ลำดับแรก วิธีเจริญ[โลกุตตร]สมาธิที่ประกอบกับอริยมรรคที่ได้กล่าวไว้ในคำว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นโลกิยสมาธิ และโลกุตตรสมาธิ เป็นต้น นับเข้าในวิธีเจริญปัญญา เพราะเมื่อเจริญปัญญาแล้ว ก็เป็นอันเจริญสมาธิดังกล่าว ดังนั้นจึงไม่กล่าวถึงสมาธินั้นว่าควรเจริญอย่างนี้โดยเฉพาะ

---

[๑๙] อภิ.วิ. ๓๕/๘๒๘/๔๑๙

[๒๐] อภิ.วิ. ๓๕/๗๙๙/๔๐๒

วิธีเจริญโลกิยสมาธิโดยย่อ

ส่วนโลกิยสมาธิ ควรเจริญโดยภิกษุผู้ชำระศีลตามวิธีที่กล่าวแล้ว[ในสีลนิทเทส] ดำรงอยู่ในศีลที่หมดจดดีแล้ว ถ้ามีปลิโพธใดในปลิโพธ ๑๐ ควรตัดปลิโพธนั้นแล้วเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน เรียนเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ที่เหมาะสมแก่จริตของตน ละสถานที่อยู่อันไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิแล้วอยู่ในสถานที่อยู่อันเหมาะสม ทำการตัดปลิโพธเล็กน้อย [เช่น ตัดเล็บ โกนหนวด] บำเพ็ญวิธีเจริญสมาธิทั้งปวง

จบความย่อในการเจริญสมาธินั้นแต่เพียงนี้

คำว่า ปลิโพธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กมฺมฏฺฐานภาวนํ ปริพุนฺเธติ อุปโรเธติ ปวตฺติตุํ น เทตีติ ปลิโพโธ.

สิ่งที่รบกวนการเจริญกรรมฐาน คือ ปิดกั้นไม่ให้ดำเนินไป ชื่อว่า ปลิโพธ (ปริ บทหน้า + พุธิ ธาตุ <หึเส = เบียดเบียน> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ร เป็น ล)

วิธีเจริญสมาธิโดยพิสดาร

ส่วนความพิสดาร มีดังต่อไปนี้ :-

คำอธิบายปลิโพธ ๑๐

ในคำที่กล่าวมาแล้วนี้ว่า ถ้ามีปลิโพธใดในปลิโพธ ๑๐ ควรตัดปลิโพธนั้น พึงทราบว่า :-

อาวาโส จ กุลํ ลาโภ คโณ กมฺมญฺจ ปญฺจมํ
อทฺธานํ ญาติ อาพาโธ คนฺโถ อิทฺธีติ เต ทส.

"ปลิโพธเหล่านั้นมี ๑๐ ประการ คือ

๑. ที่อยู่
๒. ตระกูล (ผู้ถวายทาน)

๓. ลาภ (ปัจจัย ๔) ๔. คณะ (คณะผู้ทรงจำพระสูตร เป็นต้น)
๕. การงาน ๖. การเดินทาง
๗. ญาติ ๘. ความเจ็บป่วย
๙. การเรียนคัมภีร์ ๑๐. อิทธิฤทธิ์”

ทั้ง ๑๐ ประการเหล่านี้ชื่อว่า ปลิโพธ (เครื่องรบกวน) ในปลิโพธเหล่านั้น วัด ชื่อว่า อาวาสปลิโพธ แม้ตระกูลเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

๑. คำอธิบายอาวาสปลิโพธ

ในพากย์นั้น วัด คือ ห้องเล็กๆ ห้องเดียว บริเวณแห่งเดียว หรือทั่วทั้งสังฆาราม ที่อยู่นั้นไม่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุทุกรูป แต่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุที่ขวนขวายในการก่อสร้างเป็นต้น หรือสะสมสิ่งของ[มีบาตรและจีวรเป็นต้น]ไว้มาก หรือมีจิตผูกพันห่วงใยด้วยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง [มีร่มเงาร่มรื่น น้ำใช้น้ำฉันบริบูรณ์ และหาภิกษาได้ง่าย เป็นต้น]ในวัดนั้น หาเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุอื่นไม่

เรื่องของที่อยู่ไม่เป็นเครื่องรบกวนนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินมาว่า กุลบุตร ๒ คนออกจากเมืองอนุราธปุระ เดินทางไปตามลำดับแล้วบวชที่วัดถูปาราม ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งทรงจำมาติกาทั้งสอง (ภิกขุปาติโมกข์และภิกขุนีปาติโมกข์) ได้คล่องแคล่ว ครั้นอยู่ครบ ๕ พรรษาปวารณาแล้วไปอยู่ที่ราวป่าระหว่างเทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออก ภิกษุอีกรูปหนึ่งอยู่ที่วัดถูปารามนั่นเอง ภิกษุที่อยู่ในราวป่าระหว่างเทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออก อยู่ ณ ที่นั้นนานจนเป็นพระเถระ (ได้ ๑๐ พรรษา) ดำริว่า “สถานที่นี้เหมาะแก่การหลีกเร้น ถ้ากระไร เราจะบอกสถานที่นี้แก่สหายด้วย” เธอได้ออกจากสถานที่นั้นแล้วไปถึงวัดถูปารามตามลำดับ

คำว่า ปาจีนขณฺฑราชิ มาจาก ปาจีน (ทิศตะวันออก) + ขณฺฑ (เทือกเขาขาด) + ราชิ (ราวป่า) จึงแปลว่า “ราวป่าระหว่างเทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออก” ดังข้อความว่า

ปาจีนขณฺฑราชินฺติ ปุรตฺถิมทิสายํ ปพฺพตขณฺฑานํ อนฺตเร วนราชิฏฺฐานํ.[๒๑]

“คำว่า ปาจีนขณฺฑราชึ แปลว่า ราวป่าระหว่างเทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออก”

อย่างไรก็ตาม ในหนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๕) แปลว่า “เทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออก” โดยถือว่ามาจาก ปาจีน (ทิศตะวันออก) + ขณฺฑ (เขาขาด) + ราชิ (แถว, แนว, เทือก)

ส่วนพระเถระผู้บวชร่วมพรรษากัน เห็นพระอาคันตุกเถระกำลังเดินเข้ามา จึงลุกขึ้นต้อนรับ รับบาตรและจีวร กระทำ[อาคันตุก]วัตร พระอาคันตุกเถระเข้าไปพักอยู่ในเสนาสนะแล้วคิดว่า บัดนี้สหายของเราคงจักส่งเนยใส น้ำอ้อย หรือน้ำปานะมาเพราะท่านอยู่ในเมืองนี้นาน เมื่อพระอาคันตุกเถระไม่ได้อะไรในตอนกลางคืน ถึงตอนเช้าจึงคิดว่า บัดนี้สหายของเราคงจะส่งข้าวต้มและของเคี้ยวที่ได้รับจากอุปัฏฐากมาให้ แต่แล้วไม่เห็นสิ่งของนั้นจึงคิดว่า ชะรอยจะไม่มีคนมาส่ง เขาคงจักถวายแก่ภิกษุผู้เข้าไปรับเองกระมัง จึงเข้าไปหมู่บ้านพร้อมกับสหายนั้นแต่เช้าตรู่

พระเถระทั้งสองนั้นไปบิณฑบาตที่ถนนสายหนึ่ง ได้ข้าวต้มราวหนึ่งกระบวย จึงไปนั่งดื่มที่โรงฉัน ในขณะนั้น พระอาคันตุกเถระคิดว่า ชะรอยข้าวต้มที่เขาถวายประจำจะไม่มี บัดนี้ มนุษย์ทั้งหลายคงจะถวายข้าวสวยประณีตในเวลาอาหาร ต่อจากนั้นท่านฉันอาหารที่ไปบิณฑบาตได้มาเท่านั้น จึงถามสหายว่า สหาย ท่านดำรงชีพอยู่เสมออย่างนี้หรือ ? พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า ใช่แล้ว สหาย พระอาคันตุกเถระจึงพูดชักชวนว่า สหาย เทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออกอยู่สบาย พวกเราไปที่นั้นกัน

ต้นฉบับคัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า อิตโร อาห แต่ควรมีรูปว่า อิตรํ อาห (จึงถามสหาย) เพราะว่าในประโยคก่อนกล่าวถึงพระอาคันตุกเถระด้วยคำว่า อาคนฺตุโก จินฺเตสิ (พระอาคันตุกเถระคิด) แต่ถ้ามีรูปว่า อิตโร อาห ก็จะกลายเป็นพระเถระเจ้าถิ่นเป็นผู้พูด แต่เรื่องนี้เป็นคำที่พระอาคันตุกเถระถามพระเถระเจ้าถิ่นจึงควรมีรูปว่า อิตรํ อาห

---

[๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๑/๑๓๕

พระเถระเจ้าถิ่นออกจากเมืองทางประตูทิศทักษิณไปตามทางบ้านช่างหม้อ ฝ่ายพระอาคันตุกเถระถามว่า สหาย ท่านไปทางนี้ทำไม ? พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า ท่านพูดสรรเสริญเทือกเขาขาดด้านทิศตะวันออกมิใช่หรือ ? พระอาคันตุกเถระย้อนถามว่า อดิเรกบริขารบางอย่างของท่านในสถานที่อยู่มานานถึงเพียงนี้ ไม่มีหรือ ? พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า มีเตียงตั่งของสงฆ์ แต่ของนั้นถูกเก็บไว้แล้ว สิ่งอื่นไม่มีอะไร พระอาคันตุกเถระพูดว่า สหาย ไม้เท้า กระบอกน้ำมัน และถุงย่ามใส่รองเท้าของผมยังอยู่ที่วัดโน้น

พระเถระเจ้าถิ่นถามว่า ท่านมาอยู่วันเดียวยังวางของไว้ถึงเพียงนี้หรือ ? ส่วนพระอาคันตุกเถระตอบว่า ใช่ ท่านมีจิตเลื่อมใสแล้วไหว้พระเถระ[เจ้าถิ่น]กล่าวว่า สหาย พระอย่างท่านอยู่ในทุกที่ก็ชื่อว่าอยู่ในป่า วัดถูปารามเป็นสถานที่บรรจุพระธาตุ[ที่เป็นของใช้และสรีรธาตุ]ของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ [คือ ผ้าประคตเอว ธรมกรก ผ้าอาบน้ำฝน และพระรากขวัญ] ท่านได้ฟังธรรมที่สัปปายะในโลหปราสาท เห็นพระมหาเจดีย์ และเห็นพระเถระ กาลนี้เป็นไปอยู่เหมือนในสมัยพุทธกาล ท่านควรอยู่ที่วัดนี้แหละ ครั้นแล้วในวันที่ ๒ จึงถือบาตรและจีวรกลับไปแต่ลำพัง

ที่อยู่ไม่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุผู้เหมือนกับพระเถระเจ้าถิ่นเช่นนี้

๒. คำอธิบายกุลปลิโพธ

ตระกูล คือ ตระกูลญาติหรือตระกูลอุปัฏฐาก แม้ตระกูลอุปัฏฐากย่อมเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุบางรูปผู้อยู่คลุกคลีโดยนัยมีอาทิว่า สุขิเตสุ สุขิโต[๒๒] (เมื่อตระกูลอุปัฏฐากเป็นสุข ภิกษุก็พลอยเป็นสุขด้วย)

ภิกษุดังกล่าวไม่ไปวัดใกล้ๆ เพื่อฟังธรรมโดยปราศจากญาติโยมในตระกูล แต่บางรูปแม้มารดาบิดาก็ไม่เป็นเครื่องรบกวน ดังเช่นภิกษุหนุ่มหลานของพระเถระผู้อยู่ที่วัดโกรัณฑกวิหาร

---

[๒๒] อภิ.วิ. ๓๕/๘๘๘/๔๓๖, สํ.สฬา. ๑๘/๒๔๑/๑๖๘

ได้ยินมาว่า ท่านไปสู่แคว้นโรหณะเพื่อเรียน[พระบาลี] ฝ่ายอุบาสิกาผู้เป็นน้องสาวของพระเถระมักถามข่าวของภิกษุหนุ่มนั้นกับพระเถระอยู่เสมอ วันหนึ่งพระเถระคิดว่า เราจักไปพาภิกษุหนุ่มมา แล้วเดินมุ่งหน้าไปสู่แคว้นโรหณะ ฝ่ายภิกษุหนุ่มก็คิดว่า เราอยู่ที่นี่มานานแล้ว บัดนี้เราจะไปเยี่ยมพระอุปัชฌาย์ และทราบข่าวของโยมอุบาสิกาแล้วจึงกลับมา แล้วออกเดินทางจากแคว้นโรหณะ พระหลวงลุงและพระหลานชายทั้งสองรูปพบกันที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา (มหาวาลิคงคา) พระหลานชายนั้นทำ[อุปัชฌายวัตร]แก่พระหลวงลุง ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง เมื่อพระหลวงลุงถามว่า ท่านจะไปไหน ? จึงบอกเรื่องนั้น พระเถระพูดกับพระหลานชายว่า ท่านทำถูกแล้ว แม้อุบาสิกาของท่านก็ถามถึงอยู่เสมอ ถึงฉันก็มาเพื่อประโยชน์อย่างนี้ (เพื่อเรียกให้กลับไปเยี่ยม) นิมนต์ท่านไปเถิด ส่วนฉันจะจำพรรษานี้ในวัดหนึ่งในตำบลนี้ แล้วอนุญาตให้ภิกษุหนุ่มนั้นไป ภิกษุหนุ่มไปถึงวัดโกรัณฑกวิหารในวันเข้าพรรษา แม้เสนาสนะที่โยมบิดาให้สร้างขึ้นไว้ได้มาถึงแก่เธอ

ต่อมาในวันที่สอง โยมบิดาของภิกษุหนุ่มนั้นมาถามสงฆ์ว่า ท่านครับ เสนาสนะของพวกกระผมมาถึงแก่ภิกษุรูปไหน ? ครั้นทราบว่ามาถึงแก่ภิกษุหนุ่มผู้เป็นอาคันตุกะ จึงเข้าไปพบท่าน นมัสการแล้วกล่าวว่า ท่านขอรับ ภิกษุผู้อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมมีวัตรปฏิบัติข้อหนึ่ง ภิกษุหนุ่มถามว่า วัตรปฏิบัติอะไร อุบาสก ? โยมบิดากล่าวว่า ภิกษุนั้นต้องรับบิณฑบาตที่เรือนของพวกกระผมเท่านั้นตลอดไตรมาส เมื่อปวารณาแล้ว เวลาจะไปต้องบอกลา ภิกษุหนุ่มรับปฏิบัติโดยดุษณียภาพ ฝ่ายอุบาสกกลับไปเรือนแล้วกล่าวว่า พระอาคันตุกะรูปหนึ่งได้จำพรรษาอยู่ในเสนาสนะของเรา เราจะต้องอุปัฏฐากพระผู้เป็นเจ้าโดยเคารพ อุบาสิการับคำว่า สาธุ แล้วเตรียมของควรเคี้ยวของควรบริโภคอันประณีต แม้ภิกษุหนุ่มก็ไปฉันที่เรือนของโยมในเวลาภัต แต่ไม่ผู้ใดจำท่านได้

ภิกษุหนุ่มฉันบิณฑบาตที่เรือนของโยมนั้นครบไตรมาสแล้ว ครั้นออกพรรษาแล้วจึงกล่าวลาว่า อาตมาจะกลับไป ในขณะนั้น หมู่ญาติของเธอได้ขอร้องว่า ท่านครับพรุ่งนี้ค่อยไปเถิด ในวันที่สองได้นิมนต์เธอให้ฉันที่เรือนแล้วบรรจุกระบอกน้ำมันใส่ให้เต็มขวด ถวายน้ำอ้อยงบก้อนหนึ่ง และผ้ายาว ๙ คืบ แล้วกล่าวว่า นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าไปเถิด ขอรับ ภิกษุหนุ่มทำการอนุโมทนาแล้วเดินมุ่งหน้าไปสู่แคว้นโรหณะ

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ของเธอปวารณาแล้ว เดินย้อนทางกลับมาพบท่านในที่ได้พบกันครั้งก่อน ภิกษุหนุ่มทำ[อุปัชฌาย]วัตรแด่พระเถระ ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง ลำดับนั้นพระเถระถามท่านว่า พ่อหน้างาม ท่านพบโยมอุบาสิกาแล้วหรือ ? ภิกษุหนุ่มตอบว่า ขอรับ กระผมพบแล้ว ได้เล่าเรื่องราวให้ทราบทุกประการ แล้วใช้น้ำมันนั้นทาเท้าของพระเถระ ทำน้ำปานะด้วยน้ำอ้อยงบ แล้วถวายผ้าสาฎกผืนนั้นแก่พระเถระ ไหว้พระเถระแล้วกล่าวว่า ท่านขอรับ แคว้นโรหณะเท่านั้นเป็นที่สัปปายะแก่กระผม แล้วจึงได้ลาไป พระเถระมาถึงวัดโกรัณฑกวิหารแล้วเข้าไปบิณฑบาตที่หมู่บ้านโกรัณฑกะในวันที่สอง

ฝ่ายอุบาสิกายืนคอยดูทางอยู่เสมอโดยคิดว่า พระเถระพี่ชายของเราจะพาบุตรของเรามาเดี๋ยวนี้ ครั้นเห็นพระเถระมารูปเดียวก็สำคัญผิดว่า บุตรของเราชะรอยจะสิ้นชีพแล้ว พระเถระนี้จึงมารูปเดียว แล้วล้มฟุบร้องไห้รำพันที่แทบเท้าของพระเถระ พระเถระรู้ว่า พระหนุ่มจากไปไม่ยอมให้ใครๆ รู้จักตน เพราะความมักน้อยเป็นแน่ จึงปลอบโยนอุบาสิกาน้องสาวให้เบาใจ แล้วเล่าเรื่องให้ทราบหมดทุกอย่าง พลางหยิบผ้าที่ภิกษุหนุ่มถวายนั้นออกจากถลกบาตรแสดงให้ดู

อุบาสิกาเลื่อมใสแล้วผินหน้าไปทางทิศที่บุตรไป นอนหมอบลงนมัสการกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคชะรอยจะทรงกระทำภิกษุผู้มีปฏิปทาเหมือนบุตรของเรานี้ให้เป็นสักขีพยานทางกาย จึงทรงแสดงปฏิปทาในรถวินีตสูตร นาลกสูตร ตุวัฏฏกสูตร และปฏิปทาของอริยวงศ์อันยิ่งใหญ่ ที่แสดงความสันโดษในปัจจัย ๔ และความรื่นรมย์ในภาวนา บุตรของเราแม้ฉันในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าถึงสามเดือน ก็มิได้บอกว่าอาตมาเป็นบุตร ท่านเป็นมารดา นับเป็นบุรุษอัศจรรย์โดยแท้

แม้แต่มารดาบิดาก็ไม่เป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุเช่นนี้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงตระกูลอุปัฏฐากอื่นเล่า

รถวินีตสูตรพบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์[๒๓] ปฏิปทาของพระสูตรนี้ คือ กถาวัตถุ ๑๐ และวิสุทธิ ๗ ที่อุปมาเหมือนรถ ๗ ผลัด

---

[๒๓] ม.มู. ๑๒/๒๕๒/๒๑๕

กถาวัตถุ คือ เหตุเกิดของถ้อยคำที่อาศัยวิวัฏฏ์ มี ๑๐ ประการ ดังนี้[๒๔]

๑. อัปปิจฉกถา (เรื่องความมักน้อย) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ไม่มักมากอยากเด่น

๒. สันตุฏฐิกถา (เรื่องความสันโดษ) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเฟ้อหรือปรนปรือ

๓. ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๔. อสังสัคคกถา (เรื่องความไม่คลุกคลี) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ

๕. วิริยารัมภกถา (เรื่องการปรารภความเพียร) ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำความเพียร

๖. ศีลกถา (เรื่องศีล) ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗. สมาธิกถา (เรื่องสมาธิ) ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในสมาธิ

๘. ปัญญากถา (เรื่องปัญญา) ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในปัญญา

๙. วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ) ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์

๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา (เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ) ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

โดยสรุป กถาวัตถุ ๑๐ คือ ถ้อยคำที่หลีกเลี่ยงจากดิรัจฉานกถา ๓๒ ประเภทนั้นเอง

วิสุทธิ (ความหมดจด) ๗ คือ

๑. ศีลวิสุทธิ	ความหมดจดแห่งศีล
๒. จิตตวิสุทธิ	ความหมดจดแห่งจิต
๓. ทิฏฐิวิสุทธิ	ความหมดจดแห่งความเห็น
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ	ความหมดจดด้วยการข้ามความสงสัย

---

[๒๔] ม.มู. ๑๒/๒๕๒/๒๑๕-๑๖

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการรู้เห็นว่าเป็นทางและมิใช่ทาง

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการรู้เห็นปฏิปทา หมายถึงการรู้เห็นที่หมดจดอันเป็นทางบรรลุมรรคญาณ

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งการรู้เห็น

นาลกปฏิปทา คือ ปฏิปทาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระนาลกะ พบในคัมภีร์สุตตนิบาต มีข้อความในคาถาแรกว่า

น มุนี คาม'มาคมฺม กุเลสุ สหสา จเร
ฆาเสสนํ ฉินฺนกโถ น วาจํ ปยุตํ ภเณ.[๒๕]

"มุนีเข้าไปถึงหมู่บ้านแล้ว ไม่ควรประพฤติคลุกคลีกับเรือนตระกูลอุปัฏฐาก [คือ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน] เป็นเหมือนคนใบ้ไม่พูดจา ไม่ควรกล่าววาจาเกี่ยวกับการแสวงหาของกิน"

ในพระสูตรนี้มีข้อความเกี่ยวกับความประพฤติมักน้อยสันโดษจำนวนมาก กล่าวโดยสรุปว่า ไม่ว่าจะอยู่ในป่าหรือโคนไม้ จะยืนหรือนั่ง ต้องเพียรเจริญภาวนาตลอดเวลา เมื่อเข้าไปหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาตในเวลาเช้า ต้องฉันบิณฑบาตที่ได้รับจากการเดินตามลำดับบ้านเท่านั้น ไม่ฉันอาหารที่นิมนต์ไปรับในบ้านหรือนำมาถวาย ไม่พูดกับทายกทายิกา อยู่ในโคนไม้หรือป่าแห่งหนึ่งเพียงวันเดียว เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านแห่งหนึ่งเพียงวันเดียว วันต่อมาต้องย้ายไปโคนไม้ ป่า และหมู่บ้านอื่น

ตุวัฏฏกสูตรพบในคัมภีร์สุตตนิบาต มีข้อความในคาถาแรกว่า

มูลํ ปปญฺจสงฺขาย
มนฺตา อสฺมีติ สพฺพมุปรุนฺเธ
ยา กาจิ ตณฺหา อชฺฌตฺตํ
ตาสํ วินยา สทา สโต สิกฺเข.[๒๖]

---

[๒๕] ขุ.สุ. ๒๕/๗๑๗/๔๗๒

[๒๖] ขุ.สุ. ๒๕/๙๒๓/๕๒๑

"ภิกษุพึงขจัดรากเหง้า (อวิชชา) ทั้งหมดของกิเลสทำให้เนิ่นช้า (ตัณหา มานะ และทิฏฐิ) และกำจัดมานะที่สำคัญว่าเป็นเราด้วยปัญญา ภิกษุควรเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ ปฏิบัติเพื่อกำจัดตัณหาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดภายใน"

ในพระสูตรนี้มีข้อความที่เกี่ยวกับความประพฤติมักน้อยสันโดษเช่นเดียวกันและเป็นสิ่งที่ผู้พูดหมายถึงในเรื่องนี้ ข้อความดังกล่าวคือ

กยวิกฺกเย น ติฏฺเฐยฺย
อุปวาทํ ภิกฺขุ น กเรยฺย กุหิญฺจิ
คาเม จ นาภิสชฺเชยฺย
ลาภกมฺยา ชนํ น ลปเยยฺย.[๒๗]

"ภิกษุไม่พึงดำรงชีวิตในการซื้อขาย ไม่พึงก่อกิเลสทำให้ว่าร้ายในที่ไหนๆ ไม่พึงคลุกคลีกับชาวบ้าน และไม่พึงพูดเลียบเคียงกับคนเพราะอยากได้ลาภ"

ปฏิปทาของอริยวงศ์อันยิ่งใหญ่พบในอังคุตตรนิกาย อริยวังสสูตร[๒๘] มี ๔ ประการ

๑. ความสันโดษในจีวรตามแต่จะหาได้ ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่น ใช้สอยด้วยปัญญา

๒. ความสันโดษในบิณฑบาตตามแต่จะหาได้ ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่น ใช้สอยด้วยปัญญา

๓. ความสันโดษในเสนาสนะตามแต่จะหาได้ ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่น ใช้สอยด้วยปัญญา

๔. ความรื่นรมย์ในภาวนา ขยันหมั่นเพียรมีสติสัมปชัญญะเสมอ

ความสันโดษในยารักษาโรคนับเข้าในความสันโดษในบิณฑบาต ดังนั้น จึงมีปฏิปทา ๔ อย่าง และคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่าเป็นความสันโดษในปัจจัย ๔ ดังกล่าว

ในประโยคว่า วิชาตมาตุยา นาม เคเห เตมาสํ ภุญฺชมาโนปิ "อหํ ปุตฺโต, ตฺวํ

---

[๒๗] ขุ.สุ. ๒๕/๙๓๖/๕๑๕

[๒๘] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๘/๓๒

มาตาติ น วกฺขติ (บุตรของเราแม้ฉันในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าถึงสามเดือน ก็มิได้บอกว่า อาตมาเป็นบุตร ท่านเป็นมารดา) คำว่า วกฺขติ (วจ ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + สฺสติ วิภัตติ) ในที่นี้ ลง สฺสติ วิภัตติในอดีตกาลในที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า วิมฺหย (อัศจรรย์) โดยลงภวิสสันติวิภัตติในอดีตกาลด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓) ว่า นาเม ครหาวิมฺหเยสุ (เมื่อมี นาม ศัพท์และปรากฏการตำหนิหรืออัศจรรย์ ให้ลง สฺสติ วิภัตติเป็นต้น) ดังอุทาหรณ์ว่า

- อิเม หิ นาม กลฺยาณธมฺมา ปฏิชานิสฺสนฺติ.
  "สมณะเหล่านี้ได้ปฏิญาณว่าเป็นผู้มีกัลยาณธรรม"
- น หิ นาม ภิกฺขเว ตสฺส โมฆปุริสสฺส ปาเณสุ อนุทฺทยา ภวิสฺสติ.
  "ภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษนั้นมิได้มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย"
- สนฺตา วตายํ สมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา ฐสฺสติ.
  "สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้"

- อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภูตํ วต โภ. สนฺเตน วต โภ ปพฺพชิตา วิหาเรน วิหรนฺติ, ยตฺร หิ นาม สญฺญี สมาโน ชาคโร ปญฺจมตฺตานิ สกฏสตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อติกฺกนฺตานิ เนว ทกฺขติ, น ปน สทฺทํ โสสฺสติ.

"ท่านผู้เจริญ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ บรรพชิตทั้งหลายย่อมอยู่ด้วยธรรมที่ทำให้อยู่อันสงบอย่างยิ่ง ดังที่ท่านอาฬารดาบส ผู้ยังมีสัญญาตื่นอยู่ แต่ไม่เห็นเกวียนตั้ง ๕๐๐ เล่มที่ผ่านติดๆ กันไป ทั้งไม่ได้ยินเสียง"

๓. คำอธิบายลาภปลิโพธ

ลาภ คือ ปัจจัย ๔

ถามว่า : สิ่งเหล่านั้นเป็นเครื่องรบกวน อย่างไร

ตอบว่า : ภิกษุผู้มีบุญ ไปที่ไหนๆ ย่อมมีมหาชนถวายปัจจัยที่มีเครื่องบริวารเป็นอันมาก ภิกษุผู้มีบุญเช่นนั้นมัวแต่อนุโมทนาแสดงธรรมโปรดมหาชนเหล่านั้น ย่อม

ไม่ได้โอกาสบำเพ็ญสมณธรรม ตั้งแต่รุ่งอรุณจนถึงปฐมยาม (๐๖.๐๐ - ๑๘.๐๐ น.) มีการเกี่ยวข้องกับคนไม่ขาดช่วง

ข้อความว่า "ปัจจัยที่มีเครื่องบริวารเป็นอันมาก" หมายความว่า ในเวลาถวายบิณฑบาต ได้ถวายโดยทำการบูชาพระพุทธเจ้าและบาตรจีวรเป็นต้น ให้เป็นบริวารของบิณฑบาต[๒๙]

พอถึงเช้าวันใหม่ ภิกษุผู้มักมากเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรมาบอกว่า ท่านขอรับ อุบาสก อุบาสิกา อำมาตย์ ธิดาของอำมาตย์คนโน้น ต้องการพบท่าน เธอจึงกล่าวว่า นี่แน่ะคุณ ช่วยถือบาตรและจีวร แล้วตระเตรียมที่จะไป ตามนัยนี้จึงเป็นผู้ขวนขวายอยู่เสมอ[ในการอนุเคราะห์ผู้ถวาย] ปัจจัยเหล่านั้นเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุผู้มีบุญนั้น ท่านควรปลีกตนจากหมู่ไปอยู่ตามลำพังในที่คนไม่รู้จัก จึงจะตัดเครื่องรบกวนนั้นได้อย่างนี้

๔. คำอธิบายคณปลิโพธ

คณะ คือ คณะทรงจำพระสูตรหรือคณะทรงจำพระอภิธรรม ภิกษุใดมัวแต่สอนพระบาลีหรืออรรถกถาอยู่แก่คณะนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสบำเพ็ญสมณธรรม คณะจึงนับเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุนั้น เธอพึงตัดเครื่องรบกวนนั้นอย่างนี้ ถ้าภิกษุเหล่านั้นเรียนแล้วเป็นส่วนมาก เหลือเพียงเล็กน้อย ก็ควรสอนสิ่งที่เหลือนั้นให้จบก่อนแล้วเข้าป่าเถิด

แต่ถ้าเหล่าภิกษุเรียนเพียงเล็กน้อย ยังเหลืออยู่มาก ก็ควรเข้าไปหาอาจารย์ผู้สอนคณะรูปอื่น ภายในระยะโยชน์หนึ่ง อย่าไปเกินกว่าโยชน์หนึ่ง แล้วกล่าวว่า ท่านโปรดสงเคราะห์ภิกษุเหล่านี้ด้วยพระบาลีเป็นต้น เมื่อไม่อาจทำได้อย่างนี้ ควรกล่าวว่า เธอทั้งหลาย ฉันมีกิจอย่างหนึ่งอยู่ พวกเธอจงไปสู่สถานที่สะดวกเถิด แล้วปลีกตนออกจากคณะไปบำเพ็ญสมณธรรมส่วนตน

---

[๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๑/๑๓๖

๕. คำอธิบายกัมมปลิโพธ

การงาน คือ การก่อสร้าง ภิกษุผู้ทำการก่อสร้างนั้นจำต้องทราบว่า นายช่างเป็นต้น ได้ค่าจ้างแล้วหรือยังไม่ได้ จำต้องขวนขวายในงานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ ดังนั้น การก่อสร้างจึงเป็นเครื่องรบกวนตลอดไป แม้ภิกษุนั้นควรตัดเครื่องรบกวนอย่างนี้ คือ ถ้างานนั้นยังเหลือน้อย ควรทำให้เสร็จ ถ้ายังเหลืออยู่มาก หากเป็นการก่อสร้างของสงฆ์ ก็จงมอบหมายแก่สงฆ์ หรือแก่ภิกษุผู้มีหน้าที่รับภาระแทนสงฆ์ ถ้าเป็นของของตน ก็จงมอบให้แก่ภิกษุผู้รับภาระแทนตน เมื่อไม่ได้ภิกษุเช่นนั้น ก็จงสละแก่สงฆ์แล้วไปเถิด

คำว่า กตากต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. งานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ

- น กตํ อกตํ, กตญฺจ ตํ อกตญฺจาติ กตากตํ.

(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า ปฏิเสธ <ห้าม>)

๒. งานน้อยใหญ่ที่ทำเสร็จแล้ว

- วุทฺธิปฺปตฺตํ กตํ อกตํ, กตญฺจ ตํ อกตญฺจาติ กตากตํ.

(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า วุทฺธิ <เจริญ>)

“กตากเตติ กเต จ อกเต จ กมฺเม ชานนวเสน อุสฺสุกฺกํ อาปชฺชิตพฺพํ, กตากเตติ วา อปฺปเก จ มหนฺเต จ กเต, “ยถา ผลาผเลติ.”[๓๐]

“คำว่า กตากเต (งานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ) หมายความว่า จำต้องขวนขวายด้วยการรู้ถึงงานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กตากเต แปลว่า ‘งานน้อยใหญ่ที่ทำเสร็จแล้ว’ ดังคำว่า ผลาผล (ผลไม้น้อยใหญ่)”

---

[๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๑/๑๓๖

๖. คำอธิบายอัทธานปลิโพธ

การเดินทาง คือ การดำเนินไปสู่หนทาง จริงอยู่ ภิกษุใดมีเด็กที่จะบรรพชาในที่บางแห่ง หรือมีปัจจัยบางอย่างที่ควรจะได้ ถ้าเธอไม่ได้สิ่งเหล่านั้นก็ไม่อาจนิ่งเฉยได้ แม้เข้าป่าบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ ก็บรรเทาจิตที่คิดจะไปได้ยาก ดังนั้น จึงควรไปทำกิจนั้นแล้วจึงขวนขวายบำเพ็ญสมณธรรม

ในประเทศลังกา งานบรรพชาเด็กๆ ในตระกูล เหมือนงานอาวาหมงคลและวิวาหมงคล ดังนั้นจึงไม่อาจเลื่อนวันที่กำหนดแล้วนั้นได้ [๓๑] การเลือกวันมงคลเพื่อบรรพชาเป็นต้น เป็นประเพณีที่สืบทอดจนถึงปัจจุบันนี้

๗. คำอธิบายญาติปลิโพธ

ญาติ คือ

- ญาติในวัด ได้แก่ พระอาจารย์ พระอุปัชฌาย์ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิก และภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ร่วมอาจารย์กัน
- ญาติในบ้าน ได้แก่ โยมมารดา โยมบิดา และพี่ชายน้องชายเป็นต้น

สัทธิวิหาริก คือ ศิษย์ที่อยู่ร่วมกัน หมายถึง ศิษย์ของอุปัชฌาย์

อันเตวาสิก คือ ศิษย์ที่อยู่ใกล้ หมายถึง ศิษย์ของอาจารย์อื่นจากอุปัชฌาย์

ญาติเหล่านั้นที่เจ็บป่วยย่อมเป็นเครื่องรบกวนแก่ภิกษุนี้ ดังนั้น จึงควรตัดเครื่องรบกวนดังกล่าวด้วยการปรนนิบัติญาติเหล่านั้นให้หายเป็นปกติ

ในพระอุปัชฌาย์เป็นต้นนั้น :-

---

[๓๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๑/๑๓๗

ลำดับแรก ถ้าพระอุปัชฌาย์อาพาธไม่หายเร็ว สัทธิวิหาริกพึงอยู่ปรนนิบัติท่านตลอดชีวิต

บรรพชาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้บรรพชาด้วยการให้สรณคมน์) อุปสัมปทาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้อุปสมบทด้วยการสวดกรรมวาจา) สัทธิวิหาริก (ศิษย์ที่อยู่ร่วมกับอุปัชฌาย์) อันเตวาสิก (ศิษย์อยู่ใกล้) ผู้ที่ตนอุปสมบทและบรรพชาให้ และภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌาย์เดียวกัน ก็พึงปรนนิบัติตลอดชีวิตเช่นกัน

นิสสยาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้นิสสัย) อุทเทสาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้การเรียนพระบาลี) นิสสยันเตวาสิก (ศิษย์ผู้รับนิสัย) อุทเทสันเตวาสิก (ศิษย์ผู้เรียนพระบาลี) และภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ พึงปรนนิบัติตลอดเวลาที่นิสสัยยังไม่ขาดและการเรียนพระบาลียังไม่จบ เมื่อสามารถก็ควรปรนนิบัติยิ่งไปกว่านั้นทีเดียว

ภิกษุควรปรนนิบัติมารดาบิดาเช่นเดียวกับพระอุปัชฌาย์ แม้ท่านจะดำรงอยู่ในราชสมบัติและหวังการปรนนิบัติจากบุตร ก็ยังต้องทำอยู่นั่นเอง ถ้าเภสัชของท่านไม่มี ควรให้เภสัชของตนเอง เมื่อไม่มีก็ควรเสาะหาด้วยภิกษาจริยาวัตรแล้วมอบให้ ส่วนพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาว ควรปรุงยาของเขาแล้วมอบให้ ถ้าของพวกเขาไม่มี ก็ควรให้ขอยืมของตนชั่วคราว ภายหลังเมื่อจะได้ก็ควรรับคืน เมื่อไม่ได้ก็ไม่ต้องทวง

สามีของพี่สาวน้องสาวที่ไม่ใช่ญาติ จะปรุงยาหรือให้ยา ไม่ควร แต่ควรมอบให้พี่สาวหรือน้องสาวไปพร้อมกับสั่งว่า จงให้แก่สามีของเธอ แม้ในภริยาของพี่ชายน้องชายก็เช่นเดียวกัน ส่วนบุตรธิดาของพี่น้องชายพี่น้องสาวนั้น นับเป็นญาติของภิกษุนี้นั่นเทียว จึงควรปรุงยาให้พวกเขาได้

๘. คำอธิบายอาพาธปลิโพธ

ความเจ็บป่วย คือ โรคชนิดใดชนิดหนึ่ง โรคที่เบียดเบียนอยู่ย่อมเป็นเครื่องรบกวน ดังนั้น จึงควรกำจัดด้วยการใช้ยา เมื่อภิกษุใช้ยาอยู่สองสามวัน ถ้าโรคยังไม่หายก็ควรตำหนิอัตภาพว่า ฉันไม่ใช่ทาสหรือลูกจ้างของเจ้า เมื่อฉันเลี้ยงดูเจ้าอยู่ ได้รับทุกข์ในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้น แล้วบำเพ็ญสมณธรรมเถิด

โบราณาจารย์พม่าได้ประพันธ์ข้อความว่า นาหํ ตุยฺหํ ทาโส, น ภฏโก, ตํเยว หิ โปเสนฺโต อนมตคฺเค สํสารวฏฺเฏ ทุกฺขํ ปตฺโต เป็นคาถา ๘ พยางค์ว่า

นาหํ ทาโส ภโฏ ตุยฺหํ   นาหํ โปเสมิ ทานิ ตํ
ตุวเมว โปเสนฺโต ทุกฺขํ   ปตฺโต วฏฺเฏ อนปฺปกํ.[๓๒]

"ฉันไม่ใช่ทาสหรือลูกจ้างของเจ้า (ร่างกาย) บัดนี้ ฉันจะไม่เลี้ยงดูเจ้าอีก เมื่อฉันเลี้ยงดูเจ้าอยู่ จึงได้รับทุกข์อันมากมายในสังสารวัฏ"

๙. คำอธิบายคันถปลิโพธ

การเรียนคัมภีร์ คือ การสืบทอดปริยัติธรรม การเรียนคัมภีร์นั้นรบกวนภิกษุผู้ขวนขวายอยู่เสมอด้วยการสาธยายเป็นต้น แต่ไม่รบกวนภิกษุอื่น เรื่องของการเรียนคัมภีร์ไม่เป็นเครื่องรบกวน มีดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินมาว่า พระเทวเถระผู้ทรงจำมัชฌิมนิกายไปยังสำนักของพระเทวเถระผู้อยู่ในภูเขามลัย แล้วขอกรรมฐาน พระเถระถามว่า อาวุโส ท่านทรงจำปริยัติได้เพียงใด ?

"กระผมชำนาญมัชฌิมนิกายขอรับ"

"อาวุโส ชื่อว่ามัชฌิมนิกายนั้นทรงจำรักษาได้ยาก เมื่อสาธยายมูลปัณณาสก์อยู่ มัชฌิมปัณณาสก์ย่อมแทรกมา [เพราะสุตตบทและวาระทั้งหลายคล้ายๆ กัน] เมื่อสาธยายมัชฌิมปัณณาสก์อยู่ อุปริปัณณาสก์ย่อมแทรกมา ท่านจะเจริญกรรมฐานได้อย่างไร"

พระเทวเถระ ผู้ทรงจำมัชฌิมนิกายกล่าวว่า ไม่เป็นไรขอรับ กระผมเรียนกรรมฐานจากท่านแล้ว จะไม่เหลียวแล[ปริยัติ]อีก ครั้นเรียนกรรมฐานแล้วมิได้สาธยายตลอด ๑๙ ปี ต่อมาในปีที่ ๒๐ จึงบรรลุอรหัตตผล ได้พูดกับภิกษุที่มาหาเพื่อให้สาธยายว่า อาวุโสทั้งหลาย ผมไม่ได้เหลียวแลปริยัติตลอด ๒๐ ปี แต่ยังทรงจำมัชฌิมนิกายนี้

---

[๓๒] วิปัสสนานัย ๑/๙๙

ได้คล่องแคล่ว เชิญท่านทั้งหลายเริ่มเถิด ครั้นแล้วพระเถระ[เริ่มสาธยาย] มิได้สงสัยพยัญชนะเพียงศัพท์เดียวตั้งแต่ต้นจนจบ

เรื่องพระนาคเถระ

แม้พระนาคเถระผู้อยู่วัดป่ากรุพิยคีรี ละเลยปริยัติ ๑๘ ปี ก็ยังสาธยายคัมภีร์ธาตุกถาแก่ภิกษุทั้งหลายได้ เมื่อภิกษุเหล่านั้นนำไปเทียบเคียงกับที่พระเถระผู้เป็นคามวาสี (ภิกษุผู้อยู่ในหมู่บ้านศึกษาปริยัติ) แม้ปัญหาข้อเดียวก็มิได้สาธยายผิดลำดับ

เรื่องพระจูฬาภยเถระ

พระจูฬาภยเถระผู้ทรงจำพระไตรปิฎกที่วัดมหาวิหาร ไม่ทันเรียนคัมภีร์อรรถกถา ก็ให้ตีกลองสุวรรณเภรีประกาศว่า ข้าพเจ้าจะอธิบายพระไตรปิฎกในพุทธบริษัทผู้เรียนนิกาย ๕

ภิกษุสงฆ์กล่าวเตือนว่า เป็นแนวคำสอนของอาจารย์ไหน ท่านจงแสดงเฉพาะแนวคำสอนแห่งอาจารย์ของตนเท่านั้น พวกเราไม่ยอม[ให้โอกาส]พูดนอกไปจากนี้

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ได้ถามท่านซึ่งมาปรนนิบัติตนเองว่า อาวุโส เธอให้ตีกลองประกาศหรือ ?

พระจูฬาภยเถระ : ใช่แล้ว ขอรับ

พระอุปัชฌาย์ : เธอให้ตีกลองประกาศทำไม ?

พระจูฬาภยเถระ : กระผมจะอธิบายปริยัติ ขอรับ

พระอุปัชฌาย์ : นี่แน่อาวุโส อภยะ อาจารย์ทั้งหลายอธิบายธรรมบทนี้อย่างไร ?

พระจูฬาภยเถระ : อธิบายอย่างนี้ขอรับ

พระอุปัชฌาย์ค้านว่า ฮึมๆ พระจูฬาภยเถระตอบโดยประการอื่นๆ อีกถึง ๓ ครั้งว่า อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ๆ ขอรับ

พระอุปัชฌาย์คัดค้านว่า ฮึมๆ ทุกครั้ง แล้วกล่าวแนะนำว่า อาวุโส อภยะ คำตอบครั้งแรกของเธอเป็นแนวคำสอนของอาจารย์ แต่เธอไม่ได้เรียนจากอาจารย์ จึงไม่อาจยืนยันว่า อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ เธอจงไปเรียนในสำนักของอาจารย์แห่งตน

พระจูฬาภยเถระ : กระผมจะไปเรียนที่ไหนขอรับ

พระอุปัชฌาย์ : พระเถระชื่อมหาธัมมรักขิตะ ผู้เชี่ยวชาญปริยัติทั้งหมด อยู่ที่วัดตุลาธารบรรพตในแคว้นโรหณะ ทางฝั่งแม่น้ำคงคาฟากโน้น เธอจงไปสำนักของท่านนั้นเถิด

พระจูฬาภยเถระรับคำว่า สาธุ ขอรับ กราบลาพระเถระแล้วพร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ ไปยังสำนักของพระธัมมรักขิตเถระ นมัสการแล้วนั่งคอยโอกาสอยู่

พระเถระ : เธอมาทำไม

พระจูฬาภยเถระ : กระผมมาเพื่อเรียนธรรม (คัมภีร์อรรถกถา) ขอรับ

พระเถระ : อาวุโส อภยะ ภิกษุทั้งหลายมาถามผมเป็นครั้งคราวในทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย ส่วนนิกายที่เหลือผมไม่ได้เหลียวแลเลยตลอด ๓๐ ปี แต่ท่านจงช่วยสาธยาย[พระบาลี]ในสำนักของผมเวลากลางคืน ผมจะสอน[คัมภีร์อรรถกถา]แก่ท่านในเวลากลางวัน

พระอภยเถระรับคำว่า สาธุ ขอรับ แล้วปฏิบัติตามที่พระเถระสั่ง

เหล่าชาวบ้านให้สร้างมณฑปใหญ่ใกล้ประตูลานกว้าง แล้วมาฟังธรรมทุกวัน พระเถระสาธยาย[พระบาลี]ในเวลากลางคืน พระธัมมรักขิตเถระอธิบายพระบาลีดังกล่าวในเวลากลางวัน เมื่อแสดงธรรมจบตามลำดับแล้ว [ลงจากตั่ง]มานั่งบนเสื่อ ณ ที่ใกล้พระอภยเถระแล้วพูดว่า อาวุโส อภยะ ท่านจงสอนกรรมฐานแก่ฉัน

พระจูฬาภยเถระ : ท่านพูดอะไรขอรับ กระผมฟังจากท่านมิใช่หรือ ? จะให้กระผมสอนธรรมอะไรที่ท่านยังไม่เข้าใจ

ลำดับนั้น พระเถระได้พูดกับพระอภยเถระว่า ชื่อว่าทางของผู้บรรลุธรรมแล้วนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง ได้ยินว่า พระอภยเถระเป็นพระโสดาบันในเวลานั้น

ลำดับนั้น ท่านพระอภยเถระได้ให้กรรมฐานแก่พระมหาธัมมรักขิตเถระนั้น ครั้นแล้วได้กลับมาสาธยายธรรม [พระบาลี] อยู่ที่โลหปราสาท ได้ทราบข่าวว่า พระเถระปรินิพพานแล้ว ครั้นทราบข่าวแล้วจึงบอกศิษย์ว่า ท่านช่วยนำจีวรมาแล้วห่มจีวรกล่าวว่า

อาวุโสทั้งหลาย อรหัตมรรคสมควรแก่อาจารย์ของเรา อาจารย์ของเราเป็นคนซื่อตรง เป็นบุรุษอาชาไนย อาจารย์ของเรานั้น[ลงจากตั่ง]มานั่งบนเสื่อที่ใกล้ศิษย์ผู้เรียนธรรมของท่านแล้วพูดว่า ท่านจงสอนกรรมฐานแก่ฉัน อาวุโสทั้งหลาย อรหัตมรรคสมควรแก่พระเถระโดยแท้

การเรียนคัมภีร์ไม่รบกวนภิกษุเช่นนี้

๑๐. คำอธิบายอิทธิปลิโพธ

อิทธิฤทธิ์ คือ อิทธิฤทธิ์ของปุถุชน เป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เหมือนกับทารกที่ยังนอนแบเบาะ และเหมือนกับข้าวกล้าอ่อน ย่อมเสื่อมไปด้วยเครื่องรบกวนเพียงเล็กน้อย อิทธิฤทธิ์ดังกล่าวรบกวนวิปัสสนาเท่านั้น[ของสมถยานิก] ไม่รบกวนสมาธิ เพราะบรรลุได้โดยผ่านสมาธิมาก่อน ดังนั้น ผู้ที่ต้องการวิปัสสนาต้องตัดเครื่องรบกวนคืออิทธิฤทธิ์ บุคคลอื่น (ผู้ที่ต้องการสมถะ) ต้องตัดเครื่องรบกวนที่เหลือ [๙ อย่าง]

จบความพิสดารในเรื่องปลิโพธ[ที่มาถึงตามลำดับ]ก่อนแต่เพียงนี้

คำอธิบายกัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน

กรรมฐาน ๒ อย่าง

[๔๒] ในหัวข้อนี้ว่า กมฺมฏฺฐานทายกํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา (เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ

๑. สัพพัตถกกรรมฐาน กรรมฐานที่ควรเจริญในที่ทั้งปวง

๒. ปาริหาริยกรรมฐาน กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์

สัพพัตถกกรรมฐาน คือ เมตตาในภิกษุสงฆ์เป็นต้น และมรณสติ (การระลึกถึงความตาย) อาจารย์บางท่านกล่าวอีกว่าเป็นอสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม)

ข้อความว่า "ในที่ทั้งปวง" หมายถึง ในกิจที่ภิกษุควรกระทำทุกอย่าง หรือ ในการเจริญกรรมฐานทุกอย่าง หมายความว่า กรรมฐาน ๓ อย่าง คือ เมตตา มรณสติ และอสุภสัญญาเป็นภาวนาที่ควรเจริญในขณะทำกิจของสงฆ์ เช่น กวาดลานวัด เป็นต้น หรือควรเจริญก่อนจะเจริญกรรมฐาน ๔๐ ที่เรียกว่า ปาริหาริยกรรมฐาน ดังข้อความว่า

สพฺพตฺถ สพฺพสฺมึ สมณกรณีเย สพฺพสฺมึ วา กมฺมฏฺฐานานุโยเค.[๓๓]

"คำว่า สพฺพตฺถ (ในที่ทั้งปวง) คือ ในกิจที่ภิกษุควรกระทำทุกอย่าง หรือ ในการเจริญกรรมฐานทุกอย่าง"

แม้คัมภีร์นี้จะกล่าวถึงสัพพัตถกกรรมฐานไว้ ๓ ประการ แต่ในคัมภีร์อื่นยังกล่าวถึงพุทธานุสสติอีกด้วย ดังข้อความว่า

สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานนฺติ พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา มรณสฺสติ อสุภภาวนา จ. อิทญฺหิ จตุกฺกํ โยคินา ปริหริยมานํ "สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.[๓๔]

"คำว่า สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ (สัพพัตถกกรรมฐาน) คือ พุทธานุสสติ เมตตา มรณสติ และอสุภภาวนา ดังจะเห็นได้ว่า กรรมฐานทั้ง ๔ ประการเหล่านี้ที่ผู้เพียรปฏิบัติรักษาอยู่ ย่อมได้ชื่อว่า สัพพัตถกกรรมฐาน"

มูลกมฺมฏฺฐานนฺติ ปกติยา อตฺตนา กาเลนกาลํ ปริหริยมานํ พุทฺธานุสฺสติอาทิ สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ.[๓๕]

"มูลกมฺมฏฺฐานํ (กรรมฐานที่ควรเจริญเป็นเบื้องแรก) คือ สัพพัตถกกรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นต้นที่ตนปฏิบัติอยู่ประจำเป็นครั้งคราว"

---

[๓๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๒/๑๓๘ [๓๔] ที.ม.ฏีกา ๓๗๓/๓๗๐ [๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๖/๒๔๐

สรุปความว่า สัพพัตถกรรมฐาน หรือมูลกรรมฐาน มีทั้งหมด ๔ ประการ คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธคุณ มีประโยชน์เพื่อให้จิตร่าเริงในการปฏิบัติธรรม

๒. เมตตา การแผ่ไมตรีจิตไปสู่สรรพสัตว์ มีประโยชน์เพื่อให้มนุษย์และเทวดาที่ได้รับกระแสเมตตาคุ้มครองให้ปลอดจากภัยทั้งปวง

๓. อสุภภาวนา การพิจารณาความไม่สวยงาม มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ยึดติดผูกพันในร่างกาย

๔. มรณสติ การระลึกถึงความตาย มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ประมาทในวัยและชีวิตอันจะส่งผลให้มุ่งหน้าปฏิบัติธรรม

ในคัมภีร์มูลสิกขามีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อารักขกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่รักษาผู้เพียรปฏิบัติ ดังข้อความว่า

พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ.[๓๖]

“การระลึกถึงพระพุทธคุณ การเจริญเมตตา การพิจารณาว่าไม่สวยงาม และการระลึกถึงความตาย [ชื่อว่า อารักขกรรมฐาน]”

กล่าวโดยละเอียดว่า ภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐานต้องกำหนดเสียก่อน[ว่าเป็นภิกษุทั้งหมดในวัด] แล้วเจริญเมตตาไปในภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในวัดที่เรียกว่าอุปจารสีมาว่า ภิกษุทั้งหมดในวัดนี้ จงเป็นสุข อย่าเบียดเบียนกัน ถัดจากนั้นพึงเจริญเมตตาไปในเทวดาที่อยู่ในอุปจารสีมา หลังจากนั้นพึงเจริญไปในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม (หมู่บ้านรับบิณฑบาต) ต่อแต่นั้นพึงเจริญไปในสัตว์ทุกชนิดเริ่มตั้งแต่มนุษย์ที่อยู่ในโคจรคามนั้นเป็นต้นไป

ผลที่ได้รับคือ

ภิกษุผู้เจริญเมตตานั้นทำให้จิตของภิกษุผู้อยู่ร่วมกันอ่อนโยนด้วยเมตตาในหมู่ภิกษุ หมู่ภิกษุในเวลานั้นย่อมอยู่ร่วมเป็นสุขกับเธอ

---

[๓๖] ขุทฺทสิกฺขา คาถา ๔๖๑

เทวดาที่มีจิตอ่อนโยนด้วยเมตตาในเทวดาที่อยู่ในอุปจารสีมา ย่อมรักษาคุ้มครองเธอเป็นอย่างดีด้วยการรักษาอันชอบธรรม

ชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคามที่มีจิตอ่อนโยนด้วยเมตตาในบุคคลดังกล่าว ย่อมคุ้มครองบริขารเป็นอย่างดีด้วยการรักษาอันชอบธรรม เธอพำนักอยู่ไม่ถูกรบกวนด้วยมนุษย์ที่มีจิตเลื่อมใสด้วยเมตตานั้น

เธอเที่ยวไปได้ไม่ติดขัดในทุกแห่งด้วยเมตตาในสรรพสัตว์

เธองดเว้นอเนสนา (การแสวงหาอันไม่สมควร) เพิ่มพูนสังเวชยิ่งๆ ขึ้นไป มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน[ในสัมมาปฏิบัติ] เพราะดำริด้วยมรณสติว่า เราต้องตายแน่นอน แม้อารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่อาจเหนี่ยวรั้งจิตของผู้สั่งสมอสุภสัญญาด้วยอำนาจของความโลภได้

โดยประการดังนี้ กรรมฐานเหล่านั้น [คือ เมตตา และมรณสติ ตามที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ข้างต้น] ได้ชื่อว่า :-

สัพพัตถกกรรมฐาน (กรรมฐานที่ควรเจริญในที่ทั้งปวง) เพราะเป็นกรรมฐานที่ภิกษุหรือผู้ปฏิบัติกรรมฐานควรต้องการ[โดยความเป็นหัวหน้า] เนื่องจากมีอุปการะมาก และเพราะเป็นเหตุของการกระทำคือการเจริญภาวนา

ปาริหาริยกรรมฐาน (กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์) เพราะกรรมฐานที่เหมาะแก่จริตของตนในกรรมฐาน ๔๐ เป็นสิ่งที่ควรรักษาไว้เสมอ และเพราะเป็นปทัสถานของการเจริญภาวนาขั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพสฺมึ อตฺถยิตพฺพนฺติ สพฺพตฺถกํ.

  สิ่งที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถกะ

(สพฺพ บทหน้า + อตฺถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ณฺวุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- กมฺมสฺส ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ.

  เหตุ[สำเร็จ]ของการปฏิบัติ ชื่อว่า กรรมฐาน (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- สพฺพตฺถกํ จ ตํ กมฺมฏฺฐานญฺจาติ สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ.

กรรมฐานที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถกกรรมฐาน

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ประโยคข้างต้นมีข้อความเต็มว่า

เอวํ พหูปการตฺตา สพฺพตฺถ อตฺถยิตพฺพํ อิจฺฉิตพฺพนฺติ จ อธิปฺเปตสฺส โยคานุโยคกมฺมสฺส ฐานญฺจาติ สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.

จตฺตาลีสาย ปน กมฺมฏฺฐาเนสุ ยํ ยสฺส จริยานุกูลํ, ตํ ตสฺส นิจฺจํ ปริหริตพฺพตฺตา อุปริมสฺส จ อุปริมสฺส ภาวนากมฺมสฺส ปทฏฺฐานตฺตา ปาริหาริยกมฺมฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.[๓๗]

"โดยประการดังนี้ กรรมฐานเหล่านั้น [คือ เมตตา และมรณสติ ตามที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ข้างต้น] ได้ชื่อว่า

๑. สัพพัตถกกรรมฐาน (กรรมฐานที่ควรเจริญในทุกที่) เพราะเป็นกรรมฐานที่ภิกษุหรือผู้ปฏิบัติกรรมฐานควรต้องการ[โดยความเป็นหัวหน้า] เนื่องจากมีอุปการะมาก และเพราะเป็นเหตุของการกระทำคือการเจริญภาวนา

๒. ปาริหาริยกรรมฐาน (กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์) เพราะกรรมฐานที่เหมาะแก่จริตของตนในกรรมฐาน ๔๐ เป็นสิ่งที่ควรรักษาไว้เสมอ และเพราะเป็นปทัสถานของการเจริญภาวนาขั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป"

ในประโยคดังกล่าว คำว่า สพฺพตฺถ อตฺถยิตพฺพํ อิจฺฉิตพฺพํ แสดงรูปวิเคราะห์ของ สพฺพตฺถก ศัพท์ว่า สพฺพสฺมึ อตฺถยิตพฺพนฺติ สพฺพตฺถกํ อีกทั้งแสดงความหมายของ อตฺถ ธาตุในบทนี้ว่ามีอรรถว่า "ต้องการ" ทั้งนี้เพื่อห้ามอรรถว่า "ขอ" ซึ่งเป็นความหมายทั่วไปของ อตฺถ ธาตุ

คำว่า ปาริหาริยกมฺมฏฺฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริหริตพฺพนฺติ ปาริหาริยํ.

สิ่งที่ต้องรักษาเป็นนิตย์ ชื่อว่า ปาริหาริยะ

---

[๓๗] วิสุทฺธิ. ๑/๔๒/๑๐๕

(ปริ บทหน้า = เป็นนิตย์ + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ ทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปาฏิกงฺขา <เป็นที่หวังได้>, ปาวจนํ <ปาพจน์, ถ้อยคำอันประเสริฐ>)

- กมฺมสฺส ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ.
  เหตุใกล้ของการปฏิบัติ[ชั้นสูง] ชื่อว่า กรรมฐาน
(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ปาริหาริยํ จ ตํ กมฺมฏฺฐานญฺจาติ ปาริหาริยกมฺมฏฺฐานํ.
  กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์ ชื่อว่า ปาริหาริยกรรมฐาน
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน

กัลยาณมิตรใดให้กรรมฐานทั้งสองประเภทนั้นอย่างนี้ กัลยาณมิตรนี้ชื่อว่ากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน [ภิกษุเข้าไปหา]กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานนั้น

คำว่า กลฺยาณมิตฺตํ (กัลยาณมิตร) คือ มิตรดีที่ดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญ มักแสวงหาประโยชน์แน่แท้ เพียบพร้อมด้วยคุณลักษณะอย่างนี้ คือ

ปิโย ครุ ภาวนีโย วตฺตา จ วจนกฺขโม
คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โน จฏฺฐาเน นิโยชโก.[๓๘]

"๑. เป็นที่รัก ๒. น่าเคารพ
๓. น่าสรรเสริญ ๔. ว่ากล่าวผู้อื่นได้
๕. ยอมรับการว่ากล่าวได้
๖. แสดงคำที่สุขุมลุ่มลึกได้ [มีอริยสัจ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น]
๗. ไม่แนะนำเรื่องไม่สมควร"

---

[๓๘] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๓๗/๒๙

สรุปความว่า ท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้นย่อมเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมเหล่านี้คือ

๑. สมบูรณ์ด้วยศรัทธา เชื่อมั่นการตรัสรู้ของพระตถาคต กรรม และผลกรรมด้วยศรัทธาสมบัติ ไม่ยอมปล่อยวางการแสวงหาประโยชน์แก่สรรพสัตว์อันเป็นเหตุแห่งสัมมาสัมโพธิญาณด้วยศรัทธาสมบัตินั้น

๒. สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นที่เคารพรักน่าสรรเสริญ เป็นผู้ทักท้วงตำหนิโทษว่ากล่าว และยอมรับการว่ากล่าวของชาวโลกได้ด้วยศีลสมบัติ

๓. สมบูรณ์ด้วยความรู้ สามารถชี้แจงถ้อยคำอันลุ่มลึก ซึ่งประกอบด้วยสัจจะและปฏิจจสมุปปาทเป็นต้นด้วยสุตสมบัติ

๔. สมบูรณ์ด้วยจาคะ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีกับหมู่คณะด้วยจาคสมบัติ

๕. สมบูรณ์ด้วยวิริยะ เป็นผู้เพียรพยายามในการปฏิบัติประโยชน์ตนและผู้อื่นด้วยวิริยสมบัติ

๖. สมบูรณ์ด้วยสติ เป็นผู้มีสติตั้งมั่นด้วยสติสมบัติ

๗. สมบูรณ์ด้วยสมาธิ เป็นผู้ไม่ซัดส่ายมีจิตมั่นคงด้วยสมาธิสมบัติ

๘. สมบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นผู้หยั่งรู้ชัดเจนไม่ผิดพลาดด้วยปัญญาสมบัติ

ท่านผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเช่นนั้นย่อมสอดส่องมองเห็นทางเกิดกุศลและอกุศลด้วยสติ รู้ประโยชน์และโทษของเหล่าสัตว์ตามความเป็นจริงด้วยปัญญา มีจิตแน่วแน่อยู่ในประโยชน์และโทษนั้นด้วยสมาธิ ช่วยกำจัดโทษและแนะนำประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ด้วยวิริยะ [๓๙]

กัลยาณมิตรตัวอย่าง

อนึ่ง กัลยาณมิตรผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทุกประการ คือ พระสัมมาสัมพุทธ-เจ้า ดังพระดำรัสเป็นต้นว่า

มมํ หิ อานนฺท กลฺยาณมิตฺตํ อาคมฺม ชาติธมฺมา สตฺตา ชาติยา ปริมุจฺจนฺติ.[๔๐]

---

[๓๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๒/๑๓๙

[๔๐] สํ.ส. ๑๕/๑๒๙/๑๐๕, สํ.ม. ๑๙/๒/๒

“อานนท์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาพ้นจากความเกิดได้ เพราะอาศัยเราเป็นกัลยาณมิตร”

ดังนั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั้น การเรียนเอากรรมฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคประเสริฐที่สุด แต่เมื่อพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว ก็ควรเรียนกรรมฐานในสำนักของพระมหาสาวกที่ยังมีชนมายุอยู่ในพระมหาสาวก ๘๐ รูป เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีอยู่ ก็ควรเรียนกรรมฐานที่ต้องการจากพระอรหันต์ผู้ได้บรรลุฌาน ๔ หรือฌาน ๕ แล้วเจริญวิปัสสนาที่ทำฌานเป็นพื้นฐานได้บรรลุความสิ้นอาสวะ

ถามว่า : พระขีณาสพประกาศตนว่าเราเป็นพระขีณาสพหรือ ?

ตอบ : จะต้องถามทำไม เมื่อท่านรู้ว่าเป็นผู้ปฏิบัติจริง ย่อมแสดงตนให้ทราบ พระอัสสคุตตเถระรู้ว่า ภิกษุนี้เป็นผู้ปฏิบัติกรรมฐาน จึงปูลาดแผ่นหนังไว้บนอากาศแล้วนั่งขัดสมาธิอยู่บนแผ่นหนังนั้น บอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้ปรารภกรรมฐานแล้ว มิใช่หรือ

ตามหลักวินัยทั่วไป การที่ภิกษุอวดอุตริมนุสธรรมของตนแก่อนุปสัมบันคือสามเณรหรือฆราวาส ทำให้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามภูตาโรจนสิกขาบท ดังข้อความว่า

โย ปน ภิกฺขุ อนุปสมฺปนฺนสฺส อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อาโรเจยฺย, ภูตสฺมึ ปาจิตฺติยํ.[๔๑]

“ภิกษุใดบอกอุตตริมนุสสธรรมแก่อนุปสัมบัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะเป็นเรื่องจริง”

อย่างไรก็ตาม พระอริยะไม่ล่วงละเมิดสิกขาบททั้งที่รู้อยู่ พระเถระจึงไม่ต้องอาบัติในเรื่องนี้ เพราะท่านประกาศคุณธรรมของตนแก่ภิกษุเท่านั้น ไม่ใช่แสดงแก่อนุปสัมบัน

ดังนั้น ถ้าบุคคลได้พระขีณาสพ[เป็นผู้สอนกรรมฐาน] การได้อย่างนี้เป็นเลิศ แต่ถ้าหาไม่ได้ ควรเรียนกรรมฐานจากพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุถุชนผู้บรรลุฌาน ท่านผู้ทรงจำปิฎกสาม ท่านผู้ทรงจำปิฎกสอง ท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่ง แม้

---

[๔๑] วิ.มหา. ๒/๖๙/๑๔๓

เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่งไม่มี ก็เรียนกรรมฐานจากท่านผู้ศึกษานิกายหนึ่งพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาอย่างคล่องแคล่ว และเป็นลัชชีบุคคล เพราะอาจารย์เช่นนี้ผู้ทรงจำพระบาลีรักษาวงศ์สกุล[ของพระพุทธเจ้าและสาวก] พิทักษ์แนวคำสอน[ของอาจารย์ต่อๆ มา] ย่อมแสดงความเห็นของอาจารย์เป็นหลัก ไม่แสดงความเห็นของตน

บุคคลในพระศาสนามี ๒ จำพวก คือ

๑. อธิคมสุตะ ผู้มีความรู้ด้วยธรรมที่ตนได้บรรลุ หมายถึง พระโสดาบันเป็นต้นไปจนถึงพระอรหันต์ผู้บรรลุธรรมทั้งฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ และปุถุชนผู้บรรลุฌานอันเป็นธรรมฝ่ายโลกิยะ

๒. อาคมสุตะ ผู้มีความรู้ด้วยปริยัติ หมายถึง ปุถุชนผู้ทรงความรู้ฝ่ายปริยัติ

การเรียนกรรมฐานจากผู้เพียบพร้อมด้วยอธิคมสุตะ เป็นการดี แต่ถ้าหาไม่ได้ก็ควรเรียนจากผู้เพียบพร้อมด้วยอาคมสุตะ ผู้ทรงจำพระบาลี รักษาวงศ์สกุล เป็นต้น

คำว่า อาจริยมติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาจริยมติยํ นิยุตฺโต อาจริยมติโก.

ผู้ประกอบแล้วในความเห็นของอาจารย์ ชื่อว่า อาจริยมติกะ

(อาจริยมติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

คำว่า นอตฺตโนมติโก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น อตฺตโนมตึ ปกาเสตีติ นอตฺตโนมติโก.

ผู้ไม่แสดงความเห็นของตน ชื่อว่า นอัตตโนมติกะ

(น ศัพท์ + อตฺตโนมติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน ปกาเสติ ตัทธิต)

ดังข้อความว่า

อาจริยมติโกติ อาจริยมติยํ นิยุตฺโต ตสฺสา อนติวตฺตนโต. น อตฺตโนมตึ ปกาเสติ กเถตีติ นอตฺตโนมติโก, อตฺตโน มตึ ปคฺคยฺห วตฺตา น โหตีติ อตฺโถ.[๔๒]

---

[๔๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๒/๑๓๙

"คำว่า อาจริยมติกะ คือ ผู้ประกอบแล้วในความเห็นของอาจารย์ เพราะไม่ล่วงพ้นความเห็นของอาจารย์นั้นไป

คำว่า นอัตตโนมติกะ คือ ผู้ไม่แสดงคือพูดความเห็นของตน หมายความว่า ไม่พูดเชิดชูความเห็นของตน"

คำว่า นอตฺตโนมติก ไม่แปลง น เป็น อนฺ ในเพราะสระอยู่หลัง เพราะถ้าแปลงเช่นนั้นอาจทำให้มีรูปที่เข้าใจยากว่า อนตฺตโนมติก จึงคงรูป น ศัพท์ไว้ ดังอุทาหรณ์ว่า

- นมาตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นมารดา)
- นปิตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบิดา)
- นภาตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย)
- นภคินิภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง)
- นปุตฺโตภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบุตร)
- นธีตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นธิดา)

อุทาหรณ์ข้างต้นพบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า

น โส ภิกฺขเว สตฺโต สุลภรูโป, โย นมาตาภูตปุพฺโพ อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา ฯเปฯ โย นปิตาภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นภาตาภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นภคินีภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นปุตฺโตภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นธีตาภูตปุพฺพา.[๔๓]

"สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบิดา ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบุตร ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นธิดา ..."

อุทาหรณ์อื่นก็เป็นคำเฉพาะเหมือนอุทาหรณ์ข้างต้น เช่น

- นจิรสฺเสว [น + จิรสฺสํ + เอว] = ต่อกาลไม่นานนั่นเทียว
- นจิเรเนว [น + จิเรน + เอว] = โดยกาลไม่นานนั่นเทียว
- นมหปฺผลกรณโต [น + มหปฺผลกรณโต] = โดยไม่กระทำผลมาก

---

[๔๓] สํ.นิ. ๑๖/๑๓๗-๔๒/๑๘๑-๘๒

- นปุํสกํ [น + ปุํสกํ] = ผู้มิใช่สตรีและบุรุษ
- นกุโล [น + กุโล] = สัตว์ที่ไม่มีตระกูล, พังพอน

เพราะเหตุนั้น บุรพเถระจึงกล่าวประกาศถึง ๓ ครั้งว่า

ลชฺชี รกฺขิสฺสติ ลชฺชี รกฺขิสฺสติ.[๔๔]

“ลัชชีบุคคลจักรักษา ลัชชีบุคคลจักรักษา”

อนึ่ง ในบรรดากัลยาณมิตรเหล่านั้น กัลยาณมิตรที่เป็นพระขีณาสพเป็นต้นที่ได้กล่าวไว้มาในตอนต้น ย่อมบอกแนวปฏิบัติที่ตนได้บรรลุ ส่วนกัลยาณมิตรผู้เป็นพหูสูตเข้าไปหาอาจารย์นั้นๆ แล้ว กำหนดสูตร[ที่เหมาะสมกับกรรมฐาน]และเหตุผลที่สมควรจากนิกายนั้นๆ เพราะเข้าใจพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างดี จึงแนะนำสิ่งที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม บอกกรรมฐานให้เห็นแนวทางอย่างกว้างขวาง [คือวิธีปฏิบัติกรรมฐาน] ประดุจพญาช้างบุกไปในสถานที่รกชัฏ ดังนั้น จึงควรเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานเช่นนี้ ทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านแล้วเรียนกรรมฐานเถิด

ในคำว่า อิโต จิโต จ สุตฺตญฺจ การณญฺจ สลฺลกฺเขตฺวา (กำหนดสูตรและเหตุผลที่สมควรจากนิกายนั้นๆ) สูตร คือ สูตรที่เหมาะสมกับกรรมฐาน ส่วน การณ ศัพท์นี้มีความหมายว่า ยุตฺติ (เหตุผลที่สมควร) คือ เหตุผลที่สมควรซึ่งคล้อยตามสูตร หมายความว่า เมื่อกำหนดสูตรแล้วก็ต้องเข้าใจเหตุผลที่สมควรซึ่งอยู่ภายในสูตรอีกด้วย ดังข้อความว่า

อิโต จิโต จ สุตฺตญฺจ การณญฺจ สลฺลกฺเขตฺวาติ ปญฺจสุปิ นิกาเยสุ อิโต จิโต จ ตสฺส ตสฺส กมฺมฏฺฐานสฺส อนุรูปํ สุตฺตปทญฺเจว สุตฺตานุคตํ ยุตฺติญฺจ สุฏฺฐุ อุปลกฺเขตฺวา.[๔๕]

“คำว่า อิโต จิโต จ สุตฺตญฺจ การณญฺจ สลฺลกฺเขตฺวา (กำหนดสูตรและเหตุผลที่สมควรจากนิกายนั้นๆ) หมายความว่า กำหนดสุตตบท (บทในสูตร) อันเหมาะสมกับกรรมฐานนั้นๆ และเหตุผลที่สมควรอันคล้อยตามสูตรจากนิกายนั้นๆ ในนิกายทั้ง ๕”

---

[๔๔] วิ.มหา.อ. ๑/๒๔๘

[๔๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๒/๑๔๐

คำว่า สปฺปายาสปฺปายํ โยเชตฺวา (แนะนำสิ่งที่เหมาะสม หรือไม่เหมาะสม) หมายความว่า แนะนำให้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ และหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ ดังข้อความว่า

สปฺปายาสปฺปายํ โยเชตฺวาติ ยสฺส กมฺมฏฺฐานํ อาจิกฺขติ, ตสฺส อุปการานุปการํ ยุตฺติมคฺคเนน โยเชตฺวา, สมาทาย วา สมฺมเทว หทเย ฐเปตฺวาติ อตฺโถ.[๙๖]

"คำว่า สปฺปายาสปฺปายํ โยเชตฺวา (แนะนำสิ่งที่เหมาะสม หรือไม่เหมาะสม) หมายความว่า แนะนำสิ่งที่เกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูลแก่กรรมฐานที่ตนบอกด้วยการแสวงหาเหตุผลอันสมควร หรือพิจารณาแล้วตั้งไว้ในใจเป็นอย่างดี"

ตามนัยที่ ๒ ข้อความว่า "ตั้งไว้ในใจเป็นอย่างดี" หมายความว่า กรรมฐานาจารย์พิจารณาสิ่งที่เป็นสัปปายะหรือสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะแล้วกำหนดไว้ในใจของตน ซึ่งตามนัยนี้คำว่า โยเชตฺวา แปลว่า "กำหนด" (ยุช ธาตุ + เณ วิกรณปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย) ส่วนนัยที่ ๑ แปลว่า "ให้ประกอบ, แนะนำ" (ยุช ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย)

คำว่า อุคฺคห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุคฺคณฺหิตพฺโพติ อุคฺคโห.
  คัมภีร์ที่ควรเรียน ชื่อว่า อุคคหะ

(อุ บทหน้า + คห ธาตุ <อุปาทาเน = ถือเอา> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า ปริปุจฺฉา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริปุจฺฉิตพฺพาติ ปริปุจฺฉา.
  คัมภีร์ที่ควรไต่ถาม ชื่อว่า ปริปุจฉา

(ปริ บทหน้า + ปุจฺฉ ธาตุ <ปุจฺฉเน = ถาม> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

คำว่า อุคฺคห คือ พระบาลี ส่วน ปริปุจฺฉา คือ คัมภีร์อรรถกถา ดังข้อความว่า

อุคฺคหปริปุจฺฉานํ วิโสธิตตฺตาติ อุคฺคเหตพฺพโต อุคฺคโหติ ลทฺธนามาย กมฺมฏฺ-

---

[๙๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๒/๑๔๐

จานุปการาย ปาฬิยา, ตทตฺถํ ปริปุจฺฉนโต ปริปุจฺฉาติ ลทฺธสมญฺญาย อตฺถสํวณฺณนาย จ วิเสสโต โสธิตตฺตา นิคฺคุมฺพํ นิชฺชฏํ กตฺวา คหิตตฺตา.[๔๗]

"คำว่า อุคฺคหปริปุจฺฉานํ วิโสธิตตฺตา (เพราะเข้าใจพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างดี) หมายความว่า เพราะเข้าใจเป็นอย่างดี คือ เพราะเรียนเอากระทำไม่ให้สับสนยุ่งเหยิงซึ่งพระบาลีที่เกื้อกูลแก่กรรมฐานอันได้ชื่อว่า อุคคหะ เพราะเป็นสิ่งที่ควรเรียน และคัมภีร์อธิบายความที่ได้ชื่อว่า ปริปุจฉา เพราะไต่ถามข้อความของพระบาลีนั้น"

ในพระไตรปิฎกมีเนื้อความที่อธิบายเป็นภาษาบาลีชื่อว่า มหาอรรถกถา คือ อรรถาธิบายอันประเสริฐ หรือมูลัฏฐกถา คือ อรรถาธิบายดั้งเดิม ซึ่งประกอบด้วย ๒ ส่วนสำคัญ คือ

๑. ปกิณกเทศนา เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ

๒. สาวกภาษิต ถ้อยคำของพระสาวกมีพระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ที่กล่าวอธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ จะเห็นได้ว่า มีตัวอย่างในพระสูตรบางสูตร เช่น

๒.๑ พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีติสูตร และทสุตตรสูตร

๒.๒ พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิภังค์ของภัทเทกรัตตสูตรไว้ในอานันทภัทเทกรัตตสูตร

๒.๓ พระมหากัจจายนะ อธิบายภัทเทกรัตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภัทเทกรัตตสูตร

คัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกปกิณกเทศนาและสาวกภาษิต ได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ ต่อมาพระมหินทเถระได้ไปเผยแผ่พุทธศาสนาในลังกาทวีปหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยได้นำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้ร่วมกันแปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหล

---

[๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๒/๑๔๐

สามารถศึกษาได้โดยสะดวก ซึ่งต่อมาภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญเพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือในการศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

คัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์และพระอรรถกถาจารย์ท่านอื่นๆ ได้เอื้อประโยชน์ให้อนุชนเข้าใจหลักภาษาได้ชัดเจน ทั้งนี้เป็นเพราะภาษาบาลีเป็นภาษาตายที่ไม่นิยมพูดกันในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ ชาวพุทธนิกายเถรวาทจึงไม่ถือว่าคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลักฐานรุ่นหลังอย่างที่กล่าวกันในสมัยปัจจุบันว่า “คัมภีร์ชั้นอรรถกถา” แต่มีความสำคัญเทียบเท่าพระไตรปิฎก เพราะหากปราศจากคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาแล้ว ก็ไม่อาจจะเข้าใจพระพุทธพจน์ได้อย่างชัดเจน เพราะผู้ที่เข้าใจพุทธาธิบายได้คงมีเพียงพระพุทธเจ้าและสาวกผู้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้ในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับ แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตย’มารุฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.

สาริปุตฺตาทิคีตํ จ กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.[๔๘]

“อรรถกถาสิงหลอันหมดจดที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้และคำกล่าวของพระสารีบุตร เป็นต้น อันยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้งซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล”

---

[๔๘] มหาวํส ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๘-๒๙

คัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนีกล่าวถึงเรื่องปกิณกเทศนาว่า

น หิ ภควตา อพฺยากตํ นาม ตนฺติปทํ อตฺถิ สพฺเพสํเยว อตฺโถ กถิโต, ตสฺมา สมฺมาสมฺพุทฺเธเนว ติณฺณํ ปิฏกานํ อตฺถวณฺณนากฺกโมปิ ภาสิโตติ ทฏฺฐพฺพํ. ตตฺถ ตตฺถ ภควตา ปวตฺติตา ปกิณฺณกเทสนาเยว หิ อฏฺฐกถา.[๔๙]

"บทบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไว้หามีไม่ ทรงแสดงเนื้อความของทุกบท ดังนั้น พึงทราบว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสลำดับคำอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎกไว้ โดยแท้จริงแล้ว ปกิณกเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ ชื่อว่า อรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความ)"

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งมีการอธิบายหลักภาษา เช่น การตัดบท การอธิบายศัพท์หรือความหมาย การประกอบรูปศัพท์ และการแสดงรูปวิเคราะห์ เป็นต้น ทั้งหมดนี้เป็นการอธิบายของพระอรรถกถาจารย์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังที่เรียนบาลีเป็นภาษาที่สองได้เข้าใจบทพยัญชนะได้ชัดเจน ซึ่งจะเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจความหมายเป็นอย่างดี

ระเบียบเข้าหาอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร

ถ้าภิกษุได้กัลยาณมิตรนั้นอยู่ในวัดเดียวกัน ก็เป็นการดี ถ้าหาไม่ได้ก็ควรไปสู่วัดที่ท่านพำนักอยู่ และเมื่อไปอยู่ก็ไม่ควรล้างเท้า ทาน้ำมัน สวมรองเท้า กั้นร่ม ให้ศิษย์ถือกระบอกน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น มีอันเตวาสิกห้อมล้อม แต่ควรทำคมิกวัตร (วัตรของผู้เตรียมจะไป) ให้เสร็จบริบูรณ์แล้วถือเอาบาตรและจีวรของตนเสียเอง ทำวัตรปฏิบัติ [คืออาคันตุกวัตรในเวลาเข้าไป และคมิกวัตรในเวลาออกไป] ในวัดทุกแห่งที่เข้าไปพักในระหว่างทาง พึงมีเครื่องบริขารเพียงเล็กน้อย มีความประพฤติขัดเกลากิเลสอย่างยิ่งไปเถิด

ก่อนจะเข้าไปวัดนั้น พึงให้ทำไม้ชำระฟันเป็นกัปปิยะ (สมควรที่จะใช้ได้) ใน

---

[๔๙] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๒๖-๒๗

ระหว่างทางแล้วถือเข้าไป และอย่าเข้าไปสู่บริเวณอื่นโดยตั้งใจว่า เราพักสักครู่ ล้างเท้าทาน้ำมันเท้าเป็นต้นแล้วจึงไปหาอาจารย์

ภิกษุไม่ควรให้ตัดกิ่งไม้เพื่อทำเป็นไม้ชำระฟันโดยกล่าวเจาะจงว่า “จงตัดกิ่งไม้” เพราะทำให้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามภูตคามสิกขาบท แต่อาจใช้ให้คฤหัสถ์หรือสามเณรตัดด้วยคำที่สมควรกับพระวินัยที่เรียกว่า กัปปิยโวหาร โดยกล่าวว่า อิมํ กปฺปิยํ กโรหิ (จงทำกิ่งไม้นี้ให้สมควร) ดังนั้น ท่านจึงแนะนำว่า ภิกษุควรใช้ให้ทำไม้ชำระฟันเป็นกัปปิยะก่อนจะเข้าไปหาอาจารย์ เพื่อถวายท่านในเวลาปรนนิบัติรับใช้

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร ?

ตอบว่า : เพราะว่า ถ้าในวัดนั้นมีภิกษุที่ขัดแย้งกับอาจารย์ ภิกษุเหล่านั้นถามถึงเหตุที่มาแล้วอาจประกาศโทษของอาจารย์ ก่อกวนให้เกิดความเดือดร้อนใจว่า ฉิบหายแล้วสิ ถ้าท่านมาหาภิกษุรูปนั้น ทำให้ต้องกลับไปจากสถานที่นั้นได้ ดังนั้นจึงควรถามถึงที่พำนักของอาจารย์แล้วเดินไปที่นั้น

ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์

ถ้าอาจารย์เป็นผู้อ่อนพรรษากว่าก็อย่ายินดีการรับบาตรและจีวรเป็นต้น ถ้าท่านแก่พรรษากว่า ควรไปไหว้ท่านแล้วยืนอยู่ เมื่อท่านกล่าวว่า อาวุโส จงวางบาตรและจีวรเถิด ก็พึงวางบาตรและจีวร เมื่อท่านกล่าวว่า จงดื่มน้ำเถิด ก็ดื่มได้ถ้าต้องการ เมื่อท่านกล่าวว่า จงล้างเท้า ยังไม่ควรล้างเท้าก่อน เพราะถ้าเป็นน้ำที่พระอาจารย์ตักมาเองก็ไม่ควร[ที่ศิษย์จะล้างเท้า] แต่เมื่อท่านกล่าวว่า ล้างเถิดอาวุโส ฉันไม่ได้ตักมาเอง ผู้อื่นตักให้ ก็ควรนั่งล้างเท้าในที่กำบัง ที่แจ้ง หรือด้านหนึ่งของวัด

โดยทั่วไปภิกษุที่มีพรรษาแก่กว่าควรรับการปรนนิบัติของภิกษุที่มีพรรษาอ่อนกว่า แต่ภิกษุผู้เป็นศิษย์แม้จะมีพรรษาแก่กว่ากรรมฐานาจารย์ ก็ไม่ควรรับการปรนนิบัติจากท่าน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “ถ้าอาจารย์เป็นผู้อ่อนพรรษากว่า ก็อย่ายินดีการรับบาตรและจีวรเป็นต้น”

ถ้าอาจารย์หยิบกระบอกน้ำมันมาให้ ควรลุกขึ้นรับโดยเคารพด้วยมือทั้งสอง ถ้าไม่รับอาจารย์อาจเข้าใจผิดว่า ภิกษุนี้ไม่ยอมใช้ร่วมกัน (รังเกียจการใช้สอยร่วมกัน) ตั้งแต่บัดนี้ และเมื่อรับแล้วไม่ควรทาเท้าก่อน ถ้าน้ำมันนั้นเป็นน้ำมันทาตัวของอาจารย์ ก็ไม่สมควร[ที่ศิษย์จะใช้ทาเท้า] ดังนั้น จึงควรทาศีรษะแล้วทาไหล่เป็นต้น แต่เมื่อท่านกล่าวว่า อาวุโส น้ำมันนี้ใช้ทาทุกแห่ง ท่านจะทาเท้าก็ได้ ควรทาศีรษะหน่อยหนึ่งแล้วจึงทาเท้า [ครั้นทาเสร็จแล้ว]พึงกล่าวว่า กระผมขอวางกระบอกน้ำมันนี้ขอรับ เมื่อท่านรับเองก็พึงมอบถวายคืน

การใช้สิ่งของร่วมกันเรียกว่า ปัจจยสัมโภคะ เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของภิกษุผู้มีศีลหมดจดอันไม่ควรทำกับภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจด ถ้าขืนทำต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น ถ้าภิกษุผู้เป็นศิษย์ไม่ยอมใช้ของร่วมกับอาจารย์ อาจทำให้ท่านเข้าใจผิดว่า ภิกษุนี้สำคัญว่าท่านมีศีลไม่หมดจด

ส่วนการทาศีรษะหน่อยหนึ่งก่อนแล้วจึงทาเท้าเป็นการแสดงความเคารพอาจารย์ของตน จึงไม่ควรทาเท้าก่อนจะทาศีรษะ

ตั้งแต่วันที่มาถึงอย่าเพิ่งเรียนขอว่า ขอท่านบอกกรรมฐานให้แก่กระผม ถ้าอุปัฏฐากประจำของท่านอาจารย์มี ควรขออนุญาตเขาแล้วทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านนับตั้งแต่วันที่สอง ถ้าขอแล้วเขาไม่อนุญาตให้ เมื่อได้โอกาสก็ควรทำทันที เมื่อจะทำวัตรปฏิบัติควรถวายไม้ชำระฟัน ๓ ขนาด คือ ขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่ ควรเตรียมน้ำล้างหน้าและน้ำสรง ๒ ชนิด คือ น้ำเย็นและน้ำอุ่น ควรถวายน้ำที่อาจารย์ใช้สอยสามวันจากน้ำทั้งสองนั้นเสมอไป เมื่อท่านใช้สอยน้ำตามที่หาได้ไม่กำหนดแน่นอน ก็ควรถวายตามที่หาได้

การพูดโดยละเอียดจะมีประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุควรทำวัตรปฏิบัติโดยชอบทุกอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในคัมภีร์ขันธกะเป็นต้นว่า :-

อนฺเตวาสิเกน ภิกฺขเว อาจริยมฺหิ สมฺมา วตฺติตพฺพํ. ตตฺรายํ สมฺมาวตฺตนา, กาลสฺเสว อุฏฺฐาย อุปาหนา โอมุญฺจิตฺวา เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา ทนฺตกฏฺฐํ ทาตพฺพํ,

มุโขทกํ ทาตพฺพํ, อาสนํ ปญฺญเปตพฺพํ. สเจ ยาคุ โหติ, ภาชนํ โธวิตฺวา ยาคุ อุปนาเมตพฺพา.[๕๐]

"ภิกษุทั้งหลาย อันเตวาสิกพึงปฏิบัติโดยชอบในอาจารย์ การปฏิบัติโดยชอบในพระอาจารย์นั้น มีดังนี้ พึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ถอดรองเท้า ห่มจีวรเฉวียงบ่า ถวายไม้ชำระฟันและน้ำล้างหน้า ปูลาดอาสนะ ถ้ามีข้าวต้ม พึงล้างภาชนะแล้วน้อมเข้าไปถวาย"

ข้อความว่า "การพูดโดยละเอียดจะมีประโยชน์อะไรเล่า" หมายความว่า วัตรเหล่านี้มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวรรคและจูฬวรรค โดยชื่อว่า อาจริยวัตร อุปัชฌายวัตร เป็นต้น การพูดโดยละเอียดจึงไม่จำเป็นมากนัก

เมื่อภิกษุทำให้อาจารย์พอใจด้วยการทำวัตรปฏิบัติอย่างนี้ กราบท่านในเวลาเย็นแล้ว ควรไปในเวลาที่ท่านอนุญาตให้ไปว่า ท่านจงไปเถิด เมื่อท่านถามว่า เธอมาเพื่อประสงค์สิ่งใดหรือ ก็ควรแจ้งเหตุของการมา ถ้าท่านไม่ถาม แต่ยินดีวัตรปฏิบัติครั้นล่วงเลยไป ๑๐ วันหรือปักษ์หนึ่งแล้ว ถึงแม้ท่านอนุญาตให้ไปในวันหนึ่ง ก็อย่าเพิ่งไป ควรขอโอกาส[พูด]แล้วแจ้งเหตุของการมา หรือควรไปหาท่านผิดเวลา เมื่อท่านถามว่า มาทำไม ? พึงแจ้งให้ทราบ ถ้าท่านนัดหมายให้มาเช้า ก็ควรไปแต่เช้าทีเดียว

คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๑๗-๑๘) กล่าวว่า คำแนะนำให้รอขอกรรมฐาน ๑๐ วันถึง ๑๕ วันที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ไม่สำคัญมากนัก ถ้าภิกษุรู้สึกเหน็ดเหนื่อยกับการเดินทาง อาจรอวันหนึ่งแล้วจึงขอกรรมฐาน แต่ถ้าไม่รู้สึกเหน็ดเหนื่อยก็ควรขอกรรมฐานทันที ด้วยเหตุผลดังนี้ คือ

๑. ในเรื่องอาพาธปลิโพธ ท่านแนะนำให้ภิกษุรักษาโรคด้วยการใช้ยาอยู่ ๒ - ๓ วัน ถ้าโรคยังไม่หาย ก็ควรมุ่งบำเพ็ญสมณธรรม เพราะถ้าหากภิกษุเสียชีวิตในระหว่างรอกรรมฐานาจารย์ ๑๐ วันถึง ๑๕ วัน ก็อาจทำให้เสียประโยชน์ตนได้

---

[๕๐] วิ.ม. ๔/๗๘/๗๘

๒. พระพุทธองค์สอนให้รีบเร่งทำความเพียรทันที เพราะไม่รู้ว่าตนจะตายในวันพรุ่งนี้หรือไม่ ดังพระพุทธพจน์ว่า อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ, โก ชญฺญา มรณํ สุเว[๕๑] (บุคคลควรทำความเพียรเผากิเลสเสียแต่วันนี้ ใครเล่าจะรู้ความตายในวันพรุ่งนี้ได้) เหมือนท่านพาหิยทารุจีริยะก็ทูลขอกรรมฐานกับพระพุทธองค์ในขณะพบเห็นทันที พระพุทธองค์จึงทรงแสดงธรรมแก่เขาในขณะประทับยืนเพื่อบิณฑบาตนั้นเอง

๓. กรรมฐานาจารย์เป็นผู้ที่เบาใจ พร้อมสอนกรรมฐานแก่ผู้ที่ต้องการปฏิบัติ อีกทั้งมักชักชวนให้ผู้อื่นมาปฏิบัติธรรมอยู่เสมอ จึงไม่จำเป็นต้องเกรงใจท่าน

ถ้าในเวลานั้นภิกษุเสียดท้องด้วยโรคดีกำเริบ หรืออาหารไม่ย่อยเพราะไฟธาตุอ่อน หรือโรคอะไรอื่นเบียดเบียน ควรแจ้งโรคนั้นให้ท่านอาจารย์ทราบตามความเป็นจริง บอกเวลาที่เหมาะสมแก่ตนแล้วเข้าไปหาในเวลานั้น เพราะเธอไม่อาจใส่ใจกรรมฐานที่อาจารย์บอกในเวลาไม่เหมาะสม

คำอธิบายในคำว่า กมฺมฏฺฐานทายกํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา (เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน) ยุติเพียงเท่านี้

คำอธิบายจริต ๖

[๔๓] บัดนี้ จะอธิบายคำว่า จริต ในคำว่า อตฺตโน จริยานุกูลํ (เหมาะสมแก่จริตของตน) นั้น ดังต่อไปนี้ :-

จริตมี ๖ อย่าง คือ

๑. ราคจริต	ความมีราคะมาก
๒. โทสจริต	ความมีโทสะมาก
๓. โมหจริต	ความมีโมหะมาก

---

[๕๑] ขุ.ชา. ๒๘/๕๓๘/๑๓๗, ขุ.อป. ๓๓/๕๕/๒๕๑

๔. สัทธาจริต ความมีศรัทธามาก

๕. พุทธิจริต ความมีปัญญามาก

๖. วิตักกจริต ความมีวิตกมาก

บางคนประสงค์เอาจริต ๑๔ อย่าง โดยบวกจริต ๘ เหล่านี้ คือ

จริตอื่นอีก ๔ โดยเนื่องด้วยราคจริตเป็นต้นระคนกัน [เช่น ราคโมหจริต (๑) โทสโมหจริต (๒)] และรวมกัน [เช่น ราคโทสจริต (๓) ราคโทสโมหจริต (๔)]

และจริตอื่นอีก ๔ โดยเนื่องด้วยสัทธาจริตเป็นต้นระคนกัน [เช่น สัทธาพุทธิจริต (๕) สัทธาวิตักกจริต (๖)] และรวมกัน [เช่น พุทธิวิตักกจริต (๗) สัทธาพุทธิวิตักกจริต (๘)]

การระคนกัน คือ การประกอบร่วมกันโดยจริตเหล่านั้นเกิดขึ้นและดับพร้อมกันเป็นต้นตามหลักสัมปโยคนัย ส่วนการรวมกัน คือ การนับเข้าในกระแสรูปนามเดียวกัน หมายความว่า เกิดในบุคคลคนเดียวกันนั่นเอง

แต่เมื่อกล่าวถึงประเภทของจริตดังกล่าวมานี้ จริตย่อมมีมากเป็นอเนกประการ [๖๓ หรือ ๖๔ อย่าง]โดยนำราคจริตเป็นต้นมาระคนกับสัทธาจริตเป็นต้น ดังนั้นจึงมีจริต ๖ โดยสังเขป

เมื่อนำราคจริตเป็นต้นมาระคนกับสัทธาจริตเป็นต้น ก็มีจริต ๖๔ ประเภท คือ

ก. จริต ๓ อย่างแรกระคนกันเป็นจริต ๗ คือ (๑) ราคจริต (๒) โทสจริต (๓) โมหจริต (๔) ราคโทสจริต (๕) ราคโมหจริต (๖) โทสโมหจริต (๗) ราคโทสโมหจริต

ข. จริต ๓ อย่างหลังระคนกันเป็นจริต ๗ คือ (๑) สัทธาจริต (๒) พุทธิจริต (๓) วิตักกจริต (๔) สัทธาพุทธิจริต (๕) สัทธาวิตักกจริต (๖) พุทธิวิตักกจริต (๗) สัทธาพุทธิวิตักกจริต

ค. เมื่อรวมจริต ๗ อย่างหลังกับจริต ๗ อย่างแรก ก็เป็นจริต ๑๔

ฆ. ถ้าตั้งจริตอย่างแรกแต่ละอย่างเป็นหลักแล้วคูณด้วยจริต ๗ อย่างหลัง ก็รวมเป็นจริต ๔๙ คือ

(๑) ราคสัทธาจริต (๒) ราคพุทธิจริต

(๓) ราควิตักกจริต (๔) ราคสัทธาพุทธิจริต

(๕) ราคสัทธาวิตักกจริต (๖) ราคพุทธิวิตักกจริต

(๗) ราคสัทธาพุทธิวิตักกจริต

แม้การตั้งจริตอื่นเป็นหลักก็เช่นเดียวกัน โดยตั้งโทสจริต, โมหจริต, ราคโทสจริต, ราคโมหจริต, โทสโมหจริต และราคโทสจริตเป็นหลักแล้วคูณด้วยสัทธาจริตเป็นต้น

ง. เมื่อนำจริต ๑๔ อย่างแรกมารวมกับจริต ๔๙ อย่าง ก็มีจริต ๖๓ อย่าง

จ. บางท่านกล่าวถึงทิฏฐิจริต ถ้ารวมทิฏฐิจริตเข้าในจริต ๖๓ ก็มีจริตทั้งหมด ๖๔ อย่าง

วิธีนับจริตดังกล่าวพบในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนี (หน้า ๓๒๔) และอภิธัมมัตถวิกาสินี (เล่ม ๒ หน้า ๑๘๖-๘๘)

บุคคล ๖ ประเภทตามจริต

คำว่า จริยา (จริต, ความเป็นไปโดยมาก) ปกติ (สภาวะเดิม) อุสฺสนฺตตา (ความหนาแน่น) มีความหมายอย่างเดียวกัน บุคคลจึงมี ๖ ประเภทโดยจำแนกตามจริต ๖ เหล่านั้น คือ

๑. คนราคจริต คนมีราคะมาก

๒. คนโทสจริต คนมีโทสะมาก

๓. คนโมหจริต คนมีโมหะมาก

๔. คนสัทธาจริต คนมีศรัทธามาก

๕. คนพุทธิจริต คนมีปัญญามาก

๖. คนวิตักกจริต คนมีวิตกมาก

ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๙) อธิบายว่า ปกติ คือ สภาวะเดิม กล่าวคือ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นเสมอแก่คนราคจริตเป็นต้น ที่ยังมิได้ขจัดราคะเป็นต้น ด้วยภาวนาฝ่ายตรงกันข้าม ส่วนความหนาแน่น คือ ความมีมากกว่าธรรมอย่างอื่น เช่น ราคะของคนราคจริตมีมากกว่าธรรมอื่นมีโทสะเป็นต้น ดังนั้น ราคะของคนราคจริตจึงเกิดขึ้นอย่างมีกำลังและต่อเนื่องไม่หยุดยั้งตามเหตุปัจจัยที่เหมาะสม

คำอธิบายบุคคล ๖ ประเภทตามจริต

ในบรรดาบุคคล ๖ จำพวกนั้น คนราคจริตเข้ากันได้กับคนสัทธาจริต เพราะศรัทธาในขณะทำบุญของคนราคจริตมีกำลังมาก เนื่องจากศรัทธามีลักษณะใกล้กับราคะ กล่าวคือ ศรัทธาในฝ่ายกุศลมีสภาวะชุ่มชื่นนุ่มนวล เหมือนราคะในฝ่ายอกุศล ศรัทธาแสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น เหมือนราคะแสวงหาวัตถุกาม และศรัทธาไม่ปล่อยวางประโยชน์ เหมือนราคะไม่ปล่อยวางกามคุณที่ไร้ประโยชน์

คนโทสจริตเข้ากันได้กับคนพุทธิจริต เพราะปัญญาในขณะทำบุญของคนโทสจริตมีกำลังมาก เนื่องจากปัญญามีลักษณะใกล้กับโทสะ กล่าวคือ ปัญญาในฝ่ายกุศลไม่มีเยื่อใยไม่พัวพันอารมณ์ (สิ่งที่จิตรับรู้) เหมือนโทสะในฝ่ายอกุศล ปัญญาแสวงหาโทษที่มีจริง[ของสังขาร] เหมือนโทสะแสวงหาโทษที่ไม่มีจริง และปัญญามีลักษณะปล่อยสังขาร (รูปนาม) เหมือนโทสะมีลักษณะหลีกเว้นจากสัตว์บุคคล

คนโมหจริตเข้ากันได้กับคนวิตักกจริต เพราะเมื่อคนโมหจริตพยายามทำให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น [มิจฉา]วิตกที่ขัดขวางมักเกิดขึ้นเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากวิตกมีลักษณะใกล้กับโมหะ กล่าวคือ วิตกไม่หยุดนิ่ง เพราะความตรึกอารมณ์ต่างๆ เหมือนโมหะไม่ตั้งมั่น เพราะสับสน และโมหะมีสภาพหวั่นไหว เพราะไม่หยั่งลงมั่น[ในอารมณ์] เหมือนวิตกมีสภาพหวั่นไหว เพราะตรึกไปเร็ว

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวถึงจริต ๓ อย่างอื่น คือ ตัณหาจริต มานจริต และทิฏฐิจริต ในจริตดังกล่าวนั้น ตัณหาก็คือราคะนั่นเอง และมานะก็ประกอบด้วยราคะนั้น ด้วย

เหตุนี้ ตัณหาและมานะทั้งสองจึงไม่พ้นราคจริต ส่วนทิฏฐิจริตนับเข้าในโมหจริต เพราะทิฏฐิมีโมหะเป็นเหตุเกิด

ปัญหา ๓ ข้อในจริต ๖ อย่าง

[๔๔] ถามว่า :-

๑. จริต ๖ อย่างนั้น มีอะไรเป็นเหตุ ?

๒. จะทราบอย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต หรือคนโทสจริตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ?

๓. ที่อยู่เป็นต้นอะไรเป็นที่สัปปายะแก่บุคคลจริตอะไร ?

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

ในจริต ๖ อย่างนั้น บางคน[คือท่านพระอุปติสสะ]กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิมุตติมรรค] ว่า จริต ๓ อย่างแรก มีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน ธาตุ[มีปฐวีธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] กล่าวคือ :-

คนราคจริต คือ ผู้กระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือผู้ที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้

คนโทสจริต คือ ผู้สร้างเวรกรรมคือการฆ่าฟันและการจองจำไว้มากในชาติก่อน หรือผู้ที่จุติจากนรกและกำเนิดนาคมาเกิดในโลกนี้

คนโมหจริต คือ ผู้ดื่มน้ำเมามากและปราศจากความรู้ในชาติก่อน หรือผู้ที่จุติจากกำเนิดดิรัจฉานมาเกิดในโลกนี้

โดยประการดังนี้ บางคนกล่าวว่า จริต ๓ อย่างแรกมีสาเหตุมาจากอาจิณณ-กรรมในชาติก่อน

คำว่า เอกจฺเจ วทนฺติ (บางคนกล่าวไว้) หมายถึง พระอุปติสสเถระผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

เอกจฺเจติ อุปติสฺสตฺเถรํ สนฺธายาห. เตน หิ วิมุตฺติมคฺเค ตถา วุตฺตํ.[๕๒]

“ท่านกล่าวว่า เอกจฺเจ โดยหมายถึงพระอุปติสสเถระ เพราะพระเถระนั้นกล่าวไว้เช่นนั้นในคัมภีร์วิมุตติมรรค”

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคมีข้อความว่า

เอตา ติสฺโส จริยา กึ นิทานา. ปุพฺพาจิณฺณตานิทานา. ปุพฺเพ กิร อิฏฺจปฺปโยค-สุภกมฺมพหุโล. ธาตุนิทานา โทสนิทานา. เสมฺหาธิโก ราคจริโต. ปิตฺตาธิโก โทสจริโต. วาตาธิโก โมหจริโต. อถวา เสมฺหาธิโก โมหจริโต. วาตาธิโก ราคจริโต.[๕๓]

“จริต ๓ อย่างนั้น มีอะไรเป็นเหตุ ? มีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน ได้ยินมาว่า คนราคจริต คือ ผู้กระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือมีสาเหตุมาจากธาตุและโทษ กล่าวคือ

ก. คนราคจริต คือ ผู้มีเสมหะมาก หรือผู้มีลมมาก

ข. คนโทสจริต คือ ผู้มีดี (อวัยวะภายในของคนและสัตว์ที่บรรจุน้ำข้นสีเขียว มีรสขม ซึ่งออกจากตับ) มาก

ค. คนโมหจริต คือ ผู้มีลมมาก หรือผู้มีเสมหะมาก”

ลักษณะของธาตุ[มีปฐวีธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] ดังนี้คือ :-

ก. คนโมหจริต มีได้เพราะธาตุ ๒ อย่างคือ ธาตุดินและธาตุน้ำมีมาก

ข. คนโทสจริต มีได้เพราะธาตุ ๒ อย่างอื่น[คือ ธาตุไฟและธาตุลม]มีมาก

ค. คนราคจริต มีได้เพราะธาตุทุกอย่างสม่ำเสมอกัน

ในโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] พึงทราบว่า :-

ก. คนราคจริต คือ ผู้มีเสมหะมาก หรือผู้มีลมมาก

ข. คนโมหจริต คือ ผู้มีลมมาก หรือผู้มีเสมหะมาก

---

[๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๔/๑๔๓

[๕๓] วิมุตฺติ. ข้อ ๓๙ หน้า ๒๓

โดยประการดังนี้ บางคนกล่าวว่า จริต ๓ อย่างแรกมีสาเหตุมาจากธาตุ[มีปฐวีธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]

คำคัดค้านความเห็นของบางคน

เมื่อพิจารณาถ้อยคำดังกล่าวพบว่า :-

ก. ผู้กระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือผู้ที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ ไม่ใช่เป็นคนราคจริตทั้งหมด หรือบุคคลอื่นไม่ใช่เป็นคนโทสจริตและคนโมหจริตทั้งหมด

ข. ความแน่นอนของธาตุที่หนาแน่นตามนัยที่กล่าวไว้ ก็ไม่เป็นอย่างนั้น

ค. ท่านกล่าวถึงคนราคจริตกับคนโมหจริตสองจำพวกเท่านั้นในการกำหนดเอาโทษ[มีเสมหะเป็นต้น] และคำดังกล่าวก็ขัดแย้งกัน

ฆ. ท่านมิได้กล่าวถึงเหตุของศรัทธาจริตเป็นต้นแม้แต่อย่างเดียว

ดังนั้น คำทั้งหมดนี้จึงมิได้กล่าวไว้อย่างใคร่ครวญ

ความเห็นของพระอรรถกถาจารย์

ต่อไปนี้เป็นข้อวินิจฉัยที่สอดคล้องกับความเห็นของพระอรรถถาจารย์ในการกล่าวถึงเหตุของจริตเหล่านี้ สมจริงดังคำกล่าวในที่แสดงความหนาแน่นว่า

อิเม สตฺตา ปุพฺพเหตุนิยาเมน โลภุสฺสทา โทสุสฺสทา โมหุสฺสทา อโลภุสฺสทา อโทสุสฺสทา อโมหุสฺสทา จ โหนฺติ.[๕๔]

“เหล่าสัตว์นี้มีโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะหนาแน่น ด้วยข้อกำหนดคือเหตุในภพก่อน”

---

[๕๔] ม.มู.อ. ๒/๔๗๒/๒๘๑-๘๒

ข้อความข้างต้นนี้เป็นคำสรุปของข้อความซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี เรื่องวิปากกถาว่า

อปรมฺปิ อิมสฺมึ ฐาเน อุสฺสทกิตฺตนํ นาม คหิตํ. อิเมสญฺหิ สตฺตานํ โลโภปิ อุสฺสนฺโน โหติ โทโสปิ โมโหปิ อโลโภปิ อโทโสปิ อโมโหปิ. ตํ เนสํ อุสฺสนฺนภาวํ โก นิยาเมตีติ. ปุพฺพเหตุ นิยาเมติ. กมฺมายูหนกฺขเณเยว นานตฺตํ โหติ.[๕๕]

"ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าการแสดงถึงส่วนข้างมากไว้ในฐานะนี้อีก กล่าวคือ เหล่าสัตว์นี้มีโลภะมากบ้าง มีโทสะมากบ้าง มีโมหะมากบ้าง มีอโลภะมากบ้าง มีอโทสะมากบ้าง มีอโมหะมากบ้าง

ถามว่า : ธรรมอะไรกำหนดความหนาแน่นอย่างนั้นของสัตว์เหล่านั้น ?

ตอบว่า : เหตุในภพก่อนกำหนด ความต่างกันย่อมมีได้ในขณะทำกรรมนั่นแหละ"

อกุศลวาระ ๔

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

๑. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะรุนแรง อโลภะอ่อน อโทสะและอโมหะแก่กล้า โทสะและโมหะอ่อน อโลภะอ่อนของเขาไม่อาจครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะและอโมหะแก่กล้า จึงครอบงำโทสะและโมหะได้ ดังนั้น เขาที่อุบัติเกิดด้วยปฏิสนธิที่กรรมนั้นให้ผล จึงเป็นคนโลภมาก แต่อ่อนโยน ใจเย็น มีปัญญา มีปรีชาแหลมคมดังเพชร

๒. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะและโทสะรุนแรง อโลภะและอโทสะอ่อน อโมหะแก่กล้า โมหะอ่อน เขาจึงเป็นคนโลภมากและใจร้อนตามนัยข้างต้น แต่มีปัญญา มีปรีชาแหลมคมดังเพชร เหมือนพระทัตตาภยเถระ

๓. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะ อโทสะ และโมหะแก่กล้า อโลภะ โทสะ และ

---

[๕๕] อภิ.สํ.อ. ๑/๔๙๘/๓๒๕

อโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนโลภมากและมีปัญญาน้อยตามนัยข้างต้น แต่เป็นคนอ่อนโยน ไม่ใจร้อนเหมือนพระพากุลเถระ

๔. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีโลภะ โทสะ และโมหะทั้ง ๓ อย่างรุนแรง อโลภะเป็นต้นอ่อน เขาจึงเป็นคนโลภมาก ใจร้อน และมักหลงตามนัยข้างต้น

กุศลวาระ ๔

๑. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ โทสะ และโมหะรุนแรง โลภะ อโทสะ และอโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อย มีกิเลสน้อย ตามนัยข้างต้น แม้พบเห็นอารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว แต่เป็นคนใจร้อน และโง่เขลา

๒. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ อโทสะ และโมหะรุนแรง โลภะ โทสะ และอโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อย ใจเย็น อ่อนโยน ตามนัยข้างต้น แต่เป็นคนโง่เขลา

๓. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ โทสะ และอโมหะแก่กล้า โลภะ อโทสะ และโมหะอื่นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อยและเฉลียวฉลาดตามนัยข้างต้น แต่เป็นคนใจร้อนมักโกรธ

๔. ในขณะทำกรรม ผู้ใดมีอโลภะ อโทสะ และอโมหะทั้ง ๓ อย่างแก่กล้า โลภะเป็นต้นอ่อน เขาจึงเป็นคนมักน้อย ใจเย็น และเฉลียวฉลาดตามนัยข้างต้น เหมือนพระมหาสังฆรักขิตเถระ

อนึ่ง ในที่กล่าวถึงความหนาแน่นนี้ พึงทราบว่าเหตุของจริต คือ กรรมที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิที่มีโลภะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแวดล้อม ดังนี้คือ :-

คนราคจริต คือ คนโลภมาก	คนโทสจริต คือ คนใจร้อน
คนโมหจริต คือ คนโง่เขลา	คนพุทธิจริต คือ คนมีปัญญา

คนสัทธาจริต คือ คนที่ไม่โลภมากไม่ใจร้อน เพราะมีใจผ่องใสอยู่เสมอ หรือคนที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันมีศรัทธาที่มีกำลังแวดล้อม เหมือนคนพุทธิจริตที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันมีปัญญาแวดล้อม

คนวิตักกจริต คือ คนที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันมีกามวิตกเป็นต้นแวดล้อม

ส่วนคนที่อุบัติเกิดด้วยกรรมอันระคนกับความโลภเป็นต้นแวดล้อม เป็นคนมีจริตระคนกัน

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

[๔๕] พึงทราบคำอธิบายของคำถามที่กล่าวมาแล้วว่า จะทราบอย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต หรือคนโทสจริตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้

อิริยาปถโต กิจฺจา โภชนา ทสฺสนาทิโต
ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว จริยาโย วิภาวเย.

"ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดย :-

๑. อิริยาบถ ๒. การงาน
๓. อาหาร ๔. การเห็นเป็นต้น
๕. ความเกิดขึ้นแห่งธรรม (มีมารยาสาไถยเป็นต้น)"

อิริยาบถ

คำอธิบายของคำว่า อิริยาปถโต (อิริยาบถ) มีดังนี้ :-

คนราคจริตเดินเรียบร้อยในขณะเดินตามปกติ ค่อยๆ วางเท้าลง วางเท้ายกเท้าสม่ำเสมอกัน และรอยเท้าของเขามีรอยเว้ากลาง

คนโทสจริตเดินจิกเท้าเหมือนเอาปลายเท้าขุดพื้นดินไป วางเท้ายกเท้าเร็ว และรอยเท้าของเขาจิกปลายเท้าลง

คนโมหจริตเดินส่ายไปมา วางเท้ายกเท้าเหมือนคนหวาดหวั่น และรอยเท้าของเขาลงส้นหนัก สมจริงดังเรื่องในมาคัณฑิยสูตรว่า

รตฺตสฺส หิ อุกฺกุฏิกํ ปทํ ภเว
ทุฏฺฐสฺส โหติ อนุกฑฺฒิตํ ปทํ
มูฬฺหสฺส โหติ สหสานุปีฬิตํ
วิวฏฺฏจฺฉทสฺส อิทมีทิสํ ปทํ.[๕๖]

"คนโลภมากมีรอยเท้าเว้ากลาง คนใจร้อนมีรอยเท้าจิกปลายลง คนมักหลงมีรอยเท้าลงส้นหนัก ส่วนรอยเท้านี้ที่เป็นเช่นนี้ [มีรอยราบเรียบเสมอกัน]เป็นรอยเท้าของท่านผู้เปิดหลังคา[คือกิเลส]ได้แล้ว"

แม้การยืน : คนราคจริตน่าเลื่อมใส นุ่มนวล
คนโทสจริตมีอาการแข็งกระด้าง
คนโมหจริตมีอาการซุ่มซ่าม

แม้อิริยาบถนั่งก็เช่นเดียวกัน

คนราคจริตไม่รีบร้อน ปูที่นอนสม่ำเสมอแล้วค่อยๆ นอนทอดอวัยวะน้อยใหญ่ลง นอนหลับด้วยอาการอันน่าเลื่อมใส และเมื่อถูกปลุกก็ไม่ผลุนผลันลุกขึ้น ขานตอบเบาๆ เหมือนคนหวาดหวั่น

คนโทสจริตรีบร้อนปูที่นอนตามแต่จะได้ ทอดกายลงนอนขมวดคิ้วนิ่วหน้า และเมื่อถูกปลุกก็ผลุนผลันลุกขึ้นขานตอบเหมือนคนหงุดหงิด

คนโมหจริตปูที่นอนไม่เรียบร้อย นอนทอดกายส่ายไปมา มักนอนคว่ำหน้า และเมื่อถูกปลุกก็ทำเสียงฮึมๆ ค่อยๆ ลุกขึ้น

ส่วนคนสัทธาจริตเป็นต้น มีอิริยาบถเหมือนคนราคจริตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยอิริยาบถอย่างนี้ก่อน

---

[๕๖] องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๖๑/๓๕๙, ขุ.สุ.อ. ๒/๘๒๔/๓๘๒, ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑/๑๕๒-๕๓, ขุ.ธ.อ. ๒/๑๗๙/๑๕๐

การงาน

คำอธิบายของคำว่า กิจฺจา (การงาน) มีดังนี้ :-

- ในการงานมีการปัดกวาดเป็นต้น

คนราคจริตจับไม้กวาดเรียบร้อย ไม่รีบร้อน ไม่คุ้ยดินทรายให้เกลื่อนกลาด กวาดสะอาดราบเรียบ เหมือนปูลาดดอกยางทราย

คนโทสจริตจับไม้กวาดแน่น ท่าทางรีบร้อน คุ้ยเอาทรายขึ้นไปกองไว้สองข้าง กวาดเสียงดัง ไม่สะอาดราบเรียบ

คนโมหจริตจับไม้กวาดหลวมๆ กวาดวนไปวนมาทำให้เกลื่อนกลาด ไม่สะอาดราบเรียบ

- ในการงานทุกอย่างมีการซักและย้อมจีวรเป็นต้น ก็เหมือนการปัดกวาด

คนราคจริตมักทำอย่างละเอียดลออ เรียบร้อย สม่ำเสมอ และตั้งใจ

คนโทสจริตมักทำอย่างเคร่งเครียด เข้มแข็ง ไม่เรียบร้อย

คนโมหจริตมักทำไม่ละเอียดลออ งุ่มง่าม ไม่เรียบร้อยรอบคอบ

- การนุ่งห่มจีวร

คนราคจริต ก็ไม่ตึงไม่หลวมเกินไป เป็นปริมณฑลน่าเลื่อมใส

คนโทสจริต ตึงเกินไปไม่เป็นปริมณฑล

คนโมหจริต หลวมรุ่มร่าม

พึงทราบคนสัทธาจริตเป็นต้นตามทำนองของคนราคจริตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยการงานอย่างนี้

อาหาร

คำอธิบายของคำว่า โภชนา (อาหาร) มีดังนี้ :-

คนราคจริตชอบอาหารที่มีรสหวานนุ่ม ในเวลาบริโภคก็ทำคำข้าวพอเหมาะ ไม่ใหญ่เกินไป ชิมรสชาติค่อยๆ บริโภค และเมื่อได้อาหารอร่อยบางอย่างย่อมดีใจ

คนโทสจริตชอบอาหารที่ไม่ประณีตมีรสเปรี้ยว ในเวลาบริโภคก็ทำคำข้าวใหญ่เต็มปาก ไม่ชิมรสชาติรีบร้อนบริโภค และเมื่อได้อาหารที่ไม่อร่อยบางอย่างย่อมผิดหวัง

คนโมหจริตไม่ชอบรสอะไรแน่นอน และในเวลาบริโภคก็ทำคำข้าวเล็กๆ ไม่พอเหมาะ ทำเมล็ดข้าวหกเรี่ยราดในภาชนะ ริมฝีปากเปื้อนเปรอะ มีจิตซัดส่ายคิดเรื่องนั้นๆ บริโภคอยู่

พึงทราบคนสัทธาจริตเป็นต้นตามทำนองของคนราคจริตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยอาหารอย่างนี้

การเห็นเป็นต้น

คำอธิบายของคำว่า ทสฺสนาทิโต (การเห็นเป็นต้น) มีดังนี้ :-

คนราคจริตแม้เห็นรูปที่น่าเจริญใจเล็กน้อยก็เกิดพิศวงแลดูนานๆ ย่อมข้องติดอยู่ในความดีงามเพียงเล็กน้อย ไม่ถือโทษที่มีจริง แม้ในขณะหลีกพ้นไปก็ไม่ประสงค์ที่จะปล่อยวาง หลีกไปทั้งๆ ที่ยังอาลัยถึง

คนโทสจริตแม้เห็นรูปที่ไม่น่าเจริญใจเล็กน้อยก็ประดุจลำบากใจเสียเต็มที อดทนแลดูนานๆ ไม่ได้ ย่อมหงุดหงิดแม้ในโทษเล็กน้อย ไม่ถือเอาความดีงามที่มีจริง แม้ในขณะหลีกพ้นไปก็ยังต้องการจะพ้นอยู่ หลีกไปไม่อาลัยถึง

คนโมหจริตเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมักเชื่อคนอื่น พอได้ยินคนอื่นนินทาก็นินทาตาม ได้ยินคนอื่นสรรเสริญก็สรรเสริญตาม ส่วนลำพังตนเองเฉยๆ ด้วยความเฉยเพราะไม่รู้ แม้การฟังเสียงเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบคนสัทธาจริตเป็นต้นตามทำนองของคนราคจริตเป็นต้น เพราะเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยการเห็นเป็นต้นอย่างนี้

ความเกิดขึ้นแห่งธรรม

คำอธิบายของคำว่า ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว (ความเกิดขึ้นแห่งธรรม) มีดังนี้ :-

คนราคจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความเสแสร้ง (มายา)
- โอ้อวด (สาเจยฺย)
- ถือตัว (มาน)
- ปรารถนาชั่ว (ปาปิจฺฉตา)
- มักมาก (มหิจฺฉตา)
- ไม่สันโดษ (อสนฺตุฏฺฐิตา)
- ฟุ่มเฟือย (สิงฺค)
- ความอยากงาม (จาปลฺย)

คำว่า สิงฺค แปลตามศัพท์ว่า "เขาสัตว์" ในที่นี้แปลว่า "ความฟุ่มเฟือย" เพราะหมายถึงกิเลสที่เหมือนเขาสัตว์ที่ใช้ประดับตกแต่งที่เรียกว่า ความทันสมัยแบบชาวเมืองคือความน่ารักใคร่พอใจ ดังข้อความว่า

วิชฺฌนฏฺเฐน สิงฺคํ, สิงฺคารตานาคริกภาวสงฺขาตํ กิเลสสิงฺคํ.[๕๗]

"ชื่อว่า เขาสัตว์ โดยความหมายว่า เป็นสิ่งแหลมคม ได้แก่ เขาสัตว์คือกิเลสที่เรียกว่า ภาวะของชาวเมืองคือความน่ารักใคร่พอใจ"

คำว่า สิงฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิงฺคํ วิยาติ สิงฺคํ.

  กิเลสเหมือนเขาสัตว์ ชื่อว่า สิงคะ

  (สิงฺค ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า จาปลฺย แปลตามศัพท์ว่า "ความเป็นผู้โลเล" ในเรื่องนี้หมายถึง ความอยากงาม ดังข้อความว่า

อตฺตโน สรีรสฺส จีวราทิปริกฺขารสฺส จ มณฺฑนวเสน ปวตฺตํ โลลุปฺปํ จาปลฺยํ.[๕๗]

---

[๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๕/๑๔๘

"ความละโมบที่ดำเนินไปด้วยการตกแต่งสรีระของตนและบริขารมีจีวร เป็นต้น ชื่อว่า จาปัลยะ"

คำว่า จาปลฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จปลสฺส ภาโว จาปลฺยํ.

ความเป็นผู้โลเล ชื่อว่า จาปัลยะ

(จปล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

คนโทสจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความโกรธ (โกธ)
- ผูกโกรธ (อุปนาห)
- ลบหลู่ (มกฺข)
- ตีเสมอ (ปฬาส)
- ริษยา (อิสฺสา)
- ความตระหนี่ (มจฺฉริย)

คนโมหจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความหดหู่ (ถิน)
- เซื่องซึม (มิทฺธ)
- ฟุ้งซ่าน (อุทฺธจฺจ)
- รำคาญใจ (กุกฺกุจฺจ)
- สงสัย (วิจิกิจฺฉา)
- ยึดถือมั่นด้วยสำคัญผิด (อาธานคฺคาหิตา)
- การไม่ปล่อยวางความเห็นผิด (ทุปฺปฏินิสฺสคฺคิตา)

คนสัทธาจริตมี[กุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความเสียสละเด็ดขาด (มุตฺตจาคตา)
- ใคร่เห็นพระอริยเจ้า (อริยานํ ทสฺสนกามตา)
- ใคร่ฟังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมํ โสตุกามตา)
- มีปราโมทย์มาก (ปาโมชฺชพหุลตา)
- ไม่โอ้อวด (อสฐตา)
- ไม่มีมารยา (อมายาวิตา)

- ความเลื่อมใสในฐานะ[คือพระรัตนตรัย]ที่ควรเลื่อมใส (ปสาทนีเยสุ ฐาเนสุ ปสาโท)

คนพุทธิจริตมี[กุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- ความเป็นผู้ว่าง่าย (โสวจสฺสตา)
- มีมิตรดี (กลฺยาณมิตฺตตา)
- บริโภคพอประมาณ (โภชเน มตฺตญฺญุตา)
- มีสติสัมปชัญญะ (สติสมฺปชญฺญํ)
- เพียรเจริญสติ (ชาคริยานุโยโค)
- สะดุ้งกลัวในฐานะ[คือความเกิดเป็นต้น]ที่ควรสะดุ้งกลัว (สํเวชนีเยสุ ฐาเนสุ สํเวโค)
- ความเพียรอย่างถูกต้องของผู้สะดุ้งกลัว (สํวิคฺคสฺส โยนิโส ปธานํ)

ฐานะที่ควรสะดุ้งกลัว เรียกว่า สังเวควัตถุ คือ ที่ตั้งของความสะดุ้งกลัว มี ๘ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. ชาติ
๒. ชรา
๓. พยาธิ
๔. มรณะ
๕. ภัยในอบาย
๖. ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต
๗. ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต
๘. ทุกข์มีการแสวงหาอาหารในปัจจุบันเป็นเหตุ

ดังข้อความว่า

อฏฺฐ สํเวควตฺถูนิ นาม ชาติ ชรา พฺยาธิ มรณานิ จตฺตาริ อปายทุกฺขํ ปญฺจมํ อตีเต วฏฺฏมูลกํ ทุกฺขํ อนาคเต วฏฺฏมูลกํ ทุกฺขํ ปจฺจุปฺปนฺเน อาหารปริเยฏฺฐิมูลกํ ทุกฺขนฺติ.[๕๘]

---

[๕๘] ที.ม.อ. ๒/๓๘๕/๔๐๙, ม.มู.อ. ๑/๑๑๘/๓๑๔-๑๕, สํ.ม.อ. ๓/๒๓๒/๒๓๒, อภิ.วิ.อ. ๒/๓๖๗/๓๐๕, วิสุทฺธิ. ๑/๖๖/๑๔๖

“ที่ชื่อว่าสังเวควัตถุ ๘ คือ ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ ๔ ทุกข์ในอบายเป็นที่ ๕ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต และทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน”

คนวิตักกจริตมี[อกุศล]ธรรมเกิดขึ้นมาก เช่น

- การพูดมาก (ภสฺสพหุลตา)
- ยินดีคลุกคลีในหมู่คณะ (คณารามตา)
- เกียจคร้านในการบำเพ็ญกุศล (กุสลานุโยเค อรติ)
- มีจิตฟุ้งซ่าน (อนวฏฺฐิตจิตฺตตา)
- บังหวนควันในเวลากลางคืน[คือ คิดถึงงานที่จะทำในวันต่อไป] (รตฺตึ ธูมายนา)
- ลุกโพลงในเวลากลางวัน[คือ ทำงานทางกายและวาจาตามที่คิดไว้ในคืนก่อน] (ทิวา ปชฺชลนา)
- ความคิดพล่านไปโน่นๆ นี่ๆ (หุราหุรํ ธาวนา)

ผู้มีปัญญาพึงแสดงจริตโดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม (มีมารยาสาไถยเป็นต้น) อย่างนี้

คำวินิจฉัยในวิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

วิธีแสดงจริต[ที่กล่าวไว้ตามอิริยาบถ เป็นต้น]นี้ มิได้ปรากฏในพระบาลีและอรรถกถาอย่างสิ้นเชิง ข้าพเจ้ากล่าวตามความเห็นของอาจารย์อย่างเดียว ดังนั้น จึงไม่ควรเชื่อถือเป็นสาระ เพราะมีอิริยาบถเป็นต้นของคนราคจริตที่แสดงไว้ แม้คนโทสจริตเป็นต้นผู้อยู่ด้วยความไม่เผอเรอก็ทำได้ และบุคคลที่มีจริตระคนกันเพียงคนเดียวจะเกิดอิริยาบถเป็นต้นที่มีลักษณะต่างกันหาได้ไม่

ส่วนวิธีแสดงจริตที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย (มหาอรรถกถา) ควรเชื่อถือเป็นสาระ ดังข้อความว่า

เจโตปริยญาณสฺส ลาภี อาจริโย จริยํ ญตฺวา กมฺมฏฺฐานํ กเถสฺสติ, อิตเรน อนฺเตวาสิโก ปุจฺฉิตพฺโพ.

“อาจารย์ผู้บรรลุเจโตปริยญาณรู้จริตแล้วบอกกรรมฐานได้เอง ส่วนอาจารย์อื่นต้องถามอันเตวาสิก”

ดังนั้น จึงทราบได้ว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต หรือคนโทสจริตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยเจโตปริยญาณ หรือด้วยการซักถามบุคคลนั้น ดังนี้แล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

[๔๖] ในคำถามนั้นว่า ที่อยู่เป็นต้นอะไรเป็นที่สัปปายะแก่บุคคลจริตอะไร ? จะกล่าวถึงที่อยู่เป็นลำดับแรก ดังต่อไปนี้ :-

สิ่งที่เป็นสัปปายะแก่คนราคจริต

ก. ที่อยู่อันเหมาะสมแก่คนราคจริต คือ เงื้อมเขามีผนังขรุขระ กระท่อมมุงหญ้า หรือบรรณศาลามุงใบตองเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ตั้งอยู่บนพื้นดิน ขอบชายคารอบๆ สกปรก เปรอะไปด้วยละอองธุลี เต็มไปด้วยค้างคาว หักพังทลาย สูงหรือต่ำเกินไป อยู่ที่ดอน น่าหวาดหวั่น[ด้วยสัตว์ร้ายมีเสือเป็นต้น] มีทางสกปรกขรุขระ แม้กระทั่งเตียงและตั่งก็เต็มไปด้วยตัวเรือด รูปทรงไม่งามสีซีดจาง พอแลเห็นก็เกิดความรังเกียจ ที่อยู่เช่นนั้นจึงเป็นที่สัปปายะแก่คนราคจริต

ข. ผ้านุ่งและผ้าห่มที่มีชายขาด รุงรังไปด้วยเส้นด้ายห้อยย้อยเหมือนขนมร่างแห มีสัมผัสสากเช่นกับผ้าป่านดิบ สีซีดจาง ใช้สอยลำบาก จึงจะเป็นที่สัปปายะ

ค. แม้บาตรก็เป็นบาตรดินสีซีดจาง หรือบาตรเหล็กที่ไม่งามด้วยลิ่มและหมุดหนัก รูปทรงไม่งามน่าเกลียดเหมือนกะโหลกผี ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต

ฆ. แม้ทางไปบิณฑบาตก็ไม่น่าพอใจ ห่างไกลหมู่บ้าน ขรุขระ จึงเหมาะสม แม้กระทั่งหมู่บ้านที่ไปรับภิกษาก็เป็นหมู่บ้านที่มีฝูงชนไปมาทำเหมือนไม่เห็น[ภิกษุผู้เที่ยว

บิณฑบาต] และที่คนนิมนต์ภิกษุผู้ไม่ได้ภิกษาแม้ในตระกูลหนึ่งแล้วออกมาอยู่ให้เข้าไปสู่โรงฉันว่า นิมนต์มาทางนี้ขอรับ ครั้นถวายข้าวต้มและข้าวสวยแล้ว เมื่อจะกลับไปก็ไปอย่างไม่เหลียวแล เหมือนต้อนแม่โคเข้าคอก หมู่บ้านเช่นนั้นจึงเหมาะสม

ง. แม้ผู้ปรนนิบัติก็เป็นทาสหรือกรรมกรที่มีรูปทรามไม่น่าดู นุ่งห่มผ้าสกปรกเหม็นสาบ น่ารังเกียจ ประเคนโดยไม่เคารพเหมือนเทข้าวต้มและข้าวสวยทิ้ง ผู้ปรนนิบัติเช่นนั้นจึงเหมาะสม

จ. แม้ข้าวต้ม ข้าวสวย และของเคี้ยวก็เป็นชนิดเลว สีซีดจาง ทำด้วยข้าวฟ่าง หญ้ากับแก้ และเศษข้าว เป็นต้น เปรียงบูด ผักเสี้ยนดอง แกงผักเก่าๆ ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียว พอให้อิ่มท้องเท่านั้น จึงเหมาะสม

ฉ. แม้อิริยาบถสำหรับคนราคจริตนั้น ก็เป็นอิริยาบถยืนหรือเดิน จึงเหมาะสม

ช. อารมณ์กรรมฐานควรเป็นกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสีไม่แจ่มใส ในวรรณ-กสิณ (กสิณสี คือ สีแดง สีเขียว สีขาว และสีเหลือง) มีนีลกสิณ (กสิณสีเขียว) เป็นต้น

ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนราคจริต

สิ่งที่เป็นสัปปายะแก่คนโทสจริต

ก. ที่อยู่อันเหมาะสมแก่คนโทสจริต คือ ที่อยู่ไม่สูงไม่ต่ำนัก มีร่มเงาบริบูรณ์ด้วยน้ำใช้น้ำฉัน มีฝา เสาและบันไดที่จัดไว้อย่างเรียบร้อย งามด้วยลายดอกไม้ ลายเครือวัลย์ และจิตรกรรมนานาชนิดที่ทำสำเร็จเสร็จสรรพ มีพื้นเรียบสนิทอ่อนนุ่ม ประดับด้วยพวงดอกไม้และเพดานผ้าหลากสี เปรียบดั่งวิมานพรหม มีเครื่องลาดและเตียงตั่งสะอาดน่าเจริญใจปูลาดไว้อย่างดี มีกลิ่นหอมฟุ้งด้วยกลิ่นหอมจรุงของดอกไม้ที่วางไว้เพื่อให้อบกลิ่นในที่นั้นๆ พอแลเห็นก็ก่อให้เกิดปีติปราโมทย์ ที่อยู่เช่นนี้จึงเหมาะสม

ข. แม้ทางดำเนินไปสู่ที่อยู่นั้นก็ปลอดภัยไร้อันตรายทั้งปวง มีพื้นที่สะอาดราบเรียบ ประดับตกแต่งไว้แล้ว จึงเหมาะสม ในที่อยู่ดังกล่าว เครื่องใช้ประจำที่อยู่ไม่ต้องมีมากนัก มีเพียงเตียงและตั่งตัวเดียวก็พอ เพื่อไม่ให้เป็นที่อาศัยของแมลง เรือด งู และหนู เป็นต้น

ค. ผ้านุ่งและผ้าห่มก็เป็นชั้นเดียวหรือสองชั้น ทำด้วยผ้าจีน ผ้าแคว้นโสมาระ ผ้าไหม ผ้าฝ้าย และผ้าเปลือกไม้ละเอียด (ผ้าเมืองกรีซ) เป็นต้นที่ประณีต เบาสบาย ย้อมดี มีสีหมดจดตามสมณสารูป ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริตนั้น

ฆ. บาตรควรเป็นบาตรเหล็ก มีทรวดทรงงามเหมือนโป่งน้ำ เกลี้ยงเกลาดีไม่มีสนิมเหมือนแก้วมณี มีสีหมดจดตามสมณสารูป ย่อมเหมาะสม

ง. ทางไปบิณฑบาตควรเป็นที่ปลอดภัยไร้อันตราย ราบเรียบน่าเจริญใจ ไม่ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านนัก ย่อมเหมาะสม

จ. แม้หมู่บ้านที่ไปรับภิกษาก็มีชาวบ้านหวังว่า พระผู้เป็นเจ้าจักมาในบัดนี้ จึงปูอาสนะไว้ในสถานที่ราดน้ำแล้วปัดกวาด ลุกรับถือบาตรนิมนต์เข้าไปสู่เรือน ให้นั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้แล้วจึงอังคาส (ประเคน) ด้วยมือของตนโดยเคารพ หมู่บ้านเช่นนั้นย่อมเหมาะสม

ฉ. ผู้ปรนนิบัติมีรูปสวยน่าพอใจ อาบน้ำไล้ทาตัวดีแล้ว หอมฟุ้งด้วยกลิ่นธูปเครื่องอบ และดอกไม้ ประดับตกแต่งด้วยภัสตราภรณ์ที่ย้อมสีนานาชนิดล้วนแต่สะอาดเจริญใจ ทำการอังคาสโดยเคารพ ผู้ปรนนิบัติเช่นนั้นจึงเหมาะสม

ช. แม้ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยวก็ควรมีสีต้องตา กลิ่นหอม รสอร่อย มีโอชาน่าชอบใจ ประณีตโดยประการทั้งปวง เพียงพอแก่ความต้องการ

ฌ. แม้อิริยาบถก็ต้องเป็นอิริยาบถนอนหรือนั่ง จึงเหมาะสมแก่คนโทสจริตนั้น

ญ. อารมณ์กรรมฐานควรเป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่งที่มีสีแจ่มใสในวรรณกสิณ มีนีลกสิณเป็นต้น

ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนโทสจริต

สิ่งที่เป็นสัปปายะแก่คนโมหจริต

ก. ที่อยู่คนโมหจริตควรหันหน้ารับทิศ กว้างขวาง พบทิศโล่งสว่าง

ข. อิริยาบถเดินในบรรดาอิริยาบถ ๔ จึงเหมาะสม

ค. อารมณ์กรรมฐาน (วงกสิณ) ขนาดเล็กเท่ากระด้งหรือขันน้ำ ย่อมไม่เหมาะสมแก่คนโมหจริตนั้น เพราะจิตยิ่งสับสนมากขึ้นในสถานที่แคบ ดังนั้น วงกสิณขนาดใหญ่กว้างจึงเหมาะสม

ฆ. วิธีที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวไว้แก่คนโทสจริต

ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนโมหจริต

ธรรมที่เป็นสัปปายะแก่คนสัทธาจริตเป็นต้น

วิธีที่กล่าวไว้ทุกอย่างในคนโทสจริต เหมาะสมแก่คนสัทธาจริต

แม้อนุสสติ ๖ (มีพุทธานุสสติเป็นต้น) ก็เหมาะสมแก่คนสัทธาจริตนั้น

ไม่มีสิ่งใดในเสนาสนะสัปปายะเป็นต้นที่ไม่เหมาะสมแก่คนพุทธิจริต

ที่อยู่ของคนวิตักกจริต ไม่ควรเป็นที่โล่งโถงหันหน้ารับทิศ พบสวน ป่า และสระโบกขรณีที่น่าเจริญตาเจริญใจ ทิวแถวแห่งหมู่บ้าน นิคม แว่นแคว้น และภูเขามีสีเขียวชะอุ่ม เพราะเสนาสนะดังกล่าวทำให้จิตซัดส่ายด้วยวิตก ดังนั้น คนวิตักกจริตจึงควรอยู่ในวัดป่าที่เหมือนถ้ำมหินทะซึ่งมีเงื้อมเขาเหมือนท้องช้าง มีป่าปกคลุมในปากทางเข้าซอกเขาลึก

แม้อารมณ์กรรมฐานก็ไม่ควรเป็นวงกสิณกว้าง เพราะอารมณ์เช่นนั้นทำให้จิตซัดส่ายด้วยวิตก แต่ควรเป็นวงกสิณเล็ก ประการที่เหลือ เหมือนกับที่ได้กล่าวไว้แก่คนราคจริต

ทั้งหมดนี้เหมาะสมแก่คนสัทธาจริตเป็นต้น

จบคำอธิบายโดยกำหนดประเภท เหตุเกิด วิธีรู้ และธรรมอันเป็นที่สัปปายะแก่จริตที่กล่าวไว้ในหัวข้อว่า อตฺตโน จริยานุกูลํ (เหมาะสมแก่จริตของตน) แต่ข้าพเจ้ายังมิได้อธิบายกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตให้ชัดเจนอย่างบริบูรณ์ก่อน เพราะกรรมฐานดังกล่าวจักปรากฏชัดเจนในคำอธิบายของหัวข้อถัดไป

คำอธิบายกรรมฐาน ๔๐

[๔๗] ดังนั้น ในหัวข้อที่กล่าวไว้ว่า จตฺตาลีสาย กมฺมฏฺฐาเนสุ อญฺญตรํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา (เรียนกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐) พึงทราบข้อวินิจฉัยกรรมฐานโดยลักษณะ ๑๐ ประการก่อนอย่างนี้ คือ :-

๑. การแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้
๒. การนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้
๓. การจำแนกฌาน
๔. การผ่านองค์ฌานและอารมณ์
๕. อารมณ์ที่ควรขยายและไม่ควรขยาย
๖. อารมณ์ของฌาน
๗. ภูมิเป็นที่บังเกิด
๘. การใส่ใจ
๙. ความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน
๑๐. การเหมาะสมแก่จริต

การแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้

ในลักษณะ ๑๐ ประการนั้น คำว่า สงฺขาตนิทฺเทสโต (การแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กรรมฐานที่กล่าวไว้ในคำว่า จตฺตาลีสาย กมฺมฏฺฐาเนสุ (ในกรรมฐาน ๔๐) มี ๔๐ คือ

- กสิณ ๑๐
- อสุภะ ๑๐
- อนุสสติ ๑๐
- พรหมวิหาร ๔
- อารุปปะ ๔
- สัญญา ๑
- ววัตถาน ๑

คำว่า กมฺมฏฺฐาน แปลว่า ที่ตั้งของการกระทำคือความเพียร เพราะเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติ จะเห็นได้ว่า กสิณ ๑๐ เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติ เพราะผู้ปฏิบัติต้องรับรู้กสิณเป็นอารมณ์อยู่เสมอ จึงจะนับว่าเจริญกสิณ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า กมฺมฏฺฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กมฺมสฺส ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ.
  ที่ตั้งของการกระทำ ชื่อว่า กรรมฐาน

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

กสิณ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ปฐวีกสิณ (กสิณดิน)
๒. อาโปกสิณ (กสิณน้ำ)
๓. เตโชกสิณ (กสิณไฟ)
๔. วาโยกสิณ (กสิณลม)
๕. นีลกสิณ (กสิณสีเขียว)
๖. ปีตกสิณ (กสิณสีเหลือง)
๗. โลหิตกสิณ (กสิณสีแดง)
๘. โอทาตกสิณ (กสิณสีขาว)
๙. อาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง)
๑๐. ปริจฉินนากาสกสิณ (กสิณช่องว่างที่กำหนดขึ้น)

อสุภะ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. อุทธุมาตกะ (ศพที่พองอืด)
๒. วินีลกะ (ศพที่ขึ้นเขียว)
๓. วิปุพพกะ (ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม)
๔. วิจฉิททกะ (ศพที่ขาดเป็นท่อน)
๕. วิกขายิตกะ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน)
๖. วิกขิตตกะ (ศพเรี่ยราด)
๗. หตวิกขิตตกะ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย)
๘. โลหิตกะ (ศพที่อาบไปด้วยเลือด)

๙. ปุฬุวกะ (ศพที่มีหนอนชอนไช)

๑๐. อัฏฐิกะ (กองกระดูก)

อนุสสติ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. พุทธานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ)

๒. ธรรมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ)

๓. สังฆานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงพระสังฆคุณ)

๔. สีลานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงศีลคุณ)

๕. จาคานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค)

๖. เทวตานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา)

๗. มรณานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความตาย)

๘. กายคตาสติ (การตามรู้กองรูป)

๙. อานาปานสติ (การตามรู้ลมหายใจเข้าออก)

๑๐. อุปสมานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงความสงบ)

คัมภีร์สังคหภาสาฏีกา (หน้า ๖๔๙) กล่าวว่า กองรูปในกายคตาสติหรือลมหายใจเข้าออกในอานาปานสติเป็นอารมณ์บัญญัติที่เห็นง่าย ส่วนพระพุทธคุณเป็นต้นเป็นอารมณ์ปรมัตถ์ที่ละเอียดลึกซึ้งกว่า ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า สติ (การตามรู้) ไว้ในกายคตาสติ และอานาปานสติ ไม่ตรัสว่า อนุสสติ (การหมั่นระลึกถึง) เหมือนในพุทธานุสสติเป็นต้น

พรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ คือ

๑. เมตตา (ความปรารถนาดีต่อผู้อื่นอย่างจริงใจโดยไม่หวังผลตอบแทน, ความรักผู้อื่นเสมอตน)

๒. กรุณา (ความสงสารต่อผู้ประสบทุกข์)

๓. มุทิตา (ความพลอยยินดีต่อผู้ได้รับสุข)

๔. อุเบกขา (ความวางใจเป็นกลางโดยปราศจากเมตตา กรุณา และมุทิตา)

อารุปปกรรมฐาน ๔ เหล่านี้ คือ

๑. อากาสานัญจายตนฌาน (ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง)

๒. วิญญาณัญจายตนฌาน (ฌานที่มีวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง)

๓. อากิญจัญญายตนฌาน (ฌานที่มีความไม่มีแห่งปฐมารุปปวิญญาณเป็นที่ตั้ง)

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้งของสุขอันพิเศษ)

คำอธิบายของอากาสานัญจายตนฌานเป็นต้น มีดังต่อไปนี้

๑. อากาสานัญจายตนฌาน หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุจตุตถฌานแล้ว จึงเพิกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งในกสิณ ๙ อย่าง (เว้นอากาสกสิณ) โดยบริกรรมว่า อากาสํ อนนฺตํ (อากาศไม่มีที่สุด) เมื่อกสิณนั้นหายไปด้วยกำลังสมาธิที่มีนาม คือ อากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ จึงได้บรรลุอากาสานัญจายตนฌาน

๒. วิญญาณัญจายตนฌาน หมายความว่า หลังจากได้บรรลุอรูปฌานที่ ๑ แล้ว จึงเพ่งอรูปฌานจิตที่ ๑ (ปฐมารุปปวิญญาณ) นั้น โดยบริกรรมว่า วิญฺญาณํ อนนฺตํ (วิญญาณไม่มีที่สุด) เมื่อรู้สึกถึงอรูปฌานจิตที่ ๑ ว่าแผ่ไปไม่มีที่สุด จึงได้บรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน

๓. อากิญจัญญายตนฌาน หมายความว่า หลังจากได้บรรลุอรูปฌานที่ ๒ แล้ว จึงเพ่งความไม่มีแห่งอรูปฌานจิตที่ ๑ (นัตถิภาวบัญญัติ = บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มี) โดยบริกรรมว่า นตฺถิ กิญฺจิ (ไม่มีอะไร) คือ ไม่มีแม้กระทั่งภังคขณะ (ขณะดับไป) ของอรูปฌานจิตที่ ๑ ดังกล่าว เมื่อรู้สึกถึงความไม่มีของอรูปฌานจิตที่ ๑ จึงได้บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน หมายความว่า หลังจากได้บรรลุอรูปฌานที่ ๓ แล้ว จึงเพ่งความสงบแห่งอรูปฌานจิตที่ ๓ (ตติยารุปปวิญญาณ) โดยบริกรรมว่า สนฺตา สนฺตา (สงบๆ) เมื่อรู้สึกถึงความสงบของอรูปฌานจิตที่ ๓ จึงบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

สัญญา ๑ คือ ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล (พิจารณาอาหารว่าสกปรกเพื่อความไม่ยินดีในอาหาร)

ววัตถาน ๑ คือ การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการแสดงกรรมฐานที่นับจำนวนไว้

การนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้

คำว่า อุปจารปฺปนาวหโต (การนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้) มีคำอธิบายดังนี้ :-

กรรมฐาน ๑๐ ประการ คือ อนุสสติกรรมฐานที่เหลือ ๘ ยกเว้นกายคตาสติและอานาปานสติ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน นำอุปจารสมาธิมาให้

กรรมฐาน ๓๐ ประการที่เหลือ นำอัปปนาสมาธิมาให้

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการนำอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมาให้

การจำแนกฌาน

คำว่า ฌานปฺปเภทโต (การจำแนกฌาน) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ในกรรมฐาน ๓๐ ประการที่นำอัปปนาสมาธิมาให้นั้น :-

กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๔ [ตามจตุกกนัย]

อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของปฐมฌานอย่างเดียว

พรหมวิหาร ๓ อย่างแรก [เมตตา กรุณา และมุทิตา] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๓ [อย่างแรก]

พรหมวิหารที่ ๔ และอารุปปกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔ โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการจำแนกฌาน

การผ่านองค์ฌานและอารมณ์

คำว่า สมติกฺกมโต (การผ่านองค์ฌานและอารมณ์) มีคำอธิบายดังนี้ :-

การผ่านมี ๒ อย่าง คือ

๑. การผ่านองค์ฌาน มีได้ในกรรมฐานทั้งหมดที่เป็นอารมณ์ของฌาน ๓ และฌาน ๔ [รวม ๑๔ ประการ คือ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ และพรหมวิหาร ๓ อย่างแรก] ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องผ่านองค์ฌานมีวิตกและวิจาร เป็นต้น แล้วจึงบรรลุทุติยฌานเป็นต้นได้ในอารมณ์ดังกล่าว ในพรหมวิหารที่ ๔ ก็เหมือนกัน เพราะต้องผ่านโสมนัสเวทนาในอารมณ์ของพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นแล้วจึงบรรลุได้

๒. การผ่านอารมณ์ มีได้ในอารุปปกรรมฐาน ๔ ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องผ่านกสิณ ๙ อย่างใดอย่างหนึ่งข้างต้นแล้วจึงบรรลุอากาสานัญจายตนฌานได้ และผ่านอารมณ์มีอากาศเป็นต้นแล้วจึงบรรลุวิญญาณัญจายตนฌานเป็นต้น การผ่านอารมณ์มิได้มีในกรรมฐานที่เหลือ [คือ กรรมฐาน ๒๑ ประการอื่นจากพรหมวิหาร ๔ อานาปานสติ กสิณ ๑๐ และอารุปปกรรมฐาน ๔]

อารมณ์ควรขยายและไม่ควรขยาย

คำว่า วฑฺฒนาวฑฺฒนโต (อารมณ์ที่ควรขยายและไม่ควรขยาย) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ในกรรมฐาน ๔๐ ประการนั้น กสิณ ๑๐ ควรขยาย เพราะผู้เพียรปฏิบัติสามารถได้ยินเสียงด้วยทิพยโสต สามารถเห็นรูปด้วยทิพยจักษุ และสามารถใช้จิตรู้จิตของสัตว์อื่นได้ภายในสถานที่แผ่กสิณนั้นไป

ส่วนกายคตาสติและอสุภกรรมฐาน ไม่ควรขยาย เพราะถูกกำหนดไว้ด้วยสถานที่ตั้ง[ของตน] และเพราะไม่มีอานิสงส์ อนึ่ง การกำหนดกายคตาสติและอสุภ-กรรมฐานเหล่านั้นไว้ด้วยสถานที่ตั้ง[ของตน] จักปรากฏชัดเจนในวิธีภาวนา

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติขยายกรรมฐานเหล่านั้น ก็เป็นแต่เพียงขยายกองแห่งซากศพเท่านั้น หามีอานิสงส์อะไรแต่ประการใดไม่ ดังข้อความในวิสัชนาปัญหาของโสปากสามเณรว่า

วิภูตา ภควา รูปสญฺญา, อวิภูตา อฏฺฐิกสญฺญา.

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค รูปสัญญา (สัญญาที่มีอารมณ์เป็นรูป คือ วงกสิณ) ปรากฏชัด อัฏฐิกสัญญา (สัญญาที่มีอารมณ์เป็นกระดูก) ไม่ปรากฏชัด”

จะเห็นได้ว่า ในคำข้างต้น ท่านกล่าวว่า รูปสัญญาปรากฏชัด โดยเนื่องด้วยการขยายนิมิต และอัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัด โดยเนื่องด้วยการไม่ขยาย

ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ (หน้า ๖๔) กล่าวว่า พระพุทธเจ้าตรัสถามปัญหา ๑๐ ข้อกับโสปากสามเณร ท่านสามารถตอบได้ถูกต้อง พระองค์พอพระทัยแล้วประทานอุปสมบทแก่ท่านที่เป็นพระอรหันต์มีอายุ ๗ ขวบ ปัญหาเหล่านั้นเป็นคำถามว่า อะไรชื่อว่าหนึ่ง ... อะไรชื่อว่าสิบ อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า พระพุทธองค์ประทานอุปสมบทแก่ท่านผู้ตามเสด็จ ณ บุพพาราม หลังจากตรัสถามปัญหาที่เกี่ยวกับอสุภะ ๑๐ มีข้อความเป็นต้นว่า

อุทฺธุมาตกสญฺญาติ วา โสปาก รูปสญฺญาติ วา อิเม ธมฺมา นานตฺถา นานา-พฺยญฺชนา, อุทาหุ เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว นานํ.[๕๙]

“โสปากะ ธรรมเหล่านี้ คือ อุทธุมาตกสัญญา (สัญญาที่มีอารมณ์เป็นศพที่พองอืด) ก็ดี รูปสัญญา (สัญญาที่มีอารมณ์เป็นรูปคือวงกสิณ) ก็ดี มีความหมายและศัพท์ต่างกัน หรือมีความหมายเหมือนกัน แต่ศัพท์ต่างกัน”

---

[๕๙] วิ.มหา.อ. ๑/๔๕/๒๕๖

สันนิษฐานว่า ปัญหาที่พระพุทธองค์ตรัสถามโสปากสามเณรนั้น คงเป็นคำถามว่า "อะไรชื่อว่าหนึ่ง ... อะไรชื่อว่าสิบ" ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ อีกทั้งเป็นคำถามที่เกี่ยวกับอสุภะ ๑๐ ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาพระวินัย ข้อความที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้กล่าวตามคำถามที่เกี่ยวกับอสุภะ ๑๐ ดังกล่าว

ส่วนคำที่กล่าวว่า

เกวลํ อฏฺฐิสญฺญาย อผรี ปฐวึ อิมํ.[๖๐]

"ภิกษุแผ่อัฏฐิกสัญญาไปสู่แผ่นดินนี้ทั้งสิ้น"

คำนั้นกล่าวไว้ด้วยลักษณะปรากฏของพระเถระผู้ได้สำเร็จอัฏฐิกสัญญา อุปมาว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าธรรมาโศกราช นกการะเวกเห็นเงาของตนในฝากระจกรอบด้าน คิดว่ามีนกการะเวกอยู่ในทั่วทุกทิศ จึงเปล่งเสียงร้องอันไพเราะ แม้พระเถระก็เช่นเดียวกัน เห็นนิมิตปรากฏอยู่ในทั่วทุกทิศ เพราะได้สำเร็จอัฏฐิกสัญญา จึงเข้าใจว่าแผ่นดินทั้งหมดเต็มไปด้วยอัฐิ

พระเถระในเรื่องนี้ คือ พระสิงคารปิตุเถระ ท่านพำนักอยู่ที่ป่าเภสกฬาวัน ได้เจริญอัฏฐิกสัญญาที่พิจารณาว่าเป็นกระดูกในร่างกายบางส่วนแล้ว ได้แผ่อัฏฐิกสัญญานั้นไปสู่แผ่นดินคืออัตภาพของตน จึงเห็นว่าอัตภาพทั้งหมดเป็นกระดูก ท่านได้บรรลุฌานที่มีกระดูกเป็นอารมณ์แล้วทำฌานนั้นให้เป็นพื้นฐานของวิปัสสนา ในที่สุดได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น (คือ ไม่ควรขยายอสุภนิมิต) พระดำรัสที่ตรัส[ในคัมภีร์ธัมมสังคณี]ว่า ฌานที่รับอสุภะเป็นอารมณ์มีอารมณ์ใหญ่หลวง (อัปปมาณารมณ์) ก็จะขัดแย้ง[กับคำว่าไม่ควรขยาย]หรือไร ?

---

[๖๐] ขุ.เถร. ๒๖/๑๘/๒๖๒

ตอบว่า : คำในคัมภีร์ธัมมสังคณีนั้นไม่ขัดแย้งกัน เพราะบางคนถือเอานิมิตในซากศพที่ขึ้นพองหรือในโครงกระดูกชนิดใหญ่ บางคนก็ถือเอานิมิตในซากศพเช่นนั้นชนิดเล็ก ฌานของบางคนจึงมีอารมณ์เล็กน้อย (ปริตตารมณ์) ของบางคนมีอารมณ์ใหญ่หลวง (อัปปมาณารมณ์) เพราะเหตุที่อารมณ์เล็กหรือใหญ่ไม่เหมือนกัน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ฌานมีอารมณ์ใหญ่หลวง หมายเอาผู้ที่ไม่เห็นโทษในการขยายอสุภนิมิตนั้นแล้วขยายออก แต่กายคตาสติและอสุภกรรมฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะไม่มีอานิสงส์

ในคัมภีร์ธัมมสังคณี [๖๑] กล่าวถึงฌานที่รับอสุภะเป็นอารมณ์มีอารมณ์ใหญ่หลวง (อัปปมาณารมณ์) คือ ฌานที่ประกอบด้วยอุทธุมาตกสัญญา (สัญญาที่มีอารมณ์เป็นศพที่พองอืด) ดังนี้เป็นต้น

แม้กรรมฐานที่เหลือ[มีอานาปานสติเป็นต้น]ก็ไม่ควรขยายเช่นเดียวกับกายคตา-สติและอสุภกรรมฐานเหล่านี้ เพราะในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติจะขยายอานาปานนิมิตก็จะขยายแต่กองลมเท่านั้น และอานาปานนิมิตนั้นก็กำหนดไว้ด้วยสถานที่ (ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน เป็นต้น) อานาปานสติจึงไม่ควรขยาย เพราะมีแต่โทษ [คือ การขยายกองลมเท่านั้น] และถูกกำหนดไว้ด้วยสถานที่อย่างนี้

พรหมวิหาร ๔ มีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อขยายอารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้นก็จะขยายแต่กองสัตว์ แต่การขยายกองแห่งสัตว์นั้นหาประโยชน์มิได้ ดังนั้น จึงไม่ควรขยายอารมณ์ดังกล่าวอีกด้วย

ส่วนพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้เป็นต้นว่า

โส เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ.[๖๒]

“ภิกษุนั้นมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่หนึ่งอยู่”

---

[๖๑] อภิ.สํ. ๓๔/๒๖๓-๖๔/๗๘-๗๙

[๖๒] ที.สี. ๙/๕๕๖/๒๔๕, ที.ปา. ๑๑/๗๗/๕๑, ม.อุ. ๑๔/๒๓๐/๑๙๖, อภิ.วิ. ๓๕/๖๔๒/๓๓๑

พระพุทธพจน์ดังกล่าวตรัสไว้ด้วยการกำหนดเอา [คือ กำหนดเอาอารมณ์ของภาวนาที่ยังไม่ได้กำหนดไม่ใช่ตรัสไว้ด้วยการขยายนิมิตคืออารมณ์ที่ช่ำชองแล้ว] กล่าวคือ ภิกษุกำหนดเอาเหล่าสัตว์ที่อยู่ในทิศหนึ่งแล้วจึงเจริญเมตตาตามลำดับวัดหนึ่งและสองวัดเป็นต้น จึงตรัสว่า เอกํ ทิสํ ผริตฺวา (มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่หนึ่ง) มิใช่ขยายนิมิต อนึ่ง ปฏิภาคนิมิตที่ผู้เพียรปฏิบัติจะพึงขยายในพรหมวิหารภาวนานี้ หามีไม่

นิมิตที่ควรขยายคือปฏิภาคนิมิต แต่ปฏิภาคนิมิตนั้นไม่มีในพรหมวิหาร ดังนั้นจึงไม่ควรขยายอารมณ์ของพรหมวิหาร

แม้การมีอารมณ์เล็กน้อยหรือใหญ่หลวงไม่มีประมาณในพรหมวิหารภาวนานี้ ก็มีได้ด้วยการกำหนดเอา[หมู่สัตว์มีจำนวนน้อยหรือมาก]

เมตตาฌานที่แผ่ไปสู่บุคคลหนึ่งหรือสองคน ชื่อว่า ปริตตารัมมณะ คือ มีอารมณ์เล็กน้อย ส่วนเมตตาฌานที่แผ่ไปสู่บุคคลจำนวนมาก ชื่อว่า อัปปมาณารัมมณะ คือ มีอารมณ์ใหญ่หลวงไม่มีประมาณ

แม้ในอารุปปอารมณ์ ๔ เหล่านั้น :-

ก. อากาสบัญญัติไม่ควรขยาย เพราะเป็นเพียงนิมิตที่ได้จากการเพิกกสิณ ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องใส่ใจอากาสบัญญัติด้วยการปราศจากกสิณเท่านั้น แม้จะขยายให้มากไปกว่าการเพิกกสิณ ก็หาประโยชน์อันใดมิได้

ข. วิญญาณ (ปฐมารุปปวิญญาณอันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌาน) ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรม เนื่องจากไม่มีใครจะขยายสภาวธรรมได้

ค. ความปราศจาก[ปฐมารุปป]วิญญาณ (นัตถิภาวบัญญัติ) ไม่ควรขยาย เพราะเป็นเพียงความไม่มีของปฐมารุปปวิญญาณ

ฆ. อารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรมเช่นเดียวกัน

กรรมฐานที่เหลือ [มีพุทธานุสสติเป็นต้น ๑๐ ประการ] ไม่ควรขยาย เพราะไม่เป็นปฏิภาคนิมิต ดังจะเห็นได้ว่า ปฏิภาคนิมิตเท่านั้นเป็นสิ่งที่ควรขยาย และอารมณ์ของพุทธานุสสติเป็นต้นก็ไม่เป็นปฏิภาคนิมิต ดังนั้นจึงไม่ควรขยายอารมณ์ของพุทธานุสสติเป็นต้นนั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยอารมณ์ควรขยายและไม่ควรขยาย

อารมณ์ของฌาน

คำว่า อารมฺมณโต (อารมณ์ของฌาน) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐาน ๒๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ และกายคตาสติ

ข. กรรมฐานที่ไม่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่เหลือ ๑๘ ประการ [อื่นจากกรรมฐาน ๒๒ นั้น]

ค. กรรมฐานที่มีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐาน ๑๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อนุสสติที่เหลือ ๘ ประการ ยกเว้นอานาปานสติกับกายคตาสติ อาหาเรปฏิกูล-สัญญา จตุธาตุววัตถาน วิญญาณัญจายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ

ฆ. กรรมฐานที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐาน ๒๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ และกายคตาสติ

ง. กรรมฐานที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นสภาวธรรมหรือปฏิภาคนิมิต] คือ กรรมฐานที่เหลือ ๖ ประการ [ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ อากาสานัญจายตนะ และอากิญจัญญายตนะ]

จ. กรรมฐานที่มีอารมณ์ไหว คือ กรรมฐาน ๘ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อสุภ-กรรมฐาน ๓ คือ วิปุพพกะ โลหิตกะ ปุฬุวกะ อานาปานสติ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ และอารมณ์คือดวงแสงของพระอาทิตย์เป็นต้นในอาโลกกสิณ[ที่เข้ามาทางช่องหน้าต่างเป็นต้น] กรรมฐานดังกล่าวไหวในเบื้องต้น[ก่อนปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้น] แต่ปฏิภาค-นิมิตสงบนิ่งอยู่

ฉ. กรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่เคลื่อนไหว คือ กรรมฐานที่เหลือจาก ๓๒ ประการ

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยอารมณ์ของฌาน

ภูมิเป็นที่บังเกิด

คำว่า ภูมิโต (ภูมิเป็นที่บังเกิด) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่ไม่บังเกิดในเทวโลก ๖ คือ กรรมฐาน ๑๒ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ และอาหาเรปฏิกูลสัญญา [เพราะซากศพและอาหารอันปฏิกูลไม่มีในเทวโลกนั้น]

ข. กรรมฐานที่ไม่บังเกิดในพรหมโลก คือ กรรมฐาน ๑๓ ประการเหล่านี้ ได้แก่ กรรมฐาน ๑๒ ประการนั้น และอานาปานสติ [เพราะลมอัสสาสะปัสสาสะไม่มีในพรหมโลก]

ค. กรรมฐานที่ไม่บังเกิดในอรูปภูมิ คือ กรรมฐานอื่นจากอารุปปกรรมฐาน ๔

ฆ. กรรมฐานทั้งหมดมีได้ในมวลมนุษย์

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยภูมิเป็นที่บังเกิด

ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๓) กล่าวว่า เทวโลก ๖ มีสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชเป็นต้น และยังรวมถึงวินิปาติกเทวดาที่อาศัยบนแผ่นดินซึ่งนับเข้าในเทวดาชั้นจาตุมหาราชอีกด้วย

การใส่ใจ

พึงทราบข้อวินิจฉัยของคำว่า คหณโต (การใส่ใจ) ด้วยการใส่ใจวัตถุที่เห็น, วัตถุที่กระทบสัมผัส และลักษณะที่เคยได้ยิน กล่าวคือ ในกรรมฐาน ๔๐ ประการเหล่านั้น :-

ก. กรรมฐานที่ควรใส่ใจด้วยวัตถุที่เห็น คือ กรรมฐาน ๑๙ ประการ ได้แก่

กสิณ ๙ ยกเว้นวาโยกสิณ และอสุภะ ๑๐ หมายความว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องใช้ตาแลดูก่อน[จะเกิดอุคคหนิมิต]แล้วจึงถือเอานิมิตของกรรมฐานเหล่านั้น

ข. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยวัตถุที่เห็น คือ อาการ ๕ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนัง ในกายคตาสติ

ค. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยลักษณะที่เคยได้ยิน คือ อาการที่เหลือ [๒๗]

ฆ. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยวัตถุที่กระทบสัมผัส คือ อานาปานสติ

ง. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยวัตถุที่เห็นและกระทบสัมผัส คือ วาโยกสิณ

จ. กรรมฐานที่ต้องใส่ใจด้วยลักษณะที่เคยได้ยิน คือ กรรมฐานที่เหลือ ๑๘ ประการ [ยกเว้น กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายาคตาสติ อานาปานสติ]

ฉ. กรรมฐานที่ผู้เริ่มปฏิบัติไม่ต้องใส่ใจ คือ กรรมฐาน ๕ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อุเบกขาพรหมวิหาร และอารุปปกรรมฐาน ๔ [เพราะผู้ที่ยังมิได้บรรลุพรหมวิหาร ๓ อย่างแรกย่อมไม่อาจเจริญอุเบกขาได้ และผู้ที่ยังมิได้บรรลุฌาน ๔ ในกสิณย่อมไม่อาจเจริญอารุปปกรรมฐานได้]

ช. กรรมฐานที่ผู้เริ่มปฏิบัติต้องใส่ใจ คือ กรรมฐานที่เหลือ ๓๕ ประการ

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการใส่ใจ

ความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน

คำว่า ปจฺจยโต (ความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อารุปปฌาน [๔] คือ กสิณ ๙ ยกเว้นอากาสกสิณ

ข. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อภิญญา คือ กสิณ ๑๐

ค. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่พรหมวิหารที่ ๔ คือ พรหมวิหาร ๓ [อย่างแรก]

ฆ. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อรูปฌานขั้นสูง คือ อรูปฌานขั้นต่ำๆ

ง. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่นิโรธสมาบัติ คือ เนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌาน

จ. กรรมฐานที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การอยู่เป็นสุข วิปัสสนากรรมฐาน และภพสมบัติ คือ กรรมฐานทั้งหมด

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน

การเหมาะสมแก่จริต

พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการเหมาะสมแก่จริตในคำว่า จริยานุกูลโต (การเหมาะสมแก่จริต) ดังนี้ :-

ก. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนราคจริต คือ กรรมฐาน ๑๑ ประการ ได้แก่ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ [เพราะเป็นเหตุข่มราคะ]

ข. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนโทสจริต คือ กรรมฐาน ๘ ประการ ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ (นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ และโอทาตกสิณ)

ค. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนโมหจริตและคนวิตกจริต คือ อานาปานสติกรรมฐานเท่านั้น

ฆ. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนสัทธาจริต คือ อนุสสติ ๖ ข้างต้น

ง. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนพุทธิจริต คือ กรรมฐาน ๔ ได้แก่ มรณสติ อุปสมานุสสติ จตุธาตุววัตถาน และอาหาเรปฏิกูลสัญญา

จ. กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนทุกจริต คือ กสิณที่เหลือ ๖ และอารุปป-กรรมฐาน ๔

นอกจากนั้น กสิณขนาดเล็กอย่างใดอย่างหนึ่ง[เท่าขันน้ำเป็นต้น] เหมาะสมแก่คนวิตกจริต ขนาดใหญ่[เท่าลานนวดข้าวเป็นต้น] เหมาะสมแก่คนโมหจริต

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยโดยการเหมาะสมแก่จริตในกรรมฐาน ๔๐ ประการเหล่านี้

สรุปความจริต

การแสดงกรรมฐานตามจริตทั้งหมดนี้กล่าวไว้โดยความเป็นข้าศึกโดยตรง และเป็นที่สัปปายะอย่างยิ่ง แต่กุศลภาวนาที่ไม่ข่มราคะเป็นต้น หรือไม่เป็นอุปการะแก่ศรัทธาเป็นต้น หามีไม่

ข้อนี้หมายความว่า กรรมฐานบางอย่าง เช่น อสุภภาวนา เป็นข้าศึกโดยตรงกับราคะ และเป็นที่สัปปายะอย่างยิ่งแก่คนราคจริต แต่ยังมีกรรมฐานบางอย่างที่มิใช่ข้าศึกโดยตรง และเป็นที่สัปปายะโดยสามัญทั่วไป

ดังพระพุทธดำรัสในเมฆิยสูตรว่า

จตฺตาโร ธมฺมา อุตฺตริ ภาเวตพฺพา. อสุภา ภาเวตพฺพา ราคสฺส ปหานาย. เมตฺตา ภาเวตพฺพา พฺยาปาทสฺส ปหานาย. อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกุปจฺเฉทาย. อนิจฺจสญฺญา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมุคฺฆาตาย.[๖๓]

"เธอพึงอบรมธรรม ๔ ประการต่อไป คือ

๑. พึงเจริญอสุภภาวนาเพื่อขจัดราคะ

๒. พึงเจริญเมตตาเพื่อขจัดโทสะ

๓. พึงเจริญอานาปานสติเพื่อกำจัดมิจฉาวิตก (ความดำริผิด)

๔. พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสมิมานะ (ความถือตัว)"

จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสสอนให้บุคคลผู้หนึ่งเจริญกรรมฐาน ๔ อย่างนี้ ไม่ใช่ตรัสสอนเพราะบุคคลผู้หนึ่งมีจริตทั้ง ๔ อย่าง เหตุนั้นจึงทราบได้ว่า กรรมฐานทุกอย่างสามารถข่มอกุศลและเจริญกุศลทั้งหมดได้

คำว่า อุตฺตริ (ต่อไป) คือ ต่อจากการดำรงอยู่ในธรรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ การ

---

[๖๓] องฺ.นวก. ๒๓/๓/๒๙๖, ขุ.อุ. ๒๕/๓๑/๑๔๓

ถึงพร้อมด้วยศีล (สีลสมฺปทา) มีกัลยาณมิตร (กลฺยาณมิตฺตตา) การฟังธรรมอันเป็นที่สัปปายะ (สปฺปายธมฺมสฺสวนํ) ความเพียร (วีริยํ) และปัญญา (ปญฺญา)

แม้ในราหุลสูตรก็ตรัสถึงกรรมฐาน ๗ ประการแก่ท่านพระราหุลเพียงรูปเดียว ตามนัยเป็นต้นว่า

เมตฺตํ ราหุล ภาวนํ ภาเวหิ.[๖๔]

“ราหุล เธอจงเจริญเมตตาภาวนา”

คำว่า กรรมฐาน ๗ ประการ คือ

๑. เมตตาเพื่อขจัดการผูกพยาบาท

๒. กรุณาเพื่อขจัดการเบียดเบียน

๓. มุทิตาเพื่อขจัดความริษยา

๔. อุเบกขาเพื่อขจัดปฏิฆะ

๕. อสุภภาวนาเพื่อขจัดราคะ

๖. อนิจจสัญญาเพื่อขจัดความถือตัว

๗. อานาปานสติเพื่อขจัดมิจฉาวิตก

การตรัสเช่นนั้นเพื่อจะให้พระราหุลเจริญกรรมฐานที่ขจัดกิเลสมีการผูกพยาบาทเป็นต้น ไม่ใช่เพราะท่านพระราหุลมีจริต ๗ อย่าง

ดังนั้น จงอย่ายึดถือเพียงถ้อยคำ[ว่ากรรมฐานนั้นเหมาะสมแก่คนจริตนั้น] พึงแสวงหาจุดมุ่งหมาย[ของการกล่าวเช่นนั้น]ในที่ทั้งปวง

จบข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับกรรมฐานในคำว่า กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา (เรียนกรรมฐาน) แต่เพียงนี้

---

[๖๔] ม.ม. ๑๓/๑๒๐/๙๕

ข้อความว่า "จงอย่ายึดถือเพียงถ้อยคำ" หมายถึง ถ้อยคำที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า กรรมฐานนี้เหมาะสมแก่คนจริตอย่างนี้

ข้อความว่า "พึงแสวงหาจุดมุ่งหมาย[ของการกล่าวเช่นนั้น]" หมายถึง ข้อความที่ท่านกล่าวมาแล้วในประโยคก่อนว่า

สพฺพญฺเจตํ อุชุวิปจฺจนีกวเสน จ อติสปฺปายวเสน จ วุตฺตํ. ราคาทีนํ ปน อวิกฺขมฺภิกา สทฺธาทีนํ วา อนุปการา กุสลภาวนา นาม นตฺถิ.

"การแสดงกรรมฐานตามจริตทั้งหมดนี้ กล่าวไว้โดยความเป็นข้าศึกโดยตรง และเป็นที่สัปปายะอย่างยิ่ง แต่กุศลภาวนาที่ไม่ข่มราคะเป็นต้น หรือไม่เป็นอุปการะแก่ศรัทธาเป็นต้น หามีไม่"

วิธีเรียนกรรมฐาน

[๔๘] คำอธิบายบทว่า คเหตฺวา (เรียน) มีดังต่อไปนี้ :-

ผู้เพียรปฏิบัติควรเข้าไปหากัลยาณมิตรที่ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะไว้ตามนัยที่กล่าวมาแล้วในคำว่า เตน โยคินา กมฺมฏฺฐานทายกํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา (ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน) แล้วควรมอบตนแก่พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้หรือแก่พระอาจารย์ แล้วทำตนให้เป็นผู้มีอัธยาศัยและการน้อมใจอันสมบูรณ์ ขอกรรมฐานเถิด

ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรมอบตนแก่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าดังนี้ว่า

อิมาหํ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ.

"ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอถวายอัตภาพนี้แก่พระองค์"

โทษของการไม่มอบตน คือ ภิกษุยังมิได้มอบตนเช่นนี้แล้วอยู่ในเสนาสนะที่สงัด ไม่อาจข่ม[ความหวาดกลัว]ในขณะอารมณ์ที่น่ากลัวมาปรากฏ จึงไปอยู่ในวัดใกล้บ้าน คลุกคลีกับคฤหัสถ์ ทำการแสวงหาไม่สมควร ก็จะเสื่อมเสีย

แต่เมื่อเธอมอบตนแล้ว ถึงอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏ ความหวาดกลัวก็ไม่

เกิดขึ้น มีแต่จะเกิดโสมนัสอย่างเดียว เมื่อพิจารณาว่า พ่อบัณฑิต ท่านมอบตนแก่พระพุทธเจ้าก่อนแล้ว มิใช่หรือ

อุปมาว่า บุรุษคนหนึ่งมีผ้าแคว้นกาสีอย่างดี เมื่อผ้านั้นถูกหนูหรือแมลงสาบกัด เขามักเสียใจ แต่ถ้าเขาถวายผ้านั้นแก่ภิกษุผู้ไม่มีจีวร ถึงเห็นผ้านั้นถูกภิกษุตัดให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ก็จะเกิดโสมนัสอย่างเดียว ฉันใด คำอุปไมยนี้ก็เหมือนกัน

ภิกษุจะมอบตนแก่พระอาจารย์ควรกล่าวว่า

อิมาหํ ภนฺเต อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ.

“ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมขอมอบอัตภาพนี้แก่ท่านอาจารย์”

โทษของการไม่มอบตน คือ ภิกษุยังมิได้มอบตนเช่นนี้ ย่อมเป็นคนที่อาจารย์ห้ามปรามไม่ได้ ว่ายากไม่เชื่อฟัง หรือไปตามใจชอบไม่บอกลาอาจารย์ก่อน อาจารย์จะไม่อนุเคราะห์เธอด้วยสิ่งของหรือธรรม ไม่สอนตำราที่ลึกซึ้ง[เกี่ยวกับกรรมฐาน]

เมื่อเธอไม่ได้รับอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ ก็จะไม่ได้ที่พึ่งในศาสนา ไม่นานนักจะเป็นคนทุศีล หรือคฤหัสถ์ แต่ภิกษุผู้มอบตนแล้วจะถูกห้ามปรามได้ ไม่ไปตามใจชอบ ว่าง่าย มีความประพฤติเนื่องด้วยอาจารย์ เธอได้รับอนุเคราะห์ ๒ ประการจากอาจารย์แล้วก็จะเจริญงอกงามไพบูลย์ในศาสนา เหมือนศิษย์ของพระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ

เรื่องศิษย์พระติสสเถระ

ได้ยินมาว่า ภิกษุ ๓ รูปมาหาพระติสสเถระ

รูปหนึ่งกราบเรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อกล่าวว่าต้องทำเพื่อท่าน กระผมจะกระโดดลงไปในเหวลึกชั่วร้อยคนได้

รูปที่สองกราบเรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อกล่าวว่าต้องทำเพื่อท่าน กระผมจะเอาแผ่นหินฝนสรีระนี้ให้กร่อนไปหมดตั้งแต่ส้นเท้าเป็นต้นไป

รูปที่สามกราบเรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อกล่าวว่าต้องทำเพื่อท่าน กระผมจะกลั้นลมอัสสาสะปัสสาสะจนสิ้นชีวิตได้

ฝ่ายพระเถระพิจารณาเห็นว่า ภิกษุเหล่านี้เป็นผู้สมควรแล้ว[เพื่อปฏิบัติธรรม] จึงบอกกรรมฐาน ภิกษุเหล่านั้นดำรงอยู่ในโอวาทของพระเถระแล้วได้บรรลุอรหัตตผลทั้ง ๓ รูป

จบอานิสงส์ของการมอบตนแต่เพียงนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวไว้[ในพากย์ก่อน]ว่า "ควรมอบตนแก่พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้หรือแก่พระอาจารย์"

ผู้มีอัธยาศัยสมบูรณ์

[๔๙] คำว่า สมฺปนฺนชฺฌาสเยน สมฺปนฺนาธิมุตฺตินา จ หุตฺวา (ทำตนให้เป็นผู้มีอัธยาศัยและการน้อมใจอันสมบูรณ์) มีคำอธิบายดังนี้ :-

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นควรเป็นผู้มีอัธยาศัยอันสมบูรณ์โดยลักษณะ ๖ ประการ คือ ความไม่โลภเป็นต้น ผลที่ได้รับคือ ผู้มีอัธยาศัยอันสมบูรณ์เช่นนี้ย่อมได้บรรลุโพธิญาณ (มรรคญาณ) ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง (สาวกโพธิ ปัจเจกโพธิ และสัมมาสัมโพธิ)

คำว่า "ผู้มีอัธยาศัยอันสมบูรณ์" คือ ผู้มีอัธยาศัยในความไม่โลภเป็นต้น อันสมบูรณ์ ด้วยการยังศีลเป็นต้นให้ถึงพร้อมเป็นเบื้องแรก และด้วยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่โลกุตตรธรรม คือ มุ่งเพื่อความหลุดพ้นเป็นหลัก

คำว่า สมฺปนฺนชฺฌาสย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปนฺโน อชฺฌาสโย เอตสฺสาติ สมฺปนฺนชฺฌาสโย.
  ผู้มีอัธยาศัยอันสมบูรณ์ ชื่อว่า สัมปันนัชฌาสยะ
  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า สมฺปนฺนาธิมุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปนฺนา อธิมุตฺติ เอตสฺสาติ สมฺปนฺนาธิมุตฺติ.
  ผู้มีการน้อมใจอันสมบูรณ์ ชื่อว่า สัมปันนาธิมุตติ
  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า

ฉ อชฺฌาสยา โพธิสตฺตานํ โพธิปริปากาย สํวตฺตนฺติ. อโลภชฺฌาสยา จ โพธิสตฺตา โลเภ โทสทสฺสาวิโน, อโทสชฺฌาสยา จ โพธิสตฺตา โทเส โทสทสฺสาวิโน, อโมหชฺฌาสยา จ โพธิสตฺตา โมเห โทสทสฺสาวิโน, เนกฺขมฺมชฺฌาสยา จ โพธิสตฺตา ฆราวาเส โทสทสฺสาวิโน, ปวิเวกชฺฌาสยา จ โพธิสตฺตา สงฺคณิกาย โทสทสฺสาวิโน, นิสฺสรณชฺฌาสยา จ โพธิสตฺตา สพฺพภวคตีสุ โทสทสฺสาวิโน.

“อัธยาศัย ๖ ประการย่อมทำให้โพธิญาณของพระโพธิสัตว์แก่กล้า กล่าวคือ พระโพธิสัตว์ :-

๑. มีอัธยาศัยไม่โลภ และเห็นโทษของความโลภ

๒. มีอัธยาศัยไม่โกรธ และเห็นโทษของความโกรธ

๓. มีอัธยาศัยไม่หลง และเห็นโทษของความหลง

๔. มีอัธยาศัยน้อมไปในการออกบวช และเห็นโทษของการครองเรือน

๕. มีอัธยาศัยน้อมไปในความสงัด (ตทังควิเวก วิกขัมภนวิเวก กายวิเวก และจิตตวิเวก) และเห็นโทษของการคลุกคลีกับหมู่คณะ

๖. มีอัธยาศัยน้อมไปในการออกจากวัฏฏะ (นิพพาน) และเห็นโทษของภพและคติทั้งปวง”

คำว่า โพธิสตฺต (พระโพธิสัตว์) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัตว์ผู้จะตรัสรู้

- พุชฺฌิสฺสนฺตีติ โพธโย, โพธโย จ เต สตฺตา จาติ โพธิสตฺตา.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส สตฺต ศัพท์เป็นนามศัพท์ แปลว่า สัตว์, บุคคล)

๒. สัตว์ผู้แนบชิดในปัญญาตรัสรู้[ด้วยความแน่นอน]

- พุชฺฌตีติ โพธิ, โพธิยา สตฺตา โพธิสตฺตา.

(สัตตมีตัปปุริสสมาส สตฺต ศัพท์เป็นคุณศัพท์ แปลว่า “ผู้แนบชิด”)

ดังข้อความว่า

โพธิสตฺตาติ พุชฺฌนกสตฺตา, โพธิยา วา นิยตภาเวน สตฺตา ลคฺคา, อธิมุตฺตา ตนฺนินฺนา ตปฺโปณาติ อตฺโถ.[๖๕]

"คำว่า โพธิสตฺตา (พระโพธิสัตว์) คือ สัตว์ผู้จะตรัสรู้ หรือสัตว์ผู้แนบชิดในปัญญาตรัสรู้ด้วยความแน่นอน หมายความว่า ผู้เชื่อมั่นน้อมโน้มใจในปัญญาตรัสรู้นั้น"

โพธิสตฺโตติ ปณฺฑิตสตฺโต พุชฺฌนกสตฺโต. โพธิสงฺขาเตสุ วา จตูสุ มคฺเคสุ สตฺโต อาสตฺโต ลคฺคมานโสติ โพธิสตฺโต.[๖๖]

"คำว่า โพธิสตฺโต (พระโพธิสัตว์) คือ สัตว์ผู้มีปัญญา กล่าวคือ สัตว์ผู้จะตรัสรู้

อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ผู้แนบชิด คือ มีใจผูกพันในมรรคญาณ ๔ ที่เรียกว่าปัญญาตรัสรู้ ชื่อว่า โพธิสัตว์"

พระโพธิสัตว์ คือ ผู้ที่มีกุศลฉันทะปรารถนาโพธิญาณอย่างแรงกล้า แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สาวกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้เป็นสาวก คือ มีกุศลฉันทะปรารถนามรรคญาณ ๔ ที่หยั่งเห็นอริยสัจโดยอาศัยผู้อื่นแนะนำ

๒. ปัจเจกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้ตรัสรู้เฉพาะตน คือ มีกุศลฉันทะปรารถนาปัจเจกโพธิญาณ คือ มรรคญาณ ๔ ที่หยั่งเห็นอริยสัจด้วยตนเองโดยไม่มีผู้แนะนำ

๓. สัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง คือ มีกุศลฉันทะปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณ คือ มรรคญาณ ๔ ที่หยั่งเห็นอริยสัจด้วยตนเองแล้วกำจัดกิเลสทั้งหมดพร้อมทั้งความเคยชิน (วาสนา) และสัพพัญญุตญาณที่รู้เห็นทุกสรรพสิ่ง

ดังจะเห็นได้ว่า ทุกคนที่[บรรลุ]เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระขีณาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ

---

[๖๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๔๙/๑๕๙

[๖๖] ที.ม.อ. ๒/๑๗/๒๑

ปัจจุบัน ได้บรรลุคุณวิเศษที่พวกตนควรบรรลุด้วยลักษณะ ๖ ประการเหล่านี้ ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติจึงต้องเป็นผู้มีอัธยาศัยอันสมบูรณ์ด้วยลักษณะดังกล่าว

นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรเป็นผู้มีการน้อมใจอันสมบูรณ์ ด้วยการน้อมไปสู่สมาธิและพระนิพพานนั้น หมายความว่า ควรเป็นผู้น้อมใจไป หนักแน่น โน้มใจไปในสมาธิ และในพระนิพพาน

วิธีสอนกรรมฐาน

[๕๐] เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั้นมีอัธยาศัยและการน้อมใจสมบูรณ์อย่างนี้แล้วขอกรรมฐานอยู่ อาจารย์ผู้บรรลุเจโตปริยญาณ ควรตรวจสอบวาระจิตแล้วทราบถึงจริต แต่อาจารย์อื่นที่ไม่ได้บรรลุเจโตปริยญาณควรทราบจริตโดยสอบถามแล้วทราบตามนัยเป็นต้นว่า

ก. เธอเป็นคนจริตอะไร ?

ข. ธรรมเหล่าไหนเกิดขึ้นบ่อยแก่เธอ ?

ค. เมื่อเธอใฝ่ใจกรรมฐานอะไร จึงอยู่เป็นสุข ?

ฆ. จิตของเธอน้อมไปในกรรมฐานชนิดไหน ?

ครั้นทราบจริตอย่างนี้แล้ว จึงสอนกรรมฐานอันเหมาะสมแก่จริตต่อไป

ควรสอนกรรมฐานด้วย ๓ วิธี

ในเวลาสอนกรรมฐาน ควรสอนด้วยวิธี ๓ ประการ คือ

๑. ให้ผู้ที่เคยเรียนกรรมฐานมาก่อนสาธยายให้ฟังต่อหน้าชั่วระยะนั่ง ๑ หรือ ๒ ครั้งแล้วให้กรรมฐาน

๒. สอนผู้ที่อยู่ประจำในสำนักทุกๆ ครั้งที่มาหา

๓. บอกกรรมฐานไม่ย่อหรือพิสดารนักแก่ผู้ที่เรียนเอาแล้วประสงค์จะไปที่อื่น

ควรบอกลักษณะ ๙ ประการ

ในกรรมฐานที่สอนนั้น ลำดับแรก อาจารย์ที่สอนปฐวีกสิณควรบอกลักษณะ ๙ ประการเหล่านี้ คือ

๑. โทษของกสิณ ๔ ประการ

๒. การทำกสิณ

๓. วิธีเจริญกสิณที่ทำแล้ว

๔. นิมิต ๒ ประการ (อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต)

๕. สมาธิ ๒ ประการ (อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ)

๖. สัปปายะ ๗ ประการ และอสัปปายะ ๗ ประการ

๗. ความฉลาดในอัปปนา ๑๐ ประการ

๘. ความสมดุลระหว่างวิริยะกับสมาธิ

๙. วิธีแห่งอัปปนา

วิปัสสนาจารย์ควรบอกลักษณะที่สมควรแก่กรรมฐานนั้นๆ แม้ในกรรมฐานที่เหลือ [จากปฐวีกสิณ] ลักษณะดังกล่าวจะมีปรากฏในวิธีเจริญกรรมฐานเหล่านั้น

ผู้เพียรปฏิบัติต้องจำให้แม่นยำ

ในขณะบอกกรรมฐานอย่างนี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นควรจำเอานิมิต (เหตุทำให้จำได้มั่น) ฟังเถิด คำว่า “จำเอานิมิต” หมายความว่า ผูกอาการนั้นๆ ไว้ให้มั่น[ในใจ]อย่างนี้ว่า นี้เป็นบทก่อน บทหลัง ความหมายของบทนี้ จุดมุ่งหมาย หรือคำอุปมา ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติที่จำเอานิมิตอย่างนี้แล้วตั้งใจฟัง จึงเป็นอันเรียนกรรมฐานด้วยดี ต่อมาจะได้บรรลุคุณวิเศษโดยอาศัยกรรมฐานนั้น ส่วนผู้ที่มิได้เรียนย่อมไม่อาจบรรลุได้

จบการแสดงความหมายของบทว่า คเหตฺวา (เรียน) นั้นแต่เพียงนี้

ข้าพเจ้าได้อธิบายบททั้งหมดเหล่านี้ว่า กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา อตฺตโน

จริยานุกูลํ จตฺตาลีสาย กมฺมฏฺฐาเนสุ อญฺญตรํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา (เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน เรียนกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ที่เหมาะสมแก่จริตของตน) ด้วยถ้อยคำดังนี้

จบปริจเฉทที่ ๓

ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส (คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน)

ของเรื่องสมาธิภาวนา

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ภาคผนวก

รูปวิเคราะห์ศัพท์

บทที่ ๑

[๔] นิปก

คำว่า นิปก มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙) ว่า

- นิปายติ วิโสเสติ ปฏิปกฺขนฺติ นิปโก.
  ผู้ยังปฏิปักษ์ธรรมให้เหือดแห้ง ชื่อว่า นิปกะ

(นิ บทหน้า + เป ธาตุ <คติวุทฺธิโสสเนสุ = ไป/เจริญ/เหือดแห้ง> + ณย การิต-ปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย)

- ปฏิปกฺขโต อตฺตานํ นิปาติ รกฺขตีติ นิปโก.
  ผู้รักษาตนจากปฏิปักษ์ธรรมนั้น ชื่อว่า นิปกะ

(นิ บทหน้า + ปา ธาตุ <รกฺขเณ = รักษา> + ณฺวุ ปัจจัย)

[๔] เนปกฺก

- นิปกสฺส ภาโว เนปกฺกํ.

เหตุทำให้เป็นผู้ยังธรรมฝ่ายตรงข้ามให้เหือดแห้งไป หรือ เหตุที่ทำให้เป็นผู้รักษาตนจากธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ชื่อว่า เนปักกะ

(นิปก ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

อย่างไรก็ตาม อาจารย์มหาสีสยาดอ (พระโสภณมหาเถระ) กล่าวไว้ในวิสุทธิ-มรรคแปล (เล่ม ๑ หน้า ๑๕) ว่า ความหมายดังกล่าวค่อนข้างเข้าใจยาก จึงเสนอความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า นิปก มาจาก นิ บทหน้า + ปจ ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย (แปลง ณฺวุ เป็น อก และลบ จฺ ท้ายธาตุ) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ผู้สุกงอม, ผู้แก่กล้า”

ตามความหมายทั่วไปของ ปจ ธาตุ ดังนั้น คำว่า เนปกฺก จึงแปลว่า “ความสุกงอม, เหตุทำให้สุกงอม” (นิปกสฺส ภาโว เนปกฺกํ = ความเป็นผู้สุกงอม ชื่อว่า เนปักกะ) หมายความว่า เด็กที่ยังเล็กอยู่ไม่มีปัญญาสุกงอม จึงไม่อาจพิจารณาว่ามีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ มีโทษหรือไม่มีโทษ แต่ผู้ใหญ่สามารถพิจารณาเช่นนั้นได้เพราะมีปัญญาสุกงอม ฉันใด ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาสุกงอมก็ได้ชื่อว่า นิปกะ และปัญญาพิจารณาดังกล่าวที่เรียกว่า สัมปชัญญะ ก็ได้ชื่อว่า เนปักกะ ฉันนั้น

แม้ความหมายนี้จะไม่พบในวิสุทธิมรรคมหาฏีกาก็สอดคล้องกับความหมายของธาตุเดิม และข้อความที่กล่าวมาจาก ปจ ธาตุว่า

นิสฺเสสโต ปาเจติ กุสลธมฺเมติ นิปโก, ญาณี ปุคฺคโล.[๑]

“คำว่า นิปกะ คือ ผู้ยังกุศลธรรมให้สุกงอมโดยสิ้นเชิง หมายถึง บุคคลผู้มีปัญญา”

[๔] ปาริหาริกา

- ปริหรเณ นิยุตฺตาติ ปาริหาริกา.

ปัญญาที่ประกอบในการปฏิบัติ [กรรมฐาน] ชื่อว่า ปาริหาริกา

(ปริหาร ศัพท์ <นำไป> + ณิก ปัจจัยในความหมายว่า นิยุตฺต <ประกอบ>)

[๗] สีล

คำว่า สีล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดี คือ ไม่เกเรด้วยความมีศีลดีงาม

สีลติ สมาธิยติ กายกมฺมาทีนํ สุสีลฺยวเสน น วิปฺปกิรตีติ สีลํ.

(สีล ธาตุ <สมาธิมฺหิ = ตั้งไว้ดี> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะทรงกุศลธรรมไว้ยิ่ง/มั่นโดยความเป็นที่อาศัย

สีเลติ กุสเล ธมฺเม อุปธาเรติ ปติฏฺฐาภาเวน ภุโส ธาเรตีติ สีลํ.

---

[๑] อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๑๕๔

(สีล ธาตุ <อุปธารเณ = ทรงไว้ยิ่ง/มั่น> + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๑๐] อาภิสมาจาริก

คำว่า อาภิสมาจาริก ในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรค[๒] มีความหมาย ๒ ประการว่า

๑. ศีลที่ประกอบในข้อประพฤติอันยิ่ง

อธิโก สมาจาโร อภิสมาจาโร, อภิสมาจาเร นิยุตฺตํ อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

๒. ศีลที่มีประโยชน์ คือ ข้อประพฤติอันยิ่ง

อภิสมาจาโร ปโยชนํ เอตสฺสาติ อาภิสมาจาริกํ.

(อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ปโยชน ตัทธิต)

[๑๐] อาทิพฺรหฺมจริยก

- อาทิ พฺรหฺมจริยสฺสาติ อาทิพฺรหฺมจริยํ.

เบื้องต้นของพรหมจรรย์ ชื่อว่า อาทิพรหมจริยะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- อาทิพฺรหฺมจริยํ เอว อาทิพฺรหฺมจริยกํ.

เบื้องต้นของพรหมจรรย์นั่นแหละ ชื่อว่า อาทิพรหมจริยกะ

(อาทิพฺรหฺมจริย ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

ความจริงแล้ว รูปวิเคราะห์ว่า อาทิ พฺรหฺมจริยสฺสาติ อาทิพฺรหฺมจริยํ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาข้างต้นเป็นเพียงคำแสดงรูปวิเคราะห์เท่านั้น รูปวิเคราะห์จริงของบทนี้ คือ พฺรหฺมจริยสฺส อาทิ อาทิพฺรหฺมจริยํ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า พฺรหฺมจริยอาทิ แล้ว ให้สลับบทหน้าและหลังจึงได้รูปว่า อาทิพฺรหฺมจริย ตามหลักภาษาเรียกว่า อมาทิปรตัปปุริส-

---

[๒]วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๐/๓๗-๘

สมาส คือ ตัปปุริสสมาสที่มีบทที่ลง อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่หลัง หมายความว่า สลับบทหน้าดังกล่าวไปไว้เป็นบทหลัง

[๑๑] จาริตฺต

- จรนฺติ ตสฺมินฺติ จาริตฺตํ.
  ศีลอันเป็นที่ประพฤติ[ของภิกษุ] ชื่อว่า จาริตตะ

(จร ธาตุ <จรเณ = ประพฤติ> + ณิตฺต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

[๑๑] วาริตฺต

- วาริตํ ตายนฺติ รกฺขนฺติ เตนาติ วาริตฺตํ.
  ศีลที่ทำให้รักษาข้อห้าม ชื่อว่า วาริตตะ

(วาริต บทหน้า + ตา ธาตุ <รกฺขเน = รักษา> + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

[๑๑] กาลปริยนฺต

- กาโล ปริยนฺโต เอตสฺสาติ กาลปริยนฺโต.
  ศีลที่มีกาลเป็นขอบเขต ชื่อว่า กาลปริยันตะ

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

[๑๑] อาปาณโกฏิก

- ยาว ปาณนํ โกฏิ เอตสฺสาติ อาปาณโกฏิกํ.
  ศีลที่มีชีวิตเป็นที่สุด, ศีลที่ประพฤติตลอดชีวิต ชื่อว่า อาปาณโกฏิกะ

(ติปทพหุพพีหิสมาส ลง ก อาคมท้ายสมาส)

[๑๑] ปรามฏฺฐ

คำว่า ปรามฏฺฐ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + อา บทหน้า + มส ธาตุ <อามสเน = ลูบคลำ> + ต ปัจจัย ในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรคและวิสุทธิมรรค แปล มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ครอบงำ, ย่ำยี[๓]

มส ธาตุที่มี ปรา และ อา บทหน้ามีความหมายว่า ปธํสิต (ครอบงำ, ย่ำยี)

๒. ยึดมั่นด้วยความเสื่อม[๔]

ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า ปราภว (ความเสื่อม) มส ธาตุมีความหมายว่า อามสน (ยึดมั่น)

๓. ยึดมั่นผิด[๕]

ปรา อุปสรรคมีความหมายว่า วิปรีต (ผิด) มส ธาตุมีความหมายว่า อามสน (ยึดมั่น)

[๑๒] สามญฺญผล

- สมณสฺส ภาโว สามญฺญํ.

ความเป็นสมณะ, เหตุทำให้เป็นสมณะ, มรรค ชื่อว่า สามัญญะ

(สมณ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- สามญฺญสฺส ผลํ สามญฺญผลํ.

ผลของมรรค ชื่อว่า สามัญญผล

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๓] กุหนา

- กุหียเต วิมฺหาปียเต กุหนา.

การทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหนา

(กุห ธาตุ <วิมฺหาปเน = ให้อัศจรรย์> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๑๓] ลปนา

- ลปียเต ลปนา.

การพูดชมตนหรือพูดชมทายก ชื่อว่า ลปนา

---

[๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐/๓๘ [๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐/๔๒ [๕] วิสุทธิมรรคแปลพม่า ๑/๔๕

(ลป ธาตุ <วากฺเย = พูด> + ยุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา หน้า ๔๕ ว่า

อตฺตานํ ทายกํ วา อุกฺขิปิตฺวา ยถา โส กิญฺจิ ททาติ, เอวํ กถนํ ลปนา.

"การพูดยกตนหรือทายกขึ้นให้เขาถวายสิ่งของบางอย่าง ชื่อว่า ลปนา"

[๑๓] เนมิตฺติกตา

- นิมิตฺตํ กโรตีติ เนมิตฺติโก.

  ผู้ทำนิมิตหมาย ชื่อว่า เนมิตติกะ

  (นิมิตฺต ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน กโรติ ตัทธิต)

หรือ

- นิมิตฺเตน จรตีติ เนมิตฺติโก.

  ผู้ประพฤตินิมิตหมาย ชื่อว่า เนมิตติกะ

  (นิมิตฺต ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน จรติ ตัทธิต)

- เนมิตฺติกสฺส ภาโว เนมิตฺติกตา.

  การทำนิมิตหมาย หรือ การประพฤตินิมิตหมาย ชื่อว่า เนมิตติกตา

  (เนมิตฺติก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๓] นิปฺเปสิกตา

- นิปิสตีติ นิปฺเปโส.

  ผู้บดป่นคุณของผู้อื่น ชื่อว่า นิปเปสะ

  (นิ บทหน้า + ปิส ธาตุ <จุณฺเณ = บดเป็นผง> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- นิปฺเปโส เอว นิปฺเปสิโก.

  ผู้บดป่นคุณของผู้อื่นนั่นแหละ ชื่อว่า นิปเปสิกะ

  (นิปฺเปส ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- นิปฺเปสิกสฺส ภาโว นิปฺเปสิกตา.

  การบดป่นคุณของผู้อื่น ชื่อว่า นิปเปสิกตา

(นิปฺเปสิก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

คำแปลข้างต้นกล่าวตามความหมายหลังของ นิปฺเปส ศัพท์ ส่วนในความหมายหลัง คำว่า นิปฺเปส แปลว่า “ผู้ขูดเช็ดคุณของผู้อื่น” และ นิปฺเปสิกตา แปลว่า “การขูดเช็ดคุณของผู้อื่น” กล่าวคือ ในประโยคของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ว่า

อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสิกตาติ อยํ ยสฺมา เวฬุเปสิกาย วิย อพฺภงฺคํ ปรสฺส คุณํ นิปฺเปเสติ นิปฺปุญฺฉติ, ยสฺมา วา คนฺธชาตํ นิปิสิตฺวา คนฺธมคฺคนา วิย ปรคุเณ นิปิสิตฺวา วิจุณฺเณตฺวา เอสา ลาภมคฺคนา โหติ, ตสฺมา นิปฺเปสิกตาติ วุจฺจตีติ.[๖]

“คำว่า อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสิกตา (การพูดด่าเป็นต้นอย่างนี้ เรียกว่า การด่าแช่ง) หมายความว่า การพูดอย่างนี้ย่อมขูดเช็ดคุณของผู้อื่น เหมือนใช้ซี่ไม้ไผ่ขูดเช็ดน้ำมัน [ที่ทาในสรีระ] หรือเป็นการบดป่นคุณของผู้อื่นแล้วแสวงหาลาภ เหมือนคนบดไม้หอมแล้วแสวงหาของหอม ดังนั้นจึงเรียกว่า นิปฺเปสิกตา (การขูดเช็ดคุณของผู้อื่น หรือการบดป่นคุณของผู้อื่น)”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า นิปฺเปสิกตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การขูดเช็ดคุณของผู้อื่น
(ปิส ธาตุ (ปิส <ปุญฺฉเน> = เช็ด) มีความหมายว่า ขูดเช็ด)

๒. การบดป่นคุณของผู้อื่น
(ปิส ธาตุ (ปิส <จุณฺเณ> = บดเป็นผง) มีความหมายว่า บดป่น)

คำว่า นิปฺเปส มาจาก นิ บทหน้า + ปิส ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คำนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ขูดเช็ดคุณของผู้อื่น เหมือนใช้ซี่ไม้ไผ่ขูดเช็ดน้ำมัน[ที่ทาในสรีระ]
เวฬุเปสิกาย วิย อพฺภงฺคํ ปรสฺส คุณํ นิปฺเปเสติ นิปฺปุญฺฉตีติ นิปฺเปโส.
(ปิส ธาตุมีความหมายว่า ขูดเช็ด)

---

[๖] วิสุทฺธิ. ๑/๑๗/๓๑

๒. ผู้บดป่นคุณของผู้อื่น เหมือนคนบดไม้หอมแล้วแสวงหาของหอม

คนฺธชาตํ นิปิสิตฺวา คนฺธมคฺคนา วิย ปรคุเณ นิปิสติ วิจุณฺเณตีติ นิปฺ-เปโส.

(ปิส ธาตุมีความหมายว่า บดป่น)

ตามความหมายแรก ปิส ธาตุ มีอรรถว่า ปุญฺฉเน (เช็ด) เพราะท่านอธิบายว่า นิปฺเปเสติ นิปุญฺฉติ (ย่อมขูดเช็ด) ทั้งนี้เพราะ ปุญฺฉ ธาตุปรากฏในความหมายว่า โสธเน (ชำระ) ส่วนตามความหมายหลัง ปิส ธาตุมีอรรถว่า “บดป่น” เพราะท่านอธิบายว่า นิปิสิตฺวา วิจุณฺเณตฺวา (บดป่น) ทั้งนี้เพราะ จุณฺณ ธาตุปรากฏในความหมายว่า ปิสเน (บด)

ความจริงแล้ว หลักภาษาโดยทั่วไป บทนามหรือบทกริยาที่ใช้อธิบายบทหน้ามักแสดงถึงความหมายของบทนามหรืออรรถของธาตุในบทกริยาเป็นหลัก เพราะคำบาลีมีความหมายหลายอย่าง ท่านจึงประกอบบทขยายไว้ต่อจากบทตั้งเพื่อระบุความหมายเฉพาะของคำนั้นๆ ในกรณีเช่นนี้ ต้องแปลบทตั้งและบทขยายพร้อมกัน เพราะถือว่าเป็นคำแสดงอรรถ แต่ในที่บางแห่งซึ่งความหมายของบทตั้งปรากฏชัดเจนแล้ว ก็อาจประกอบบทขยายเพื่ออธิบายความอีกทอดหนึ่ง ในกรณีเช่นนี้ ควรแปลบทตั้งและบทขยายทีละบท เช่น

ยํ การณํ สมาสนฺนํ อาสนฺนตรํ ผเลน, ตํ ปทฏฺฐานนฺติ มตํ. ปทานํ เหตูนํ ฐานํ ปทฏฺฐานํ, ยถา ราชราชาติ.[๗]

“เหตุใดอยู่ใกล้ยิ่งนัก คือ ใกล้กับผลมากกว่า[เหตุอื่น] เหตุนั้นชื่อว่า ปทัฏฐาน เหตุของเหตุทั้งหลาย ชื่อว่า ปทัฏฐาน ดังคำว่า ราชราชา (พระราชาของพระราชา)”

คำว่า ปทานํ เหตูนํ (ของเหตุทั้งหลาย) ต้องแปลไว้ร่วมกัน เพราะคำว่า เหตูนํ แสดงอรรถของ ปทานํ เพื่อแสดงว่า ปท ศัพท์ในบทนี้แสดงความหมายว่า “เหตุ” มิได้มีความหมายว่า “บท”

---

[๗] อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๙๒

อีกตัวอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ

อิจฺฉิตฏฺฐานํ วชนฺติ ปาปุณนฺติ เอเตนาติ เวโค.

กฺริยาวาจิตฺตมาขฺยาตุํ เอเกกตฺโถ นิทสฺสิโต
ปโยคโต'นุคนฺตพฺพา อเนกตฺถา หิ ธาตโวติ

วุตฺตตฺตา วชธาตุ ปาปุณเนปิ ปวตฺตติ. เอวํ สพฺพตฺร.[๘]

"สภาวะทำให้ถึงสถานที่ต้องการ ชื่อว่า เวคะ วช ธาตุ ย่อมเป็นไปแม้ในความหมายว่า ถึง ตามคำกล่าวว่า

'ความหมายแต่ละอย่างมีแสดงไว้เพื่อแสดงว่า ธาตุเป็นศัพท์กล่าวถึงกิริยา ผู้มีปัญญาพึงทราบ[ความหมายของธาตุ]ตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก'

พึงทราบอย่างนี้ในฐานะทั้งหมด"

ข้อความข้างต้นหมายความว่า วช ธาตุโดยทั่วไปมีความหมายว่า "ไป" แต่ในที่นี้แสดงความหมายว่า "ถึง" เพราะท่านประกอบศัพท์ว่า ปาปุณนฺติ ต่อจาก วชนฺติ ในรูปวิเคราะห์เพื่อระบุถึงอรรถของ วช ธาตุในที่นี้ ด้วยเหตุนั้น วช ธาตุในบทนี้จึงมีความหมายว่า "ถึง" ความจริงแล้ว ความหมายของธาตุที่แสดงไว้ในคัมภีร์ธาตุนั้นมีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้ว่าธาตุเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยา แต่คัมภีร์ธาตุไม่อาจแสดงอรรถของธาตุทั้งหมดได้ เพราะอรรถของธาตุมีมากเป็นอเนกนั่นเอง

ตัวอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ

กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยนฺติ จลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธํเสนฺตีติ กุสลา.[๙]

"สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว กล่าวคือ กำจัด ชื่อว่า กุศล"

ข้อความข้างต้น คำว่า กุสล ประกอบรูปศัพท์จาก กุ บทหน้า + สล ธาตุ

---

[๘] อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๔๐

[๙] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๔/๘๖

(จลเน = หวั่นไหว) + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย บทอาขยาตทั้งสามที่อธิบาย สลยนฺติ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

๑. คำว่า กุสล สำเร็จรูปมาจาก สล ธาตุ

๒. คำว่า จลยนฺติ ระบุอรรถของ สล ธาตุใน สลยนฺติ ว่า สล ธาตุในบทนี้มีความหมายว่า "หวั่นไหว" ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า "ไป" เป็นต้นของ สล ธาตุ เพราะแสดงไว้ด้วย จล ธาตุที่มีความหมายว่า "หวั่นไหว"

๓. คำว่า กมฺเปนฺติ ระบุอรรถของ จล ธาตุใน จลยนฺติ ว่า จล ธาตุในบทนี้มีความหมายว่า "หวั่นไหว" ทั้งนี้เพื่อห้ามความหมายว่า "งาม และไป" ของ จล ธาตุ เพราะแสดงไว้ด้วย กปิ ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า "หวั่นไหว"

๔. คำว่า วิทฺธํเสนฺติ แสดงคำอธิบายความหมายว่า "การให้หวั่นไหว" ก็คือการกำจัด เพราะแสดงไว้ด้วย ธํส ธาตุที่มีความหมายว่า "กำจัด, ทำลาย"

ดังนั้น คำว่า จลยนฺติ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยนฺติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิทฺธํเสนฺติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา ดังคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธํเสนฺตีติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนํ.[๑๐]

"ในคำว่า สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธํเสนฺติ คำหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของคำหน้าๆ"

[๑๓] นิชิคีสนตา

- นิชิคีสียเต นิชิคีสนํ.

การแสวงหา ชื่อว่า นิชิคีสนะ

(นิ บทหน้า + หร ธาตุ <แสวงหา> + ส ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ นิ อุปสรรคไม่มีอรรถพิเศษใดๆ)

---

[๑๐] อภิ.สงฺ.มูลฎีกา. ๑/๑/๓๔

- นิชิคีสนสฺส ภาโว นิชิคีสนตา.

ภาวะแห่งการแสวงหา ชื่อว่า นิชิคีสนตา

(นิชิคีสน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

หรือ

- วญฺเจตฺวา คเหตุํ อิจฺฉนํ นิชิคีสนํ.

การปรารถนาเพื่อหลอกลวงแล้วรับเอา ชื่อว่า นิชิคีสนะ

(นิ บทหน้า + หร ธาตุ <รับเอา> + ส ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ นิ อุปสรรคมีอรรถว่า วญฺจน <หลอกลวง>)

- นิชิคีสนสฺส ภาโว นิชิคีสนตา.

ภาวะแห่งการปรารถนาเพื่อหลอกลวงแล้วรับเอา ชื่อว่า นิชิคีสนตา

(นิชิคีสน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

รูปวิเคราะห์แรกกล่าวตามข้อความว่า

มหิจฺฉตาย อตฺตนา ลทฺธลาเภน ปรโต ลาภปริเยสนา ลาเภน ลาภํ นิ-ชิคีสนตา.[๑๑]

“การแสวงหาลาภจากที่อื่นด้วยการที่ตนได้รับ เพราะความละโมบ ชื่อว่า การแสวงหาลาภด้วยลาภ”

ส่วนรูปวิเคราะห์หลังกล่าวตามข้อความว่า

นิกตฺตุํ อปฺเปน ลาเภน พหุกํ วญฺเจตฺวา คเหตุํ อิจฺฉนํ นิชิคีสนํ, ตสฺส ภาโว นิชิคีสนตา.[๑๒]

“การปรารถนาเพื่อหลอกลวงแล้วรับเอาลาภมากด้วยลาภน้อย ชื่อว่า นิชิคีสนะ ภาวะของการปรารถนานั้นชื่อว่า นิชิคีสนตา”

ในต้นฉบับวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับมหาจุฬาฯ มีรูป

---

[๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓/๔๖

[๑๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓/๖๕

ว่า "นิกตฺตุํ" แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปที่ถูกต้องว่า "นิหตฺตุํ" เพราะบทว่า นิหตฺตุํ แสดงธาตุเดิมว่ามาจาก หร ธาตุที่มี นิ เป็นบทหน้า เมื่อท่านแสดงรูปเดิมอย่างนี้แล้ว จึงอธิบายความหมายของ นิ อุปสรรคด้วยคำว่า วญฺเจตฺวา (หลอกลวง) และอธิบายความหมายของ หร ธาตุด้วยคำว่า คเหตุํ (รับเอา) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ตามรูปวิเคราะห์แรก - หร ธาตุใน นิชิคีสน ศัพท์มีความหมายว่า "แสวงหา"
- ส ปัจจัยไม่มีความหมายอะไร

ตามรูปวิเคราะห์หลัง - หร ธาตุมีความหมายว่า "รับเอา"
- ส ปัจจัยมีความหมายว่า "ปรารถนาเพื่อ"

โดยทั่วไป ส ปัจจัยที่ลงท้าย หร ธาตุมักใช้ในความหมายว่า "ปรารถนาเพื่อ" จึงลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๔) ว่า ภุชฆสหรสุปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ (ลง ข, ฉ และ ส ปัจจัยท้าย ภุช, ฆส, หร, สุ และ ปา ธาตุเป็นต้นในอรรถของ ตุํ ปัจจัย และ อิจฺฉา ศัพท์ <ปรารถนาเพื่อ> ได้บ้าง) เช่น ภิกฺขํ ชิคีสติ (ปรารถนานำภิกษาไป) แปลง หร เป็น คี ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๗๔) ว่า หรสฺส คี เส (แปลง หร ธาตุเป็น คี ในเพราะ ส ปัจจัย)

อย่างไรก็ตาม รูปวิเคราะห์แรก ส ปัจจัยไม่ได้ลงในความหมายว่า "ปรารถนาเพื่อ" ดังนั้น จึงต้องลง ส ปัจจัยด้วยการตัดสูตรให้เหลือสองส่วนว่า ภุชฆสหรสุปาทีหิ (ลง ข, ฉ และ ส ปัจจัยท้าย ภุช, ฆส, หร, สุ และ ปา ธาตุเป็นต้นได้บ้าง) โดยเว้นคำว่า ตุมิจฺฉตฺเถสุ ในสูตรดังกล่าว

[๑๓] ปาสณฺฑ

คำว่า ปาสณฺฑ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ลัทธิใส่บ่วง[คือตัณหาและทิฏฐิในจิตของเหล่าสัตว์] [๑๓]

ปาสํ เฑตีติ ปาสณฺโฑ.

---

[๑๓] ปาจิตฺยาทิโยชนา หน้า ๕๙

(ปาส บทหน้า + ฑี ธาตุ = ใส่ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ลัทธิดักบ่วงคือตัณหาและทิฏฐิ[๑๔]

ตณฺหาปาสํ ทิฏฺฐิปาสญฺจ เฑติ อุฑฺเฑตีติ ปาสณฺโฑ.

(ปาส บทหน้า + ฑี ธาตุ (ดัก) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ลัทธิยังบ่วงตัณหาและบ่วงทิฏฐิ[๑๕]

ตณฺหาปาสํ ทิฏฺฐิปาสญฺจ เฑนฺติ ปวตฺเตนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส บทหน้า + ฑี ธาตุ (ดำเนินไป) + ณาเป การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุ-กัตตุสาธนะ)

๔. ลัทธิดักเหล่าสัตว์ไว้ด้วยบ่วงคือตัณหา[๑๖]

ตณฺหาปาเสน ฑํสนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส บทหน้า + ฑํส ธาตุ = ดัก + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๕. ลัทธิทำลายธรรมของพระอริยะ[๑๖]

อริยธมฺมํ วิพาธนฺตีติ ปาสณฺฑา.

(ปาส ธาตุ = ทำลาย + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๑๔] ภิกฺขุ

คำว่า ภิกฺขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้เห็นภัยในสงสาร

สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุ.

(ภี บทหน้า + อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รู ปัจจัย)

๒. ผู้แตกต่าง คือ เป็นผู้แตกต่าง[จากคฤหัสถ์]ด้วยการนุ่งห่มผ้าเสียหาย

ภิชฺชติ ภินฺนปฏฺธารเกน วิเสโส ภวตีติ ภิกฺขุ.

(ภิทิ ธาตุ <ภิชฺชเน = แตก, แตกต่าง> + รู ปัจจัย)

---

[๑๔] ปาจิตฺยาทิโยชนา หน้า ๕๙ [๑๕] อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๔๑ [๑๖] ม.มู.ฏีกา. ๒/๑๕

[๑๔] ปาติโมกฺขสํวรสํวุต

- สํวรณํ สํวโร.

  การสำรวม ชื่อว่า สังวระ

(สํ บทหน้า + วร ธาตุ <อาวรเณ = ปิดกั้น> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ปาติโมกฺขเมว สํวโร ปาติโมกฺขสํวโร.

  การสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ปาติโมกฺขสํวเรน สํวุโต ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต.

  ผู้สังวรด้วยการสำรวมปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกขสังวรสังวุตะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

[๑๔] จาฏุกมฺยตา

คำว่า จาฏุกมฺยตา แปลตามศัพท์ว่า “ความปรารถนาตนให้เป็นผู้น่าชอบใจ” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จฏติ ภินฺทติ อมนุญฺญภาวนฺติ จาฏุ.

  ผู้ทำลายความไม่น่าชอบใจ, ผู้น่าชอบใจ ชื่อว่า จาฏุ

(จฏ ธาตุ <เภทเน = ทำลาย>+ ณุ ปัจจัย)

- จาฏุ อตฺตานํ อิจฺฉตีติ จาฏุกาโม.

  ผู้ปรารถนาตนให้เป็นผู้น่าชอบใจ ชื่อว่า จาฏุกามะ

(จาฏุ ศัพท์ + กมุ ธาตุ <อิจฺฉากนฺตีสุ = ปรารถนา/ชอบใจ> + ณ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ)

- จาฏุกามสฺส ภาโว จาฏุกมฺยํ.

  ความปรารถนาตนให้เป็นผู้น่าชอบใจ ชื่อว่า จาฏุกัมยะ

(จาฏุกาม ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- จาฏุกมฺยํ เอว จาฏุกมฺยตา.

ความปรารถนาตนให้เป็นผู้น่าชอบใจนั่นแหละ ชื่อว่า จาฎุกัมยตา

(จาฎุกมฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

[๑๔] มุคฺคสูปฺยตา

คำว่า มุคฺคสูปฺยตา แปลตามศัพท์ว่า "ความเป็นผู้มีถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มุคฺคสูเปน สทิสํ มุคฺคสูปฺยํ.

ถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว ชื่อว่า มุคคสูปยะ

(มุคฺคสูป ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน สทิส ตัทธิต)

- มุคฺคสูปฺยํ อสฺส อตฺถีติ มุคฺคสูปฺโย.

ผู้มีถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว ชื่อว่า มุคคสูปยะ

(มุคฺคสูปฺย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- มุคฺคสูปฺยสฺส ภาโว มุคฺคสูปฺยตา.

ความเป็นผู้มีถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว ชื่อว่า มุคคสูปยะ

(มุคฺคสูปฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๔] ปาริภฏฺยตา

คำว่า ปาริภฏฺยตา (การรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก) หมายถึง การเลี้ยงเด็กในสกุลด้วยการใช้เอวอุ้มหรือให้ขี่คอ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริภฏีติ ปริภโฏ.

ภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปริภฏะ

(ปริ บทหน้า + ภร ธาตุ <ภรเณ = เลี้ยงดู> + ต ปัจจัย)

- ปริภฏสฺส กมฺมํ ปาริภฏฺยํ.

การงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภัฏยะ

(ปริภฏ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต)

- ปาริภฏฺยสฺส ภาโว ปาริภฏฺยตา.

ความเป็นการงานเลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภัฏยตา

(ปาริภฏฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๔] ชงฺฆเปสนิก

- ชงฺฆาย เปสนํ ชงฺฆเปสนํ.

การส่ง[ข่าวสาร]ด้วยแข้ง ชื่อว่า ชังฆเปสนะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ชงฺฆเปสเน ยุตฺตํ ชงฺฆเปสนิกํ.

กรรมที่ประกอบในการส่ง[ข่าวสาร]ด้วยแข้ง ชื่อว่า ชังฆเปสนิกะ

(ชงฺฆเปสน ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ยุตฺต ตัทธิต)

[๑๔] โอปานภูต

- โอปานานิ วิย ภูตานิ โอปานภูตานิ.

ตระกูลที่เป็นเหมือนสระน้ำ ชื่อว่า โอปานภูตะ

(อุปมาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า โอปาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. บ่อน้ำ : ที่ดื่มน้ำ, บ่อน้ำ ชื่อว่า โอปานะ

อุทสฺส ปานํ โอปานํ.

(อุท ศัพท์ + ปาน ศัพท์ แปลงสระ อุ เป็น โอ และลบ ท อักษร)

๒. สระน้ำ : ที่ดื่มน้ำ, สระน้ำ ชื่อว่า โอปานะ

- อุทสฺส ปานํ โอปานํ.

(อุท ศัพท์ + ปาน ศัพท์ แปลงสระ อุ เป็น โอ และลบ ท อักษร)

๓. ท่าน้ำ : สถานที่อันบุคคลหยั่งลงแล้วพึงดื่ม

- โอคาเหตฺวา ปาตพฺพนฺติ โอปานํ.

(อว บทหน้า = หยั่งลง + ปา ธาตุ <ปาเน = ดื่ม> + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ดังข้อความในว่า

โอปานภูโตติ อุทปานภูโต สพฺเพสํ สาธารณปริโภโค, จาตุมฺมหาปเถ ขต-โปกฺขรณี วิย หุตฺวาติ อตฺโถ.[๑๖]

“คำว่า โอปานภูโต แปลว่า เป็นเหมือนสระน้ำอันเป็นที่ใช้สอยทั่วไปของทุกคน หมายความว่า เป็นเหมือนสระน้ำที่ขุดไว้ในทางสี่แพร่ง”

โอปานภูตนฺติ จตุมหาปเถ ขตโปกฺขรณี วิย ธมฺมิกสมณพฺราหฺมณานํ ยถาสุขํ ปริภุญฺชิตพฺพวิภวํ.[๑๗]

“คำว่า โอปานภูตํ (เป็นเหมือนสระน้ำ) หมายความว่า มีสมบัติที่ควรใช้สอยตามสบาย เหมือนสระน้ำที่ขุดไว้ในทางสี่แพร่งเพื่อสมณพราหมณ์ผู้ทรงธรรม”

โอปานํ วุจฺจติ โอคาเหตฺวา ปาตพฺพโต นทิตฬากาทีนํ สพฺพสาธารณติตฺถํ. โอปานํ วิย ภูโตติ โอปานภูโต. เตนาห “อุทปานภูโตติอาทิ.[๑๘]

“ท่าน้ำทั่วไปแก่ทุกคนของแม่น้ำและสระน้ำเป็นต้น ชื่อว่า โอปานะ เพราะอันบุคคลควรหยั่งลงแล้วดื่ม ผู้เป็นเหมือนท่าน้ำ ชื่อว่า โอปานภูตะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุทปานภูโต”

ผู้แปลได้แปล โอปาน ในที่นี้ว่า “สระน้ำ” ตามข้อความว่า

โอปานภูตานีติ อุทปานภูตานิ. ภิกฺขุสงฺฆสฺส ภิกฺขุนีสงฺฆสฺส จ จตุมหาปเถ ขตโปกฺขรณี วิย ยถาสุขํ โอคาหนกฺขมานิ.[๑๙]

“คำว่า โอปานภูตานิ แปลว่า เป็นเหมือนสระน้ำ หมายความว่า ควรแก่การหยั่งลง[ดื่ม]ตามสบาย เหมือนสระน้ำที่ขุดไว้ในทางสี่แพร่งเพื่อภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์”

[๑๔] กาสาวปชฺโชต

- กาสาวานํ ปภา กาสาวา.

---

[๑๖] ที.สี.อ. ๑/๓๔๐/๒๖๘

[๑๗] ขุ.ชา.อ. ๗/๑๙๐/๓๔๐

[๑๘] ที.สี.ฏีกา ๑/๓๔๐/๓๙๗

[๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๑

สีแห่งจีวร ชื่อว่า กาสาวะ

(อันตโลปสมาส ลบ ปภา ศัพท์)

- กาสาเวหิ ปชฺโชตานิ กาสาวปชฺโชตานิ.

ตระกูลที่แวววาวด้วยสีจีวร ชื่อว่า กาสาวปัชโชตะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

กาสาวปชฺโชตานีติ ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนีนญฺจ นิวตฺถปารุตกาสาวานํเยว ปภาหิ เอโกภาสานิ.[๒๐]

“คำว่า กาสาวปชฺโชตานิ (แวววาวด้วยสีจีวร) หมายความว่า มีความสุกใสเป็นอย่างเดียวกันด้วยสีจีวรของภิกษุและภิกษุณีที่นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์แล้ว”

[๑๔] อิสิวาตปฏิวาต

ในคำว่า อิสิวาตปฏิวาตานิ (ฟุ้งตลบไปด้วยลมของนักบวช) นั้น คำว่า อิสิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น[๒๑]

สีลาทิคุเณ เอสตีติ อิสิ.

(อิส ธาตุ <อุจฺเฉ = แสวงหา> + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้แสวงหากุศลธรรม[๒๒]

เอสติ คเวสติ กุสเล ธมฺเมติ อิสิ.

(อิส ธาตุ + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า อิสิ หมายถึง ฤษี หรือพระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

เอตฺถ ปน สีลาทโย คุเณ เอสนฺตีติ อิสโย, พุทฺธาทโย อริยา ตาปสปพฺพชฺชาย จ ปพฺพชิตา นรา.[๒๓]

---

[๒๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๑

[๒๑] รูป. สูตร ๖๗๙

[๒๒] ขุ.พุทฺธ.อ. ข้อ ๖๓ หน้า ๘๖

[๒๓] นีติ.ธาตุ. หน้า ๒๓๒

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ ผู้แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า อิสิ คือ พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และชนผู้บวชด้วยการบวชของดาบส"

โดยทั่วไปคำว่า อิสิ หมายถึง ฤษี แต่ในที่บางแห่งหมายถึง :-

๑. พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

ภาสเย โชตเย ธมฺมํ ปคฺคเณฺห อิสินํ ธชํ
สุภาสิตธชา อิสโย ธมฺโม หิ อิสินํ ธโช.[๒๔]

"บุคคลพึงประกาศเผยแพร่เชิดชู[โลกุตตร]ธรรมที่เป็นธงชัยของพระอริยะ พระอริยะมีสุภาษิต[ที่แสดงโลกุตตรธรรม]เป็นธงชัย ธรรมเป็นธงชัยของพระอริยะ"

อิสโยติ พุทฺธาทโย อริยา.[๒๕]

"คำว่า อิสโย (พระอริยะ) คือ พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น"

๒. พระปัจเจกพุทธเจ้า

อยํ ปพฺพโต อิเม อิสี คิลติ.[๒๖]

"ภูเขานี้กลืนพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้"

อิเม อิสีติ อิเม ปจฺเจกพุทฺธอิสี.[๒๗]

"คำว่า อิเม อิสี (พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้) หมายถึง อิสิคือพระปัจเจก-พุทธเจ้าเหล่านี้"

๓. นักบวชคือภิกษุ

อิสิวาตปริวาโตติ สีลกฺขนฺธาทีนํ นิพฺพานสฺส จ เอสนโต อิสีนํ ภิกฺขูนํ คุณคนฺเธน เจว คุณคนฺธวาสิเตน สรีรคนฺเธน จ ปริโต สมนฺตโต วายิโต.[๒๘]

---

[๒๔] สํ.นิ. ๑๕/๒๔๑/๒๖๕, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๘/๕๘

[๒๕] องฺ.จตุกฺก.อ. ๒/๔๘/๓๔๖

[๒๖] ม.อุ. ๑๔/๑๓๓/๑๑๘

[๒๗] ม.อุ.อ. ๔/๑๓๓/๙๐

[๒๘] องฺ.เอกฺก.ฏีกา ๑/๕๓/๑๓๒

"คำว่า อิสิวาตปริวาโต (ฟุ้งตลบรอบด้านด้วยลมของนักบวช) หมายความว่า ฟุ้งตลบรอบด้านด้วยกลิ่นแห่งคุณของนักบวชคือภิกษุ และกลิ่นแห่งสรีระที่อบด้วยกลิ่นแห่งคุณ เพราะเป็นผู้แสวงหาหมู่คุณมีศีลเป็นต้นและพระนิพพาน"

๔. นักบวชคือภิกษุและภิกษุณี

อิสิวาตปฏิวาตานีติ เคหํ ปวิสนฺตานํ นิกฺขมนฺตานญฺจ ภิกฺขุภิกฺขุนี-สงฺขาตานํ อิสีนํ จีวรวาเตน เจว สมิญฺชนปสารณาทิชนิตสรีรวาเตน จ ปฏิวาตานิ ปวายิตานิ วินิทฺธุตกิพฺพิสานิ วา.[๒๙]

"คำว่า อิสิวาตปฏิวาตานิ (ฟุ้งตลบไปด้วยลมของนักบวช) หมายความว่า ฟุ้งตลบไปด้วยลมจากจีวรของนักบวชที่เข้าออกเรือน และด้วยลมจากสรีระที่เกิดจากการคู้และเหยียดเป็นต้น หรือมีบาปที่ถูกกำจัดแล้ว"

คำว่า อิสิวาตปฏิวาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฟุ้งตลบไปด้วยลมของนักบวช

อิสีนํ วาโต อิสิวาโต, อิสิวาเตน ปฏิวาตานิ อิสิวาตปฏิวาตานิ.

(ปฏิวาต ศัพท์มีความหมายว่า ฟุ้งตลบ = ปติ บทหน้า + วา ธาตุ <ไป> + ต ปัจจัย)

๒. มีบาปที่ถูกลมของนักบวชกำจัดแล้ว

- อิสีนํ วาโต อิสิวาโต, อิสิวาเตน ปฏิวาตานิ อิสิวาตปฏิวาตานิ.

(ปฏิวาต ศัพท์มีความหมายว่า กำจัด = ปติ บทหน้า + วา ธาตุ <ทำลาย> + ต ปัจจัย)

[๑๔] เปตฺติก

- ปิตุ สนฺตโก เปตฺติโก.

ของมีอยู่แห่งบิดา ชื่อว่า เปตติกะ

---

[๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔/๕๑

(ปิตุ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต)

[๑๔] สติปฏฺฐาน

คำว่า สติปฏฺฐาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณของสติ ๔ ประเภท อันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม

ปติฏฺฐาติ อสฺมินฺติ **ปฏฺฐานํ**, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน = ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

๒. สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ หมายถึง การล่วงความยินดียินร้าย

ปฏฺฐเปตพฺพนฺติ **ปฏฺฐานํ**, สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน = ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. สติที่เข้าไปตั้งไว้หรือสติที่ตั้งไว้มั่น

ปฏฺฐาตีติ **ปฏฺฐานํ**, สติเยว ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ.

(ปฏฺฐาน = ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๑๕] สมฺภาร

คำว่า สมฺภาร แปลว่า "เหตุ" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺภรียเต ผลํ เอเตนาติ สมฺภาโร.

  เหตุที่สั่งสมผล ชื่อว่า สัมภาระ

(สํ บทหน้า + ภร ธาตุ <ภรเณ = เลี้ยงดู> + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

[๑๕] สสมฺภารกถา

คำว่า สสมฺภารกถา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. คำแสดง[จิต]พร้อมด้วยเหตุ[ของการเห็น]

สมฺภาเรน สห ยา วตฺตตีติ สสมฺภารา.

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

สสมฺภารา กถา สสมฺภารกถา.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. คำแสดงการเห็นที่เป็นไปกับด้วยเหตุ

- สมฺภาเรน สห ยํ วตฺตตีติ สสมฺภารํ, ทสฺสนํ.

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- สสมฺภารสฺส กถา สสมฺภารกถา.

(กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๕] นิมิตฺต

- นิมียติ สญฺญายตีติ นิมิตฺตํ.

สิ่งที่ถูกหมายรู้, อารมณ์ ชื่อว่า นิมิต

(นิ บทหน้า + มา ธาตุ <มาเน = วัด> + ต ปัจจัย)

[๑๕] อนุพฺยญฺชน

- อนุ อนุ พฺยญฺชยตีติ อนุพฺยญฺชนํ.

ลักษณะที่ยังกิเลสให้ปรากฏเสมอ ชื่อว่า อนุพยัญชนะ

(อนุ บทหน้า + วิ บทหน้า + อญฺช ธาตุ <พฺยตฺติยํ = ปรากฏ> + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

[๑๖] ภากุฏิกา

- ภุโน กุฏิ ภากุฏิกา.

การขมวดแห่งคิ้ว ชื่อว่า ภากุฏิกา

(ภู ศัพท์ + กุฏิ ศัพท์ + ก อาคม + อา อิตถีปัจจัย แปลงสระ อู ใน ภู เป็น อา)

[๑๖] ภากุฏิย

- ภากุฏิกรณํ สีลมสฺสาติ ภากุฏิโก.

ผู้มีปกติขมวดคิ้ว ชื่อว่า ภากุฏิกะ

(ภากุฏิกรณ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต ลบ กรณ ศัพท์)

- ภากุฏิกสฺส ภาโว ภากุฏิยํ.

ภาวะของผู้มีปกติขมวดคิ้ว, กิริยาขมวดคิ้ว ชื่อว่า ภากุฏิยะ

(ภากุฏิก ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต ลบ ก อักษรใน ภากุฏิก ศัพท์)

[๑๖] กุหนา

- กุหียเต วิมฺหาปียเต กุหนา.

การทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหนา

(กุห ธาตุ <วิมฺหาปเน = ให้อัศจรรย์> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๑๖] กุหายนา

- กุเหตีติ กุโห หรือ กุหนํ กุโห.

ผู้ทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหะ หรือการทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหะ

(กุห ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ หรือ กุห ธาตุ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- กุหสฺส อยนา กุหายนา.

กิริยาของผู้ทำให้อัศจรรย์หรือกิริยาของการทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหายนา

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๖] กุหิตตฺต

- กุเหตีติ กุหิโต หรือ กุเหน อิโตติ กุหิโต.

ผู้ทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหิตะ หรือ กุหิโต ผู้เป็นไปด้วยการทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหิตะ

(กุห ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ หรือ ตติยาตัปปุริสสมาส)

- กุหิตสฺส ภาโว กุหิตตฺตํ.

ภาวะของผู้ทำให้อัศจรรย์ ชื่อว่า กุหิตัตตะ

(กุหิต ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๗] อิจฺฉาปกต

- อปกรียิตฺถาติ อปกโต.

ผู้ถูกทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] ชื่อว่า อปกตะ

(อป บทหน้า + กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อิจฺฉาย อปกโต อิจฺฉาปกโต.

ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] ชื่อว่า อิจฉาปกตะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่เห็นว่า อป ศัพท์มีความหมายว่า อเปต (ปราศจาก) และคำว่า อุปทฺทุตสฺสาติ อตฺโถ (ความหมาย คือ ถูกความอยากย่ำยี) เป็นคำอธิบายของศัพท์ดังกล่าว ไม่ใช่คำแปลของ อปกต ศัพท์ ดังข้อความว่า

อิจฺฉาปกโตติ ตาย ปาปิกาย อิจฺฉาย อปกโต อภิภูโต ปาราชิโก หุตฺวา.[๓๐]

"คำว่า อิจฺฉาปกโต (ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ]) หมายความว่า ผู้ถูกความอยากอันต่ำทรามนั้นทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] คือ ถูกความอยากนั้นย่ำยี กล่าวคือ เป็นผู้แพ้"

อปกโตติ ปาปิกาย อิจฺฉาย สมฺมาอาชีวโต อเปโต กโตติ อิจฺฉาย อปกโต. ตถาภูโต จ มิจฺฉาชีเวน อภิภูโต ปราชิโต นาม โหตีติ อาห "อภิภูโต ปราชิโตติ.[๓๑]

"คำว่า อปกโต (ผู้ถูกทำให้ปราศจาก) หมายความว่า ผู้ถูกความอยากอันต่ำทรามทำให้ปราศจากสัมมาชีพ ดังนั้นจึงชื่อว่า ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] และบุคคลผู้เป็นเช่นนั้นเป็นผู้ถูกมิจฉาชีพย่ำยี จึงชื่อว่าผู้แพ้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อภิภูโต ปราชิโต (คือ ถูกความอยากนั้นย่ำยี กล่าวคือ เป็นผู้แพ้)"

แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ก็อธิบายบทนี้ว่า

---

[๓๐] วิ.มหา.อ. ๑/๑๙๘/๕๓๒

[๓๑] สารตฺถฎีกา ๒/๑๙๘/๓๔๗

อิจฺฉาย อปกตสฺสาติ ปาปิกาย อิจฺฉาย สมฺมาอาชีวโต อเปโต กโตติ อปกโต. ตถาภูโต จ อาชีวูปทฺทเวน อุปทฺทุโตติ กตฺวา อาห "อุปทฺทุตสฺสาติ อตฺโถติ."[๓๒]

"คำว่า อิจฺฉาย อปกตสฺส (ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก) หมายความว่า ผู้ถูกความอยากอันต่ำทรามทำให้ปราศจากสัมมาชีพ ดังนั้นจึงชื่อว่า ผู้ถูกความอยากทำให้ปราศจาก[สัมมาชีพ] และบุคคลผู้เป็นเช่นนั้นก็ถูกอุปสรรคคือการเลี้ยงชีพย่ำยี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปทฺทุตสฺสาติ อตฺโถ (ความหมายคือ ถูกความอยากย่ำยี)"

อย่างไรก็ตาม มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา อีกอย่างหนึ่งว่า

อิจฺฉาปกโตติ อิจฺฉาย อปกโต อุปทฺทุโต, อภิภูโต วา.[๓๓]

"คำว่า อิจฺฉาปกโต แปลว่า ถูกความอยากย่ำยี หรือ ถูกความอยากครอบงำ"

ตามคำอธิบายนี้ถือว่า คำว่า อปกต มีความหมายว่า ผู้ถูกย่ำยี หรือ ผู้ถูกครอบงำ ดังคำว่า อปการ (การทำลาย, ย่ำยี, เบียดเบียน) ทั้งสองศัพท์คือ อปกต (ต ปัจจัย) และ อปการ (ณ ปัจจัย) ตรงข้ามกับคำที่มีความหมายในเชิงบวกอันประกอบด้วย อุป อุปสรรคว่า อุปกต (ผู้อันเขาช่วยเหลือ) และ อุปการ (การช่วยเหลือ)

[๑๗] โกรชิกโกรชิก

คำว่า โกรชิก มีศัพท์เดิมมาจาก กุ (น่ารังเกียจ) + รช (มลทิน) แปลว่า "มลทินที่น่ารังเกียจ" ซึ่งในเรื่องนี้คือ ความปรารถนาชั่ว การแสร้งสำรวมด้วยความปรารถนาชั่วอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า โกรชะ ส่วนภิกษุผู้ปฏิบัติเช่นนั้นชื่อว่า โกรชิกะ ส่วนการประกอบใช้คำ ๒ ศัพท์ว่า โกรชิกโกรชิก มีประโยชน์เพื่อแสดงความหมายว่า ยิ่ง เพิ่มขึ้นมาอีก ดังนั้น คำนี้จึงแปลว่า "แสร้งสำรวมด้วยความปรารถนาชั่วอย่างยิ่ง" ดังคำว่า

- ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา)

  ทุกฺขญฺจ ตํ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขํ.

---

[๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗/๖๑

[๓๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๖/๖๑

- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน)

  รูปญฺจ ตํ รูปญฺจาติ รูปรูปํ.

- ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช)

  ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช.

- เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ)

  เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว.

- ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้)

  ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ.

- มโนวิญฺญาณ (มโนวิญญาณ)

  มโน จ โส วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ.

- อชฺฌตฺตชฺฌตฺต (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง)

  อชฺฌตฺตญฺจ ตํ อชฺฌตฺตญฺจาติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตํ.

- ชญฺญชญฺญํ วิย (ของที่น่าพอใจอย่างยิ่ง)

  ชญฺญํ จ ตํ ชญฺญํ จาติ ชญฺญชญฺญํ.

ดังข้อความว่า

ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ. ยถา "ปทฏฺฐานนฺติ."[๓๔]

"โดยแท้จริงแล้ว อรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)"

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสที่มีอรรถว่า ยิ่ง (อติสยัตถะ) ในที่ประกอบศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกันซ้ำกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุจฺฉิโต จ โส รโช จาติ กุรโช.

  มลทินอันน่ารังเกียจ (ความปรารถนาชั่ว) ชื่อว่า กุรชะ

---

[๓๔] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๑๓๓

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- กุรเชน นิคฺคณฺหนํ โกรชํ.

การแสร้งสำรวมด้วยมลทินอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า โกรชะ

(กุรช ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิคฺคณฺหน ตัทธิต)

- โกรชํ เอตสฺส อตฺถีติ โกรชิโก.

ผู้มีการแสร้งสำรวมด้วยมลทินอันน่ารังเกียจ ชื่อว่า โกรชิกะ

(โกรช ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- โกรชิโก จ โส โกรชิโก จาติ โกรชิกโกรชิโก.

ผู้มีการแสร้งสำรวมด้วยมลทินอันน่ารังเกียจอย่างยิ่ง ชื่อว่า โกรชิกโกรชิกะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ดังข้อความว่า

กุจฺฉิตรชภูตาย ปาปิจฺฉตาย นิรตฺถกํ กายวจีวิปฺผนฺทนิคฺคณฺหนํ โกรชํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ โกรชิโก, โกหญฺเญน สํยตกาโย, อติวิย, อภิณฺหํ วา โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก.[๓๕]

“คำว่า โกรชะ คือ การข่มการซัดส่ายทางกายและวาจาที่ไร้ประโยชน์ด้วยความปรารถนาชั่วที่เป็นมลทินอันน่ารังเกียจ

คำว่า โกรชิกะ คือ ผู้มีการข่มการซัดส่ายทางกายและวาจาที่ไร้ประโยชน์ด้วยความปรารถนาชั่วที่เป็นมลทินอันน่ารังเกียจ

คำว่า โกรชิกโกรชิกะ คือ ผู้มีการข่มการซัดส่ายทางกายและวาจาที่ไร้ประโยชน์ด้วยความปรารถนาชั่วที่เป็นมลทินอันน่ารังเกียจอย่างยิ่ง หรืออยู่เสมอ”

ในข้อความข้างต้น คำว่า อติวิย, อภิณฺหํ วา โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก ไม่ได้

[๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๖/๖๑

แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อติวิย โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก หรือ อภิณฺหํ โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก เพราะรูปวิเคราะห์ดังกล่าวไม่พบในลักษณะของสมาส แต่แสดงรูปวิเคราะห์จริงว่า โกรชิโก จ โส โกรชิโก จาติ โกรชิกโกรชิโก ตามที่กล่าวไว้ข้างต้น โดยคำว่า อติวิย (อย่างยิ่ง) หรือคำว่า อภิณฺหํ (เสมอ) เป็นคำแสดงอติสยัตถะของบทนี้ ไม่ใช่คำที่แสดงรูปวิเคราะห์โดยตรง เพราะไม่มีลักษณะของรูปวิเคราะห์ดังกล่าวในกรรมธารยสมาส ๙ อย่าง

แม้คำว่า ภากุฏิกภากุฏิก เป็นต้น ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภากุฏิโก จ โส ภากุฏิโก จาติ ภากุฏิกภากุฏิโก.
  ผู้ขมวดคิ้วอย่างหนัก

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- กุหโก จ โส กุหโก จาติ กุหกกุหโก.
  ผู้เสแสร้งอย่างเจนจัด

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ลปโก จ โส ลปโก จาติ ลปกลปโก.
  ผู้ชมตนหรือทายกอย่างคล่องแคล่ว

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๗] อาลปนา

คำว่า อาลปนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การพูดทักก่อน

อาทิโตว ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อาทิโต = ก่อน)

๒. การพูดเสนอตนเข้าไป

อตฺตานํ อุปเนตฺวา ลปนา อาลปนา.

(อา ศัพท์มีความหมายว่า อุปเนตฺวา = เสนอเข้าไป)

[๑๗] ลปนา

- ลปียเต ลปนา.

  การพูด ชื่อว่า ลปนา

(ลป ธาตุ <วากฺเย = พูด> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๑๗] สลฺลปนา

- สุฏฺฐุ ลปนา สลฺลปนา.

  การพูดด้วยดี, การพูดเอาใจ ชื่อว่า สัลลปนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สุฏฺฐุ <ดี>)

[๑๗] อุลฺลปนา

- อุทฺธํ ลปนา อุลฺลปนา.

  การพูดยกให้สูงขึ้น ชื่อว่า อุลลปนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส อุ อุปสรรคมีความหมายว่า อุทฺธํ <เบื้องบน, สูง>)

[๑๗] สมุลฺลปนา

- สพฺพโตภาเคน อุทฺธํ ลปนา สมุลฺลปนา.

  การพูดยกให้สูงขึ้นโดยทุกส่วน ชื่อว่า สมุลลปนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมนฺตภาว <ความเป็นโดยรอบ>

[๑๗] อุนฺนหนา

- นยฺหเต นหนา.

  การผูกมัด ชื่อว่า นหนา

(นห ธาตุ <พนฺธเน = ผูก> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- อุทฺธํ นหนา อุนฺนหนา.

  การผูกมัดในเบื้องบน, การผูกมัดให้หนักๆ ขึ้น ชื่อว่า อุนนหนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส อุ อุปสรรคมีความหมายว่า อุทฺธํ <เบื้องบน, หนักๆ ขึ้น>)

[๑๗] สมุนฺนหนา

- สพฺพโตภาเคน อุทฺธํ อุนฺนหนา สมุนฺนหนา.

การผูกมัดในเบื้องบนโดยทุกส่วน, การผูกมัดให้หนักๆ ขึ้นโดยทุกส่วน ชื่อว่า สมุนนหนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมนฺตภาว <ความเป็นโดยรอบ>)

[๑๗] อุกฺกาจนา

- กาจียเต กาจนา.

การพูด ชื่อว่า กาจนา

(กจ ธาตุ <รเว = ออกเสียง> + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- อุกฺขิปิตฺวา กาจนา อุกฺกาจนา.

การพูดยกตน ชื่อว่า อุกกาจนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส อุ อุปสรรคมีความหมายว่า อุกฺขิปน <ยก>)

[๑๗] สมุกฺกาจนา

- สพฺพโตภาเคน อุกฺกาจนา สมุกฺกาจนา.

การพูดยกตนโดยทุกส่วน ชื่อว่า สมุกกาจนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมนฺตภาว <ความเป็นโดยรอบ>

[๑๗] อนุปฺปิยภาณิตา

- ปุนปฺปุนํ ปิยํ ภณติ สีเลนาติ อนุปฺปิยภาณี.

ผู้พูดคำเป็นที่รักบ่อยๆ โดยปกติ ชื่อว่า อนุปปิยภาณี

(อนุ บทหน้า + ปิย บทหน้า + ภณ ธาตุ <ภณเน = พูด> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อนุปฺปิยภาณิโน ภาโว อนุปฺปิยภาณิตา.

ความเป็นผู้พูดคำเป็นที่รักบ่อยๆ โดยปกติ ชื่อว่า อนุปปิยภาณิตา

(อนุปฺปิยภาณี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๗] นิมิตฺตกมฺม

- นิมิตฺตสฺส กมฺมํ นิมิตฺตกมฺมํ.

การทำนิมิตหมาย ชื่อว่า นิมิตตกัมมะ

(กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๗] โอภาสกมฺม

- อตฺตโน อิจฺฉาย โอภาสนํ ปกาสนํ โอภาโส.

การประกาศความต้องการของตน ชื่อว่า โอภาสะ

(อว บทหน้า + ภาส ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- โอภาสสฺส กมฺมํ โอภาสกมฺมํ.

การกระทำการประกาศความต้องการของตน ชื่อว่า โอภาสกัมมะ

(กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๗] สามนฺตชปฺปา

- ชปฺปนํ ชปฺปา.

การพูด ชื่อว่า ชัปปา

(ชปฺป ธาตุ <ปตฺถโนตฺตีสุ = ปรารถนา, พูด> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- สามนฺเต ชปฺปา สามนฺตชปฺปา.

การพูดในที่ใกล้[วัตถุที่ต้องการ] ชื่อว่า สามันตชัปปา

(สัตตมีตัปปุริสสมาส)

[๑๗] ปริกถา

- กถนํ กถา.

การพูด ชื่อว่า กถา

(กถ ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- ปริยาเยน กถา ปริกถา.

การพูดโดยอ้อม ชื่อว่า ปริกถา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส ปริ อุปสรรคมีความหมายว่า ปริยาย <โดยอ้อม>)

[๑๗] วมฺภนา, ครหนา, อุกฺเขปนา, สมุกฺเขปนา

- วมฺภียเต วมฺภนา.

การดูหมิ่น ชื่อว่า วัมภนา

(วภิ ธาตุ <นินฺทายํ = ตำหนิ> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ครหียเต ครหนา.

การตำหนิ ชื่อว่า ครหนา

(ครห ธาตุ <นินฺทายํ = ตำหนิ> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- อุกฺขิปียเต อุกฺเขปนา

การสลัดทิ้ง, การพูดปัด ชื่อว่า อุกเขปนา

(อุ บทหน้า + ขิป ธาตุ <เขเป = ทิ้ง> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถี-ปัจจัย อุ อุปสรรคไม่มีความหมายพิเศษใดๆ)

หรือ

- อุกฺขิปียเต อุกฺเขปนา.

การสลัดทิ้งด้วยการยกย่อง ชื่อว่า อุกเขปนา

(อุ บทหน้า + ขิป ธาตุ <เขเป = ทิ้ง>+ ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย อุ อุปสรรคมีความหมายว่า ปสํสา <ยกย่อง>)

- สพฺพโตภาเคน อุกฺเขปนา สมุกฺเขปนา.

การสลัดทิ้งโดยทุกส่วน ชื่อว่า สมุกเขปนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมนฺตภาว <ความเป็นโดยรอบ>

หรือ

- สุฏฺฐุ อุกฺเขปนา สมุกฺเขปนา.

การสลัดทิ้งด้วยการยกย่องให้ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า สมุกเขปนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สุฏฺฐุ <ยิ่ง>)

[๑๗] สํขิปนา

- ขิปียเต ขิปนา.

การล้อเลียน ชื่อว่า ขิปนา

(ขิป ธาตุ <เขเป = ทิ้ง> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- สุฏฺฐุ ขิปนา สํขิปนา.

การล้อเลียนให้ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า สังขิปนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สุฏฺฐุ <ยิ่ง>)

[๑๗] สมฺปาปนา

- ปาปียเต ปาปนา.

การให้ถึงความไม่เป็นทายก หรือโทษ ชื่อว่า ปาปนา

(ป บทหน้า + อป ธาตุ <ปาปุณเน = ถึง> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- สพฺพโตภาเคน ขิปนา สมฺปาปนา.

การให้ถึงโดยทุกส่วน ชื่อว่า สัมปาปนา

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมนฺตภาว <ความเป็นโดยรอบ>)

[๑๗] อวณฺณหาริกา

- อวณฺณสฺส หรณํ อวณฺณหาริกา.

การนำโทษไป ชื่อว่า อวัณณหาริกา

(อวณฺณ ศัพท์ + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณฺวุ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๑๗] ปรปิฏฺฐิมํสิกตา

- ปเรสํ ปิฏฺฐิมํสํ ปรปิฏฺฐิมํสํ.

เนื้อข้างหลังของผู้อื่น ชื่อว่า ปรปิฏฐิมังสะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ปรปิฏฺฐิมํสํ ขาทนสีโล ปรปิฏฺฐิมํสิโก.

คนกินเนื้อข้างหลังของผู้อื่น ชื่อว่า ปรปิฏฐิมังสิกะ

(ปรปิฏฺฐิมํส ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ขาทนสีล ตัทธิต)

- ปรปิฏฺฐิมํสิกสฺส ภาโว ปรปิฏฺฐิมํสิกตา.

ความเป็นคนกินเนื้อข้างหลังของผู้อื่น ชื่อว่า ปรปิฏฐิมังสิกตา

(ปรปิฏฺฐิมํสิก ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๗] อาชีวปาริสุทฺธิ

- เอตํ อาคมฺม ชีวนฺตีติ อาชีโว.

ความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ ชื่อว่า อาชีวะ

(อา บทหน้า + ชีว ธาตุ <ปาณเน = เป็นอยู่> + อ ปัจจัยในอวุตตกรรมสาธนะ)

- ปริสุชฺฌนํ ปาริสุทฺธิ.

ความหมดจด ชื่อว่า ปาริสุทธิ

(ปริ บทหน้า + สุธ ธาตุ <สุทฺธิยํ = หมดจด> + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ ทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ <คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์>)

- อาชีวสฺส ปาริสุทฺธิ อาชีวปาริสุทฺธิ.

ความหมดจดของความพยายามที่เป็นเหตุเลี้ยงชีพ ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๘] หิริโกปิน

- หิรึ โกเปตีติ หิริโกปินํ.

อวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป ชื่อว่า หิริโกปินะ

(หิรี บทหน้า + กุป ธาตุ <โกเป = กำเริบ, วิบัติ> + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ แปลง ต เป็น น, ลง อี อาคม รัสสะ อี เป็น อิ)

ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนี[๓๖]แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- หิรี กุปฺปติ เอเตนาติ หิริโกปินํ.

ความละอายย่อมสูญหายไปด้วยอวัยวะนี้ เหตุนั้น อวัยวะนั้น ชื่อว่า หิริ-โกปินะ (อวัยวะเป็นเหตุให้ความละอายสูญหายไป)

(หิรี บทหน้า + กุป ธาตุ <โกเป = กำเริบ, วิบัติ> + ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๗]แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- กูปํ ปฏิจฺฉาทนํ อรหตีติ โกปินํ.

อวัยวะที่ควรปกปิด ชื่อว่า โกปินะ

(กูป ศัพท์ <ปกปิด> + อิน ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

- หิรี จ ตํ โกปินญฺจาติ หิริโกปินํ.

---

[๓๖] นิรุตฺติ. สูตร ๗๕๒

[๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๖๗

อวัยวะที่ควรปกปิดซึ่งน่าละอาย ชื่อว่า หิริโกปินะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส รัสสะ อี ใน รี เป็น อิ)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ แปลว่า “เพื่อปกปิดอวัยวะที่ควรปกปิดซึ่งน่าละอาย”

[๑๘] ปิณฺฑปาต

คำว่า ปิณฺฑปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อาหารที่ถูกใส่ไว้ในบาตรด้วยภิกขาจารวัตร

ปิณฺฑาย ภิกฺขาย อุลตีติ ปิณฺโฑโล.

(ปิณฺฑ บทหน้า + อุล ธาตุ <คเวสเน = แสวงหา> + อ ปัจจัย)

ปิณฺโฑลสฺส กมฺมํ ปิณฺโฑลฺยํ.

(ปิณฺโฑล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต)

ปาตียิตฺถาติ ปาโต.

(ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)

ปิณฺโฑเลฺยน ปาโต ปิณฺฑปาโต.

(ตติยาตัปปุริสสมาส มาจาก ปิณฺโฑลฺยปาต แปลงสระ โอ ใน โฑ เป็น อ และลบ ลฺย ศัพท์ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์ทางไวยากรณ์โดยไม่มีสูตรกำกับ)

๒. หมู่แห่งก้อนข้าว

- ปิณฺฑานํ ปาโต ปิณฺฑปาโต.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๘] อาหรหตฺถก, อลํสาฏโก, ตตฺรวฏฺฏโก, กากมาสโก, ภุตฺตวมิตก

- อาหร หตฺถนฺติ วทตีติ อาหรหตฺถโก.

ผู้กล่าวว่าจงฉุดมือ ชื่อว่า อาหรหัตถกะ

(อาหรหตฺถ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน วทติ ตัทธิต)

- อลํ สาฏกํ นิวาเสตุนฺติ อลํสาฏโก.
  ผู้ไม่อาจเพื่อนุ่งผ้า ชื่อว่า อลังสาฏกะ

(อัพยยีภาวสมาส)

- วฏฺฏตีติ วฏฺฏโก, ตตฺร วฏฺฏโก ตตฺรวฏฺฏโก.
  ผู้นอนกลิ้งอยู่ในที่นั้น ชื่อว่า ตัตรวัฏฏกะ

(สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- มสียเต อามสียเตติ มาโส, กาเกหิ มาโส ยสฺสาติ กากมาสโก.
  ผู้มีอาหารอันกาสัมผัสได้ ชื่อว่า กากมาสกะ

(ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)

- วมตีติ วมิโต, ภุตฺโต หุตฺวา วมิโต ภุตฺตวมิโต.
  ผู้บริโภคแล้วอาเจียนออก ชื่อว่า ภุตตวมิตะ

(สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ภุตฺตวมิโต เอว ภุตฺตวมิตโก.
  ผู้บริโภคแล้วอาเจียนออกนั่นแหละ ชื่อว่า ภุตตวมิตกะ

(ภุตฺตวมิต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

[๑๘] อนวชฺชตา

- วทิตพฺพนฺติ วชฺชํ.
  โทษที่บุคคลควรว่ากล่าว ชื่อว่า วัชชะ

(วท ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- วชฺชเมว อวชฺชํ.
  โทษที่บุคคลควรว่ากล่าวนั่นแหละ ชื่อว่า อวัชชะ

(ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส อ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตัพภาวะ)

- นตฺถิ อวชฺชํ ยสฺส เมติ อนวชฺโช.
  ผู้ไม่มีโทษที่บุคคลควรว่ากล่าว ชื่อว่า อนวัชชะ

(นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- อนวชฺชสฺส ภาโว อนวชฺชตา.

ความเป็นผู้ไม่มีโทษที่บุคคลควรว่ากล่าว, ความไม่มีโทษ ชื่อว่า อนวัชชตา (อนวชฺช ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในตัพภาวะ คำว่า ตัพภาวะ หมายถึง เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = เนื้อความของบทหน้านั้น ชื่อว่า ตัพภาวะ) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

วาจาสิลิฏฺจตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต.[๓๘]

“อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ”

มีตัวอย่างว่า

- สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ) [สุตฺต + อนฺต]
- กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั่นแหละ) [กมฺม + อนฺต]
- คูโถ เอว คูถคตํ (คูถคตะ คือ คูตรนั่นแหละ) [คูถ + คต]
- อนฺโต เอว อนฺตคตํ (อันตคตะ คือ ที่สุดนั่นแหละ) [อนฺต + คต]
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ ความเห็นผิดนั่นแหละ) [ทิฏฺฐิ + คต]
- อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อัตถชาตะ คือ อรรถนั่นแหละ) [อตฺถ + ชาต]
- ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธัมมชาตะ คือ ธรรมนั่นแหละ) [ธมฺม + ชาต]

การใช้ศัพท์ตัพภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย เพื่อเปลี่ยนลิงค์ หรือเพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทตามสมควร

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

---

[๓๘] นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๘๔

ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ, "อตฺถชาตนฺติ เอตฺถ วิย ชาตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา.[๓๙]

"ธรรมนั่นแหละชื่อว่า ธรรมชาติ เพราะ ชาต ศัพท์ เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้น ดังอุทาหรณ์ว่า อตฺถชาตํ (อรรถ)"

กมฺมเมว กมฺมนฺโต อนฺตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา.[๔๐]

"กรรมนั่นแหละ ชื่อว่า กัมมันตะ เพราะ อนฺต ศัพท์ เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้น"

"สงฺขารคตํ ถามคตนฺติอาทีสุ คตสทฺโท ตพฺภาววุตฺติ วิย อิธ คตสทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ นาม, น ทิฏฺฐิโต อญฺญํ กิญฺจิ ธมฺมชาตนฺติ โยชนา. ยถา "ทานเมว ทานมยนฺติ อิทํ สกตฺถวุตฺติตทฺธิตํ นาม โหติ, เอวํ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตนฺติ อยมฺปิ ตุลฺยาธิกรณตฺตา ตพฺภาววุตฺติกมฺมธารยสมาโส นามาติ ทฏฺฐพฺโพ.[๔๑]

"ความเห็นนั่นแหละชื่อว่า ทิฏฐิคตะ พึงประกอบความว่าไม่มีธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากทิฏฐิ เพราะ คต ศัพท์เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้น เหมือน คต ศัพท์ที่เป็นไปในเนื้อความของบทหน้านั้นดังอุทาหรณ์ว่า สงฺขารคตํ (สังขาร) ถามคตํ (กำลัง) เป็นต้น

รูปวิเคราะห์ว่า ทานเมว ทานมยํ (ทานนั่นแหละ ชื่อว่า ทานมยะ) นี้ ชื่อว่า สกัตถวุตติตัทธิต ฉันใด พึงทราบว่าแม้รูปวิเคราะห์ว่า ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ (ความเห็นนั่นแหละชื่อว่า ทิฏฐิคตะ) นี้ ก็ชื่อว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส เพราะมีความหมายเหมือนกัน ฉันนั้น"

[๑๘] อุตุปริสฺสย

คำว่า อุตุปริสฺสย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อันตรายคือฤดู

อุตุ เอว ปริสฺสโย อุตุปริสฺสโย.

---

[๓๙] มณิสาร.ฏีกา ๑/๖๐ [๔๐] มณิสาร.ฏีกา ๑/๒๙๒ [๔๑] มณิสาร.ฏีกา ๑/๑๓๔

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. อันตรายและฤดู

อุตุ จ ปริสฺสโย จ อุตุปริสฺสยา.

(อสมาหารทวันทสมาส)

[๑๘] คิลานปจฺจยเภสชฺช

- คิลานสฺส ปจฺจโย คิลานปจฺจโย.

สิ่งที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปัจจยะ

(จตุตถีตัปปุริสสมาส)

- ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เภสชฺชํ.

ยาที่เป็นงานของหมอ (พระผู้มีพระภาค) ชื่อว่า เภสัชชะ

(ภิสกฺก ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต)

- คิลานปจฺจโย เอว เภสชฺชํ คิลานปจฺจยเภสชฺชํ.

ยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปัจจยเภสัชชะ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๘] คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาร

- คิลานปจฺจยเภสชฺชํ เอว ปริกฺขาโร คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาโร.

เครื่องป้องกัน/สัมภาระ[ของชีวิต] คือยาที่เหมาะสมแก่คนป่วย ชื่อว่า คิลานปัจจยเภสัชชปริกขาระ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๘] เวยฺยาพาธิก

- พฺยาพาธติ จิตฺตํ วิโลเฬตีติ พฺยาพาโธ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัว, การแปรปรวนของธาตุ และโรค ชื่อว่า พยา-พาธะ

(วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาธ ธาตุ <วิโลฬเน = กวน> + ณ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ)

- พฺยาพาธโต อุปฺปนฺนา เวยฺยาพาธิกา.

เวทนาที่เกิดจากการแปรปรวนของธาตุและโรค ชื่อว่า เวยยาพาธิกะ

(พฺยาพาธ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุปฺปนฺน ตัทธิต)

[๑๘] อพฺยาพชฺฌปรมตา

- พฺยาพาธติ จิตฺตํ วิโลเฬตีติ พฺยาพาโธ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัว, ทุกข์ ชื่อว่า พยาพาธะ

(วิ บทหน้า + อา บทหน้า + พาธ ธาตุ <วิโลฬเน = กวน> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- พฺยาพาโธ เอว พฺยาพชฺฌํ.

สภาวะกวนจิตให้ขุ่นมัวนั่นแหละ ชื่อว่า พยาพัชฌะ

(พฺยาพาธ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- นตฺถิ เอตฺถ พฺยาพชฺฌนฺติ อพฺยาพชฺฌํ.

ความไม่มีทุกข์ ชื่อว่า อัพยาพัชฌะ

(สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

- อพฺยาพชฺฌํ ปรมํ เอตสฺสาติ อพฺยาพชฺฌปรมํ.

สภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อัพยาพัชฌปรมะ

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- อพฺยาพชฺฌปรมสฺส ภาโว อพฺยาพชฺฌปรมตา.

ความเป็นสภาวะที่มีความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อัพยาพัชฌปรมตา

(อพฺยาพชฺฌปรม ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๑๘] ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีล

- เต ปฏิจฺจ นิสฺสาย ปริภุญฺชมานา ปาณิโน อยนฺติ ปวตฺตนฺตีติ ปจฺจยา.

ภิกษุอาศัยใช้สอยจีวรเป็นต้นเหล่านั้นแล้วเป็นอยู่ เหตุนั้น จีวรเป็นต้นนั้นชื่อว่า ปัจจัย, สิ่งที่ภิกษุอาศัยเป็นอยู่

(ปติ บทหน้า <อาศัย> + อิ ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + อ ปัจจัยในอวุตตกรรมสาธนะ)

- ปจฺจเย สนฺนิสฺสิตนฺติ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตํ.
  สิ่งที่อาศัยปัจจัย ชื่อว่า ปัจจยสันนิสสิตะ

(ทุติยาตัปปุริสสมาส)

- ปจฺจยสนฺนิสฺสิตํ จ ตํ สีลํ จาติ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ.
  ศีลที่อาศัยปัจจัย ชื่อว่า ปัจจยสันนิสสิตศีล

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๙] วจีวิญฺญตฺติวิปฺผาร

- วจี จ สา วิญฺญตฺติ จาติ วจีวิญฺญตฺติ.
  ถ้อยคำที่แสดงให้รู้ความต้องการ ชื่อว่า วจีวิญญัติ

(วิเสสนุตตรบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- วจีวิญฺญตฺติยา วิปฺผาโร วจีวิญฺญตฺติวิปฺผาโร.
  การแผ่ไปของวจีวิญญัติ, การเปล่งวจีวิญญัติ ชื่อว่า วจีวิญญัตติวิปผาระ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๑๙] มธุปายส

- ปยสา สงฺขโต ปายโส.
  ข้าวทำด้วยนม ชื่อว่า ปายสะ

(ปย ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สงฺขต ตัทธิต)

- มธุนา สิตฺโต ปายโส มธุปายโส.
  ข้าวปายาสที่ราดรดด้วยน้ำผึ้ง ชื่อว่า มธุปายสะ

(มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

ตัวอย่างว่า ปายส นี้พบในพระบาลีอื่นว่า

ตีหิ วิชฺชาหิ สมฺปนฺโน ชาติมา สุตวา พหู
วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน โสมํ ภุญฺเชยฺย ปายสํ.[๔๒]

"บุคคลผู้เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด จบไตรเพท เป็นพหูสูต พราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤตินั้น จึงควรบริโภคข้าวปายาสนี้"

อหํ โข เวฬุคุมฺพสฺมึ ภุตฺวาน มธุปายสํ
ปทกฺขิณํ สมฺมสนฺโต ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
สานุํ ปฏิคมิสฺสามิ วิเวกมนุพฺรูหยํ.[๔๓]

"เราฉันข้าวมธุปายาสใต้พุ่มไผ่หยั่งเห็นความเกิดและความเสื่อมของขันธ์ทั้งหลายโดยเคารพ จะกลับไปสู่สานุบรรพตที่เราเคยอยู่ แล้วเพิ่มพูนวิเวกต่อไป"

ในมติข้างต้นยังสอดคล้องกับสันสกฤตอีกด้วย เพราะในสันสกฤตมีรูปว่า ปายส เหมือนกัน ดังหลักฐานว่า

ปฤษทาชฺยํ สทฺธฺยาชฺเย ปรมานฺนํ ตุ ปายสมฺ
หวฺยกวฺเย ไทวปิตฺรฺเย อนฺเน ปาตฺรํ สฺรุวาทิกมฺ.[๔๔]

"ศัพท์ว่า ปฤษทาชฺย ย่อมเป็นไปในเนยใสที่ผสมกับนมส้ม
ข้าวหุงด้วยนม = ปรมานฺน, ปายส (๒ ศัพท์)
หวฺย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยเทวดา
กวฺย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยบิดามารดาผู้เสียชีวิตแล้ว
ทัพพียัญ (ทัพพีที่ใช้สาดเนยใสใส่ไฟยัญ) ชื่อว่า ปาตฺร (ยัญ-

---

[๔๒] สํ.ส. ๑๕/๑๙๔/๒๐๐ [๔๓] ขุ.เถร. ๒๖/๒๓/๒๖๘ [๔๔] อมรโกษ ๒/๗/๒๔

ภาชน์, ภาชนะอันใช้ในยัญการบูชา มีถ้วย ชาม จาน ช้อน และ
ทัพพีรูปต่างๆ เป็นต้น)”

นอกจากนั้น ในวรรณกรรมบาลีบางแห่งพบรูปว่า ปายาส, มธุปายาส ถ้ามีรูปว่า ปายาส ก็เป็นบทสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

ปาตพฺโพ จ โส อสิตพฺโพ จาติ ปายาโส, รสํ กตฺวา ปิวิตุํ อาโลปํ กตฺวา จ ภุญฺชิตุํ ยุตฺโต โภชนวิเสโส.[๔๕]

“อาหารที่ควรดื่มและบริโภค ชื่อว่า ปายาสะ คือ อาหารพิเศษที่ควรดื่มทำให้เป็นน้ำและบริโภคทำให้เป็นก้อนข้าว”

ดังข้อความว่า

อญฺญมญฺเญหิ ติตฺเถหิ อสฺสํ ปาเยหิ สารถิ
อจฺจาสนสฺส ปุริโส ปายาสสฺสปิ ตปฺปติ.[๔๖]

“นายสารถี ท่านจงให้ม้าดื่มน้ำที่ท่าอื่นบ้าง แม้ข้าวปายาสที่รับ
ประทานบ่อยๆ คนก็ยังเบื่อได้”

ในประโยคร้อยแก้วของคัมภีร์อรรถกถา พบรูปว่า ปายาส เท่านั้น

ยํ ปน ภควา กปฺปสตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺขเยฺยยานิ ปารมิโย ปูเรตฺวา เอกูนตึสวสฺสกาเล จกฺกวตฺติสิรีนิวาสภูตา ภวนา นิกฺขมฺม อโนมานทีตีเร ปพฺพชิตฺวา ฉพฺพสฺสานิ ปธานโยคํ กตฺวา วิสาขปุณฺณมายํ อุรุเวลคาเม สุชาตาย ทินฺนํ ปกฺขิตฺตทิพฺโพชํ มธุปายาสํ ปริภุญฺชิตฺวา ฯเปฯ สพฺพพุทฺธคุเณ ปฏิวิชฺฌิ, อิทมสฺส ปญฺญากิจฺจํ.[๔๗]

“อนึ่งเล่า ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบำเพ็ญพระบารมี ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัปแล้ว เมื่อกาลที่ทรงมีพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา เสด็จออกจากวังประทับอันมีสิริแห่งพระจักรพรรดิราช ผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา ทรงบำเพ็ญเพียรตลอด ๖ พรรษา

---

[๔๕] ที.สี.ฏีกา ๒/๗/๒๙๐ [๔๖] ขุ.ชา. ๒๗/๒๕/๗ [๔๗] ที.สี.อ. ๑/๗/๕๗

ครั้นถึงวันวิสาขบุรณมี ดิถีเพ็ญเดือน ๖ เสวยมธุปายาสใส่ทิพยโอชา ซึ่งนางสุชาดา บ้านอุรุเวลคามถวาย ฯลฯ ทรงแทงตลอดพระพุทธคุณทั้งปวง นี้เป็นกิจแห่งปัญญาของพระองค์”

ราชา วิภาตาย รตฺติยา จตุสฏฺฐิมตฺเต พฺราหฺมณปาโมกฺเข ปกฺโกสาเปตฺวา หริตูปลิตฺตาย ลาชาทีหิ กตมงฺคลสกฺการาย ภูมิยา มหารหานิ อาสนานิ ปญฺญเปตฺวา ตตฺถ นิสินฺนานํ พฺราหฺมณานํ สปฺปิมธุสกฺกราภิสงฺขตสฺส วรปายาสสฺส สุวณฺณรชต-ปาติโย ปูเรตฺวา สุวณฺณรชตปาตีเหว ปฏิกุชฺชิตฺวา อทาสิ.[๔๘]

“ครั้นสว่างแล้ว พระราชารับสั่งให้เรียกหัวหน้าพราหมณ์จำนวน ๖๔ คน ให้ลาดอาสนะอันมีค่ามากบนพื้นฉาบด้วยของเขียว กระทำมงคลสักการะด้วยข้าวตอกเป็นต้น เมื่อเหล่าพราหมณ์ทั้งหลายนั่ง ณ ที่นั้นแล้ว ทรงนำถาดทองถาดเงินอันเต็มไปด้วยข้าวปายาสอย่างดี ปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ครอบด้วยถาดทองถาดเงินอีกทีถวาย”

เต เตสํ จตุราสีติสหสฺสานํ มหาปุริสสฺส จ ปายาสเมว ปฏิยาทยึสุ.[๔๙]

“ชาวบ้านเหล่านั้นจัดแจงข้าวปายาสแก่มหาบุรุษและบริวาร ๘ หมื่น ๔ พัน คนเหล่านั้น”

ปริปกฺกญาโณ มหาภินิกฺขมนํ กตฺวา มหาปธานํ ปทหิตฺวา นิโคฺรธมูเล ปายาสํ ปฏิคฺคเหตฺวา เนรญฺชราย ตีเร ปริภุญฺชิตฺวา โพธิมณฺฑํ อารุยฺห อสฺสตฺถรุกฺขมูเล อภิสมฺพุชฺฌิสฺสติ.[๕๐]

“พระองค์มีญาณแก่กล้าแล้วออกมหาภิเนษกรมณ์ ตั้งความเพียรอันใหญ่หลวง รับข้าวปายาสที่โคนต้นไทร เสวยที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ขึ้นสู่โพธิมณฑล จักตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถพฤกษ์”

แม้ในวรรณกรรมบาลีรุ่นหลัง เช่น มหาโพธิวงศ์ (หน้า ๕๖-๗) และชินจริต

---

[๔๘] ที.สี.อ. ๒/๑๗/๒๖ [๔๙] ขุ.พุทฺธ.อ. ๔/๓๔๒ [๕๐] ขุ.ชา.อ. ๑/๒๔

(คาถา ๒๑๕ และคาถา ๒๑๗) ก็พบรูป ปายาส เช่นเดียวกันทั้งในประโยคร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังหลักฐานในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

ตโต อุรุเวลาย เสนานินิคเม เสนานิกุฏฺมฺพิกสฺส ธีตา สุชาตา วยปฺปตฺตา ตสฺมึ รุกฺเข เอกํ ปตฺถนํ กตฺวา ปริปุณฺณสงฺกปฺปา ตสฺมึ ทิวเส อชฺช พลิกมฺมํ กริสฺสามีติ ปาโตว ปายาสํ อนายาสํ ปรมมธุรํ สมฺปฏิปาเทตฺวา สตสหสฺสคฺฆนิกํ สุวณฺณปาตึ อลงฺกริตฺวา ตตฺถ มธุปายาสํ ปูเรตฺวา อปราย กนกปาติยา ปิทหิตฺวา ฯเปฯ ยถา เม มโนรโถ นิปฺผนฺโน, เอวํ โวปิ นิปฺผชฺชตูติ อติมโนหรคิรมุทีรยิตฺวา ปโมทมานา คตา.

"ลำดับนั้น นางสุชาดาผู้เป็นธิดาของกุฎุมพีหัวหน้าในนิคมเสนานี ครั้นเจริญวัยแล้วได้ตั้งความปรารถนาอย่างหนึ่งที่ต้นไม้นั้น เมื่อสำเร็จดั่งที่ดำริไว้ ในวันนั้นจึงคิดว่าเราจักทำพลีกรรมในวันนี้ ให้จัดข้าวปายาสที่ไม่เหนียวข้นมีรสอร่อยอย่างยิ่งไว้ในเวลาเช้าแล้วประดับถาดทองควรค่าแสนหนึ่งใส่ข้าวมธุปายาสไว้ในถาดทองนั้น ปิดไว้ด้วยถาดทองอื่น ฯลฯ แล้วเปล่งคำที่น่ายินดียิ่งว่า มโนรถของดิฉันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้มโนรถของท่านก็จงสำเร็จ ฉันนั้น ปลาบปลื้มอยู่ กลับไปแล้ว"

สมิทฺธปตฺถนา เอกา สุชาตา นาม สุนฺทรี
เหมปาตึ สปายาสํ สีเสนา'ทาย โอนตา.

"หญิงงามนางหนึ่งชื่อว่าสุชาดา สำเร็จสมปรารถนาแล้ว ได้นำถาดทองพร้อมทั้งข้าวปายาสเทินศีรษะน้อมถวาย"

เทโวติ สญฺญาย อุทคฺคจิตฺตา
ปายาสปาตึ ปวรสฺส ทตฺวา
อาสึสนา อิชฺฌิ ยถา หิ มยฺหํ
ตุยฺหมฺปิ สา สามิ สมิชฺฌตูติ.

"นางมีจิตร่าเริงยินดีแล้ว ถวายถาดข้าวปายาสแก่พระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐโดยสำคัญว่าเป็นเทพ ทูลว่า นายท่าน ความปรารถนาของดิฉันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้ความปรารถนาของท่านก็จงสำเร็จ ฉันนั้น"

ด้วยเหตุนี้ จึงมีข้อสรุปว่า รูปว่า “ปายาส” และ “ปายส” มีใช้ทั้งสองอย่างในภาษาบาลี เหมือน “คุรุ” และ “ครุ” ที่มีใช้ทั้งสองอย่าง

[๑๙] เถยฺยปริโภค, อิณปริโภค, ทายชฺชปริโภค, สามิปริโภค

- เถยฺยาย ปริโภโค เถยฺยปริโภโค.

  การบริโภคอย่างขโมย ชื่อว่า เถยยบริโภค

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

- อิเณน ปริโภโค อิณปริโภโค.

  การบริโภคโดยความเป็นหนี้ ชื่อว่า อิณบริโภค

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ทายชฺเชน ปริโภโค ทายชฺชปริโภโค.

  การบริโภคโดยความเป็นทายาท ชื่อว่า ทายัชชบริโภค

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

- สามินา ปริโภโค สามิปริโภโค.

  การบริโภคโดยความเป็นนาย ชื่อว่า สามิบริโภค

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

[๑๙] เทสนาสุทฺธิ, สํวรสุทฺธิ, ปริเยฏฺฐิสุทฺธิ, ปจฺจเวกฺขณสุทฺธิ

- เทสนา เอว สุทฺธิ เทสนาสุทฺธิ.

  เครื่องหมดจดคือการแสดงอาบัติ ชื่อว่า เทสนาสุทธิ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- สํวโร เอว สุทฺธิ สํวรสุทฺธิ.

  เครื่องหมดจดคือการสำรวมอินทรีย์ ชื่อว่า สังวรสุทธิ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ปริเยฏฺฐิ เอว สุทฺธิ ปริเยฏฺฐิสุทฺธิ.

  เครื่องหมดจดคือการแสวงหา ชื่อว่า ปริเยฏฐิสุทธิ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ปจฺจเวกฺขณา เอว สุทฺธิ ปจฺจเวกฺขณสุทฺธิ.

เครื่องหมดจดคือการพิจารณา ชื่อว่า ปัจจเวกขณสุทธิ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๙] เสกฺข

คำว่า เสกฺข มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้กำลังปฏิบัติ

สิกฺขนฺตีติ เสกฺขา.

(สิกฺข ธาตุ <วิชฺโชปาทาเน = ถือเอาวิชา, ศึกษา, ปฏิบัติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้เกิดในสิกขา ๓

ตีสุ สิกฺขาสุ ชาตาติ เสกฺขา.

(สิกฺขา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

๓. ผู้มีปัญญาหยั่งเห็น [คือมรรค ผล และสัมมาทิฏฐิ]

อิกฺขติ เอตายาติ อิกฺขา.

(อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

สห อิกฺขาย เย วตฺตนฺตีติ เสกฺขา.

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส สห ศัพท์ + อิกฺขา ศัพท์ แปลง สห เป็น ส)

[๒๐] ชญฺญ

- ชนทสฺสนสฺส โยคฺยํ ชญฺญํ.

ของที่ควรดูของชน ชื่อว่า ชัญญะ

(ชนทสฺสน = การดูของชน + ณฺย ปัจจัยในความหมายว่า สมควร <โยคฺย> ลบ ทสฺสน ศัพท์เพื่อย่อคำ)

บทที่ ๒

[๒๓] ปํสุกูล

คำว่า ปํสุกูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผ้าที่[อยู่สูง]เหมือนฝั่งน้ำเหนือกองฝุ่น

ปํสุมฺหิ กูลํ ปํสุกูลํ, ปํสุกูลมิวาติ ปํสุกูลํ.

(ปํสุกูล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒. ผ้าที่ถึงความน่ารังเกียจเหมือนฝุ่น

ปํสุ วิย กุจฺฉิตภาวํ อุลตีติ ปํสุกูลํ.

(ปํสุ บทหน้า + กุ บทหน้า + อุล ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ)

[๒๓] ปํสุกูลิกงฺค

- ปํสุกูลสฺส ธารณํ ปํสุกูลํ.

การทรงผ้าบังสุกุล ชื่อว่า บังสุกูละ

(เมื่อควรกล่าวว่า ปํสุกูลธารณ ให้ลบ ธารณ ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การทรงผ้าบังสุกุล)

- ปํสุกูลํ สีลมสฺสาติ ปํสุกูลิโก.

ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ชื่อว่า บังสุกูลิกะ

(ปํสุกูล ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- ปํสุกูลิกสฺส องฺคํ ปํสุกูลิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ชื่อว่า บังสุกูลิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] เตจีวริกงฺค

- ติจีวรสฺส ธารณํ ติจีวรํ.

การทรงผ้าไตรจีวร ชื่อว่า ติจีวระ

(เมื่อควรกล่าวว่า ติจีวรธารณ ให้ลบ ธารณ ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้น จึงมีความหมายว่า การทรงผ้าไตรจีวร)

- ติจีวรํ สีลมสฺสาติ เตจีวริโก.

ผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร ชื่อว่า เตจีวริกะ

(ติจีวร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- เตจีวริกสฺส องฺคํ เตจีวริกงฺคํ.

องค์ของภิกษุทรงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร ชื่อว่า เตจีวริกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] ปิณฺฑปาติก

คำว่า ปิณฺฑปาติก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้แสวงหาการตกลงของก้อนข้าว

ปิณฺฑานํ ปาโตติ ปิณฺฑปาโต.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ปิณฺฑปาตํ อุญฺฉตีติ ปิณฺฑปาติโก.

(ปิณฺฑปาต ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุญฺฉติ ตัทธิต)

๒. ผู้มีวัตรเพื่อเที่ยวบิณฑบาต, ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

ปิณฺฑาย ปติตุํ วตเมตสฺสาติ ปิณฺฑปาตี.

(ปิณฺฑ บทหน้า + ปต ธาตุ <เที่ยวไป> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ปิณฺฑปาตี เอว ปิณฺฑปาติโก.

(ปิณฺฑปาตี ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

รูปวิเคราะห์ว่า ปิณฺฑาย ปติตุํ วตเมตสฺสาติ ปิณฺฑปาตี อาจเปลี่ยนจาก วต

ศัพท์เป็น สีล ศัพท์ว่า ปิณฺฑาย ปติตุํ สีลเมตสฺสาติ ปิณฺฑปาตี ก็ได้ เพราะ วต และ สีล ศัพท์เป็นคำไวพจน์กัน และนอกจากนั้น อาจตั้งรูปวิเคราะห์โดยมีอาขยาตคุมพากย์ว่า ปิณฺฑาย ปตติ สีเลนาติ ปิณฺฑปาตี (ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร) ก็ได้ เพราะลง ณี ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๒) ว่า ตสฺสีลาทีสุ ณี-ตฺวาวี จ (เมื่อปรากฏอรรถตัสสีละเป็นต้นและอรรถอื่น ลง ณี ตุ และ อาวี ปัจจัย[ในกัตตุสาธนะ) ในความหมาย ๓ อย่าง คือ

๑. ตัสสีละ	ปกติของสิ่งนั้น
๒. ตัทธรรม	ความประพฤติในสิ่งนั้น
๓. ตัสสาธุการิตา	การทำดีในสิ่งนั้น

บทที่ลง ณี ปัจจัยอาจตั้งรูปวิเคราะห์ ๓ แบบโดยประกอบใช้บทที่ลง ตุํ ปัจจัย บทอาขยาต และบทสมาสในรูปวิเคราะห์ เมื่อรวมกับความหมาย ๓ อย่างข้างต้น ทำให้มีรูปวิเคราะห์ ๙ อย่าง ดังนี้

บทที่ลง ตุํ ปัจจัย, บทอาขยาต และบทสมาสในอรรถตัสสีละ

๑. พฺรหฺมํ จริตุํ สีลํ ยสฺสาติ พฺรหฺมจารี.
ผู้มีปกติเพื่อประพฤติพรหมจรรย์
(อรรถตัสสีละ + ตุํ คือ จริตุํ)

๒. พฺรหฺมํ จรติ สีเลนาติ พฺรหฺมจารี.
ผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยปกติ
(อรรถตัสสีละ + อาขยาต คือ จรติ)

๓. พฺรหฺมจรณสีโล พฺรหฺมจารี.
ผู้มีปกติคือความประพฤติพรหมจรรย์
(อรรถตัสสีละ + สมาส คือ จรณสีโล = จรณํ เอว สีลํ ยสฺสาติ จรณสีโล)

บทที่ลง ตุํ ปัจจัย, บทอาขยาต และบทสมาสในอรรถตัทธรรม

๔. พฺรหฺมํ จริตุํ ธมฺโม ยสฺสาติ พฺรหฺมจารี.
ผู้มีความประพฤติเพื่อประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถตัทธรรม + ตุํ คือ จริตุํ)

๕. พฺรหฺมํ จรติ ธมฺเมนาติ พฺรหฺมจารี.

ผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยความประพฤติ

(อรรถตัทธรรม + อาขยาต คือ จรติ)

๖. พฺรหฺมจรณธมฺโม พฺรหฺมจารี.

ผู้มีความประพฤติคือความประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถตัทธรรม + สมาส คือ จรณธมฺโม)

บทที่ลง ตุํ ปัจจัย, บทอาขยาต และบทสมาสในอรรถตัสสาธุการิตา

๗. พฺรหฺมํ จริตุํ สาธุการิตา ยสฺสาติ พฺรหฺมจารี.

ผู้มีการทำดีเพื่อประพฤติพรหมจรรย์

(อรรถตัสสาธุการี + ตุํ คือ จริตุํ)

๘. พฺรหฺมํ จรติ สาธุการิตายาติ พฺรหฺมจารี.

ผู้ประพฤติพรหมจรรย์โดยทำดี

(อรรถตัสสาธุการี + อาขยาต คือ จรติ)

๙. พฺรหฺมจรเณ สาธุการี พฺรหฺมจารี. หรือ พฺรหฺมจรเณ สาธุ พฺรหฺมจารี.

ผู้ทำดีในพรหมจรรย์ หรือ ผู้ดีงามในพรหมจรรย์

(อรรถตัสสาธุการี + สมาสใน พฺรหฺมจรเณ)

[๒๓] สปทานจาริกงฺค

- อเปตํ ทานโตติ อปทานํ.

ปราศจากการขาดตอน ชื่อว่า อปทานะ

(อป บทหน้า + ทาน ธาตุ <อวขณฺฑเน = ตัด, ขาด> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สห อปทาเนน ยํ วตฺตตีติ สปทานํ.

การเที่ยวที่มีการไม่ขาดตอน ชื่อว่า สปทานะ

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- สปทานํ จริตุํ อิทมสฺส สีลนฺติ สปทานจารี.

ภิกษุผู้มีการเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตร ชื่อว่า สปทานจารี

(สปทาน บทหน้า + จร ธาตุ <จรเณ = เที่ยวไป> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สปทานจารี เอว สปทานจาริโก.

ภิกษุผู้มีการเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตรนั่นแหละ ชื่อว่า สปทานจาริกะ

(สปทานจารี ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- สปทานจาริกสฺส องฺคํ สปทานจาริกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้มีการเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นวัตร ชื่อว่า สปทานจาริกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] เอกาสนิกงฺค

- เอกาสเน โภชนํ เอกาสนํ.

การฉันในที่นั่งเดียว ชื่อว่า เอกาสนะ

(เมื่อควรกล่าวว่า เอกาสนโภชน ให้ลบ โภชน ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การฉันในที่นั่งเดียว)

- เอกาสนํ สีลมสฺสาติ เอกาสนิโก.

ผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตร ชื่อว่า เอกาสนิกะ

(เอกาสน ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- เอกาสนิกสฺส องฺคํ เอกาสนิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้ฉันในที่นั่งเดียวเป็นวัตร ชื่อว่า เอกาสนิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] ปตฺตปิณฺฑิกงฺค

- ปตฺเต ปิณฺโฑ ปตฺตปิณฺโฑ.

ก้อนข้าวในบาตร ชื่อว่า ปัตตปิณฑะ

(สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- ปตฺตปิณฺโฑ สีลมสฺสาติ ปตฺตปิณฺฑิโก.

ผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร ชื่อว่า ปัตตปิณฑิกะ

(ปตฺตปิณฺฑ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- ปตฺตปิณฺฑิกสฺส องฺคํ ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้ฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นวัตร ชื่อว่า ปัตตปิณฑิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺค

- ปจฺฉาภตฺตสฺส โภชนํ ปจฺฉาภตฺตํ.

การฉันปัจฉาภัต ชื่อว่า ปัจฉาภัตตะ

(เมื่อควรกล่าวว่า ปจฺฉาภตฺตโภชน ให้ลบ โภชน ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การฉันปัจฉาภัต)

- ปจฺฉาภตฺตํ สีลมสฺสาติ ปจฺฉาภตฺติโก.

ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร ชื่อว่า ปัจฉาภัตติกะ

(ปจฺฉาภตฺต ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- น ปจฺฉาภตฺติโก ขลุปจฺฉาภตฺติโก.

ผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ขลุปจฺฉาภตฺติกสฺส องฺคํ ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นวัตร ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

หรือ คำว่า ขลุปจฺฉาภตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขลุ วิย ปจฺฉาภตฺติโก ขลุปจฺฉาภตฺติโก.

ผู้มีปัจฉาภัตเป็นวัตรเหมือนนกขลุ ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ

(อุปมาบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- ขลุปจฺฉาภตฺติกสฺส องฺคํ ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้มีปัจฉาภัตเป็นวัตรเหมือนนกขลุ ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] อารญฺญิกงฺค

- อรญฺเญ นิวาโส อรญฺญํ.

การอยู่ในป่า ชื่อว่า อรัญญะ

(เมื่อควรกล่าวว่า อรญฺญนิวาส ให้ลบ นิวาส ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้น จึงมีความหมายว่า การอยู่ในป่า)

- อรญฺญํ สีลมสฺสาติ อารญฺญิโก.

ผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร ชื่อว่า อารัญญิกะ

(อรญฺญ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- อารญฺญิกสฺส องฺคํ อารญฺญิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร ชื่อว่า อารัญญิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] รุกฺขมูลิกงฺค

- รุกฺขมูเล นิวาโส รุกฺขมูลํ.

การอยู่โคนไม้ ชื่อว่า รุกขมูละ

(เมื่อควรกล่าวว่า รุกฺขมูลนิวาส ให้ลบ นิวาส ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้น จึงมีความหมายว่า การอยู่โคนไม้)

- รุกฺขมูลํ สีลมสฺสาติ รุกฺขมูลิโก.

ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร ชื่อว่า รุกขมูลิกะ

(รุกฺขมูล ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- รุกฺขมูลิกสฺส องฺคํ รุกฺขมูลิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร ชื่อว่า รุกขมูลิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] อพฺโภกาสิกงฺค

- อพฺโภกาเส นิวาโส อพฺโภกาโส.

การอยู่ในที่กลางแจ้ง ชื่อว่า อัพโภกาสะ

(เมื่อควรกล่าวว่า อพฺโภกาสนิวาส ให้ลบ นิวาส ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การอยู่ในที่กลางแจ้ง)

- อพฺโภกาโส สีลมสฺสาติ อพฺโภกาสิโก.

ผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร ชื่อว่า อัพโภกาสิกะ

(อพฺโภกาส ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- อพฺโภกาสิกสฺส องฺคํ อพฺโภกาสิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นวัตร ชื่อว่า อัพโภกาสิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] โสสานิกงฺค

- สุสาเน นิวาโส สุสานํ.

การอยู่ในป่าช้า ชื่อว่า สุสาน

(เมื่อควรกล่าวว่า สุสานนิวาส ให้ลบ นิวาส ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การอยู่ในป่าช้า)

- สุสานํ สีลมสฺสาติ โสสานิโก.

ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร ชื่อว่า โสสานิกะ

(สุสาน ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- โสสานิกสฺส องฺคํ โสสานิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร ชื่อว่า โสสานิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] ยถาสนฺถติกงฺค

- ยถาสนฺถเต นิวาโส ยถาสนฺถตํ.

การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้ ชื่อว่า ยถาสันถตะ

(เมื่อควรกล่าวว่า ยถาสนฺถตนิวาส ให้ลบ นิวาส ศัพท์ จัดเป็นอันตโลปสมาส ดังนั้นจึงมีความหมายว่า การอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้)

- ยถาสนฺถตํ สีลมสฺสาติ ยถาสนฺถติโก.

ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร ชื่อว่า ยถาสันถติกะ

(ยถาสันถต ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- ยถาสนฺถติกสฺส องฺคํ ยถาสนฺถติกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้เป็นวัตร ชื่อว่า ยถาสันถติ-กังคะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] เนสชฺชิกงฺค

- นิสชฺชนํ นิสชฺชา.

การนั่ง ชื่อว่า นิสัชชา

(นิ บทหน้า + สท ธาตุ <วิสรณคตฺยาวสาเนสุ = แผ่ซ่าน และที่สุดของการไป> + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

- นิสชฺชา สีลมสฺสาติ เนสชฺชิโก.

ผู้มีการนั่งป็นวัตร ชื่อว่า เนสัชชิกะ

(นิสชฺชา ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สีล ตัทธิต)

- เนสชฺชิกสฺส องฺคํ เนสชฺชิกงฺคํ.

องค์ของภิกษุผู้มีการนั่งเป็นวัตร ชื่อว่า เนสัชชิกังคะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๒๓] ธุตงฺค

คำว่า ธุตงฺค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. องค์ของภิกษุผู้กำจัดกิเลส

ธุตสฺส องฺคานิ ธุตงฺคานิ.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

๒. การสมาทานที่มีปัญญาเป็นเหตุ[นำหน้า]

ธุตํ องฺคํ เอเตสนฺติ ธุตงฺคานิ.

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

๓. เหตุของการปฏิบัติอันกำจัดกิเลส

ธุตานิ จ ตานิ องฺคานิ จาติ ธุตงฺคานิ.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๒๓] โลลุปฺป

ในคำว่า โลลุปฺปวิทฺธํสนรสานิ (มีหน้าที่กำจัดความละโมบ) นี้ คำว่า โลลุปฺป (สภาวะปล้นกุศลอย่างยิ่ง, ตัณหา) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลลุปฺปตีติ โลลุปฺโป.

สภาวะปล้นกุศลอย่างยิ่ง ชื่อว่า โลลุปปะ

(ลุป ธาตุ <วิลุมฺปเน = ปล้น> + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เมื่อสำเร็จรูปเป็น ลุปฺป แล้วให้ซ้อน ลุ ข้างหน้า แล้วแปลงสระ อุ ใน ลุ เป็น โอ)

ข้อความว่า

โลลุปฺปตีติ โลลุปฺโป. อาทิทฺวิตฺตํ โอตฺตญฺจ.[๕๑]

"สภาวะปล้น[กุศล]อย่างยิ่ง ชื่อว่า โลลุปปะ ซ้อนอักษรตัวแรก และแปลง[สระ อุ] เป็น โอ"

โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปิตฺวาติ กุสลภณฺฑสฺส ภุสํ วิลุมฺปนฏฺเฐน โลลุปฺปํ วุจฺจติ ตณฺหา, โลลุปฺเปน จรณํ โลลุปฺปจาโร.[๕๒]

---

[๕๑] นิรุตฺติ. สูตร ๗๘๖

[๕๒] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๓๐/๗

"คำว่า โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปิตฺวา (งดเว้นการเที่ยวบิณฑบาตด้วยตัณหา) หมายความว่า ตัณหาชื่อว่า โลลุปปะ โดยความหมายว่า ปล้นสิ่งของคือกุศลอย่างยิ่ง

คำว่า โลลุปปจาระ คือ การเที่ยวบิณฑบาตด้วยตัณหา"

อตฺตนา ปรมุเขน จ กุสลภณฺฑสฺส ภุสํ วิลุปฺปนฏฺเฐน โลลุปฺปํ ตณฺหาจาโร.[๕๓]

"การเที่ยวไปด้วยตัณหา ชื่อว่า โลลุปปะ โดยความหมายว่าปล้นสิ่งของคือกุศลอย่างยิ่งด้วยตนเอง (ตัณหาที่เกิดขึ้นอาศัยตน) และโดยมีผู้อื่นเป็นหลัก (ตัณหาที่เกิดขึ้นเพื่อบุตรภรรยา ข้าทาสบริวาร เป็นต้น)"

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โลลุปฺป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลลุปสฺส ภาโว โลลุปฺปํ.

ความเป็นคนปล้นกุศลอย่างยิ่ง/บ่อยๆ, ตัณหา ชื่อว่า โลลุปปะ หรือความเป็นคนโลภมาก, ความละโมบ ชื่อว่า โลลุปปะ

(โลลุป ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

ตามนัยข้างต้นนี้คำว่า โลลุป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. คนปล้นกุศลอย่างยิ่ง/บ่อยๆ

ลุปฺปตีติ ลุโป, อติวิย ปุนปฺปุนํ วา ลุโป โลลุโป.

คนปล้นอย่างยิ่ง หรือคนปล้นบ่อยๆ ชื่อว่า โลลุปะ

(ลุป ธาตุ <วิลุมฺปเน = ปล้น> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ซ้อน ลุป ให้เป็นรูปว่า ลุปลุโป แล้วแปลงสระ อุ ใน ลุ ตัวแรกเป็น โอ แล้วลบ ป อักษร จึงได้รูปว่า โลลุโป)

โย หิ รสตณฺหาภิภูโต โหติ, โส ภุสํ ลุปฺปติ ปุนปฺปุนญฺจ ลุปฺปติ, เตน โลลุโปติ วุจฺจติ.[๕๔]

"โดยแท้จริงแล้ว บุคคลใดถูกความอยากในรสครอบงำ เขาย่อมปล้น[กุศล]อย่างยิ่งและปล้นบ่อยๆ ดังนั้นจึงชื่อว่า โลลุปะ (คนปล้นกุศลอย่างยิ่ง/บ่อยๆ)"

---

[๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓/๑๐๖

[๕๔] ขุ.สุ.อ. ๑/๕๖/๑๐๔

ปุนปฺปุนํ วิสเย ลุมฺปติ อากฑฺฒตีติ โลลุโป. โลลุปสฺส ภาโว โลลุปฺปํ.[๕๕]

"คนปล้น คือ ดึงมาไว้บ่อยๆ ในวิสัย[ของตน] ชื่อว่า โลลุปะ, ภาวะของคนปล้น ชื่อว่า โลลุปปะ"

ลุปฺปตีติ ลุโป, อติวิย ปุนปฺปุนํ วา ลุโป โลลุโป. "ลุปลุโปติ วตฺตพฺเพ อุ-การสฺโสการํ ปการโลปญฺจ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ. โลลุปสฺส ภาโว โลลุปฺปํ, ตณฺหา. โลลุปฺปญฺจ ตํ ตณฺหา จาติ สมาโส.[๕๖]

"คนปล้น ชื่อว่า ลุปะ คนปล้นอย่างยิ่ง หรือคนปล้นบ่อยๆ ชื่อว่า โลลุปะ เมื่อควรกล่าวว่า ลุปลุโป กระทำการแปลงสระ อุ เป็น โอ และลบ ป อักษร จึงกล่าวไว้อย่างนี้

ความเป็นคนปล้นอย่างยิ่ง หรือ ความเป็นคนปล้นบ่อยๆ ชื่อว่า โลลุปปะ คือ ตัณหา พึงกระทำสมาสว่าตัณหาที่เป็นการปล้นอย่างยิ่ง หรือ ตัณหาที่เป็นการปล้นบ่อยๆ [ชื่อว่า โลลุปปตัณหา]"

"โลลุโป, โมมูโหติ โอตฺตํ ตทมินาทิปาจา.[๕๗]

"แปลง[สระ อุ] เป็น โอ ในคำว่า โลลุโป, โมมูโห เพราะเป็นปาฐะ[ที่สำเร็จ]ด้วยสูตรว่า ตทมินา เป็นต้น"

๒. คนโลภมาก, คนละโมบ

- ภุสํ ลุพฺภตีติ โลลุโป. หรือ ปุนปฺปุนํ ลุพฺภตีติ โลลุโป.

คนโลภยิ่ง ชื่อว่า โลลุปะ หรือ คนโลภบ่อยๆ ชื่อว่า โลลุปะ

(ลุภ ธาตุ <โลเภ = อยาก> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ซ้อน ลุ เป็น ลุลุ แปลง อุ ของ ลุ ตัวหน้าเป็น โอ เมื่อสำเร็จเป็น โลลุภ แล้วให้แปลง ภ เป็น ป จึงมีรูปเป็น โลลุป

อติตณฺโห ตุ โลลุโป.[๕๘]

---

[๕๕] อภิ.สํ.อ. ๑/๑๐๖๕/๔๒๒

[๕๖] มณิสาร.ฏีกา ๑/๕๖/๓๕๒

[๕๗] โมคฺ. ๕/๗๐

[๕๘] อภิธาน. คาถา ๗๒๙

“คนอยากจัด, คนละโมบ ชื่อว่า โลลุปะ”

ทฺวยํ อติตณฺเห. ลุภ โลเภ, อ, ทฺวิตฺตํ, ภสฺส โป. โลลุโป, โลลุโภปิ.[๕๙]

“สองศัพท์เป็นไปในคนอยากจัด, คนละโมบ = ลุภ ธาตุ ในความหมายว่า อยาก ลง อ ปัจจัย ซ้อนพยัญชนะ[เป็น ลุลุ] แปลง ภ เป็น ป ได้รูปว่า โลลุโป รูปว่า โลลุโภ ก็มีได้บ้าง”

ความหมายว่า ภุสํ (ยิ่ง) หรือ ปุนปฺปุนํ (บ่อยๆ) ที่กล่าวไว้ใน โลลุป ศัพท์นี้เป็นเนื้อความที่ได้รับจากการซ้อนอักษร เพราะในสันสกฤตถือว่าศัพท์ที่ซ้อนอักษรในอาขยาตหรือกิตก์มักแสดงอรรถที่ยิ่งไปกว่าอรรถทั่วไป ดังคำว่า ททฺทลฺลติ (ย่อมรุ่งโรจน์ยิ่ง), จงฺกมติ (ย่อมเดินกลับไปกลับมา), จงฺกโม (การเดินกลับไปกลับมา), อคฺคึ ชุโหติ (ย่อมบูชาไฟ) หมายถึง การบูชาไฟเสมอตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ดังข้อความว่า

โลลุโป, โมมุโห, กุกฺกุโจ, สุสุโข, โรรุโวอิจฺจาทีสุ ปน อติสยตฺถทีปนตฺถํ ปททฺวิตฺตํ กตฺวา ปุพฺพปเทสุ อกฺขรโลโป.[๖๐]

“อนึ่ง การซ้อนบทแล้วลบอักษรในบทหน้า มีประโยชน์เพื่อแสดงอติสยัตถะ ดังคำว่า โลลุโป (คนโลภยิ่ง), โมมุโห (คนหลงยิ่ง), กุกฺกุโจ (คนเดือดร้อนยิ่ง), สุสุโข (คนสบายยิ่ง), โรรุโว (คนคร่ำครวญยิ่ง) เป็นต้น”

สรุปความว่า คำว่า โลลุป ตามนัยแรกมาจาก ลุป ธาตุ ส่วนนัยหลังกล่าวว่ามาจาก ลุภ ธาตุ ความเห็นทั้งสองนี้สอดคล้องกับพจนานุกรมสันสกฤตที่กล่าวว่า

โลลุปะ, ตฺริ. (ครฺหิตํ ลุมฺปตีติ. ลุป + ยงฺ + อจฺ.) อติลุพฺธะ อิตฺยมระ.[๖๑]

“โลลุปะ, ไตรลิงค์ (มีรูปวิเคราะห์ว่า ครฺหิตํ ลุมฺปติ = บุคคลใดย่อมปล้นทรัพย์ที่น่าตำหนิ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า โลลุปะ ลุป ธาตุ + ยงฺ ปัจจัย + อจฺ ปัจจัย) คัมภีร์อมรโกษกล่าวว่า อติลุพฺธะ (คนโลภมาก)”

---

[๕๙] อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๗๒๙

[๖๐] นิรุตฺติ. สูตร ๓๓

[๖๑] ศพฺท.ทฺรุม ๔/๒๓๕

โลลุป (ภ) ตฺริ. ลุภ — ยงฺ - อจฺ. ปฤ. ภสฺย วา ปะ. อติโลภยุเกฺต.[๖๒]

“โลลุป (หรือ โลลุภ) ไตรลิงค์. ลุภ ธาตุ + ยงฺ ปัจจัย + อจฺ ปัจจัย เป็น ปฤโศทราทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ปฤโศทร เป็นต้น) แปลง ภ เป็น ป ได้บ้าง ย่อมเป็นไปในบุคคลผู้ประกอบด้วยความโลภมาก”

[๒๓] อปฺปิจฺฉตา

คำว่า อปฺปิจฺฉตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนา, ความไม่ปรารถนา

(อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาว <ไม่มี>)

๒. ความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย, ความปรารถนาน้อย, ความมักน้อย

(อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า ขุทฺทก ความปรารถนาน้อย, ความมักน้อย <เล็กน้อย>)

[๒๔] ยติ

คำว่า ยติ แปลว่า “ภิกษุ, นักบวช” มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้สำรวมกาย วาจา ใจ[๖๓]

กายวาจาจิตฺเตหิ ยโต สํยโตติ ยติ.

(ยต ธาตุ <อุปรเม = งดเว้น> + อิ ปัจจัย)

๒. ผู้เพียรปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาโดยชอบ[๖๔]

สมถวิปสฺสนาสุ สมฺมเทว ยตตีติ ยติ.

(ยต ธาตุ <ปยตเน = พยายาม> + อิ ปัจจัย)

๓. ผู้พยายามเพื่อความหลุดพ้น[๖๕]

---

[๖๒] ศพฺท.มหานิธิ หน้า ๓๙๕

[๖๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔/๑๐๘

[๖๔] สํ.ม.ฏีกา ๒/๖๕๑

[๖๕] ศพฺท.ทฺรุม หน้า ๓๔๙

ยตเต โมกฺขตฺถนฺติ ยติ.

(ยต ธาตุ <ปยตเน = พยายาม> + อิ ปัจจัย)

[๒๖] สงฺฆภตฺต

- สงฺฆสฺส ทาตพฺพภตฺตํ สงฺฆภตฺตํ.

ภัตที่ควรถวายแก่สงฆ์ ชื่อว่า สังฆภัต

(จตุตถีตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] อุทฺเทสภตฺต

- อุทฺเทเสน ทาตพฺพภตฺตํ อุทฺเทสภตฺตํ.

ภัตที่ควรถวายด้วยการเจาะจง[ภิกษุบางรูป] ชื่อว่า อุทเทสภัต

(ตติยาตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] ปกฺขิก

- ปกฺเข ทาตพฺพํ ปกฺขิกํ.

ภัตที่ควรถวายในปักษ์ ชื่อว่า ปักขิกะ

(ปกฺข ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ทาตพฺพ ตัทธิต)

[๒๖] อุโปสถิก

- อุโปสเถ ทาตพฺพํ อุโปสถิกํ.

ภัตที่ควรถวายในวันอุโบสถ ชื่อว่า อุโปสถิกะ

(อุโปสถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ทาตพฺพ ตัทธิต)

[๒๖] ปาฏิปาทิก

- ปฏิปททิวเส ทาตพฺพํ ปาฏิปทิกํ.

ภัตที่ควรถวายในวันปาฏิบท ชื่อว่า ปาฏิปทิกะ

(ปฏิปท ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ทาตพฺพ ตัทธิต)

[๒๖] อาคนฺตุกภตฺต

- อาคนฺตุกานํ ทาตพฺพภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ.
  ภัตที่ควรถวายแก่พระอาคันตุกะ ชื่อว่า อาคันตุกภัต

(จตุตถีตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] คมิกภตฺต

- คมิกานํ ทาตพฺพภตฺตํ คมิกภตฺตํ.
  ภัตที่ควรถวายแก่ภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง ชื่อว่า คมิกภัต

(จตุตถีตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] คิลานภตฺต

- คิลานานํ ทาตพฺพภตฺตํ คิลานภตฺตํ.
  ภัตที่ควรถวายแก่ภิกษุอาพาธ ชื่อว่า คิลานภัต

(จตุตถีตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] คิลานุปฏฺฐากภตฺต

- คิลานุปฏฺฐากานํ ทาตพฺพภตฺตํ คิลานุปฏฺฐากภตฺตํ.
  ภัตที่ควรถวายแก่ภิกษุผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ ชื่อว่า คิลานุปัฏฐากภัต

(จตุตถีตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] วิหารภตฺต

- วิหารํ อุทฺทิสฺส ทาตพฺพภตฺตํ วิหารภตฺตํ.
  ภัตที่ควรถวายเจาะจงวัด ชื่อว่า วิหารภัต

(ทุติยาตัปปุริสสมาส ลบ อุทฺทิสฺส และ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] ธุรภตฺต

- ธุเร ทาตพฺพภตฺตํ ธุรภตฺตํ.

ภัตที่ควรถวายในเรือนแรก ชื่อว่า ธุรภัต

(สัตตมีตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๖] วารกภตฺต

- วาเรน ทาตพฺพภตฺตํ วารกภตฺตํ.

ภัตที่ควรถวายตามวาระ ชื่อว่า วารกภัต

(ตติยาตัปปุริสสมาส ลบ ทาตพฺพ ศัพท์)

[๒๙] หตฺถโยคี

- หตฺเถน โยโค หตฺถโยโค.

การประกอบด้วยมือ, การใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

- หตฺถโยโค อสฺส อตฺถีติ หตฺถโยคี.

ผู้มีการประกอบด้วยมือ, ผู้ใช้มือ ชื่อว่า หัตถโยคี

(หตฺถโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

[๒๙] ปตฺตโยคี

- ปตฺเตน โยโค ปตฺตโยโค.

การประกอบด้วยบาตร, การใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ปตฺตโยโค อสฺส อตฺถีติ ปตฺตโยคี.

ผู้มีการประกอบด้วยบาตร, ผู้ใช้บาตร ชื่อว่า ปัตตโยคี

(ปตฺตโยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

[๓๐] อติริตฺต

- อติเรกํ ริจติ คจฺฉตีติ อติริตฺตํ.

อาหารที่ถึงความเหลือเฟือ ชื่อว่า อติริตตะ

(อติ บทหน้า + ริจ ธาตุ <โยคาโยเค = ประกอบและไม่ประกอบ> + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๓๔] สุสาน

- เสนฺติ อตฺราติ สยนํ.

ที่นอน ชื่อว่า สยนะ

(สิ ธาตุ <สเย = นอน> + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- ฉวานํ สยนํ สุสานํ.

ที่นอนของศพ ชื่อว่า สุสานะ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๓๔] ราชยุตฺตก

- โยชาปียิตฺถาติ ยุตฺโต.

ผู้ถูกให้ประกอบแล้ว, ผู้ถูกแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ยุตตะ

(ยุช ธาตุ <โยเค = ประกอบ> + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)

- รญฺญา ยุตฺโต ราชยุตฺโต.

ผู้อันพระราชาให้ประกอบแล้ว, ผู้อันพระราชาแต่งตั้งแล้ว ชื่อว่า ราชยุตตะ

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ราชยุตฺโต เอว ราชยุตฺตโก.

ผู้อันพระราชาให้ประกอบแล้วนั่นแหละ ชื่อว่า ราชยุตตกะ

(ราชยุตฺต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

[๓๕] นิพฺพิกปฺป

- กปฺปนํ กปฺโป.

ความดำริ ชื่อว่า กัปปะ

(กปฺป ธาตุ <ตกฺเก = ดำริ> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วิเสโส กปฺโป วิกปฺโป.

ความดำริพิเศษ ชื่อว่า วิกัปปะ

(ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- วิกปฺปโต วิรหิโต นิพฺพิกปฺโป.

ผู้ปราศจากความดำริพิเศษ ชื่อว่า นิพพิกัปปะ

(อมาทิปรตัปปุริสสมาส)

[๓๖] ทุสฺสปลฺลตฺถิกา

คำว่า ทุสฺสปลฺลตฺถิกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การนั่งรัดเข่าด้วยผ้า

ปริคฺคเหตฺวา อาสนํ ปลฺลตฺถา.

(ปริ บทหน้า + อส ธาตุ <ภุวิ = มี, เป็น> + อต ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

ปลฺลตฺถา เอว ปลฺลตฺถิกา.

(ปลฺลตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

ทุสฺเสน ปลฺลตฺถิกา ทุสฺสปลฺลตฺถิกา.

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

๒. ผ้าที่มีเพื่อการนั่งรัดเข่า

ปลฺลตฺถาย วตฺตตีติ ปลฺลตฺถิกา.

(ปลฺลตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน วตฺตติ ตัทธิต)

ทุสฺโส เอว ปลฺลตฺถิกา ทุสฺสปลฺลตฺถิกา.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๓๗] อิทมตฺถิตา

พบรูปวิเคราะห์ในวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๓๗ หน้า ๑๐๕) ว่า

- อิเม ธุตงฺคคุเณ อตฺถยติ สีเลนาติ อิทมตฺถี.

  ผู้มีปกติต้องการธุดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิทมัตถี

(อิม บทหน้า + อตฺถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อิทมตฺถิโน ภาโว อิทมตฺถิตา.

  ความเป็นผู้มีปกติต้องการธุดงค์คุณเหล่านี้ ชื่อว่า อิทมัตถิตา

(อิทมตฺถี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

บทที่ ๓

[๓๘] สมาธิ

คำว่า สมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งไว้สม่ำเสมอ คือ ตั้งจิตไว้ให้มีอินทรีย์สมดุลกัน

สมํ อาทธาตีติ สมาธิ.

(สมํ <สม่ำเสมอ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

๒. สภาวะตั้งไว้โดยชอบ คือ ตั้งจิตไว้ในอารมณ์เดียวโดยไม่ให้ซัดส่าย

สมฺมา อาทธาตีติ สมาธิ.

(สํ <โดยชอบ> + อาธิ <ตั้งไว้>)

[๓๙] อุปจาร

- อปฺปนํ อุเปจฺจ จรตีติ อุปจาโร.

สภาวะเป็นไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจาระ

(อุป บทหน้า + จร ธาตุ <จรเณ = ประพฤติ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

[๓๙] อปฺปนา

- สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อปฺเปตีติ อปฺปนา.

สภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ถึงอารมณ์, สภาวะน้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์ ชื่อว่า อัปปนา

(อปฺป ธาตุ <ปาปุณเน = ถึง> + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๓๙] ปริตฺต

คำว่า ปริตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิถูกธรรมที่เป็นข้าศึกตัดรอนรอบด้าน

ปฏิปกฺเขหิ สมนฺตโต ขณฺฑียิตฺถาติ ปริตฺโต.

(ปริ บทหน้า + ขณฺฑ ธาตุ <อวขณฺฑเน = ตัด> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. สมาธิเหมือนวัตถุเล็กน้อย

- ปริตฺตํ วิยาติ ปริตฺโต.

(ปริตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

[๓๙] มหคฺคต

คำว่า มหคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิถึงความยิ่งใหญ่

มหนฺตภาวํ คโต มหคฺคโต.

(ทุติยาตัปปุริสสมาส)

๒. สมาธิที่บุคคลบรรลุด้วยธรรมอันยิ่งใหญ่ [คือฉันทะเป็นต้น]

มหนฺเตหิ อุฬารจฺฉนฺทาทีหิ คโต มหคฺคโต.

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

[๓๙] อปฺปมาณ

คำว่า อปฺปมาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิที่ไม่มีธรรมเทียบเคียง[โดยการรับอารมณ์หรือโดยการประกอบร่วม]

นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา.

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า อภาว <ไม่มี>)

๒. สมาธิที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเทียบเคียง

น ปมาณํ อปฺปมาโณ.

(นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส, น ศัพท์มีความหมายว่า วิรุทฺธ <ขัดแย้ง>)

[๓๙] อุตฺตานตฺถ

- อุคฺคโต ตาโน ยสฺมาติ อุตฺตาโน.

ความพิสดารปรากฏแล้วจากเนื้อความนั้น เหตุนั้น เนื้อความนั้นชื่อว่า อุตตานะ

(ปัญจมีตัปปุริสสมาส มาจาก อุ อุปสรรค <ปรากฏแล้ว> + ตาน ศัพท์ <ความพิสดาร>)

- อุตฺตาโน จ โส อตฺโถ จาติ อุตฺตานตฺโถ.

เนื้อความที่มีความพิสดารปรากฏแล้ว ชื่อว่า อุตตานัตถะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๓๙] หานภาคิย

คำว่า หานภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิเสพฝ่ายเสื่อม

หานํ ภชตีติ หานภาคิโย.

(หาน ศัพท์ + ภช ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สมาธิมีในฝ่ายเสื่อม

หานภาโค เอตสฺส อตฺถีติ หานภาคิโย.

(หานภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

[๓๙] สมุทาจาร

คำว่า สมุทาจาร แปลว่า “เกิดขึ้น, เป็นไป” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมุทาจรณํ สมุทาจาโร.

ความเป็นไป ชื่อว่า สมุทาจาระ

(สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + อา บทหน้า + จร ธาตุ <จรเณ = ประพฤติ>+ ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

[๓๙] ฉนฺทสมาธิ

- ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ.

สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่า ฉันทสมาธิ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ อธิปติ ศัพท์ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

[๔๑] ปลิโพธ

- กมฺมฏฺฐานภาวนํ ปริพุนฺเธติ อุปโรเธติ ปวตฺติตุํ น เทตีติ ปลิโพโธ.

สิ่งที่รบกวนการเจริญกรรมฐาน คือ ปิดกั้นไม่ให้ดำเนินไป ชื่อว่า ปลิโพธ

(ปริ บทหน้า + พุธิ ธาตุ <หึเส = เบียดเบียน> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ร เป็น ล)

[๔๑] กตากต

คำว่า กตากต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. งานที่ทำเสร็จแล้วหรือยังทำไม่เสร็จ

น กตํ อกตํ, กตญฺจ ตํ อกตญฺจาติ กตากตํ.

(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า ปฏิเสธ <ห้าม>)

๒. งานน้อยใหญ่ที่ทำเสร็จแล้ว

วุฑฺฒิปฺปตฺตํ กตํ อกตํ, กตญฺจ ตํ อกตญฺจาติ กตากตํ.

(น ศัพท์ใน อกต มีความหมายว่า วุฑฺฒิ <เจริญ>)

[๔๒] สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐาน

- สพฺพสฺมึ อตฺถยิตพฺพนฺติ สพฺพตฺถกํ.

สิ่งที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถกะ

(สพฺพ บทหน้า + อตฺถ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + ณฺวุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- กมฺมสฺส ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ.

เหตุ[สำเร็จ]ของการปฏิบัติ ชื่อว่า กรรมฐาน

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- สพฺพตฺถกํ จ ตํ กมฺมฏฺฐานญฺจาติ สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ.

กรรมฐานที่ควรต้องการในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถกกรรมฐาน

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๔๒] ปาริหาริยกมฺมฏฺฐาน

- ปริหริตพฺพนฺติ ปาริหาริยํ.

สิ่งที่ต้องรักษาเป็นนิตย์ ชื่อว่า ปาริหาริยะ

(ปริ บทหน้า = เป็นนิตย์ + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณฺย ปัจจัยในกรรม-สาธนะ ทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปาฏิกงฺขา <เป็นที่หวังไว้>, ปาวจนํ <ปาพจน์>)

- กมฺมสฺส ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ.

เหตุใกล้ของการปฏิบัติ[ชั้นสูง] ชื่อว่า กรรมฐาน

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ปาริหาริยํ จ ตํ กมฺมฏฺฐานญฺจาติ ปาริหาริยกมฺมฏฺฐานํ.

กรรมฐานที่ต้องรักษาเป็นนิตย์ ชื่อว่า ปาริหาริยกรรมฐาน

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๔๒] อาจริยมติก

- อาจริยมติยํ นิยุตฺโต อาจริยมติโก.

ผู้ประกอบแล้วในความเห็นของอาจารย์ ชื่อว่า อาจริยมติกะ

(อาจริยมติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

[๔๒] นอตฺตโนมติก

- น อตฺตโนมตึ ปกาเสตีติ นอตฺตโนมติโก.

ผู้ไม่แสดงความเห็นของตน ชื่อว่า นอัตตโนมติกะ

(น ศัพท์ + อตฺตโนมติ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน ปกาเสติ ตัทธิต)

[๔๒] อุคฺคห

- อุคฺคณฺหิตพฺโพติ อุคฺคโห.

  คัมภีร์ที่ควรเรียน ชื่อว่า อุคคหะ

(อุ บทหน้า + คห ธาตุ <อุปาทาเน = ถือเอา> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

[๔๒] ปริปุจฺฉา

- ปริปุจฺฉิตพฺพาติ ปริปุจฺฉา.

  คัมภีร์ที่ควรไต่ถาม ชื่อว่า ปริปุจฉา

(ปริ บทหน้า + ปุจฺฉ ธาตุ <ปุจฺฉเน = ถาม> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

[๔๔] โลภุสฺสท

- โลโภ อุสฺสโท เอเตสนฺติ โลภุสฺสทา.

  ผู้มีความโลภหนาแน่น ชื่อว่า โลภุสสทะ

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

[๔๕] สิงฺค

- สิงฺคํ วิยาติ สิงฺคํ.

  กิเลสเหมือนเขาสัตว์ ชื่อว่า สิงคะ

(สิงฺค ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

[๔๕] จาปลฺย

- จปลสฺส ภาโว จาปลฺยํ.

  ความเป็นผู้โลเล ชื่อว่า จาปัลยะ

(จปล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

[๔๗] กมฺมฏฺฐาน

- กมฺมสฺส ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ.

ที่ตั้งของการกระทำ ชื่อว่า กรรมฐาน

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๔๘] สมฺปนฺนชฺฌาสย

- สมฺปนฺโน อชฺฌาสโย เอตสฺสาติ สมฺปนฺนชฺฌาสโย.

ผู้มีอัธยาศัยอันสมบูรณ์ ชื่อว่า สัมปันนัชฌาสยะ

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

[๔๘] สมฺปนฺนาธิมุตฺติ

- สมฺปนฺนา อธิมุตฺติ เอตสฺสาติ สมฺปนฺนาธิมุตฺติ.

ผู้มีการน้อมใจอันสมบูรณ์ ชื่อว่า สัมปันนาธิมุตติ.

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

[๔๘] โพธิสตฺต

คำว่า โพธิสตฺต (พระโพธิสัตว์) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัตว์ผู้จะตรัสรู้

พุชฺฌิสฺสนฺตีติ โพธโย, โพธโย จ เต สตฺตา จาติ โพธิสตฺตา.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส สตฺต ศัพท์เป็นนามศัพท์ แปลว่า “สัตว์, บุคคล”)

๒. สัตว์ผู้แนบชิดในปัญญาตรัสรู้[ด้วยความแน่นอน]

พุชฺฌตีติ โพธิ, โพธิยา สตฺตา โพธิสตฺตา.

(สัตตมีตัปปุริสสมาส สตฺต ศัพท์เป็นคุณศัพท์ แปลว่า ผู้แนบชิด)

ดรรชนี

รูปวิเคราะห์ศัพท์

บรรณานุกรม

กองวิชาการ, **วิสุทธิมรรคนิสสัย.** ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **ปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๕.

____________. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑ [ฉบับแปลและเรียบเรียง].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

____________. **อภิธัมมาวตาร [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

____________. **โลกนิติ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ยาปะยิ, ม.ป.ป.

จะสวา, พระราชา. **“สัททพินทุ” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **สีลักขันธ์ภาสาฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๐.

ชาคระ. พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑.

____________. **อนุทีปนี.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฏกัต, ๒๔๖๓.

ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ผศ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________. **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมบาล,พระ. **วิสุทธิมรรคมหาฎีกา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๓๘.

ธรรมสิริ, พระ. **ขุททสิกขา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๔.

นาคิตะ, พระ. **“สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี : โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

บูรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), พระ. **คัมภีร์วิสุทธิมัคคคัณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ปาณินิ. **“ปาณินียธาตุปาฐะ” ใน กาพยาทาสนิสสัย และคำอธิบายปาณินียธาตุปาฐะ.** มันดเลย์ : วัดมหาวิสุทธาราม, ๒๕๕๓.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

____________. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

มหาวังสปาฬิ. โรงพิมพ์โซโมมิตแซก. ย่างกุ้ง : ๒๕๓๓.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕

____________. **โมคคัลลานปัญจิกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

โมคคัลลาน, พระ. **“อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

ลังกากุมาร, ศรีลังกา: **ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี.**กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔.

วชิรปัญญะ, พระ. **“ฉันโทสารัตถมัญชูสา” ใน วุตฺโตทยปฺปกรณํ วุตฺโตทยาภินวฏีกา ฉนฺโทมญฺชรี ฉนฺโทมญฺชรีฏีกา.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๓.

วชิรปัญญะ, พระ. **วชิรสารัตถสังคหะ.** กรุงเทพฯ วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วาจิสสระ, พระ. **สังเขปัตถโชตนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๕.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

เวปุลลพุทธิ, พระ. **“วจนัตถโชติกา” ใน ฉันท์ฏีกา ๓ คัมภีร์ [ซันฏีกาโตงส่องตะแว].** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ปเทสาปิฏกัต, ๒๕๐๕.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฏกัต-สาอุตไส, ม.ป.ป.

สิริธัมมะและแลดีปัณฑิตะ. **มหาวิสุทธารามิกเถรุปปัตติทีปนี.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตี-ปิฏกัต. ๒๕๑๙.

โสภณะ (มหาสีสยาดอ), พระ. **วิสุทธิมรรคแปลพม่า.** ย่างกุ้ง : พิมพ์ครั้งที่ ๕ สำนักมหาสีสาสนยิตตา, ๒๕๕๒.

อัคคธัมมาภิวงศ์, พระ. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต. ๒๔๗๖.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

____________. **อภิธานนิสสัยใหม่ [ฉบับวิสุทธาราม].** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฎกัต. ๒๕๑๒.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์, ๓ เล่ม.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

Malalasekara, G.M. **The Pali Literature of Ceylon.** Kandy: Buddhist Publication Society,1928.

Gotama. **The Nyāya Sūtras.** Calcutta: Indian Press, 1913.